ئابدۇۋەلى ئەلى

تۇرغاق خوجىلار

(2)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

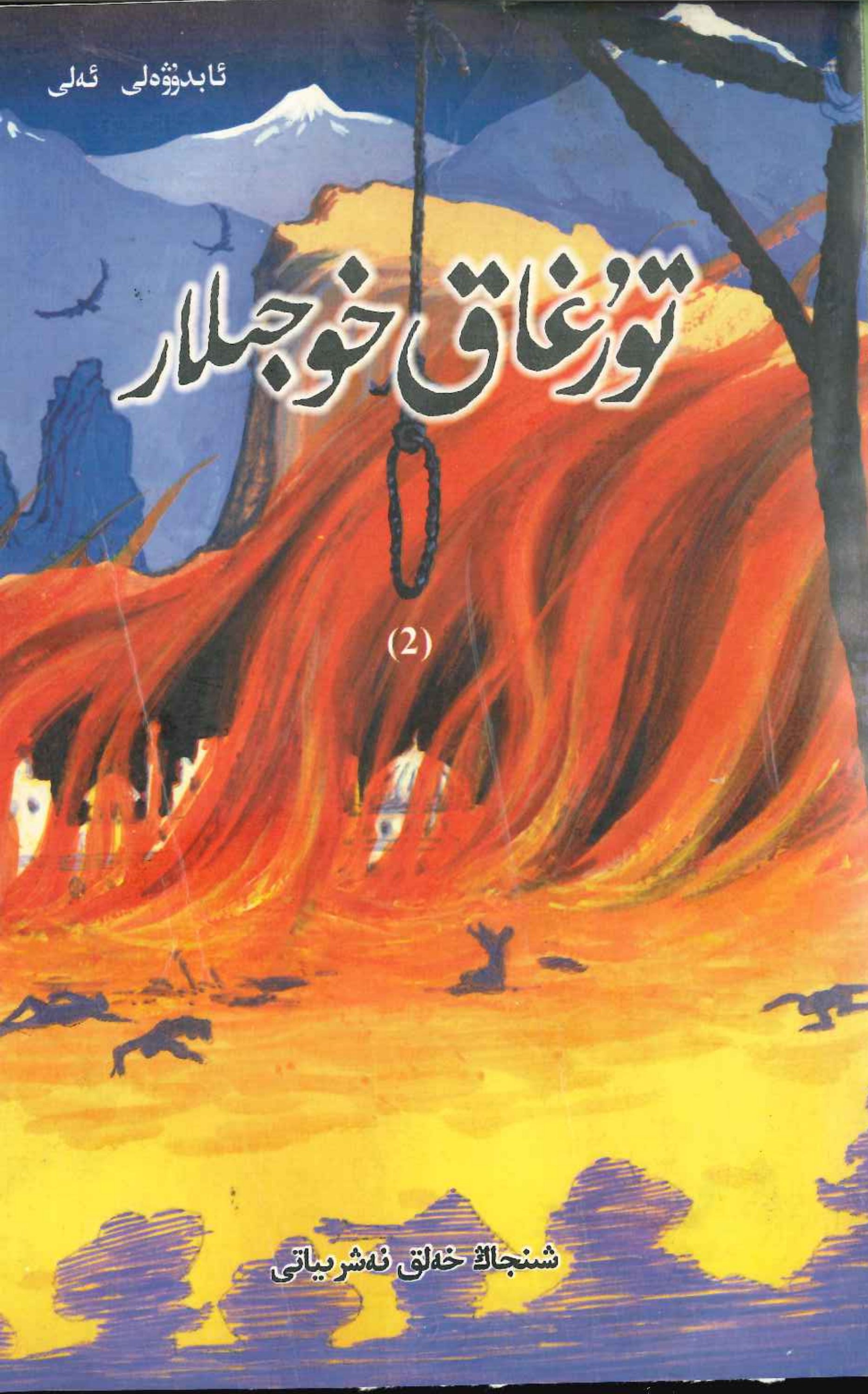

ئابدۇۋەلى ئەلى

تۇرغاق خوجىلار

(تارىخىي رومان)

(2)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئونىنچى باب

ۋۇمىن قوۋۇقىدىكى زەپەر مۇراسىمى

«كەپتەر ئۇستىدىن غالىب كەلگەنلىك
بۇركۇت ئۇچۇن شان ـ شەرەپ ھېسابلانماس!»

— ژوۋاننى بوككاچچو

مىلادى 1761 ـ يىلى (يىلان يىلى) قەمەرىيە 2 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى. بۈگۈن خاقانى چىنىنىڭ ئاستانىسى كىنجاپ[1] بايرام تۈسىنى ئالغانىدى. خاقانىي چىنىنىڭ نۇسرەت سۈپەت قوشۇنلىرىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى زور غەلىبىسى توغرىسىدىكى خۇش خەۋەرنى ئاڭلىغان كىنجاپلىقلار شەھەر سېپىلىنىڭ شىمالىي قوۋۇقى بولغان ۋۇمېن قوۋۇقىنى ۋە ئۇنىڭغا كىرىدىغان زەپەر يولىنىڭ ئىككى چېتىدىكى ئىمارەتلەرنىڭ ئۇچما راۋاقلىرىغا يوغان ـ يوغان ئاسما پانۇسلارنى ئېسىپ، قىزىل شەلپەر بىلەن بېزىگەنىدى. يول بويىدىكى يۇزلەپ دۇكانلار خۇددى غالىبلارنى قارشى ئالغاندەك قىلىپ ئىشىكلىرىنى يوغان ئېچىۋېتىشكەن، شەھەردە ھېيت كۈنلىرىدەك سەيلە باشلانغانىدى.

---

① كىنجاپ ـ «جىڭجاۋفۇ»(京兆府) دېگەن سۆزنىڭ ئۇيغۇرچە تەلەپپۇزى قىلىنىشى، «پايتەخت» دېگەنلىك بولىدۇ.

بىيجىڭنىڭ ئەڭ مەرتىۋىلىك ئادەملىرىدىن بولغان بەگ ـ بىگاتلار، ئەكابىر ـ ئەشرەپلەر، شاھزادە ـ ئىنالچىلار قىممەت باھالىق سوۋغاتلار بىلەن غالىبلارنىڭ ئالدىغا چاجاڭ قىلىپ چىقىپ، ئۇلارنى بىر كۆنلۈك يەردە ساقلاپ تۇرۇشقانىدى. بۇگۈن جاۋ خۇي ئۆزىنىڭ سەركەردە ـ سەردارلىرى بىلەن بىللە كىنجاپقا يېقىنلىشىپ كەلگەندە، شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ۋۇمېن قوۋۇقىغا كىرىدىغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە سانجاق ـ سانجاق تۇرۇپ كېتىشكەن خالايىقنى، ھەممە تەرەپ بايرام تۈسىگە كىرگەنلىكىنى، ئۇچما راۋاقلاردا، پەيلۇلارنىڭ ئالدىلىرىدا كاناي ـ سۇنايلار ۋە داقا ـ دۇمباقلار چېلىنىۋاتقانلىقىنى كۆردى.

خالايىق غالىبلارنىڭ نازارىتىدە ئاستا مېڭىپ كېلىشىۋاتقان ئورۇش ئەسىرلىرىنى قىزىقىپ تاماشا قىلىشماقتا ئىدى. بۇ ئەسىرلەرنىڭ ئىچىدە ئەرلەر، ئاياللار، قېرىلار، باللار بار ئىدى. ھەتتا بىر ئەسىرە قوچىقىدىكى بالىسىنى ئەمدۈرگەن ھالدا سەندىرەكلەپ مېڭىپ كېتىپ باراتتى.

جاۋ خۇي ئۆزىنىڭ غالىب قوشۇنىنى بىلەن ئورۇش ئەسىرلىرىنى ھەيدەپ مەركىزىي يولدىن ۋۇمېن قوۋۇقىغا قاراپ كېتىۋاتقاندا، ئېگىز پەشتاقلار ئۈستىدە قوش كانايلارنى چېلىپ، دەھۇل ـ دۇمباقلارنى گۇمبۇرلىتىپ، شادلىقىنى بىلدۈرۈۋاتقان ۋەتەنداشلىرىنى كۆردى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ تېنى بىردىنلا غۇژۇلداپ، كۆزلىرىگە ياش كەلدى ۋە:

— زادىلا ئىشەنگۈم كەلمەيۋاتىدۇ. بىز كىنجاپقا تىرىك قايتارمىز، دەپ ئويلاپ باقماپتىكەنمەن. بۇ ئوڭۇممۇ، چۈشۈممۇ؟ — دەپ سورىدى يېنىدا ئاتلىق بىللە كېتىۋاتقان ياندىش سانغۇن فۇ دېدىن.

— ئوڭىڭىز، دارېن، بۇ ئوڭىڭىز! — دەپ كۈلۈپ جاۋاب بەردى ئۇ.

*   *   *

مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ زور ئوردا مۇراسىملىرى بىنەپشە ھەرەمنىڭ ئالدى قوۋۇقى بولغان مۇشۇ ۋۇمېن قوۋۇقىنىڭ ئاستىدا ئۆتكۈزۈلەتتى. مەسىلەن، ئوردا ھەر قېتىم پۈتۈن مەملىكەتكە يېڭىدىن تۈزۈلگەن رىجە ـ كالېندارنى ئېلان قىلغاندا، باشقا مەملىكەتلەرگە ئۇرۇش ئېلان قىلغاندا، خان لەشكەرلىرى ئۇرۇشتىن زەپەر قۇچۇپ قايتقاندا، «ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى تەقدىم قىلىش مۇراسىمى» ئۆتكۈزۈلگەندە مۇشۇ قوۋۇقنىڭ ئاستىدا ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇنداق مۇراسىملاردا خاقانى چىن ئالاھىدە قەدەم تەشرىپ قىلىپ قوۋۇق ئۈستىدىكى راۋاققا چىقاتتى. بۇ چاغدا، سەلتەنەتنىڭ ئەدلىيە ـ جازا پىرقىسىنىڭ خادىملىرى ئەسىر ئېلىنغان «ئاسىي توپىلاڭچى كاتتىۋاشلار»نى چەمبەرچاس باغلاپ قوۋۇق ئاستىغا ئېلىپ كېلىپ، خانغا توغرا قىلاتتى. مۇبادا، خان شاپائەت قىلىپ «كەچۈردۇق!» دەپ بىر ئېغىز پەرمان قىلسىلا، بۇ ئەسىرلەر ئۆلتۈرۈلمەي ئامان قالاتتى. شۇنىڭ بىلەن «مەرىپەت» «ياۋايىلىق» ئۈستىدىن بىر قېتىم غەلىبە قىلغان بولاتتى.

ۋۇمېن قوۋۇقى سېپىل ۋە ئۇچما راۋاقتىن تەشكىل قىلىنغان كاتتا بىر ئىمارەت ئىدى. سېپىل باشتىن ـ ئاياغ كۆك خىشتىن قوپۇرۇلغان بولۇپ، بۇ خىشلار ھاك، گۈرۈچ شىرنىسى ۋە تۇخۇمنىڭ ئېقى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ تەييارلانغان لايدا يېپىشتۇرۇلغانىدى. ئۇچما راۋاقنىڭ ئاستىغا ئۈچ ئىشىك قويۇلغان، سېپىلنىڭ ئىككى بۇرجىكىگە يەنە بىردىن ئىككى يان ئىشىك قويۇلغانىدى. بۇ ئىشىكلەرنىڭ رولى ھەر خىل ئىدى: ئادەتتە مۇلكىي، ھەربىي ئەمەلدارلار خان ئوردىسىغا كىرىپ ـ چىقىشتا قوۋۇقنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ئىشىكتىن پايدىلىناتتى؛ خان جەمەتىدىكىلەر بولسا ئوردىغا غەرب تەرەپتىكى ئىشىكتىن

كىرىپ - چىقاتتى. قوۋۇقنىڭ ئىككى بۇرجىكىدىكى يان ئىشىكلەر پەقەت ئوردىدا ساراي كېڭىشى ئۆتكۈزۈلگەندىلا ئاندىن ئېچىلاتتى، باشقا ۋاقىتتا بولسا تاقاقلىق تۇراتتى؛ ئوردىغا كىرگەندە، مۇلكىي ئەمەلدارلار شەرق تەرەپتىكى ئىشىكتىن، ھەربىي ئەمەلدارلار غەرب تەرەپتىكى ئىشىكتىن كىرەتتى.

خان ئوردىغا كىرىپ - چىققاندا ماڭىدىغان مەخسۇس شاھانە يول ۋۇمېن قوۋۇقىنىڭ ئوتتۇرا ئىشىكىدىن ئۆتەتتى. ئۈستىگە باشتىن - ئاياغ ئاق مەرمەر سىنتاش يېيىلغان بۇ شاھانە يولنىڭ بىر ئۇچى شەھەرنىڭ يۇڭدىڭمېن دەپ ئاتىلىدىغان جەنۇبىي قوۋۇقىدىن باشلىنىپ، خۇددى ئۆرۈش يىپىدەك پۈتۈن بېيجىڭ شەھىرىنى جەنۇبتىن شىمالغا توغرىسىغا كېسىپ ئۆتەتتى. بىنەپشە ھەرەمنى بىر تال سىزىقتەك ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەن بۇ يول ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنى ۋە پۈتۈن مەملىكەتنى، ھەتتا پۈتۈن دۇنيانى قاپ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان مېرىدىئان سىزىقىنىڭ دەل ئۈستىگە جايلاشقانىدى.

بۇ شاھانە يولدا خاندىن باشقا يەنە ئالاھىدە ئەھۋال ئاستىدا مۇنداق ئاز ساندىكى ئادەملەرلا مېڭىشقا رۇخسەت قىلىناتتى: بىرى، خاننىڭ تويى بولغاندا، خانىكە ئولتۇرغان تەيىپنجاھمۇ شاھانە يول بىلەن ماڭاتتى؛ يەنە بىرى، تەيخېدىيەن ئوردىسىدا خان ھۇزۇرىدا ئەمەلدارلىق ئىمتىھانى ئېلىنغاندا، ئەدىنائى چاقىرىقتا ئىسمى ئاتىلىدىغان ۋەلىيۇل ئەلاچى[①]، ئەلاچى[②] ۋە ئەۋساد[③] دەپ نام ئالغان ئۈچ ئەلاچىلا مۇشۇ شاھانە يول بىلەن ماڭاتتى.

. . .

---

① ۋەلىيۇل ئەلاچى — ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدا 1 - بولغان كىشى.
② ئەلاچى — ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدا 2 - بولغان كىشى.
③ ئەۋساد — ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدا 3 - بولغان كىشى.

*　　　*　　　*

ئۇرۇش ئەسىرلىرى ۋۇمبىن قوۋۇقىنىڭ ئاستىدا قاتار قىلىپ تۇرغۇزۇلدى. راۋاق ئۇستىگە قويۇلغان تەخت ئۇستىدە ئولتۇرغان خاقانى چىن چەنلۇڭ بۇ ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى مەسخىرە نەزەرى بىلەن كۆزىتىپ، بىر ئەسىرنىڭ ئۇستىگە كەلگەندە توختاپ قالدى. ئۇ كۆردىكى: قانىتى باغلانغان قۇش مەسەللىك ياش بىر چەنتۇ ئايال تۆمۇر قەپەس ئىچىدە تەپەككۇر تىزىغا بېشىنى قويۇپ، غەزەپ - نەپرەت دېڭىزىغا غەرق بولغان ھالەتتە ئولتۇراتتى. تۆمۇر قەپەستە ئولتۇرغان بۇ نازىنىن گويا قۇياش تەلەت، ئاي سۇرەت، چولپان يۇلتۇز، يەنى ئايغا رەشىك سالغۇچى، كۆكۈلنىڭ ئارامى، گۇل يۇزلۇك، نازۇك بەدەن، بېقىشلىرى ئاھۇدەك، كىرپىكلىرى نەشتەردەك، پىستە ۋە كۇمۇش ساقاق، قاپقارا سىرتماق كەبى ئۆرۈمە چاچ، غۇنچە ئېغىز، تامام نازۇ كەرەشمە بىلەن پەردازلانغان بىر چەنتۇ ساھىبجامالى ئىدى.

بۇ گۇزەل چەنتۇ ئەسىرە نى كۆرۈپ دىلىغا ئىشتىياق ئوتى تۇتاشقان چەنلۇڭ ئاخىر تاقەت قىلالمىدى — دە، يېنىدىكى ساراي ۋەزىرى خې شىندىن بۇ ئەسىرەنىڭ كىملىكىنى سۇرۇشتە قىلدى.

— پۇشتىپاناھقا مەلۇم بولغايكى، — دەپ جاۋاب بەردى خېشىن يەرگە باش ئۇرۇپ تۇرۇپ، — بۇ چەنتۇ ئەسىرەسى ئاسىي توپىلاڭچىلارنىڭ بىرى ئىكەن. ئۇنى نىمىدەپ ئاتايدىغانلىقىنى خاقانى چىنغا ئەل بولغان تۇردى خوجىدىن سوراپ بىلىۋالغايمىز!

— تۇردى خوجا بىلەن ئۇل چەنتۇ كېنىزىكىنى بۇ يەرگە كەلتۇرۇڭلار، چاقىرىڭلار، بىز ئۇل چەنتۇ كېنىزىكىدىن گەپ سورايمىز! — دېدى خاقانى چىن چەنلۇڭ خې شىنغا.

— باش ئۇستىگە، پۇشتىپاناھىم، — دەپ قۇللۇق بىلدۇردى خې شىن، ئاندىن ياساۋۇللارغا:

— تۇردى خوجىنى چاقىرىڭلار! — دەپ ئەمىر قىلدى. بىركەملەردە، تۇردى خوجا ھېلىقى ئەسىرە — نۇر ئەلانۇر خېنىمنى يېتىلەپ خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ ئالدىغا تـوغـرى بـولـدى — دە، دەرھال بېشىدىكى مانجۇچە دىڭ قالپاق خىتايىنى ئېلىپ يەرگە قويۇپ، چەنلۇڭغا باش ئۇرغىلى تۇردى.

— ئەركانىم، سىزگە ئىجازەت بەردۇق! — دېدى چەنلۇڭ قولىنى سىلكىپ، — بۇ ساھىبجامال كىم بولىدۇ؟

— لەببەي، — دەررۇ قۇللۇق بىلدۇردى تۇردى خوجا، — ئۇل چەنتۇ كېنىزىكى ئاسىي خوجا جاھاننىڭ خانىشى نۇر ئەلانۇر خېنىم بولۇر. ئۇ ئەسلىدە پېقىر قۇللىرىنىڭ بىـــر تۇغقان ھەمشىرىسى بولسىمۇ ئەمما ئۇ ئاسىي خوجا جاھان بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، خاقانى چىـــنىنىـــڭ نۇسرەت سۈپەت تەڭرى قوشۇنلىرىغا قارشى تىغ تارتقانلىقى ئۈچۈن، پېقىر قۇللىرى بىر تۇغقان قېرىنداشلىقنىڭ يۈزىنىمۇ قىلماستىن، ئۇنى تۇتۇپ بوغدا خاقانغا تارتۇق سۈپىتىدە ئېلىپ كەلدىم. قوبۇل قىـــلغايلا. ياشىغايلا، ياشىغايلا! تۈمەن مىڭ يىل ياشىغايلا!

خاقانى چىن چەنلۇڭ ئۆزىنىڭ ئالدىدا تەزىم قىلماستىن بويىنىنى تولغاپ ئۆرە تۇرغان نۇر ئەلانۇر خېنىمنىڭ ئۆزايىغا خۇددى بازاردىكى بىدىكىنىڭ قولىدا سېتىلماقچى بولۇۋاتقان قارا مالغا ئىشتىياق بىلەن نەزەر سېلىۋاتقان خېرىداردەك سىنچىلاپ قاراپ كەتتى. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ دۇنيادا ئاز تېپىـــلـــىدىغان ساھىبجامال ئىدى! ئۇ «چەنتۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇنىڭدەك چىرايلىقمىدۇ؟» دەپ ئويلاپ ھوشـى كاللىسىدىن چىقىپ كەتتى؛ ياق، ئۇ ھوشيار ئىدى، مەستخۇش بولدى؛ ئۇ ئويغاق ئىدى، كۆزى ئۇيقۇلۇق بولدى. . .

چەنلۇڭنىڭ چەنتۇ ئەسىرەسىگە قاراپ قېتىـــپ تۇرۇپ قالغانلىقىنى كۆرگەن خې شېن قورۇق يۆتىلىپ قويدى. چەنلۇڭ ساراي ۋەزىرىنىڭ بېشارىتىنى ئاڭلاپ، دەرھال ئۆزىگە كەلدى ۋە

تۇردى خوجىغا جايى راھەت كۆرسەتتى.

— پۇشتىپاناھ چەنتۇ ئاقساقىلى تۇردى خوجىغا پاراغەت ئاتا قىلدىلەر! — دېدى خېشىنى دەررۇ.

بىر سۇلان تۇردى خوجىغا دەرھال شاھانە كۇرستىن بىرنى قويۇپ بەردى. تۇردى خوجا:

— شاپائەتلىرىگە مىڭ مەرتىۋە رەھمەت، ئى شەرىئەتپاناھ بوغدا خان ئالىيلىرى! — دەپ تەشەككۇر بىلدۇردى چەنلۇڭغا تەزىم قىلىپ تۇرۇپ، ئاندىن خانغا تەزىم قىلماستىن تۇرغان سىڭلىسىغا قاراپ قەھىر قىلدى:

— ھوي ئاسىي، ئۆزۈڭنىڭ كىمنىڭ دەرگاھىدا تۇرغانلىقىڭنى بىلەمسەن؟ نېمىشقا خاقان ئالىيلىرىغا تەزىم قىلىپ يەر ئۆپمايسەن؟

— ۋەتىنىمنى مۇنقەرز قىلغان، خانۇ - مانىمنى ۋەيران قىلغان ئاشۇ كاپىرغا ئېگىلىپ تەزىم قىلىمەنمۇ؟ ھا، ھا! — ... نۇر ئەلانۇر خېنىم ئاچچىق كۇلۇپ كەتتى، — ئى ئاكا، ئىززەت - نومۇسنى سېتىپ، خورلۇققا چىداپ ياشاش پەقەت بىر سىز بىلەنلا كەتكەي، مەن بىر مۇرەببىمدىن باشقا ھېچكىمگە ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ باقمىغان!

— ھاي، ھاي، سىڭلىم، ئاغزىڭىزنى يۇمۇۋالسىڭىز بولارمىكىن؟ بۇ دېگەن يەكەن خان ئوردىسى ئەمەس، خاقانى چىنىنىڭ ئوردىسى بىنەپشە ھەرەم جۇمۇ!

— ھېلىغۇ بىنەپشە ھەرەم ئىكەن، — دەپ مەنسىتمىگەندەك مىيىقىدا كۇلۇپ قويدى ئۇ، — جەننەتۇل فىردەۋسى بولغان تەقدىردىمۇ پەرۋايىم پەلەك!

— ھەيھات، ھەيھات! — قولىنى شىلتىدى چەنلۇڭ، — ئەركانىم، ئۇل ساھىبجامال چەنتۇ كېنىزىكى ئۇزۇن يول يۇرۇپ ھېرىپ كېتىپتۇلەر، تەزىم قىلغۇسى كەلمىسە مەيلى، بىز ئىجازەت بەرگەيمىز، ئۇنى ھەرگىز چۆچۈتۈپ قويماڭىز!

— لەببەي، بوغدا خان ئالىيلىرى! — دېدى تۆردى خوجا دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ قوللۇق بىلدۈرۈپ.

بۇ چاغدا، چەنلۇڭ ساراي ۋەزىرى خېشىنغا قولىنى سىلكىپ قويدى.

ئۇ دەرھال:

— پۇشتىپاناھ چارچاپ قالدى، بوغدا خاندىن پەرمان شۇكى، — دېدى ھەممىگە ئاڭلىتىپ تۇرۇپ، — بوغدا خاننىڭ ئەمرىگە قارشى چىقىپ ئىسيان كۆتۈرگەنلىك جىنايىتى ئۈچۈن ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلۈمگە لايىق ئىدى. بىراق، بوغدا خان: «پۇقرالىرىم نادان، ھىدايەتتىن بىخەۋەر، سەلتەنىتىمىز ئۇلارنى ئاقارتىپ، ھىدايەتكە باشلاش مەجبۇرىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. شۇ ۋەجىدىن، ئۇلارنى ئۆلۈمدىن كەچۈردۇق» دەپ شاپائەت قىلدى. بىراق، مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ مېھرىبانلىقىنى ھېس قىلدۇرۇش ئۈچۈن چەنتۇ ئەسىرلىرىنى شەرقىي شىمالدىكى مولەن دېگەن يەرگە ئۆمۈرۋايەت ياغاچ كېسىشكە پالىدى. چەنتۇ ئاقساقىلى تۆردى خوجا باشلىق كىشىلەر مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ چەنتۇلار يۇرتىدا ھىدايەت ئورنىتىشقا چىن دىلىدىن ياردەم قىلغانلىقى ئۈچۈن بىرىنچى دەرىجىلىكتىن ئۈچىنچى دەرىجىلىككە قەدەر بەگلىك ئۇنۋانى بىلەن تارتۇقلاندى ۋە ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنى ئاستانىگە كۆچۈرۈپ ئەپكېلىش شەرىپىگە نائىل قىلىندى. ئۇرۇش ئەسىرەسى پۇشتىپاناھنىڭ ھەرىمىگە لايىق بولغانلىقتىن ئۇنىڭغا كېنىزەكلەر قاتارىدىن ئورۇن بېرىلدى! ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار!

— ياشىغايلا، ياشىغايلا! تۈمەن مىڭ يىل ياشىغايلا! — ئەركانى دۆلەت، ئەكابىر ـ ئەشرەبلەرنىڭ ئالقىش سادالىرى ۋۇمېن قوۋۇقىنى لەرزىگە كەلتۈردى.

— ئى خاقانى چىن، ساڭا ئەرزىم باردۇر مېنىڭ! — دېدى نۇر ئەلانۇر خېنىم ئەكابىر ـ ئەشرەبلەرنىڭ ئالقىش سادالىرى

ئىچىدە خاننىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە تىزلىنىپ تەزىم قىلدى.
باياتىن بويۇن تولغاپ ئۆزىگە تەزىم قىلغىلى ئۇنىماي تۇرغان نۇرئەلا نۇرخېنىمنىڭ تەزىم قىلغانلىقىنى كۆرگەن خاقانى چىن چەنلۇڭ دەرھال شاھ سۇپا ئۈستىدىن چۈشۈپ، ئۇنى قولىدىن تۇتۇپ ئورنىدىن تۇرغۇزدى - يۇ ئەمما ئۇنىڭدىن گۈپۈلدەپ پۇراۋاتقان خۇشبۇي پۇراقتىن مەستخۇش بولغىنىدىن بىھوش بولۇشقا تاسلا قالدى!
— قېنى، ئىجازەت سىزگە! سۆزلەڭ، — دېدى چەنلۇڭ كۈلۈپ تۇرۇپ.
— ئەگەر سەن خۇددى پەرمانىڭدا دېيىلگەندەك: «مېھرىبان، شەپقەت ئىگىسى» بولساڭ، ئۇل قېرىنداشلىرىم-دەك، — دەپ قوۋۇق ئاستىدا تۇرۇشقان ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى كۆرسەتتى، — مېنىمۇ ئۇلار بىلەن بىللە ياغاچ كېسىشكە پالىغايسەن، مەن سەندىن خۇش بولۇپ قالاي!
— سىز شەرقىي شىمالنىڭ قاتتىق سوغۇقىغا بەرداشلىق بېرەلەمسىز؟ سۇرگۈن ئازابىغا چىدىيالامسىز؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن چەنلۇڭ ئىستىھزا كۈلكىسى بىلەن كۈلۈپ تۇرۇپ.
— ئىززەت - نومۇسۇم ئۈچۈن ھەرقانداق جەۋر - زۇلۇمغا تەييارمەن!
— بىھاجەت، بىھاجەت! سىز بىزنىڭ ھەرەمىمىزدە پاراغەت ئىچىدە ياشايسىز! — دېدى چەنلۇڭ ۋە خې شىنغا قاراپ:
— بۇ ساھىبجامال چەنتۇ كېنىزىكىگە ھەرگىز ئازار بېرىلمىسۇن! ئوبدان كۈتۈلسۇن! كۆڭلى رەنجۇ - ئەلەمدىن خالىي قىلىنسۇن! — دەپ ئەمر قىلدى — دە، ئوردىغا قاراپ ماڭدى.
— باش ئۈستىگە! پۇشتىپاناھ! — دەپ تەزىم قىلدى خېشىن خاننىڭ ئارقىسىدىن، ئاندىن ئوردا ئەركانلىرىغا ئەسىر قوبۇل قىلىش مۇراسىمىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىدى.

ئۇرۇش ئەسىرلىرى شەرقىي شىمالدىكى يىراق، سوغۇق مۇلەنگە ئېلىپ مېڭىلدى...

*　　　*　　　*

نۇر ئەلانۇر خېنىم «ئىپارخان» دەپ رەسمىي ئاتالغاندىن بۇيان بۇ ئۇنىڭ گۆھەرشاد بېغىدا تۇنجى سەيلە قىلىشى ئىدى.
چەنلۇڭ ئۇنى ۋۇمېن قۇۋۇقىدىكى «ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى تەقدىم قىلىش مۇراسىمى» دا تۇنجى قېتىم ئۇچراتقاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئاشىقىي بىقارار بولغانىدى. چەنلۇڭ مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ ۋىسالىغا يەتمەك بولۇپ ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ ئاۋۇنۇشىنى كۈتۈپ ساقلاۋېرىپ، قىسىر قالغان مالدەك بولۇپ قالغانىدى. ئۇ مۇشۇ تاپتا قىسراقنى كۆرسىلا ئېتىلىدىغان ئايغىردەك كۆزى قىزىرىپ، تاقىتى تاق بولۇپ كېتىۋاتقانىدى. شۇڭا، شاھىنشىن خالىي قالغان چاغلارنىڭ بىرىدە ئۆزىنىڭ بۇ دەردىنى يېقىن ئادىمى، ساراي ۋەزىرى خېشىنغا ئېيتىپ بەردى.
— پۇشتىپاناھ، ئۈمىدۋار بولغايسىز، — دەپ خانىنىڭ كۆڭلىگە تەسەللىي بەردى ئۇ، — چەنتۇ كېنىزىكى ئالىقىنىڭىزدىغۇ؟ ئەلھال، ئۇنىڭ ۋىسالىغا يەتمەك بولۇپ تۇرۇپسىز. گەرچە، ئۇ شورئەگمىزلىك قىلىپ، ئۆزىنى سىزگە تەقدىم قىلغىلى ئۇنىماي تۇرۇۋالغان بولسىمۇ ئەمما ۋىسال مەنزىلى يېقىن. سەۋر قىلىڭ، كونىلار: «سەۋرنىڭ تېگى ئالتۇن» دېگەن ئىكەن. سەۋر — خۇشاللىقنىڭ ئاچقۇچى. ئىشىنىمەنكى، پات پۇرسەتتە مۇرادىڭىزنىڭ گۈلى ئېچىلغاي!
— ئۇغۇ شۇنداق بىراق بىزنىڭ مۇبارەك قەلبىمىز ئىزتىراپ ئىچىدە پۇچۇلىنىپ كېتىۋاتىدۇ!
— پۇشتىپاناھ، مېنىڭ خىيالىمغا بىر ئىش كېلىۋاتىدۇ. مۇبادا مۇۋاپىق كۆرسىڭىز، ئىشنىڭ ئەنجامىنى مۇنداق

قىلساق. . .

— خىيالىڭىزغا نېمە كەلگەن بولسا، بەھۇزۇر سۆزلىگىن، بىز سىنىڭ ئەقلىڭگە موھتاج، — دېدى چەنلۇڭ كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ.

— بىز چەنتۇ كېنىزىكىدىن سوراپ، ئۇنىڭ كۆڭلىگە نېمە ياقىدىغانلىقىنى بىلىۋالىمىز. ئاندىن دېگىنىنى جابىجا كەلتۈرۈپ، ئۇل چەنتۇ كېنىزىكىنىڭ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇۋالىمىز، ئۇ چاغدا ئۇ سىز پۇشتىپاناھقا مەيلىنى بىلدۈرسە ئەجەب ئەمەس. چۈنكى، «تېرىككەكنى تېرىكتۈرۈۋەرسەڭ، تېرىكمەس بولىدۇ؛ شاش تايىنىڭ يېنىغا بېرىۋەرسەڭ، كۆنۈپ قالىدۇ» دېگەندەك، ئاخىر ئۇمۇ كۆنۈپ قالىدۇ.

— ئەمىسە، سېنىڭچە قانداق قىلساق بولار؟

— خەلق ئىچىدە: «ئۇنتقا سۇ سەپكەنسېرى كۆچىيدۇ» دېگەن گەپ بار، چەنتۇ كېنىزىكىنىڭ غەزىپى پەسەيگۈچە، پۇشتىپاناھ سىز ئۇنىڭغا يېقىنچىلىقىڭىزنى ھەرگىز ئايىمىغايسىز!

— توغرا، ئۇبدان ئېسىمىزگە سېلىپ قويدۇڭ، بىز ئۇل چەنتۇ كېنىزىكىنىڭ ئۆزايىدىن دىماغىنى يارىدىغان خۇش پۇراق ھىدىنى پۇرىغانمىز. شۇڭا، «خۇش پۇراق بانۇم» دېگەن ئاتاقنى بېرىپ، ئۇنى ئۆزىمىزنىڭ ھەرىمىدىكى يەتمىش ئىككى بانۇلىرىمىزنىڭ قاتارىغا ئۆتكۈزۈۋالساقمىكىن؟

— ھەببەللى، پۇشتىپاناھ، ياغدەك گەپنى بىرنى قىلدىڭىز! ۋىسالىنىڭ ئاچقۇچى سەۋر ـ تاقەت. بىر كۈنى ئاشۇ چەنتۇ كېنىزىكى بويىنىڭىزغا قول سېلىپ سۆيۈپ قويماي تۇرالمايدىغان، سىزنى كۆرمىسە تۇرالمايدىغان بولىدۇ. دەسلەپتە بۇنداق چىچاڭلاشنى ئەر قەدرىنى بىلمەيدىغان قايسى قىزلار

قىلمىغان دەيسىز؟ مۇبارەك قولىڭىز ئۇل چەنتۇ كىنىزىكنىڭ بىر يىرىگە تەگمىسۇنمۇ، ئۇ چاغدا كۆرىسىز تاماشا، يۇرىكىگە ئىشق ـ مۇھەببەت ئوتى تۇتىشىپ، بەدىنى قىزىپ، «جىنىم، قۇرغۇيۇم، ئامرىقىم، تاتلىقىم...» دەپ دىمىگەن سۆزى، قىلمىغان نازى قالمايدۇ. ئۇستىڭىزگە زەرباب ئىگىن كىيگۇزىدۇ، ئاستىڭىزغا قاتمۇقات كىمخاپ تۆشەك سالىدۇ. ئايال دىگەن ئەر كىشىنىڭ پۇرىقى دىمىغىغا تەگسە، خۇددى ئىپار بىلەن مۇشكى ـ ئەنبەرنىڭ خۇشپۇرىقىدىن لەززەتلەنگەندەك جىنى يايراپ، ئويناقلاپ كىتىدىغان نەرسە — دە! ھى، ھى... يىشىم مۇشۇ يەرگە كەلگۇچە مەن نى ـ نى ئايالالرنىڭ مىجەز ـ خۇلقىنى كۆرگەنمەن! پۇشتىپاناھ! — دىدى ساراي ۋەزىرى خىشىن كاماك ئىغىزىنى پۇرۇشتۇرۇپ.

— راست، راست، سەن ئەئيانىم بىزنىڭ مۇبارەك كۆڭلىمىزگە ئىلھام ئوتىنى ياقتىڭ! بىز ئۇل چەنتۇ كىنىزىكنى «ئىپارخان» دەپ ئاتايلۇق! — دىدى چەنلۇڭ گۇلقەقەلىرى ئىچىلغان ھالدا، — ھازىرنىڭ ئۆزىدە بىزنىڭ مۇبارەك كۆڭلىمىزدە مۇنۇ سەتىرلەر زاھىر بولدى! — دىگىنىچە تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇدى:

قىلىپ ئەقلىمنى لال ـ شەيدا شىشى[①] كەبى ئۇل گۇزەل،
شىشە تەنلىك، ھۆسنى زىبا، بۇيى ئىپار ئۇل گۇزەل؛
ئىگىلىدى دىل ـ قەلبىمنى چىھرى بىلەن سۇپىتى،
يىقىملىق خۇيى، نازى بىلەن جاننى ئالۇر ئۇل گۇزەل.
مىنى قىلغاچ مەھلىيا ئۇل پەرىنىڭ قامەت ـ بويى،
باشىم قىيىپ، كۆڭلۇم ئاينىپ، بولدۇم ئەقلىمدىن جۇدا؛

① شىشى ـ جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا ئۆتكەن بىر ساھىبجامال.

تىزىم پۈكۈپ، باش ئەگمەستىن ماڭا ئۆزگە چارە يوق، بولمىسا، جانىمنى ئالغاي، ئىپار بۇيلۇق ئۇل تۇتىيا.

— ئاپىرىن، پۇشتىپاناھ، ئاپىرىن سىلىگە، ئەقىل بابىدا جۇگې لياڭ[1] پۇشتىپاناھقا ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالماس. ئىستىبدات سەھىپىسىدە لى بەي[2] سىلىگە قول بەرمەي تۇرالماس! سۆزلەرنى قاپىيىگە سېلىپ، ۋەزىن ۋە تۇراق بويىچە نەزمە قىلىپ ئوقۇش ساۋاتى بارلىكى ھەممە ئادەمنىڭ قولىدىن كەلسىمۇ، ئەمما ئاشۇ قاپىيىداش قۇرلار كىشىنىڭ شادلىق ھېسلىرىنى قوزغىيالىسا، باشقىلارمۇ بۇ مىسرالارنى ئوقۇپ ھاياجانلانماي تۇرالمىسا، ئاندىن بۇنى قەدىمدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە ۋە تا ئەبەدكىچە مىسلىسىز پاساھەتلىك نەزمە دېگىلى بولۇر، — دەپ ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ماختاپ كەتتى. ئاندىن بۇ نەزمىنى خاتىرىلىۋېلىش ئۈچۈن سۇلانلاردىن بىرىگە دەرھال قەغەز - قەلەم كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى. . .

* * *

خاقانى چىن چەنلۇڭ نۇرئەلانۇر خېنىمنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا: «ئىپارخان» دېگەن ئاتاقنى بەردى ۋە خېنىمغا:

— ئۇل چەنتۇ كېنىزكى ئۈچ ھەرەمنىڭ خانىكەلىرى ۋە ئالتە سارايدىكى ئالتە خانىش، يەتمىش ئىككى بانۇدەك مەرتىۋىگە ئىگەدۇر. شۇڭا، بىز ئۇنىڭغا «ئىپاربانۇم» دېگەن مەرتىۋىنى بەردۇق ۋە چەنتۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ نام - شەرىپى «ئىپارخان» بولسۇن! — دېدى. . .

---

① جۇگې لياڭ — جۇڭگونىڭ ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر سىياسىئون، ھەربىي ئالىم.

② لى بەي — جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىب، ئۇردا شائىرى.

*　　　　*　　　　*

ئىپارخان قىزىل سىرلانغان ۋادەككە يۆلىنىپ باغدىكى رەڭمۇرەڭ بەرق ئۇرۇپ ئېچىلغان گۈللەرنى تاماشا قىلغاچ مىسكىن كۆڭلىنى بىردەم بولسىمۇ ئاۋۇندۇرۇپ ئولتۇراتتى.

شىمالدىكى سەددىچىن تەرەپتىن ئۇچۇپ كەلگەن ياۋا غازلار بىنەپشە ھەرەمنىڭ ئۈستىدىن جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئۆتمەكتە ئىدى. گۆھەرشاد باغچىسىنىڭ ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن تۆۋرۈكلۈك ئايۋىنىدا باغدىكى ئېرىقلاردا شىرىلداپ ئېقىۋاتقان سۇغا قاراپ مەيۇس ئولتۇرغان ئىپارخان غازلارنىڭ قىسقا ئەمما سىرلىق «غاق!» قىلىپ غاقىلدىغىنىنى ئاڭلاپ، دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ ئايۋاننىڭ چېتىگە باردى ۋە غازلارنىڭ ئاۋازى كېلىۋاتقان تەرەپكە قارىدى. كۆكتە ئېگىلىپ ـ چايقىلىپ بىر خىلدا كېلىۋاتقان بىر تىزىق كۆل رەڭ مارجاننى غېرىب ـ مىسكىنلىك يېشىغا تولغان كۆزلىرى بىلەن ئاخىر ئىزدەپ تاپتى: ئەمدى ياۋا غازلارنىڭ غاقىلدىغان ئاۋازلىرى ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئېنىق ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

ئۇنىڭغا ئۈستىدىن ئۇچۇپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ياۋا غازلارنىڭ يېقىملىق ۋە ئېنىق ئاڭلىنىۋاتقان «غاق ـ غاق» لىرىدا قانداقتۇر قەتئىيلىك ئاھاڭلىرى ئاڭلىنىۋاتقاندەك ۋە بۇ غازلارنىڭ يىراق ـ يىراقلاردىكى ئۆز ۋەتىنىگە قاراپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلدى. بەلكى، بۇ غازلار مۇشۇ ئۇچۇشىدا ئېگىز ـ ئېگىز تاغ چوققىلىرىدىن، قاتمۇقات تاغلار ئۈستىدىن، پايانسىز قۇم ـ چۆللۈكلەردىن ئۇچۇپ ئۆتۈپ سۆيۈملۈك ۋەتىنى مۇلكىي قەشقەرىيىگە بېرىپ قىشلىشى مۇمكىن. بەلكىم، قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ ئەتراپلىرىدىكى كۆل ـ ھاۋزلارنىڭ بويلىرىغا قونۇپ ئۆتەر...

بۇ ئوي بىلەن ئىپارخاننىڭ قەلبىنى بىر ئەلەملىك سىغىنىش تۇيغۇسى چۇلغىۋالدى ۋە ئاشۇ كۆك ئەركىسى بولغان ياۋا غازلارغا ھەۋەس قىلىپ قالدى: «ئاشۇ ياۋا غازلاردەك كۇچلۇك قانىتىم بولغان بولسا ئىدى، بىر ئۇچۇشۇمدا مەن قايتا بىر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئاشۇ ئانا ۋەتىنىمگە بېرىپ يەتسەم! . . .»

ئەمما، ياۋا غازلار خۇددى ئىپارخاننىڭ كۆڭلىدە نېمىنى ئويلاۋاتقانلىقىنى بىلىۋالغاندەك قىلىپ: «ياق، ئەمدى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئانا ۋەتىنىڭگە ئۆمۈرۋايەت قايتالمايسەن!» دەپ «غاق ـ غاق!» قىلىشقىنىچە تېخىمۇ تېز ئۇچۇشۇپ يىراقلاپ كېتىپ باراتتى. ئاخىر ئۇلار ئېگىز ھەرەم سېپىلىنىڭ كەينىدە كۆزدىن يىتتى! . . .

ئۇ جاراھەتلەنگەن قەلبىنى چۇلغىۋالغان دەرد ـ ئەلەم ئۇنچىسىنى نەزم ـ بېيىت يىپىغا ئۆتكۈزۈپ پىغانلىق نىدا قىلىشقا باشلىدى:

ئانا يۇرتتا مەغرۇر ئىدىم، ئەركە ئىدىم،
ئەل ئىچىدە «بىرلا پەرى مەن» دەر ئىدىم.
نەگە سۇنسام يېتەر ئىدى شۇئان قولۇم،
جەڭدە غالىب، باتۇر ئىدىم، قەيسەر ئىدىم.

كۆپ سەپدىشىم بولدى زالىم، قانخورغا يەم،
قالغانلىرى توزۇپ كەتتى ھەر ياقلارغا.
گويا يوقتەك بۇ جاھاندا دوست ـ يارەنى،
ۋاپا ئىزدەپ كەتتى يىراق ـ يىراقلارغا.

ئانا تۇپراق قوينىدا مەن گۆھەر ئىدىم،
چىمەنزارلىق ـ چارباغنىڭ بۇلبۇلى ئىدىم.

مۇندا بولغاچ مانجۇ خانغا خار ئويۇنچۇق،
قەپەس ئىچرە مۇڭلىنىپ مەن قان يىغلىدىم.

ئايۋاندا مۇڭلىنىپ ئولتۇرغان ئىپارخان چەنلۇڭنىڭ كىرىپ كەلگىنىنى تۇيمىدى.

چەنلۇڭ چۆرە قىزلارغا: «ئىپارخاننى چۆچۈتۈۋەتمەڭلار!» دېگەندەك قىلىپ قولىنى سىلكىپ قويدى. ئاندىن ئاستا ئىپارخاننىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنىڭ قوللىرىنى تۇتتى ۋە:

— ئى ساھىبجامال چەنتۇ كېنىزىكى، — دېدى كۈلۈپ تۇرۇپ، — كۈندەك جامالىڭىزنى كۆرگەندىن بۇيان، يېگىنىم زوقۇم، ئىچكىنىم زەھەر، ئۇيقۇم بىدار بولدى. تۈنلەر بويى سىزنى ئويلاپ ئۇيقۇسىزلىقتىن پەرىشان بولۇپ، خىيال دېڭىزىنىڭ تەكتىگە قاراپ چۆكۈپ كېتىۋاتماقتىمەن! ئەي، قۇياشتەك ھۆسنى بىلەن ئايىنى خىجالەتتە قويغان يېگانە گۈزەل، مۇشتاقلىق مېنى ئىزتىراپقا سېلىپ، تاقەتسىزلىك خاراب قىلدى.

ئىپارخان يەرگە قارىغىنىچە جىم ئولتۇردى. چەنلۇڭ تېخىمۇ تاقەتسىزلىنىپ، ئۇنىڭ سۆز قىلمىغانلىقىنىڭ ۋەج - سەۋەبىنى سورىدى.

ئىپارخان بىر ئۇلۇغ كىچىك تىنىپ قويغاندىن كېيىن:

— مەن يۇرت - قاياشىم، ۋەتەن - ئايمىقىمدىن ئايرىلغان يالغۇز تىكەندەك كۆڭلى سۇنۇق مۇساپىردۇرمەن. شۇنداق ئىكەن، مۇساپىر دېگەنگە سۆز قىلىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟! — دېدى — دە، يەنە يەرگە قارىۋالدى.

— ۋاي - ۋۇي، بۇ نېمە دېگىنىڭىز! — دېدى چەنلۇڭ كۈلۈپ كېتىپ، - بىر مەملىكەتنىڭ سەلتەنەت تىزگىنىنى تۇتۇپ تۇرغان بىزگە ئوخشاش جاھاندا يېگانە بىر پادىشاھنىڭ خوتۇنى

مۇساپىر بولامدۇ؟ بىز پادىشاھ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئۇلۇغ - ئۇششاق پۇقرالارنىڭ ھەممىسى سىزنىڭ چاكىرىڭىزدۇر! — ئۇ سۆزلەۋېتىپ، ئىپارخاننىڭ قولىغا يېنىك سۆيۈپ قويدى.

— ئارسلان ئۆزىدىن كۈچسىزلەرگە ئېگىلمەيدۇ. سەن نېمە ئۈچۈن مېنىڭدەك ناتىۋان ئاجىزەنىڭ قولىغا سۆيدۇڭ؟

— ناھايىتى ياخشى سورىدىڭىز! بىز ئارسلان بولغانلىقىمىز ئۈچۈنلا قولىڭىزغا سۆيدۇق. ئارسلان دەرەندىلەر ئىچىدە ھەممىسىدىن ۋەھشىي، ھەممىسىدىن كۈچلۈك ۋە ئەركىن بولسىمۇ ئەمما ئەقىللىق ئادەم بالىسىغا دائىم تۇتقۇن بولىدۇ ياكى سىز بىزدىن بىرەر ئادالەتسىزلىك، ياۋۇزلۇق ھەرىكەتنى كۆردىڭىزمۇ؟

ئىپارخان:

— ساڭا قارىتا سىنىڭدىن بىرەر ئادالەتسىزلىك ياكى ياۋۇزلۇق ھەرىكەتنى كۆرمىدىم. گەرچە مەن ئۇرۇش ئەسىرەسى سۈپىتىدە سىنىڭ قولۇڭغا چۈشكەن بولساممۇ، مېنى باشقا ئاياللىرىڭدىنمۇ چارە كۆرۈپ، ياخشى ئاسراپ، ياخشى قاراۋاتىسەن. شۇڭا، مەن ھازىرغا قەدەر ھايات ياشاپ كېلىۋاتىمەن. مۇبادا، خوي - پەيلىڭنى يامان قىلىپ ماڭا چېقىلىپ، ئىمانىمنى بۇلغىماقچى بولىدىكەنسەن، ھازىرنىڭ ئۆزىدە ئۆلۈپ بېرىمەنكى، سەن كاپىرغا ھەرگىز خوتۇن بولمايمەن! چۈنكى مەن ساڭا ئوخشاش تاجاۋۇزچى پادىشاھقا ھەرگىز باش ئەگمەيمەن. سىنىڭ قان كەچكۈچى قارا چېرىكلىرىڭ مېنىڭ ۋەتىنىمگە باستۇرۇپ كىرىپ، پۇقرالىرىمنى شەپقەتسىزلىك بىلەن قىرغىن قىلدى. بىزنىڭ پادىشاھزادە، ھۆكۈمرانلار دەپ ئۆلتۈرسۇن، چاپسۇن، سۈرگۈن قىلسۇن. شۇنچىۋالا ئۆلتۈرۈلگەن، تالان - تاراج قىلىنغان بىچارە پۇقرالاردا نېمە گۇناھ؟! بۇنداق ئادالەتسىزلىككە كىممۇ تاقەت قىلىپ تۇرالىسۇن؟! — دېگىنىچە يېڭى ئىچىدىن بىر خەنجەرنى

چىقاردى.
چەنلۈك ئىپارخاننىڭ قولىدىكى خەنجەرنى كۆرۈپ:
— يارەببىنا، ئەي ئىپارخان، ئاچچىقىڭىز بەكمۇ يامان ئىكەنغۇ سىزنىڭ؟ بىز سىز بىلەن چىقىشىپ قويدۇق. بىزدە باشقا مەقسەت يوق! — دەپ كەينىگە چېكىنىدى.
— خۇدا ھەققى، مۇبادا سەن مېنى قىستاۋېرىدىغان بولساڭ، مەن ئۆلۈم ئارقىلىق ئۆزۈمنىڭ پاك مۇسۇلمانلىق ئىززەت - ھۆرمىتىمنى، ۋىجدانىمنىڭ ساپلىقىنى ئىسپاتلايمەن. مەن ئەسلىم بويىچە پاك ئۇيغۇر قىزىدۇرمەن! — دېدى ئىپارخان قولىدىكى خەنجەرنى ئۆزىگە تەڭلەپ تۇرۇپ.
— بولدى، بولدى، بىز دېمىگەن بولايلۇق، سىز خاپا بولماڭ، بولامدۇ؟ — دېدى چەنلۈڭ كۈلۈپ كېتىپ، ئۇ قاتتىقلىق قىلىش بىلەن مەقسىتىگە يېتەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەنگەندى. شۇڭا:
— ئەگەر كۆڭلىڭىزدە ھەرقانچە ئارزۇ - ئارمانلىرىڭىز بولسا بىزدىن سورايدىغان تەلەپ - ئىلتىجايىڭىز بولسا ئېيتىڭ، بىز ئۇنى ھازىرلا تەييار قىلغۇزغايمىز!
— بۇ گېپىڭ راست بولسا، — دېدى ئىپارخان ئىلتىپات بىلەن چىرايىنى كۈلۈپ ئاچتى ۋە، — مېنىڭ ۋەتىنىم قەشقەرىيىنىڭ ئۇچتۇرپان دېگەن شەھىرىدە يوپۇرمىقى كۈمۈشتىن، غولى تۆمۈردىن، مېۋىسى ئالتۇندىن، يىلىمى ئەنبەردىن بولغان، چېچەكى ئىپاردەك پۇرايدىغان بىر ئىلاھىي دەرەخ بار. شۇ دەرەختىن مۇشۇ باغـﯘ - ئېرەمگە ئەكەلدۈرۈپ قويغۇزۇپ بەرگەن بولساڭ، مەن ئۇنى كۆرگەندىن كېيىن يۇرت - ۋەتەننىڭ ھىدى بۇرنۇمغا پۇرىسا، كۆڭلۈم بەلكىم خۇش بولۇپ ئېچىلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.
چەنلۈك ئىپارخاننىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ كۈلۈپ كەتتى:
— شۇنچىلىك ئىشمىدى؟ بۇ بىز ئۈچۈن شامنى «پۇۋ!»

دەپ ئۆچۈرگەندەكلا ئاددىي ئىش ھېسابلىنىدۇ. خاتىرجەم بولغايسىز، بۇ تەلىپىڭىز چوقۇم ئورۇندىلىدۇ!

چەنلۇڭ ئىپارخاننىڭ ئىلتىپات قىلىپ، چىرايىنى ئاچقانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن خاتىرجەم بولۇپ ئۆز خابگاھىغا قايتتى...

* * *

چەنلۇڭ ئەركانبەگ تۇردى خوجىنى ئۆز خابگاھىدا قوبۇل قىلدى. بۇ مانجۇ خاقانلىرىنىڭ پەقەت ئاز ساندىكى ئەڭ يېقىن كۆرگەن ئەركانلىرىغىلا كۆرسىتىدىغان بىر خىل ئالاھىدە ئىلتىپاتى ئىدى. تۇردى خوجا چەنلۇڭنىڭ خابگاھىغا كىرگەندە خان مانجۇچە كات ئۈستىگە قۇرۇلغان ئالتۇن تەخت ئۈستىدە يانپاشلاپ يېنىچە ياتاتتى. تۇردى خوجا خانغا ئىككى پۈكۈلۈپ تەزىم قىلدى. خان ئۇنىڭ بىلەن تەخت ئۈستىدە ئولتۇرۇپ سالاملاشتى.

— خۇش كەپسەن ئەركانىم! — دېدى چەنلۇڭ ئۇنىڭغا.

خاننىڭ ئۆزىگە ئىلتىپات قىلغىنىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن تۇردى خوجا شۇ تاپتا يىغلىۋېتىشتىن ئۆزىنى ئاران تۇتۇپ تۇرۇۋالتقانىدى.

— خۇدا بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ تېنىگە تەۋپىق ئاتا قىلغاي، ئۆمرىگە خىزىرنىڭ ئۆمرىنى قوشقاي! — دېدى ئۇ خانغا باش ئۇرۇپ تۇرۇپ، — بوغدا خان ئالىيلىرى، مەن قوۋم - خەلقىمدىن يۈز ئۆرۈپ، بارلىقىمنى خاقانى چىنغا تۆھپە قىلدىم. ھەتتا بىر تۇغقان سىڭلىم نۇرئەلا نۇر خېنىمنىمۇ سىلى جانابىي ئالىيلىرىغا تۆھپە سۈپىتىدە ئېلىپ كەلدىم.

— بىراق، ئەئىيانىم، — دېدى چەنلۇڭ ئورنىدىن سەل قىمىرلاپ قويغاندىن كېيىن، — بىزگە تۆھپە قىلىپ تۇتقان ئاشۇ

چەنتۇ كىنەزىكى كىنجابقا كەلتۇرۇلگەندىن بۇيان، گەرچە بىزنىڭ مۇبارەك نەزىرىمىزگە ئېلىنغان بولسىمۇ ئەمما سەرگەشتىلىك قىلىپ، ئىللىق چىراي ئېچىپ بېقىش قىلمىدى. بىز ئويلىدۇقكى، ئۇل ساھىبجامال چەنتۇ كىنەزىكى بەلكىم بىزگە رازى بولمىسا كېرەك...

— نېمىشقا رازى بولمىسۇن؟ جانابىي ئالىيلىرى، — دەپ ئالدىراپ جاۋاب بەردى تۇردى خوجا خانغا ئىككى پۈكلىنىپ باش قويۇپ تۇرۇپ، — ئىپارخان بوغدا خاننىڭ ئورۇيمەن دېسە ئېتىزدىكى ئاشلىقى، تېرىيمەن دېسە باغدىكى مېۋىسى!

— ئۇغۇ شۇنداق، — دېدى چەنلۇڭ يۆتىلىپ قويغاندىن كېيىن، — ئەلمىساقتىن تارتىپ پەغپۇر چىن قاتتىقراق بىرنى يۆتىلىپ قويسا، پۈتۈن زېمىن لەرزىگە كېلىپ، تاغۇ ـ تاشلار تىترەپ كەلگەن! ئەلھال، — دېدى چەنلۇڭ تەخت ئۈستىدىن تۇرۇپ يەرگە چۈشتى ۋە: — ئەلھال، ئۇل ئىپارخان ياۋايىلار ئېلىدىن كەلتۈرۈلگەندۇر. ھالبۇكى، ياۋايىلار ئېلى گۈل ـ گىياھ ئۈنمەيدىغان دەشت ـ باياۋاندۇر! شۇ ۋەجىدىن، ئىپارخان ھەرىمىمىزنىڭ مول مەئىشىتىگە كۆنەلمىگەن بولسا ئەجەب ئەمەس. بىزنىڭ مۇبارەك كۆڭلىمىزدە: «ناتىۋان چەنتۇ كىنەزىكىمىزنى كۆڭلى رەنجۇ ـ ئەلەمدىن خالىي بولىدىغانلا بولسا، ئۇنىڭ ھەرقانداق ئارزۇ ـ تىلىكىنى ئورۇنداپ بېرەيمىز!» دەپ ئويلىدۇق! شۇڭا، بۇ خىزمەتنى ساڭا يۈكلىمەكچىمىز. ناتىۋان چەنتۇ كىنەزىكىمىزنىڭ يۇرتىدىكىدەك باغۇ ـ ئېرەمدىن بىرنى ئەھيا قىلدۇرغايسەن ۋە بۇ ئىشنى ئۆزۈڭ مەسئۇل بولۇپ تېز پۈتتۈرگەيسەن!

— پەرمانبەردارمەن، كەرەملىك پۈشتىپاناھىم! — دەپ يەر سۆيدى تۇردى خوجا چەنلۇڭغا باش قويۇپ تۇرۇپ.

* * *

شامال ئات يايلىنى ئۆرۈگەندەك، ۋاقىتمۇ كۈنلەرنى بىر ـ بىرىگە چېتىپ ئۆتۈۋەردى. ئىپارخان كىنجاپقا كەلتۈرۈلگىنىگە ھەش ـ پەش دېگۈچە ئىككى يىل بولۇپ قالدى. كىتابنىڭ ۋارىقىنى ئېچىپ ئوقۇغاندەك تېز ئۆتۈپ تۇرىدىغان ئادەمنىڭ ئۆمۈر ۋارىقى ئۇچقان قۇشتەك تېز ئۆتۈپ تۇردى.

بىنەپشە ھەرەمنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى بىر بۇرجىكىدە قەشقەر ئۇسلۇبىدىكى بىر چاھارباغ بىنا قىلىندى. بۇ باغنىڭ گۈزەل ھەيۋىتىنى سۆز بىلەن تەرىپلەش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. باغنىڭ چوڭ ئىشىكى خۇددى جەننەتۇل فىردەۋسىنىڭ ئىشىكىدەك نەقىشلەنگەن، باغنىڭ ئىچىدە تۈپ ـ يىلتىزى بىلەن ئولتۇرغۇزۇپ ئۇتقۇزۇلغان تۈرلۈك تۈمەن مېۋىلىك، مېۋىسىز دەرەخلەر رەت ـ رېتى بىلەن بوي تارتىشقان، ئېرىقلاردا زۇمرەتتەك سۈزۈك سۇلار شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان، ئەينەكتەك يالتىراپ تۇرغان كۆل بويىدا رەڭمۇرەڭ خۇش پۇراق گۈللەر ھۇپپىدە ئېچىلىپ كەتكەنىدى.

باغ خۇددى جەننەتۇل رىزۋاننىڭ ئۆزى ئىدى. ھەر تەرەپتە دەل ـ دەرەخ، قىسما ـ قىسما گۈللەر، ئېرىقلاردا شىرقىراپ ئېقىۋاتقان سۈزۈك سۇلار، قىزىل گۈلگە شەيدا بولۇپ خەندان ئۇرۇپ سايراۋاتقان بۇلبۇللار، مەجنۇنتاللارنىڭ شېخىغا قونۇۋې-لىپ چۇچۇك سايرىشىۋاتقان تومۇچۇقلار كىشى كۆڭلىنى ئۆزىگە تارتاتتى.

باغنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا قەشقەر ئۇسلۇبىدا سېلىنغان ئىككى يۇرۇش كاتتا كاشانە ئىمارەت بار ئىدى. بۇ ئىمارەتنىڭ تاملىرىنىڭ يۈزلىرىگە چېكىلگەن نەقىشلەرگە ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەچكە پارقىراپ تۇراتتى. قىزغۇچ قۇم ـ شېغىل يېيىتىلغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى بىدىشلارغا ئارتىلىپ ساپىقىدا

ساڭگىلاپ تۇرغان قىزىل سايىۋىلار خۇددى بەدەخشاننىڭ لەئل ياقۇتىدەك قىزارغان، قارا ئۈزۈملەر خۇددى سۇ ئاستىدىكى قوڭۇر مارجانلاردەك تىنىق ئىدى. باغنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇپ قاندەك قىزىرىپ تۇرغان ئانارلار، سۆيى تامچىپ تۇرغان شاپتۇللار، ئالتۇندەك سېرىق بېھى، قىزلارنىڭ ھال رەڭ يۈزىدەك قىپقىزىل ئالمىلار شاخلىرىدا ئېسىلىپ تۇرۇشاتتى. ئادەمنىڭ خىيالىي چۈشىدەك كۆرۈنگەن بۇ باغدا تۈرلۈك - تۈمەن مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ شاخلىرىدا پىشىپ مەي بولۇشقان مېۋىلەر تۆكمە بولۇپ ياتاتتى. نەغمىچى قۇشلار سايراپ مەستخۇش بولۇشقانىدى.

بانۇلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ باغنى سەيلە قىلىۋاتقان چەنلۇڭ باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قەشقەر ئۇسلۇبىدا سېلىنغان ھېلىقى ياسىداق ئىمارەتنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئىشىكتە بىر غۇنچەچىنىڭ بېشى كۆرۈندى ۋە:

— جانابىي ئالىيلىرى، بىرئاز تەخىر قىلىپ تۇرغايلا، ئىپارخان ھازىرلا ئالدىلىرىغا چىققاي، — دېدى ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ تۇرۇپ.

بىرئازدىن كېيىن ئىپارخان تۆت غۇنچەچى بىلەن ئىشىكتە كۆرۈندى. ئۇنىڭ بېشىدا چەنتۇ كېلىنچەكلىرىنى ئەسلەتكۈچى ئاق يىپەك رومال، پېشانىسىگە بولسا تىللا قاش تېقىلغان، ئۈچىسىدا قىزىل خاڭجۇ دۇخاۋىسىدىن تىكىلگەن ئىچىكە بەللىك گۈلدار تون، ئۇنىڭ ئىچىگە كىيگەن يەكەن خان ئەتلىسىدىن تىكىلگەن كۆڭلەكلىرىنىڭ ئېتىكى شۇنچىلىك ئۇزۇن ئىدىكى، ئىككى غۇنچەچى ئىككى تەرىپىدىن كۆتۈرۈپ كېلىۋاتاتتى.

ئىپارخان چەنلۇڭنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېگىلىپ تەزىم قىلدى. ئاندىن:

— خۇش كېلىپسىز، مەرھابا، خان ئالىيلىرى، — دەپ چەنلۇڭنى خانە ئىچىگە باشلىدى.

چەنلوك بىلەن ئىپارخان يانمۇ يان ماڭغان ھالدا خانە ئىچىگە كىرىدى ۋە تۆر تەرەپتە قويۇلغان يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقتا ئولتۇردى. قالغان بانۇلارمۇ خانىغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈشكەندىن كېيىن ئورۇندۇقلاردا ئولتۇرۇشتى. غۇنچەچىلەر خانە ئىچىدە پۇتلىرىنىڭ ئۇچى بىلەن پىلە قۇرتىدەك مېڭىشىپ خىزمەت قىلىشاتتى. چەنلوڭنىڭ قولىدا دالچىن ياغىچىدىن ساپ بېكىتىلگەن يىپەك يەلپۈگۈچى بار ئىدى. چەنلوك بۇ يەلپۈگۈچنى ئىپارخانغا سۇندى. ئىپارخان يەلپۈگۈچنى قولىغا ئېلىپ ئېچىپ قارىدى. ئۇنىڭغا چەنلوڭنىڭ مۇنداق تۆت مىسرا نەزمىسى يېزىلغانىدى:

مېۋىلىك ئالما، سەرۋىدەك ئۇل پەرىنىڭ قامىتى،
كۆكسىدە بىر جۈپ «ئالما»، مەگزى ئانار ھاي ـ ھاي ھۆزۈر؛
ھەر مېۋىنىڭ تەمى باشقا تېتىپ بېقىش ئارمانىم،
لەۋلىرى شېرىن ـ شېكەر، مېڭىشى ئاندىن پۈزۈر.

غۇنچەچىلەر چەنلوڭغا ۋە باشقا بانۇلارغا يۈرەكنى ياشارتىدىغان سوغۇق ساقلانغان مەي كەلتۈرۈشتى. ئۈچ ـ تۆت پىيالە مەينى ئارقا ـ ئارقىدىن ئىچىۋەتكەندىن كېيىن سەل شىركەيىپ بولۇپ قالغان چەنلوك ئىپارخانىنى ئۆزىگە تارتىپ سۆيمەكچى بولدى.

— ئالدىرىما خاقان، — دېدى ئىپارخان ئۆزىنى ئۇنىڭدىن قاچۇرۇپ تۇرۇپ، — كۇندۇزى كۈلۈشۈپ، ئاخشىمى سۆيۈشىدۇ. ئاۋۋال قولۇڭغا سۇ بېرەي، غىزا يەيلى...

چەنلوك خىجىل بولغاندەك قىلىپ كۈلۈپ قويدى: «بۇ چەنتۇ كېنىزىكى شاپائەتسىزدىن ئېرىپتۇ ـ دە!» دەپ ئويلىدى ئىچىدە ۋە باشقا بانۇلارغا «ئىجازەت» دەپ ئۇلارنى ھەرەمگە قايتۇردى.

— بىزنىڭ دەرگاھىمىزدا قىينالمىغانسىز؟ — دەپ ئەھۋال سورىدى چەنلۇڭ ئىپارخاندىن، خابگاھ خالىي قالغاندا.

— دەرگاھىڭىزدا قىينالمىغانلىقىم راست. بىراق، خورلۇق ئازابى ۋۇجۇدۇمنى چاياندەك چېقىپ كەلمەكتە! — دېدى ئىپارخان ھېچقانداق تەكەللۇپسىزلا.

— بىزدەك ئىززەت ئابرويىدا دۇنيادا يېگانە، پايانسىز جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغان بىر غالىب ھۆكۈمرانىنىڭ دەرگاھىدا خورلانغىنىڭىز نېمىسى؟ — دېدى چەنلۇڭ تەكەببۇرلۇق بىلەن.

— ھۆرمەتلىك خاقان ئالىيلىرى، — دېدى ئىپارخانمۇ چىرايىنى تۈرۈپ تۇرۇپ، — بىزنىڭ مەغلۇبىيىتىمىز سىلەرنىڭ بېشىڭلارنى كۆككە تاقاشتۇردى. بىراق، شۇنى ئېسىڭدىن چىقارمىغايسەنكى، قەدىمدىن تارتىپ ئاجىزلارنى يېڭىش ھېسابىغا قولغا كەلتۈرۈلگەن غەلىبە شەرەپلىك غەلىبە ھېسابلانماي كەلگەن!

— ئى ئىپارخان، بىز سىزنى ئۆز ھەرىمىمىزنىڭ گۈلتاجى، دەپ ھېسابلايمىز. ئەجەبا، بىزنىڭ مۇشۇ ئالەمدىنمۇ چوڭ شاپائەتلىرىمىزگە رازى بولمىغان بولساڭ — ھە؟ سەن بىزنى ئۆزەڭگە يەنىلا مۇناسىپ كۆرمەيسەنغۇ؟

— ئۆزۈمگە مۇناسىپنى تېپىشتىن ئۈمىدىم ئاللىقاچان ئۈزۈلگەن!

— نېمىشقا ئەمدى؟ خوجا جاھان ئاللىقاچان چىرىپ خاك - تۇپراققا ئايلانغانغۇ؟

— خوجا جاھان خوجامنىڭ ئۆلگىنى راست، بىراق، ئۇنىڭ ھالال جۈپتى بولغان مەن تېخى تىرىك يۈرۈپتىمەن. ئەلھال، سەن مېنى خۇددى مەھدى ئۇليا[1]، بىلقىس ئۇزما[2] لاردەك

① ② قەدىمكى زاماندا پادىشاھلارنىڭ چوڭ خوتۇنلىرىغا بېرىلىدىغان ھۆرمەت نامى.

كۆرۈپ، ھەرىمىكىدىكى يەتمىش ئىككى خوتۇنۇڭىنىڭ قاتارىغا قوشتۇڭ! ئەمما مەن ئۆزۈمنىڭ ئەسىرەلىك ئورنۇمنى تېخى ئېسىمدىن چىقىرىپ قويغىنىم يوق!

— مەيلى قانداق بولسا بولسۇن، — دېدى چەنلۇڭ تېرىكىپ، — بىز سېنىڭ ۋىسالىڭغا يەتكىنىمىز يەتكەن!

چەنلۇڭنىڭ ئۆزىگە زورلۇق قىلىدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن ئىپارخان تۇساتتىنلا جىددىيلەشتى — دە، ئۇنىڭدىن سورىدى:

— قاچان؟

— بۈگۈن، مۇشۇ كەچتە! — دەپ جاۋاب بەردى چەنلۇڭ قەتئىيلىك بىلەن.

بۇ چاغدا، ئىپارخان خۇددى كۈچلۈك دۈشمەنگە دۇچ كەلگەندەك بولۇپ، سەسكىنىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى:

— ياق، ياق! بۈگۈن ئەمەس!

خاقانى چىن چەنلۇڭمۇ تەرىنى تۇرگىنىچە ئورنىدىن تۇردى:

— ئى چەنتۇ كېنىزىكى، بىزنىڭ مەھبۇبلارچە ئېيتقان سۆزىمىز سېنىڭ ئالدىڭدا ئىناۋەتكە ئۆتمىسە، بۇنى پادىشاھلىق پەرمانى دەپ بىلگەيسەن!

چەنلۇڭ ئىپارخانغا يېقىنلاشتى. ئىپارخان ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ كەينىگە داجىدى — دە، ئىتتىك بارغىنىچە بۆگلۈكتىكى يىكەنداز ئاستىدىن بىر خەنجەرنى قولىغا ئېلىپلا ئۆز كۆكرىكىگە تەڭلىدى:

— خاقان، يەنە بىر قەدەم ئالدىڭغا ماڭىدىغان بولساڭ، بۇ پىچاق بىلەن قارنىمنى يېرىپ بېرىمەن. ئۇ چاغدا ئۆمۈرۋايەت پۇشايمانغا قالىسەن! — دېدى ئاچچىق قىلىپ تۇرۇپ.

ئىپارخاننىڭ يەنىلا يۇمشىمىغانلىقىنى كۆرگەن چەنلۇڭ گويا ئۇنىڭ پەرمانىغا بويسۇنغاندەك نائىلاج باش ئېگىپ خانىدىن چىقىپ كەتتى...

*　　*　　*

دېرىزە ئالدىدا مۆكۈنۈپ باغقا قاراپ ئولتۇرغان ئىپارخان خابگاھىغا ئاكىسى تۇردى خوجىنىڭ كىرىپ كەلگىنىنى تۇيمىدى.

تۇردى خوجا چۆرە قىزلارغا «ئىپارخاننى چۆچۈتۈپ قويماڭلار!» دېگەندەك قىلىپ قولىنى سىلكىپ قويدى ۋە پۇسۇرلاپ ماڭغىنىچە ئىپارخاننىڭ يېنىغا كەلدى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، مۆھتەرەم سىڭلىم. ياق، ھۆرمەتلىك بانۇم ئىپارخان ئالىيلىرى، — دەپ ئۇ مانجۇلارنىڭ قائىدىسى بويىچە بىر قولىنى يەرگە تەگكۈزۈپ، بىر تىزىنى ئېگىپ سالام بەجا كەلتۈردى.

ئىپارخان كەينىگە قايرىلىپ قاراپ ئاكىسى تۇردى خوجىنى كۆردى ۋە كۆڭلى سەل ئېچىلغاندەك بولدى — دە، ئورنىدىن تۇرۇپ ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ:

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئاكا، تىنچ تۇردىلىمۇ؟ بۇياققا ئۆتۈپتىلىغۇ؟ — دەپ تۇردى خوجىنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئالدى ۋە ئۇنى بۆگلۈكنىڭ تۆرىگە باشلىدى:

— قېنى، يۇقىرى ئۆتسىلە، — دېدى تەكەللۇپ بىلەن.

تۇردى خوجا يەكەنداز ئۇستىدە ئولتۇرۇپ ئىككى قولىنى پاتىھەگە ئاچتى:

— ئەلھەمدۇلىللاھى رەببىل ئالەمىن ئەر رەھمانىررەھىم مالىكى يەۋمىددىن ئىيياكەنەئبۇدۇ ۋەئىيياكەنەستەئىيىن ئىھدىناس سىراتەل مۇستەقىم سىراتەل لەزىنە ئەنئەمتە ئەلەيھىم غەيرىل مەغزۇبى ئەلەيھىم ۋەلاز زالىن[1] ئامىن!

---

① «جىمى ھەمدۇ ـ سانا ئالەملەرنىڭ پەرۋەردىگارى ئاللاغا خاستۇر. ئاللا ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىباندۇر. قىيامەت كۈنىنىڭ ئىگىسىدۇر. (رەببىمىز) ساڭىلا ئىبادەت قىلىمىز ۋە سەندىنلا ياردەم تىلەيمىز، بىزنى توغرا يولغا باشلىغىن. غەزىپىڭگە يولۇققانلارنىڭ ۋە ئازغانلارنىڭ يولىغا ئەمەس، سەن ئىنئام قىلغانلارنىڭ يولىغا (باشلىغىن).» قۇرئان كەرىم، 2 ـ بەت، سۈرەفاتىھە.

— هۆرمەتلىك بانۇم ئالىيلىرى، كۆڭۈللىرى چاغ، تەنلىرى سالامەتمۇ؟ — دەپ ئەھۋال سوردى تۇردى خوجا دۇئادىن كېيىن.

— سۇبھانەئاللا، ھەر ھالدا ياخشى تۇرۇپتىمەن، — دېدى ئىپارخان چىراي ئېچىپ تۇرۇپ، — ئاكا، سىلى بىلەن مەن — ناتىۋان سىڭىللىرى قېرىنداش بىر تۇغقانلاردۇرمىز. تۇزۇت قىلمىغايلا، بولمىسا، مەن خىجىل بولۇپ قالىدىكەنمەن.

— قارىسام، يىغلىغاندەك قىلىپتۇرسىز، كۆڭلۈڭىزنى نېمىگە ئۇنداق مىسكىن تۇتۇرسىز؟ بۇ يەردىكى مەئىشىتىڭىز يەكەن ئوردىسىدىكىدىن چارە ياخشى ئىكەن. ئەجەبكى، بۇ يەردە بىرسى كۆڭلىڭىزنى بىھۇدە رەنجىتكەن بولسا؟

ئىپارخان «ياق» دېگەندەك قىلىپ بېشىنى چايقاپ قويدى، - يۇ، ئۇندىمىدى.

— سىڭلىم، سىزمۇ كىچىك ئەمەس، — دېدى تۇردى خوجا ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ، — پەغپۇر چىن دېيىلىدىغان بوغدا خاننىڭ مۇبارەك مەيلى سىزگە چۈشۈپتۇ. ئەلھال، بوغدا خاننىڭ ئۈچ ھەرىمىدە مەھدى ئۇليا، بىلقىس ئۇزمادەك ئۈچ خانىكەسى، ئالتە قەسىردە ئالتە خانىشى، يەتمىش ئىككى سارىيىدا يەتمىش ئىككى بانۇسى بار. ئۇلار يىللاپ - يىللاپ خاننىڭ مۇبارەك نەزەرىگە ئىلىنالماي تۇرغان يەردە، ئۇنىڭ سىزگە مۇنداق يېقىنچىلىق قىلىپ كېتىشىنى بەخت دەپ بىلىشىڭىز بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە. . .

تۇردى خوجا ئىپارخاننىڭ ئۇزايىغا قاراپ، گېپىنى توختىتىۋالدى. ئەمما، ئۇ ئىپارخاننىڭ ئۇندىمىگەنلىكىنى كۆرۈپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى: — سىز - بىز جۇڭغارىيىدە تۇرغاقلىقتا تۇرغان چاغلىرىمىزدا ئازاب - ئوقۇبەتنى ئاز تارتتۇقمۇ؟ ئەجەب ھەممىسىنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولسىڭىز؟

— ياق، قالماق كاپىرلىرىنىڭ تۇتقۇنلۇقىدا كۆرگەن

ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىمنى ئۆمۈرۋايەت ئۇنتۇمايمەن!
— ھەببەللى، ئەمدى قالغان ئۆمرىڭىزنى بوغدا خاننىڭ ھەرىمىدە خاقان ئېرىڭىزنىڭ مۇرۇۋۋىتىگە دۇئا قىلىپ، ئۇنىڭ پېشىدە ناماز ئوقۇپ ئۆتكۈزۈشىڭىز لازىمدۇر. سىز بانۇمىنىڭ شاراپىتىدە بىزلەرگە تېخىمۇ يۇقىرى مەنسەپ، ئالىي نەسەب رۇتبەسى نېسىپ بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس! چۈنكى، سىزنىڭ شاراپىتىڭىزدە مەن ئۈچىنچى دەرىجىلىك ئەركانىبەگلىك دەرىجىسىگە ئېرىشتىم. خان مېنى قوبۇل قىلغاندا: «ئەگەر سىڭلىڭىزنىڭ مەيلىنى بىزگە نائىل قىلالىساڭ، ساڭا قوش چىڭۋاڭلىق جەرگە ـ ئۇتىغاتىنى ئىلتىپات قىلغايمىز!» دەپ ۋەدە قىلدى. قوش چىڭۋاڭلىق مەرتىۋىسى بۇ مەملىكەتتە خان بىلەن ۋەلىئەھدتىن كېيىنكى رۇتبەدە تۇرىدىغان ئەڭ ئالىي نەسەب رۇتبەسىدۇر. شۇڭا، خان سىزنى ئۆزىگە خوتۇنلۇققا سورىتقاندا، مەن دەرھال زوق ـ شوخقا تولغان ھالدا رازىمەنلىك بىلدۈردۈم!
— ئى پاك پەرۋەردىگارا! ئاڭلىدىڭمۇ ئۇنىڭ بۇ گېپىنى؟— دەپ پىغانلىق نىدا قىلدى ئىپارخان تۇردى خوجىنىڭ سۆزىگە ھەيران بولۇپ، — زېمىندا زادى ساداقەت دېگەن يوقمۇ؟ ئەييۇھەنناس! ئى تۇردى خوجا، سىز بۇ كاپىر بىلەن بىللە مېنىڭ تەقدىرىم ئۈستىدە شۇنداق بىر سودا قىلىپتۇرسىزكىم، نە ۋەتەن، نە خەلق، نە بىر تۇغقان ـ قېرىنداشلىرىنىڭ تەقدىر ـ ئىستىقبالى ئۈستىدە بولۇنىدىغان بۇنداق سودىلاردىن ئابائىي ـ ئەجدادىمىز ئاپاق خوجا بۈزرۈكۋارىمىزدىن تارتىپ تاكى سىزگە قەدەر بولغان ئاشۇ بىر توپ ناشۈكۈر خوجىلار ھەرگىزمۇ نومۇس قىلىشماي كەلگەنىدى!
ئىپارخان يېڭى ئىچىدىن يىلان بېشى، كەكلىك قېشى يېڭىسار پىچىقىنى چىقىرىپ تۇرۇپ:
— ئى تۇردى خوجا، خاقان دېگەن كاپىر بۇ تەلەپنى ماڭا ئىككىنچىلەپ قويمىسۇن! ئەگەر مۇشۇنداق تەلەپنى يەنە

تەكرارلايدىغان بولسا، ئۆزۈمگە مۇشۇ خەنجەرنى ئۇرىمەن — دە، ئۆزى ھەسرەت ئىچىدە، كۆزى ياشتىن قۇرۇمايدۇ!

— ...

تۇردى خوجا سىڭلىسىنىڭ قولىدىكى پىچاقنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى — دە، ئۇنى داۋاملىق قىستاۋېرىشتىن يالتايدى...

* * *

جاۋ خۇي ئەسىرە نۇرئەلا نۇر خېنىمنىڭ مانجۇلارغا بەيئەت قىلغان قەشقەرلىق تۇردى خوجىنىڭ ئۆز سىڭلىسى ئىكەنلىكىنى ھەرگىز خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدى. يەكەن پەتھى قىلىنغاندىن كېيىن ئۇ تۇردى خوجىنىڭ ئۆزىنى قاراسۇ دېگەن يەردە ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ چىققانلىق تۆھپىسىنى خاقانى چىنغا مەلۇم قىلغانىدى. خاقانى چىن چەنلوڭمۇ ئۇنىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن، تۇردى خوجىنى ئۈچىنچى دەرىجىلىك «ئەركانبەگ» لىك جەركە ـ ئۇتىغات بىلەن مۇكاپاتلاپ، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ تۇپتۆرلىرى قاتارىدىن ئورۇن بەرگەنىدى. خان ئەگەر شۇ چاغدا تۇردى خوجىنىڭ ئىسيانچى خوجا جاھاننىڭ قېيىناغىسى ئىكەنلىكىنى بىلىپ قالىدىغان بولسا، جاۋ خۇي ئۆزىنىڭ «خاننى ئالدىغانلىق جىنايىتى» بىلەن گۇناھقا تارتىلىدىغانلىقىنى چۈشىنەتتى. ھالبۇكى، «خاننى ئالدىغانلىق جىنايىتى» مانجۇ سەلتەنىتى تەرىپىدىن «دۇنيادا كەچۈرۈلمەيدىغان ئون چوڭ جىنايەتنىڭ بىرىنچىسى» دەپ خەلقى ئالەمگە جاكارلانغانىدى. ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟

ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ غېمىنى يانداش سانغۇن فۇ دېغا ئېيتىۋىدى، ئۇمۇ دەرھال جاۋاب بېرەلمەي بېشىنى قاشلاپ تۇرۇپ قالدى.

— دارېن، كەمىنىلىرى بۇ ئىشنىڭ چارىسىنى مۇنداق

قىلساقمىكىن، دەپ ئويلايدۇ، — دېدى فۇ دې بىر هازادىن كېيىن، — ئەسلىدىغۇ ئاسىي بۇرھانىدىن خوجا بىلەن خوجا جاھاننى يوقاتقانلىق تۆنجى تۆھپە ئۆزلىرىگە تالىق ئىش ئىدى. چەنتۇ خانىشنى تىرىك تۇتقانلىقلىرى ئۇچۇن ئەجىر ئۇستىگە تۆھپە قوشقان ئىدىلە. ئەلھال، چەنتۇ خانىشى ئەركانىبەگ تۇردى خوجىنىڭ بىر تۇغقان سىڭلىسى بولار، دەپ ھېچكىممۇ ئويلىمىغان. مۇبادا، بۇ ئىشنى ئوردىدىكى بېزنى كۆرەلمەيدىغان رەقىبلىرىمىز بىلىپ قېلىپ، بوغدا خاننىڭ قۇلىقىغا بىرنى ئون قىلىپ يەتكۈزسە، ئوردا سىلىگە «خاننى ئالدىغانلىق جىنايىتى ئۆتكۈزدى» دەپ گۇناھ ئارتىشتىن يانمايدۇ. ئۇ چاغدا، بۇنىڭ مەسئۇلىيىتىدىن قېچىپ قۇتۇلالامدىلا؟ شۇڭا، كەمىنىلىرىنىڭ بۇ ھەقتە كىچىككىنە كۇنا پەم، چولاق مەسلىھەتى بار. مۇۋاپىق دەپ قارىسىلا، دەپ باقسام.

— مەرھەمەت، مەرھەمەت، زادىلا تۇزۇت قىلمىغايلا!

— تەڭرى قوشۇنلىرىمىز خوجا جاھاننى يوقىتىپ، غەلىبان قاپلىغان چەنتۇلار يۇرتىنى تىنچىتتى. بۇ تەڭرى قوشۇنلىرىمىز قوزۇقتىن چىققاندىن بۇيانقى ئىككىنچى كاتتا ئىش ھېسابلىنىدۇ. بىز چەنتۇلار يۇرتىنى قاتتىق قوللۇق ۋاسىتىلەرنى قوللىنىپ، ئاخىر ئۆز تەسەررۇپىمىزغا ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولدۇق. ئەمدى بۇ ئەلنى مەڭگۈ ئۆز تەسەررۇپىمىزدىن چىقىپ كەتمىسۇن دېسەك، قاتتىق قوللۇق قىلىشقا يەنە يۇمشاق قوللۇق قىلىشنى ھەمرۇتبە قىلماقلىقىمىز لازىمدۇر. يەنى، چەنتۇلا يۇرتىنى ئاشۇ خەقنىڭ ئۆزىدىن چىققان بەگلەرنىڭ قولى بىلەن باشقۇرمىقىمىز لازىم. دېمەكچىمەنكى، ھەرقايسى شەھەرلەردە ئازراقتىن لەشكەر تۇرغۇزۇپ باسقاق قىلغاندىن تاشقىرى، بۇ ئەلنى يەنە بىزگە بولۇشقان قەشقەرلىق تۇردى خوجا، قومۇللۇق يۇسۇپ خوجا، تۇرپانلىق ئىمىن خوجا، كۇچالىق ئوداي خوجا، ئاقسۇلۇق ئابدۇساتتار خوجا ۋە خوجەسى خوجا، خوتەنلىك

خوجەك خوجا قاتارلىق چەنتۇ بەگلىرىنىڭ قولى بىلەن سەرەمجان تاپقۇزمىقىمىز لازىمدۇر. ۋاقتى كەلگەندە، جۇڭغارلارنىڭ چارىسى بويىچە ئۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭىدىن چەنتۇ بەگلىرىنى ئالماشتۇرۇپ، ئەسلىدىكى چەنتۇ بەگلىرىنى بالا - ۋاقىلىرى بىلەن بىللە ئاستانىمىزگە كۆچۈرۈپ ئاپىرىۋېلىشىمىز لازىمدۇر. بولمىسا، ئۇلار ئەسلى ماكانىدا تۇرىۋەرسە، يامان ئوي - خىياللاردا بولۇپ چوقۇم چاتاق تېرىيدۇ! مۇشۇنداق قىلساقلا، ئۇلاردىكى يامان ئوي - خىياللار تۈگەيدۇ. چەنتۇلار يۇرتىمۇ ئاسايىشلىق تاپىدۇ![1]... بۇ مەسلىھەتىمنىڭ بىرىنچىسى، ئەمدى ئىككىنچىسىگە كەلسەك...

فۇ دې جاۋ خۇيىنىڭ تاتىرىپ كەتكەن چىرايىغا قاراپ قويۇپ، سۆزىنى توختىتىۋالدى.

— خوش، سۆزلەۋېرىڭ، قۇلىقىم سىزدە، — دېدى جاۋ خۇي ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى بىلىشكە ئالدىراپ.

— ئەلھال، قولىمىزدىكى ساھىبجامال چەنتۇ خانىشى سىز بىلەن بىزنى مۇراد قىرغىقىغا يەتكۈزىدىغان كۆۋرۈكتۇر. بىراق، بىز بۇ مۇراد ۋىسالىدىن ۋاز كەچمىكىمىز لازىمدۇر!

— نېمىشقا ئۇنداق دەيسىز؟

— ئەركانبەگ تۇردى خوجىنى بوغدا خانغا سىز ئۆزىڭىز تەۋسىيە قىلغان. نىھايەت، بۇ ساھىبجامال چەنتۇ خانىشى ئەركانبەگ تۇردى خوجىنىڭ ئۆز سىڭلىسى بولغان بولسىمۇ ئەمما ئۇ ئاكىسى تەرەپتە تۇرماي، ئاسىي خوجا جاھان تەرەپتە تۇردى ۋە تەڭرى قوشۇنلىرىمىزنىڭ بوغدا خاننىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك ئۇلۇغۋار ئىرادىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا توسالغۇلۇق قىلدى. ھالبۇكى، بۈگۈن ئۇنى بوغدا خانغا تۆھپە

[1] فۇ خۇەن: «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 1 - قىسىم، 79 - جىلد.

سۇيتىدە تارتۇق قىلسىڭىز، ئەركانبەگ تۇردى خوجىنى ئۆلۈم گىردابىغا ئىتتىرگەن بولمايسىزمۇ؟ مۇبادا، تۇردى خوجا ئۆلتۈرۈلسە، سىز خانىنى ئالدىغانلىق گۇناھىڭىز ئۈچۈن ساق قالارسىزمۇ؟ شۇنىڭ ئۈچۈن دېمەكچىمەنكى، «سىز بۇ تۆھپىدىن ۋاز كەچكەيسىز — دە»، ئەسىرە چەنتۇ خانىشىنى، يەنى ئۆز سىڭلىسىنى بوغدا خانغا تۆھپە قىلىپ تۇتۇش پۇرسىتىنى ئەركانبەگ تۇردى خوجىغا ئۆتۈنۈپ بەرگەن بولۇڭ. شۇنداق قىلغاندا، ھەم ئەركانبەگ تۇردى خوجىنىڭ مانجۇ سەلتەنىتىگە بولغان ساداقىتىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى سىنىغىلى بولىدۇ، ھەم ساھىبجامال چەنتۇ خانىشى بىلەن بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇۋالغىلى بولىدۇ، ھەم ئوردىدىكى رەقىبلەرنىڭ سىزنىڭ ئۈستىڭىزگە ئارتماقچى بولغان «خانىنى ئالدىغانلىق جىنايىتى» نىڭ مەسئۇلىيىتىدىن ساقىت بولالايسىز. دېمەك، مانا مۇشۇ چارە بىلەن بىر چالمىدا ئىككى ئەمەس بەلكى ئۈچ پاختەكنى سوققىلى بولىدۇ!

باياتىن ياندىش سانغۇن فۇ دېنىڭ ھەقىقىي مۇددىئاسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئۇقالماي جىلى بولۇپ ئولتۇرغان جاۋ خۇي بىردىنلا ئىشنىڭ تېگىگە يەتتى ـ دە:

— ئاپىرىن، مىڭ مەرتىۋە ئاپىرىن سىزگە! دانا ئىكەنسىز، ھەقىقەتەن دانا ئىكەنسىز! مەن سىزگە راستىنلا قايىل بولدۇم! — دەپ ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەستىن ئۇنى ماختىغىلى تۇردى. . .

* * *

ئەركانبەگ تۇردى خوجا مۇشۇلارنى ئويلاپ پۈتۈن تۈنى بىدار ئۆتكۈزۋەتتى. سىڭلىسى ئۇنى زادىلا چۈشەنمەيتتى. مۇبادا، مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى مۆرتىلىرى ئارىسىدا بولغان بولسا ئىش

باشقىچە بولاتتى. ئۇلار: «قويۇندىن كەلگەن ئەۋلىيا ئەزەمنىڭ قەھرۇ - غەزىپىگە ئۇچراپ كەتمەيلى» دەپ قورقۇپ، ئۇنىڭ قىلمىۋاتقان ھەرقانداق ئىشلىرىغا زادىلا قارشىلىق كۆرسەتمىگەن بولاتتى. ئۇ مۇشۇلارنى ئويلاۋاتقاندا، ئۇنىڭ ساقال باسقان ئورۇق — ياغاق يۈزى بىردىنلا بوزىرىپ، زىكرى - تەلقىن، بەڭ - نەشە بىلەن ئۆتكۈزگەن كېچىلەردە ئۇيقۇسىزلىقتىن كىچىكلەپ كەتكەن چېقىر كۆزلىرىدىن نەشتەردەك سوغۇق نۇر چېچىلدى.

— مەئمۇرى ئېزىم، سەن مېنى زادى كىم دەپ ھېسابلايسەن؟ شۇنى بىلىپ قويغىنىكى، — دەپ پىچىرلىدى تۇردى خوجا چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ تۇرۇپ، — مەن پۈتۈن مۈلكىي قەشقەرىيەدىكى توقسان توققۇز ئىشانغا قۇتبىل ئەقتاب، ئوتتۇز يۇرت - ئايماقتا يىگىرمە تۆت سۇلۇك تەۋرەتكەن، قاراباش ئېدىرىدە قارا دىۋىلەرگە قەدەملىرى ئاستىدىن قارا قويۇن ئۇچۇرۇپ، خار - زار ئەيلىگەن قويۇن ئەۋلىيادۇرمەن! سەن تېخى ماڭا ئىشەنمەمسەن؟...

شۇنداق، تۇردى خوجا دەپ ئاتالغان بۇ ئادەم زادى كىم؟

تۇردى خوجا مىلادى 1714 - يىللىرى ئەتراپىدا، ئاپاق خوجىنىڭ ئىككىنچى ئاكىسى، ئۇچتۇرپانلىق ئىنايىتۇللا (كارامىتۇللا) خوجىنىڭ نەۋرىسى ئېلى خوجا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. مىلادى 1742 - يىلى، دادىسىدىن يېتىم قالغان 28 ياشلىق تۇردى خوجا ئېرەن قابىرغىدىكى تۇرغاقلىقتىن مۈلكىي قەشقەرىيەگە قېچىپ كەلگەندىن كېيىن قۇمۇل، تۇرپان، كورلا، بۈگۈر ئەتراپلىرىدا مۇساپىر بولۇپ يۈرگەن ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكى بەزى ئىشانلار بىلەن بىرلىشىپ، شۇ چاغدا يەكەن تەختىدە ئولتۇرۇۋاتقان خوجا ياقۇپ — جاھان خوجا ئەرشى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇشقا ھەرىكەت قىلدى. بىراق، مىلادى

1744 ـ يىلى قىشتا ئۇ جاھان خوجىنىڭ ئەقىپىگە ئۇچراپ، قولغا چۈشۈپ قالغىلى تاس قالغانلىقتىن، قېچىپ يوقالدى. ئۇ تاكى 1756 ـ يىلىغىچە، يەنى ئۇنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا: «تەلەي يۇلتۇزى بەختسىزلىك چەرخىنىڭ چەمبىرىكىدىن چىقىپ، ھىجران ئادالىتىنىڭ ئىنتىھاسىغا يېتىپ، بەختى ياخشى تەرەپكە يۈزلىنىپ، ئۈمىد كۆچىتى ۋىسال مېۋىسىگە تولغانغا قەدەر» قاراقۇرۇم تاغلىرىدىكى قىر خەلقى ئىچىدە سۇلۇك تەۋرىنىپ، «قىر قوۋملىرىنىڭ پىرى» سۈپىتىدە قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقتى. مىلادى 1757 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن ئۇ مۇشۇ ئەتراپلاردا، مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ كېيىنكى رەتسىكى ھۆكۈمرانلىقىنى كۆزلەپ كۈچ توپلاپ يۈرگەن قاچاق ھەربىي ئىشان، تاغىسى ھۈسەيىن خوجا ـ ئەرك خوجىغا قوشۇلۇپ، «ئۇلۇغ سۇلۇك» تەييارلىقلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ بۇرۇتلارنىڭ سەركەردىسى باتۇربېك، ئاق تاغلىقلار مەزھىپىدىكى ئىشانلارنىڭ سابىق قوشۇن بەگلىرىدىن بىرى، تاغىسى پەرسا خوجا ۋە «شاھى قۇززات ھۈسەيىن» ، «قۇرئەنداز پىر» — مامۇت خوجا قاتارلىقلار بىلەن مۇساپىر خوجىلار ھاكىمىيىتى — «مەشۇرۇتىيىتى ئىشقىيە» تەشكىلاتىنى قۇراشتۇرۇپ چىقتى ۋە بۇ تەشكىلات نامىدا قىر خەلقى ئارىسىدىن ھەربىي كۈچ توپلىدى. مىلادى 1758 ـ يىلى خوجا جاھان بۇرھانىدىن خوجا بىلەن بىللە ئۆزلىرى بېقىنىپ تۇرغان مانجۇ ھاكىمىيىتىگە قارشى كەڭ كۆلەملىك قوراللىق ئىسيان كۆتۈرگەندە، تۇردى خوجا ئۆز كۈچلىرىنى جىددىي سەپەرۋەر قىلىپ، قەشقەرىيىنىڭ كەلگۈسى ھۆكۈمرانى بولۇش تەمەسى بىلەن «تاغدىن چۈشۈش» كە تەييارلاندى. ئەمما، مانجۇلار بىلەن خوجا جاھان كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ قانلىق ئۇرۇش مانجۇلارنىڭ مەغلۇبىيىتىگە قاراپ يۈزلىنىۋاتقان جىددىي پەيتتە، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى جاۋ خۈي ئۆزىنى ھالاكەتلىك تەقدىردىن قۇتۇلدۇرۇش

ئۇچۇن، «تاغ يولۇنسى» تۇردى خوجا باشچىلىقىدىكى «مەشۇرۇتىيتى ئىشقىيە» بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلىدى ۋە تۇردى خوجا باشلىق يەتتە خوجىنى ئالىي مەنسەپ، يۇقىرى ئەمەل، چوڭ ھوقۇق، مول مائاش ۋەدىسى بىلەن سېتىۋالدى ھەمدە ئۇلارغا جۇڭگونىڭ قەدىمكى زاماندىكى ئوتتۇز ئالتە ھىيلىسى ئىچىدىكى يەتتىنچى ھىيلە - «ۋۇبى بەگلىكىنى قورشىۋېلىپ جاۋ بەگلىكىنى قۇتۇلدۇرۇش»[1] ھىيلىسىنى قوللىنىپ، خوجا جاھاننىڭ ئارقا سېپى چېپانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا كۆرسەتمە بەردى. دېگەندەك، قەدىمدىن تارتىپ كارغا كېلىدىغانلىقى قايتا - قايتا ئىسپاتلانغان بۇ ھىيلە يەنىلا جانغا ئەسقاتتى.

تۇردى خوجا جاۋ خۇينىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، «مەشۇرۇتىيتى ئىشقىيە» قوشۇنلىرىنى باشلاپ خوجا جاھاننىڭ جان تومۇرى ھېسابلىنىدىغان ئارقا سېپى چېپانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىۋىدى، راستتىنلا خوجا جاھان قاراسۇدا مانجۇ قوشۇنلىرىنى قورشىۋالغان قوشۇنلىرىنى چېكىندۇرۇپ چېپانغا ھۇجۇم قىلغان تۇردى خوجىغا تاقابىل تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ خوجا جاھان كۈچلىرى ئۈچۈن ناھايىتى قاتتىق زەربە، مانجۇلار ئۈچۈن ئىنتايىن زور ياردەم بولدى. شۇڭا، جاۋ خۇي تۇردى خوجىنىڭ بۇ تۆھپىسىنى ناھايىتى يۇقىرى باھالاپ، قاراسۇ بارگاھىدا «مەشۇرۇتىيتى ئىشقىيە» تەشكىلاتىنىڭ

---

① «ۋۇبى بەگلىكىنى قورشىۋېلىپ، جاۋ بەگلىكىنى قۇتۇلدۇرۇش» — جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان ئۇرۇش تارىخىدىكى مەشھۇر تاكتىكىلارنىڭ بىرى. بۇ ھەقتە سىما چيەن يازغان «تارىخىي خاتىرىلەر. سۇنزى ۋۇچىنىڭ تەرجىمىھالى» دېگەن كىتابتا مۇنداق دېيىلگەن: «تيەن جى جاۋ بەگلىكىنى قۇتۇلدۇرماقچى بولۇپ، لەشكەر باشلاپ بارماقچى بولدى. سۇنزى:

— بۇنداق قىلىشقا بىھاجەت. ئەلھال، لياڭ بەگلىكى جاۋ بەگلىكى بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن دۆلىتىدىكى كۈچلۈك، خىل چېرىكلىرىنىڭ ھەممىسىنى دۆلەت سىرتىغا يۆتكەپ كەتتى. ھازىر ئۇنىڭ دۆلىتى ئىچىدە ساپلا ئاغرىق - سىلاق، قېرى - چۆرى، سالپى - ساياق چېرىكلىرى قالدى. سەركەردەم، سىلى لياڭ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىدىغان بولسىلا لياڭ بەگلىكىنى دەرھال جاۋ بەگلىكىنى قورشىۋالغان لەشكەرلىرىنى چېكىندۇرۇشكە مەجبۇر قىلالايدىلا. بۇ: «ۋۇبى بەگلىكىنى قورشىۋېلىپ، جاۋ بەگلىكىنى قۇتۇلدۇرۇش»، دەپ ئاتىلىدۇ، — دېدى.»

سەردارى تۇردى خوجا قاتارلىق يەتتە خوجىنىڭ مانجۇ سەلتەنىتىگە ئەل بولغانلىقىنى تەبرىكلەپ ئالاھىدە كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزدى. بۇ مۇراسىمدا تۇردى خوجا «. . . جاۋخۇي ھەزرەتكە مىڭ ئاتلىق ياساۋۇل، ئىككى مىڭ غالچا قۇل، ئون مىڭ قوتاز، قىرىق قوتان قارا مال، قىرىق تالقاندان ئېرىغ مال، زۆرۈر بولغان مۇلازىم، چاكار چوكان، مىراقۇل خىزمەتچىلەر، ئۈچ يۈرۈشلۈك ھەربىي كارۋان قوشلىرىنى ھاردۇق سوۋغىتى سۈپىتىدە تەقدىم قىلدى ۋە مەڭگۈ پەرمانبەردارلىق بىلەن ئەل ۋە تەۋە بولغانلىقلىرىنى مۇسۇلمانلىق قەسىمى شەرتى بىلەن ئادا قىلىشتى. . . »①

جاۋ خۇي بۇنىڭغا جاۋابەن «مەشۇرۇتىيىتى ئىشقىيە» نىڭ تۆھپىسىنى ناھايىتى چوڭ بىلىپ، قەشقەرلىق تۇردى خوجا، ھۈسەيىن خوجا، مامۇت خوجا، پەرسا خوجا، خوتەنلىك غوجەك خوجا، ئۇچتۇرپانلىق خوجەسى خوجا، تۇرپانلىق ئاق خوجا، يەكەنلىك ئابدۇراخمان خوجا ۋە ئىسلام خوجا، ھاكىم خوجا، ھاشىم خوجا قاتارلىقلارنى مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ ئۇلۇغلىرى سۈپىتىدە «خان تەزىمى» قىلىپ كېلىش شەرىپىگە نائىل قىلىپ مانجۇ ئاستانىسى بېيجىڭغا يولغا سالدى. «چەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى② قەمەرىيە 12 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى تۇردى خوجىنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى بېيجىڭغا يېتىپ كەلدى ۋە ئاستانىنىڭ دۇڭسى 6 ـ كوچىسىدىكى يىگىرمە ئىككى ئېغىزلىق ھۆكۈمەت ئۆيىگە ئورۇنلاشتى. تۇردى خوجىنىڭ ئائىلىسىگە ئۆي ـ بىسات، خىزمەتچى ـ مالاي، كىيىم ـ كېچەك، ئات ۋە ئېگەر ـ جابدۇق، ھەر خىل مەنقۇلات، تەيىنجاھ. . . تەييارلاش ۋە ئىشلىتىش راسخوتى ئۈچۈن خەزىنە ئىمارەتتىن بەش يۈز سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ بېرىلدى. تۇردى خوجىنىڭ يىللىق مائاشى يۈز سەر

① «بۇرقۇم ئەۋلىيا» قولىيازما.
② مىلادى 1760 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى.

كۆمۈش، ياردەم قوشۇمچىسى يىگىرمە سەر كۆمۈش قىلىپ بېكىتىلدى. . . »[①]

تۇردى خوجا باشچىلىقىدىكى «مەشۇر ۋۇتىيىتى ئىشقىيە» تەشكىلاتى خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ ئىلتىپاتىغا نائىل بولغاندىن كېيىن دەرھال خاقانى چىن ئوردىسىنىڭ پەرمانى بويىچە مەخپىي ساقچى قىسمى بولۇپ ئۆزگەرتىلدى. «مەشۇر ۋۇتىيىتى ئىشقىيە» قىسىملىرى جاۋ خۈي قوشۇنلىرىغا ھەمكارلىشىپ، مۈلكىي قەشقەرىيىدە مانجۇ مەمۇرىيىتىگە قارشى ھەرقانداق بىر ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ شەپىسىنى سەزسىلا، رەھىم ـ شەپقەت دېگەننى قايرىپ قويۇپ، «توپىلاڭچىلار» نى بىخ ھالىتىدىلا تەلتۆكۈس قىرغىن قىلىشتەك تومۇر قولىۇق قاتتىق سىياسەت يۈرگۈزدى. تارىخچىلار تەرىپىدىن «تۇتۇپ بېرىش مەندىن، جىمىقتۇرۇش سەندىن» دەپ ئاتالغان بۇ خۇنخور سىياسەتنىڭ كاساپىتىدە «مەشۇر ۋۇتىيىتى ئىشقىيە» تەرىپىدىن «قارا زېمىن» دەپ جاكارلانغان يەكەن، قەشقەر، مەكىت، دولان ۋە ئاقسۇ ۋادىلىرىدا ئىنتايىن كەڭ ـ كۆلەملىك بۇزۇپ ـ چېقىش، بۇلاش، كۆيدۈرۈش، ئۆلتۈرۈش مەزمۇن قىلىنغان «ئۇۋا بۇزۇش» پاجىئەلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بەردى. بۇ قاتار ئەجەل، قۇرۇتقۇ زاماندا ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ كەلگەن ئەڭ ئاخىرقى مىللىي مېمارچىلىق ئۈلگىلىرى، مىللىي مەدەنىيەت ۋە تۇرمۇش، ئىشلەپچىقىرىش بويىچە ئالاھىدە نەمۇنە بولۇپ تۇرغان ئادرېس ئورۇن ۋە شەھەر، بازار، كوچىلار، كۆجۈم ئىنشائاتلارمۇ پۇتۇنلەي ۋەيران قىلىپ تاشلاندى. «ھىجرىيە 1172 ـ يىلىدا[②] بىر قەرنە ئۆتمەستە ئۇلۇغلار چاقارلىرى، ئەزىزلەر قەدىم جايلىرى، مازار ـ تونەكخانىلىرى، شەھەر، بازارلار، خانەلەر، ھويلا، باغى ـ ئارامىلار، لەنگەر، ئارامگاھلار،

① شياۋ زىشىن: «ئىپارخانغا دائىر يىغىدىن تېپىلغان تارىخىي ماتېرىياللار».
② مىلادىدىكى 1758 — 1759 ـ يىلى.

سەيلىگاھلار، قىبلىگاھلار... مەكتەپخانىلار، مەسچىت ـ خانىقالار... كوھىقاپ كەبى گۆرستانلىق، شۇم قۇشلار ماكانلىرى، خارابە جىن ـ دىۋىلەر ئۇۋىلىرى...غا ئۆزگەردى... ناملىرى: ‹چىلتەن بۇزرۇكۋار›، ‹ئىمام بۇزرۇكۋار›، ‹سۇلتانىم›، ‹زۇنلان›، ‹ئالتۇن بۇزرۇكۋار› ‹ياستۇن›، ‹يەركەندى›، ‹توققۇز ساراي›... تىوقسان توققۇزدۇر...»[①]

دېمەك، جاۋ خۇي باشچىلىقىدىكى مانجۇ مەمۇرىيىتى تۇردى خوجا باشچىلىقىدىكى «مەشۇرۇتىيىتى ئىشقىيە» تەشكىلاتىنىڭ ياردىمىدە تارىم ۋادىسىدىكى نۇرغۇن شەھەر، كەنت، مەھەللە، بازار، لەنگەر، مەدەنىيەت، ئىقتىساد، سودا، ھۈنەر ـ كەسىپ نۇقتىلىرىنى «مانجۇ مەمۇرىيىتىگە قارشى ئىسيانچىلار ئۇۋىسى» دېگەن نام بىلەن ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. مانجۇلار مۇلكىي قەشقەرىيىدە يۈرگۈزگەن بۇ بىر قاتار ئادەم قېلىپىدىن چىققان قىرغىنچىلىقلاردا ئاز دېگەندىمۇ بەش يۈز مىڭ ئادەم قىرىپ تاشلاندى. ئاقسۇ دەرياسى ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ جەسەد دەريا سۈيىنى ئۈچ يىلغىچە ئىچەلمىگەندى[②].

دېمەك، مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئومۇمىي تەقدىرى مۇشۇنداق خىلمۇ ـ خىل تەرىقەت، ئەمەلىيەتتە سىياسىي بەتنىيەت، نامىدىكى دىنىي سۇلۇك، ئەمەلىيەتتە قورچاق ھاكىمىيەت، نامىدىكى دىنى ھەرىكەت، ئەمەلىيەتتە سىياسىي ھەرىكەت كۈچلىرى قوزغىغان ھەر قېتىمقى تەپرىقاتچىلىق تىوقۇنۇشلىرىنىڭ لايقىلىق قايناملىرىغا چۆكۈپ تۇردى. «... بەزىدە تەرىقەتنىڭ زىكىر ۋە پىكىر يولى بىلەن ئىبادەت قىلىپ ئاللادىن مەدەت تىلەش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، بەزىدە

① «بۇرقۇم ئەۋلىيا»، قول يازما.
② بۇ ھەقتە مۇئەللىپىنىڭ «بەدۆلەت ـ يانغىن قاپلىغان تۇپراق» دېگەن تارىخىي قىسسەسىنىڭ «ئاپتور سۆزى»گە قارالسۇن. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1997 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

ئەيش ـ ئىشرەت، نەغمە ـ ناۋا، كۆكنار ـ چاي بىلەن بەزمە قىلىپ، نەپسانىيەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان»①، «نۇرغۇن مال ـ مۈلۈك توپلىغان، يا ئۆزىنىڭ بىرەر دۇئاگۆي ئەھلى پازىل ۋە ھۈنەرۋەنلەرگە كەڭرى ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ باقمىغان. . . يا بىرەر دەريا ـ ئۆستەڭگە كۆۋرۈك سالدۇرۇپ، يا قۇدۇق كولىتىپ، ۋەخپە ئەشيالارنى قىلىپ، يا بىرەر نەمۇنە ئەسەر يارىتىپ. . . باقمىغان، ھەربىرى خۇددى ئاچ بۆرە شەكلىگە كىرىپ، بۆرە قويغا چاپقاندەك، پۇقرالارنىڭ مال ـ مۈلكىگە، ھەتتا ئۇلارنىڭ جان ـ ئىمانىغا قاتتىق زۇلۇم سالغان» بۇ سېتىۋالدى مەنسەپ ئىلاھلىرىنىڭ دامىغا قايتا ـ قايتا چۈشۈپ تۇردى. . .

نەزمە

ئاگاھ بولغىن، جاھان ئۆزى بىر نەپەس،
ئالىملارنىڭ بىر نەپىسى بىر جاھان.
جاھان قالدى، كەتتى شاھى ئىسكەندەر،
بولسىمۇ گەر جاھان ئۈزرە ھۆكۈمران.
بىر نەپەسكە بېرەي دېدى بىر ئالەم،
مۇراد تاپالماي ئاخىر يەنە يول ئالدى.
ئەككىنىنى ئورۇپ كەتتى ھەربىر جان،
خاھى ياخشى، خاھى يامان ئات قالدى.
بۇ بوستاندا گۈللەر بولۇر مۇشۇ خىل،
دوستلار ئاڭا گۈل تېرىيدۇ يىلمۇ ـ يىل.

— شەيخ سەئىدى

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ھەمىدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 143 ـ بەت ۋە 324 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

ئون بىرىنچى باب

خان تەزىمى

«يولۋاسنىڭ چىشىنى كۆرسەتكىنى ئۇنىڭ
كۈلگىنى ئەمەس.»

—ئۇيغۇر خەلق تەمسىلى

مىلادى 1762 ـ يىلى (ئات يىلى) 12 ـ ئاينىڭ 1ـ كۈنى. خاقانى چىنىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنىڭ ئوردۇگاھى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى خۇييۈەن[1] كۆرەسىگە جايلاشقانىدى. بۇ كۆرەدە ئاق تۇغلۇق خەنزۇ قوشۇنىنىڭ باش بۇغى، مەسلىھەتچى ئامبال مىڭرۇي ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن تۇراتتى. ئۇ تېخى بۇنىڭدىن ئۈچ كۈن ئىلگىرىلا خاقانى چىنىنىڭ ئۆزىنى تۇنجى ئىلى جاڭجۇنلۇقىغا تەيىنلىگەنلىك توغرىسىدىكى يارلىقىنى تاپشۇرۇۋالغانىدى.

«... جۇڭغارىيە خاقانى چىن كاڭشى بىلەن يۇڭجېڭ خانلارنىڭ دەۋرىدە مانجۇ سەلتەنىتى تالاشقان يەرلەر ئىدى، — دېيىلگەنىدى بۇ يارلىقتا، — ئەلھال، جۇڭغارىيە چەنلۇڭنىڭ

① ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىدىكى خۇييۈەن كۆرەسى ئەمەس.

20 ـ يىلى[1]، مۇسۇلمانلار يۇرتى چەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى[2] سەلتەنىتىمىز نەرىپىدىن ئايرىم ھالدا تەسەررۇپ قىلىندى. ئۇ يەرلەردىكى ئىسيانچىلار تىنچىتىلدى. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي تەرىپىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردە ھەربىي مەھكىمىلەر قۇرۇلدى. كاڭشى، يۇڭجېڭ ۋە چەنلۇڭ ئۈچ سۇلالىدىن بۇيان يەتمىش يىل داۋام قىلغان توپىلاڭنى تىنچىتىش ئۇلۇغ ئىشى ئاخىر ۋۇجۇدقا چىقتى. قوشنا ئەل بولغان روسىيە بىزگە چېقىلىشقا دەماللىققا پېتىنالمىسىمۇ ئەمما ئۇ كۈچلۈك ئەل بولغانلىقتىن، غەربىي شىمال تەرەپتىكى زېمىنىمىزنىڭ ھۇدۇتلۇقىغا بۇنىڭدىن كېيىنكى ئاساسلىق تەھلىكە بولۇپ قالغۇسى. ئاسىي ئامۇرسەنا بىلەن مۇسۇلمان توپىلاڭچىلىرى بۇرھانىدىن خوجا ۋە خوجا جاھانلار مانجۇ سەلتەنىتىگە ئاچچىق ساۋاق بەردى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى كەڭ جايلار مانجۇ سەلتەنىتىمىزگە تەۋە زېمىندۇر. ئۇ يەرلەردە كۈچلۈك قوشۇن تۇرغۇزماي بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. بەلكى، مانجۇلاردىن تەشكىل قىلىنغان كۈچلۈك قوشۇن تۇرغۇزماي بولمايدۇ. شۇ ۋەجىدىن، سەلتەنىتىمىز تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى كەڭ جايلارنىڭ لەشكەركەشلىك ۋە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى ئومۇمىي جەھەتتىن بىر تۇتاش جۇڭقۇرىدىغان بىر ھەربىي مەھكىمە قۇرۇش ھەممىدىن زۆرۈر بولۇپ قالدى، دەپ قارايدۇ ھەمدە بۇ ئىشنى ئوردا سىز ئەئىيانىمىز — تۇتۇن ـ سىلىق پىرقىسىنىڭ ياندىش ئامبىلى، ئاق تۇغلۇق خەنزۇ قوشۇنىنىڭ باش بۇغى، مەسلىھەتچى ئامبال مىڭرۇي دارىنىنىڭ كونكرېت بېجىرىشىڭىزگە تاپشۇرىدۇ ۋە سىزنى تۇنجى ئىلى جاڭجۇنلۇقىغا تەيىنلەپ، پۈتۈن جەنۇب بىلەن شىمالدىكى جايلارنىڭ ھەربىي مەمۇرىي ئىشلىرىنى بىر

① مىلادى 1755 ـ يىلى.
② مىلادى 1759 ـ يىلى.

تۇتاش باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولۇشىڭىزنى سورايدۇ. نامە تامام، گەپ ۋەسسالام. بۈيۈك مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ گاۋزۇڭ خانى چەنلۇڭنىڭ 27 ـ يىلى قەمەرىيە 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى.»

«ئەھۋالدىن قارىغاندا، بوغدا خان ئالىيلىرى بۇ قېتىم قەتئىي نىيەتكە كەلگەن ئوخشايدۇ، — دەپ ئويلىدى مىڭرۇي ئىچىدە، — بولمىسا، بوغدا خان مېنىڭ ئىلىدا كۈچلۈك قوشۇن تۇرغۇزۇش ھەققىدىكى تەكلىپىمنى مۇنداق تېز تەستىقلاپ، يارلىق چۈشۈرمىگەن بولاتتى!...»

* * *

ئەسلىدە مانجۇ قوشۇنلىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز شەھەرگە بېسىپ كىرگەندە، خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، ھەربىر شەھەر ئىشغال قىلىنغاندا، بۇ يەرلەردە خاقانى چىننىڭ تەڭرى لەشكەرلىرى يېڭىدىن ئورناتقان تەرتىپلەرنى ساقلاش ئۈچۈن ساقچى قىسىم قالدۇرۇپ، ئامبال بەلگىلەپ ماڭغانىدى. مۇلكىي قەشقەرىيە مانجۇلار تەرىپىدىن تەسەررۇپ قىلىنغاندىن كېيىن جاۋ خۇي خاقانى چىنغا: «يېڭىدىن ئەل بولغانلارنى ئەمىن تاپقۇزۇش ئۈچۈن بۇ يەرلەردە چوقۇم كۈچلۈك قوشۇن تۇرغۇزۇش كېرەك»[1] دەپ تەكلىپ بەردى ھەمدە خوتەن، يەكەن، قەشقەر، يېڭىسار، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا ۋە قاراشەھەر قاتارلىق سەككىز مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە تەرتىپ ساقلاش ئۈچۈن مۇنتىزىم قوشۇن تۇرغۇزۇشنى ئىلتىماس قىلدى. خاقانى چىن گەرچە ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل كۆرگەن بولسىمۇ ئەمما مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تەمىنات مەسىلىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، «مۇسۇلمان چەنتۇلارنى

① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 601 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى.

شۇبھىلەندۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن، بۇ يەرلەردە ئۆزاققىچە لەشكەر تۇرغۇزۇشقا بولمايدۇ»[1] دەپ ھېسابلىدى.

مانجۇلار مىلادى 1759 ـ يىلى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىنى تولۇق ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىپ، بۇ يەرلەردە مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ يېڭى تەرتىپلىرىنى ئورنىتىپ بولغاندىن كېيىن خاقانى چىن چەنلۇڭ مۇسۇلمانلار يۇرتىنى ئىدارە قىلىشتا ئۆزىنىڭ «كونا تۈزۈملەرنى ئۆزگەرتمەسلىك» پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا تارىختىن بۇيان يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان «بەگ قويۇپ يۇرت سوراش» تۈزۈمىنى داۋاملاشتۇرۇشنى قارار قىلدى ۋە مانجۇ سەلتەنىتىگە بەيئەت قىلغان ئۇيغۇر بەگلىرى ئارىسىدىن ئۆزى ئىشەنگەنلىرىنى ھەرقايسى شەھەرلەرگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلەپ، بۇ شەھەرلەرنىڭ يۇرتدارچىلىق ئىشىنىڭ تىزگىنىنى شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى. قومۇللۇق يۈسۈپ خوجىنىڭ ئىنىسى ئابدۇللا بەگنى ئۈچتۇرپانغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى؛ ئەھمەد بەگنى خوتەنگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى؛ گادايمەتنى قەشقەرگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى؛ ئوداي خوجىنى يەكەنگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى؛ سىتىمۋالدى بەگنى ئاقسۇغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى؛ سۇلتان خوجىنى يېڭىسارغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى؛ گادايمەتنىڭ ئوغلى ئابدۇراخمان بەگنى بايغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى ھەمدە بۇ بەگلەرنىڭ خىزمەت ـ تۆھپىسىنى ۋاقتى ـ ۋاقتىدا تەركە قىلىپ تۇرۇشنى مانجۇلاردىن ھەرقايسى شەھەرلەرگە قويۇلغان خان ـ ئامباللارغا تاپشۇردى. دېمەك، خاقانى چىن ھەرقايسى شەھەرلەرگە قويغان بۇ خان ئامباللار جايلارنىڭ تەرتىپىنى ساقلاش مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى

---

① فۇ خوەن: «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 1 ـ جىلد. چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى.

يەنە مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ھەر دەرىجىلىك يەرلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنىمۇ قوروپ چىقىشتەك مۇشەققەتلىك ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشقانىدى. . .

مىڭروي مۇشۇلارنى ئويلىغىنىدا، ئۆزىنىڭ زىممىسىدىكى ۋەزىپىنىڭ نەقەدەر ئېغىر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى! . . .

*　　　　*　　　　*

چەنلۇڭ شاھىنشاھنىڭ چىقمىغىلى ئۇدا نەچچە كۈن بولدى. قارا دىۋاندا خاننىڭ كۆرۈپ تەستىقلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتقان قاتلاق مەكتۇپلار تاغدەك دۆۋىلىشىپ كەتتى. بۇ قاتلاق مەكتۇپلارنىڭ ئىچىدە خاقانى چىنىنىڭ مۈلكىي قەشقەرىيەدىكى ئالىي ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارى جاۋ خۈي قاتارلىقلاردىن كەلگەن، ئۈستىگە ئۈچ تال خوراز قانىتى قىستۇرۇلغان ئالتە يۈز چاقىرىملىق جىددىي مەلۇماتلار[1] بار ئىدى. شۇڭا، قارا دىۋاندىكىلەر خاننى كۈتۈپ تەقەززا بولۇشقىنىدىن مۇشۇ تاپتا پۈتى كۆيگەن توخۇدەك بولۇپ كېتىشىۋاتاتتى.

قارا دىۋان خاننىڭ خۇسۇسىي مىرزىخانىسى تۈسىنى ئالغان بىر مۇئەسسەسە ئىدى. قارا دىۋاننىڭ ۋەزىرلىرى مەخسۇس ۋەزىپىدىكى ۋەزىرلەر بولماستىن بەلكى خان شاھزادىلەر، دارىلئۇلۇمنىڭ باش مىرزىلىرى ۋە مىرزىلىرى، دىۋانبەگلەر، يانداش دىۋانبەگلەر ئارىسىدىكى ئۆزىنىڭ يېقىن ـ يورۇقلىرى ئارىسىدىن تاللاپ قويۇلغانلار ئىدى. قارا دىۋاننىڭ ۋەزىرلىرىنىڭ نام ـ ئەمالى، دەرىجە ـ رۇتبەلىرى، سانى چەكلەنمەيتتى. بىراق، قارا دىۋاننىڭ ھوقۇق دائىرىسى تولىمۇ چوڭ بولۇپ،

---

① «600 چاقىرىملىق جىددىي مەلۇمات» ـ تۆۋەندىن ئوردىغا ئەڭ تېز، ئەڭ جىددىي يەتكۈزۈلىدىغان مەلۇماتنىڭ نامى. ئادەتتە، بىر مەنزىلدىن يەنە بىر مەنزىلگە ئات ئالماشتۇرۇپ مېڭىپ، كۈنىگە 600 چاقىرىم ئارىلىقتا يەتكۈزۈلىدىغانلىقى ئۈچۈن «600 چاقىرىملىق جىددىي مەلۇمات» دەپ ئاتالغان.

خانغا ياردەملىشىپ، ئوردىنىڭ كۈندىلىك مۇھارىبىيە ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپلا قالماستىن، بەلكى مەملىكەتنىڭ كۈندىلىك بارلىق يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنىمۇ بىر تەرەپ قىلاتتى.

يۇڭجېڭنىڭ 7 ـ يىلى[①] خاقانى چىن غەربىي شىمالدا جۇڭغارلار بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا، ئالدىنقى سەپتىن ئوردىغا يوللىنىدىغان جەڭ مەلۇماتلىرى كۆپەيدى. زوراغالىق مەھكىمىسىنىڭ ئورنى خاننىڭ شاھنشىندىن يىراق بولغاچقا، زوراغالىق مەھكىمىسىنىڭ يىغىنىنى چاقىرىشقا ۋە مەخپىيەتلىكىنى ساقلاشقا بىئەپ بولۇپ قالدى. شۇڭا، خاننىڭ خۇسۇسىي ھەرىمى بولغان ياڭشىندىيەن قەسرىنىڭ يېنىدىكى ئوڭ قول ھەرەم ئىشىكىنىڭ تېشىدا خۇپىيەخانا قۇرۇلدى. بۇ خۇپىيەخانا كېيىنچە «قارا دىۋان» دەپ ئاتالدى. ھەرەمنىڭ قىزىل تېمىنى ياقىلىتىپ سېلىنغان بىر قاتار ئۆيلەرنىڭ بىر بېشىدا پاسىبانلار گېزەكخانىسى بار ئىدى. يەنە بىر بېشى ساراي ۋەزىرىنىڭ ئىشخانىسى ئىدى. بۇ ئۆيلەر خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ زامانىسىدا قارا دىۋان ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى. قارا دىۋاندا ئىشلەيدىغانلار قارا دىۋان ۋەزىرى ۋە قارا دىۋان زەڭگىسى دەپ ئىككىگە ئايرىلاتتى. مەخپىيەتلىكنى ساقلاش ئۈچۈن قارا دىۋان ئاستىدا يەنە باشقا مۇئەسسەسە تەسىس قىلىنمىدى. ھەتتا، پۈتۈكچىلىك ئىشلىرىدىمۇ مىرزا قويۇلمىدى. قارا دىۋاننىڭ ۋەزىرلىرى خان بىلەن بىۋاسىتە كۆرۈشەلەيتتى ۋە سۆزلىشەلەيتتى. قارا دىۋان تۈزۈمىنىڭ ئارىلىقتىكى نۇرغۇن قۇرۇق رەسمىيەتلەر قىسقارتىلىپ، ئىش ئۈنۈمىنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىسى ناھايىتى زور بولغانىدى.

---

① مىلادى 1729 ـ يىلى.

*　　　　*　　　　*

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە قايتىپ كېلەيلۇق. قارا دىۋان ۋەزىرى، دارىلئولومنىڭ باش مىرزىسى شۇ خېدى مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى قەشقەر شەھىرىگە قاراشلىق بەشكېرەم دېگەن يەردە بىر بۆلۈك غەلىيانچى چەنتۇلار خاقانى چىنىنىڭ ساقچىخانىسىغا بېسىپ كىرىپ، ساقچىخانىنى پاچاقلاپ تاشلىغانلىقى ھەققىدىكى «ئالتە يۈز چاقىرىملىق جىددىي مەلۇمات» نى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن مەلۇماتنىڭ ئۈستىگە چاپلانغان ئۈچ تال خوراز قانىتىغا قاراپ نېمە قىلىشىنى بىلمەي تۇرۇپ قالدى. مەلۇمات ئۈستىگە چاپلانغان خوراز قانىتى مەلۇماتنىڭ جىددىيلىك دەرىجىسىنى بىلدۈرەتتى. مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ئوردا قائىدىسى بويىچە بىر تال پەي قادالغان مەلۇمات ئۈچىنچى دەرىجىلىك جىددىي مەلۇمات بولۇپ سانىلاتتى. بۇنداق مەلۇماتنى خان شاھىنشىنىغا چىققاندىن كېيىن سۇنسىمۇ بولاتتى؛ ئىككى تال پەي قادالغان مەلۇماتنى، يەنى ئىككىنچى دەرىجىلىك مەلۇماتنى كۈندۈزلىرى خانغا سۇنۇشقا بولاتتى. بىراق، ئۈچ تال پەي قادالغان مەلۇمات بىرىنچى دەرىجىلىك جىددىي مەلۇمات بولغانلىقتىن، كېچە ـ كۈندۈز 24 سائەتنىڭ ئىچىدە ھەرقانداق ۋاقىتتا خانغا سۇنمىسا بولمايتتى. شۇڭا، خانىنىڭ بۇ چاغدا گۆھەرشاد بېغىغا كەتكەنلىكىدىن نارازى بولغان قارا دىۋان ۋەزىرى شۇ خېدى ئاخىر ئارقا ھەرەمدىكى خانىنىڭ ۋالىدەسى، شاھ سانىيە نيۇگۇرۇ شياۋشيەن خېنىمنىڭ قېشىغا كىرىپ، بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتىشقا مەجبۇر بولدى.

بۇ چاغدا شاھ سانىيە شاھانە كارىۋاتتا ماموق ياستۇقلارغا يۆلىنىپ تورۇسقا قاراپ يېنىچە ياتقانىدى. دارىلئولۇمنىڭ باش مىرزىسى، قارا دىۋان ۋەزىرى شۇ خېدى شاھ سانىيەنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى.

— ئەئيانىم، هازىر خاننىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى بىلدىڭىزمۇ؟
شۇ خېدىي شىۋىرلىدى:
— خان ئالىيلىرىنىڭ كۆڭلىنى مۇلكىي قەشقەرىيىدىن ئەسىر ئېلىنغان توپىلاڭچى خانىش ئەسىر ئېتىپتۇ. خان ھەر كۈنى شۇنىڭ بىلەن...
— قەيەردىن ئاڭلىدىڭىز؟ — دەپ بېشىنى كۆتۈرۈپ، جىددىي سورىدى شاھ سانىيە ئۇنىڭدىن.
— دارىلئۇلۇمىنىڭ باش مىرزىسى، قارا دىۋان ۋەزىرى خېشىن ھەزرەتلىرىدىن ئاڭلىدىم.
— ئۆلمىگۈر خېشىن، — دەپ تىللىدى شاھ سانىيە ئۇنى، — خانغا تاغا بولىدىغان دېمەتتىكى بىر ئادەمنىڭ ئۆز جىيەنىنى توغرا يولغا باشلىماستىن، بەلكى ئۇنىڭ بېشىنى ئايلاندۇرۇپ يۈرگىنىنى قارىمامدىغان؟
— شۇنى دېمەملا، شاھ سانىيە ئالىيلىرى، — دېدى شۇ خېدىي شىۋىرلاپ تۇرۇپ، — ئۇ خەزىنىدىن نەچچە تۈمەن سەرلەپ شاراقلاپ تۇرغان كۈمۈش خەجلەپ، ھەرەمدىكى باغى ئېرەمنىڭ ئىچىگە چەنتۇ خانىشى ئۈچۈن قەشقەر ئۇسلۇبىدا بىر كاتتا ئىمارەت سالدۇرۇپ بەرگەننى ئاز دەپ، يەنە بۇ ئىمارەتنىڭ يېنىغا قەشقەر ئۇسلۇبىدا كاتتا بىر ھاماممۇ سالدۇردى. ھازىر خان ئالىيلىرى ھەر كۈنى دېگۈدەك ئاشۇ ھامامدىن كېلەلمەس بولۇپ قالدى.
— ھە، تېخى مۇنداق ئىشمۇ بار دەڭ؟! — دەپ تەئەججۈپلەندى قۇلاقلىرىغا ئىشەنمىگەن شاھ سانىيە.
— بۇ ئىشنى خېشىن دارىن سىلى شاھ سانىيە بىلەن خانكە ئالىيلىرىدىن قاتتىق مەخپىي تۇتۇشنى ئۇردا خادىملىرىغا تاپشۇرۇپتۇ ـ دەك! شۇڭا، سىلىنىڭ ئاڭلىمىغانلىقلىرى ھەق!
— مەن سىلەرگە ھەرقاچان دەپ كېلىۋاتىمەنغۇ؟ — دېدى شاھ سانىيە ئاچچىق قىلىپ، — خاننى بۇنداق ناشايان

ئىشلاردىن توسۇقلار دەپ. . .

— توستۇق، ئەمما، خان ئالىيلىرىنى گەپكە كىرگۈزەلمىدۇق، — دەپ قارا دىۋان ۋەزىرى شۇ خىدىپ گۇناھكارلاردەك بېشىنى ساڭگىلاتتى. بۇ چاغدا، ئۇنىڭ دوكلۇقى تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈندى. ئۇنىڭ بىچارە قىياپىتىنى كۆرگەن شاھ سانىيە ئۇنى يەنە ئەيىبلەۋېرىشكە چىدىماي، بېشىنى يەنە ياستۇققا تاشلىدى.

— ئۇنداق بولسا، خان ئالىيلىرى بۈگۈنمۇ يەنە شاھىنشىنغا چىقماپتۇ ـ دە؟

— شۇنداق، خان ئالىيلىرى شاھىنشىنغا چىقمىغانلىقتىن، ئەئيانلىرى ئۇستىگە ئۈچ تال خوراز پېيى قادالغان ئالتە يۈز چاقىرىملىق جىددىي قاتلاق مەكتۇپنىمۇ ئۇنىڭغا سۇنۇشقا ئامالسىز قالدۇق، شاھ سانىيە ئالىيلىرى، — دېدى شۇ خىدىمۇ گەپنى يوشۇرۇپ ئولتۇرمايلا.

— خان بۈگۈن زادى نەدە؟ — دەپ سورىدى شاھ سانىيە.

— يەنە خېشىن دارىن بىلەن چەنتۇ خانىشنىڭ يېنىغا كېتىپتۇ ـ دەك.

— بۇنى توغرا سېزىپسىز، — دەپ كۈلدى شاھ سانىيە، — ئەمدى چىقىپ كەتسىڭىز بولىدۇ. مەن بىرئاز ئارام ئالاي. لېكىن، سىز ھوشيار بولۇڭ، خان قاچان، قەيەردە ئاشۇ چەنتۇ كېنىزىكى بىلەن بىللە بولىدۇ، كۆزىتىپ ۋاقتىدا ماڭا خەۋەر قىلىڭ! . . .

— پەرمانبەردارمەن، شاھ سانىيە ئالىيلىرى، — دېدى شۇ خىدىپ قۇللۇق بىلدۈرۈپ، ئاندىن كەينىگە شوخشىغان پېتىچە شاھ سانىيەنىڭ خابگاھىدىن چىقىپ كەتتى. . .

* * *

خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، بىنەپشە

ھەرەمدىكى باھادىرلار قەسرىنىڭ غەربىي شىمالىي بۇرجىكىگە ياغاچ ۋە پىششىق خىشتىن ئاجايىپ ھۈنەر بىلەن قەشقەر ئۇسلۇبىدا گۈمبەزلىك زور بىر ھاممام ئەھيا قىلىندى. بۇ ھاممامنىڭ ئېگىزلىكى يەتتە - سەككىز مېتىر بولۇپ، ئىچى ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنگەندى. تاشقىرىقى بىرىنچى بۆلمىسىگە يۇيۇنغىلى كەلگەن كىشىلەر كىرىپ، ئۇردا ئايىملىرى كىيىم قويىدىغان ۋە دەم ئالىدىغان ئۇزۇن ئىككى سۇپا ياسالغانىدى. بۇ سۇپىلارنىڭ ئۈستىگە گىلەملەر ۋە كۆرپىلەر سېلىنغان، سۇپىنىڭ باش تەرىپىدە ناماز ئوقۇيدىغان بۆلۈمچە تەييارلانغانىدى. ھاممامنىڭ ئىچكىرىكى ئىككىنچى بۆلۈكى ئالتە خانىلىق ھاممام بولۇپ، بۇ خانىلارنىڭ ھەربىرى قەشقەر ئۇسلۇبىدىكى ئەگمە ئىشىكلەر بىلەن بۆلۈۋېتىلگەنىدى. ھاممامنىڭ يان تەرەپتىكى ئۈچىنچى بۆلۈكى ئاستىغا رەڭمۇ - رەڭ تاشلار يېيىتىلغان مەرمەر كۆلچەك ئىدى. كۆلچەكنىڭ تۆت ئەتراپى بىر گەز ئېگىزلىكتىكى مەرمەر تام بىلەن توسۇپ ئىھاتە قىلىنغانىدى. ھەممە خانىنىڭ تام تۈۋىنى بويلاپ ئېگىزلىكى ئۈچ گەز، كەڭلىكى ئىككى گەز كېلىدىغان، ئاقتاشتىن بىر تۈتاش ئېرىقلار ياسالغانىدى. ھاممامدا يۇيۇنىدىغان كىشىلەر، ئۇردا ئايىملىرىغا كېرەكلىك ئىسسىق سۇلار مۇشۇ ئېرىقلاردا توختىماي ئېقىپ تۇراتتى. ھاممامنىڭ ئىچى يەر، تام، تورۇس ۋە ئېرىقلارنىڭ ھەممىسى كۆكۈچ چاقچۇق بىلەن قاپلانغانىدى. ھەربىر خانىنىڭ تورۇسىغا ئەينەك بېكىتىلگەن تۈڭلۈك قويۇلغانىدى. تۈڭلۈكتىن چۈشكەن كۈن نۇرىدا ھاممامنىڭ ئىچى خۇددى ئاپتاپتەك يورۇپ كېتەتتى.

بىر ئايلانما پەلەمپەي بىلەن ھاممامنىڭ ئۈستىدىكى خانىلارغا چىققىلى بولاتتى. شۇ خانىلارنىڭ ئىچىدە گىلەملەر، كۆرپىلەر سېلىنغان، شاھانە داستىخان راسلاپ قويۇلغان مەخسۇس خانە بار ئىدى. شۇ خانىنىڭ تېمىدىن كىشىلەر ۋە ئۇردا ئايىملىرى چۆمۈلىدىغان مەرمەر كۆلچەكلىك بۆلۈمگە مەخپىي بىر

تۆشۈك ئېچىلغانىدى.

ھامماغا مەخپىي تۆشۈك قويۇلغانلىقىنى بۇ ھاممامنى ياسىتىشقا مەسئۇل بولغان خان تاغىسى، دارىلئولۇمنىڭ باش مىرزىسى، ساراي ۋەزىرى خېشىنىدىن باشقا ھېچكىم ئۇقمايتتى.

ئىپارخان چەنلۇڭنىڭ ھەرىمىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن خاننىڭ پەرمانى بويىچە بۇ ھاممامنى ياسىتىشقا مۇئەككەل قىلىنغان خېشىن خاننىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇش ئۈستىدە خېلى باش قاتۇردى. ئاخىر بىناكارلارغا ئىچىدىن كۆرگىلى بولىدىغان، ئەمما سىرتىدىن تۆشۈك بار ئىكەنلىكىنى ھېچكىم سېزەلمەيدىغان قىلىپ مەخسۇس لايىھىلىتىپ، بۇ خاننى تەييارلىغانىدى. ئاستانە بېيجىڭنىڭ يازدىكى تىنچىق ئىسسىقىغا زادىلا كۆنەلمىگەن ئىپارخان ھەر كۈنى مۇشۇ ھاممامدا سۇغا چۆمۈلەتتى. خېشىن چەنلۇڭنى بۇ سىردىن ۋاقىپلاندۇرغاندىن كېيىن ئىشقىۋازلىقتا داڭ چىقارغان ئەللىك ياشلىق چەنلۇڭ ئاشۇ تۆشۈكتىن ئىپارخاننىڭ مەرمەر كۆلچەكتە سۇغا چۆمۈلۈشىنى تاماشا قىلىدىغان بولۇۋالدى.

ھازىر چەنلۇڭ قولىدا مەي تولدۇرۇلغان توققۇز ئەجدىھالىق بىللۇر جامنى تۇتقان ھالدا ھېلىقى مەخپىي تۆشۈكنىڭ ئالدىدا شىركەيسىپ بولۇپ ئولتۇراتتى. تۆۋەندىكى مەرمەر كۆلچەكتە قىيا - چىيا قىلىشىپ سۇغا چۆمۈلۈۋاتقان يالىڭاچ كېنىزەكلەر، ئوردا ئايىملىرى ۋە غۇنچەچىلەر ئۇنىڭ ھېرىسمەنلىك ئوتى تۇتاشقان شەھۋانىي كۆزلىرىنى ياندۇرۇپ، ئىشقىۋازلىق ھەۋەسلىرى بىلەن تولغان يۈرىكىنى مۇجۇۋاتقانىدى. ئۇ گېلى قۇرۇغاندا جامدىكى مەيدىن بىر ئوتلاپ قوياتتى - يۇ، ئەمما كۆزلىرىنى تۆشۈكتىن ئالمايتتى. ئۇ شەھۋانىي نەزەرى بىلەن مەرمەر كۆلچەكتە سۇغا چۆمۈلۈۋاتقان ئىپارخاننى ئىزدەپ تاپقاندا، كۆزلىرى چىمىرلاپ، ئەقلى لال بولغىنىدىن توققۇز ئەجدىھالىق بىللۇر جامنىڭ قولىدىن قانداق چۈشۈپ

كەتكەنلىكىنى تۇيماي قالدى.

ئىپارخاننىڭ پىستىدەك ئاغزى، ئىلپىتەك ئېقىپ چۈشكەن بۇرنى، ئاناردەك مەڭزى، ئاھۇدەك خۇمارلىشىپ تۇرغان قارا كۆزلىرى، ئالمىدەك كۆكسى، تولۇنئايدەك چىرايلىق جامالى، ئاق قاشتېشىدىن ئويۇپ ياساپ قويغاندەك ئەۋرىشىم نازۇك بەدىنى، ئىپاردەك گۇپۇلدەپ پۇراپ تۇرغان خۇش پۇراق ھىدى چەنلۇڭنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە مەپتۇن قىلىۋالغانىدى. ئۇ: «گويا ئاپتاپ ئۇنىڭ پىشانىسىدىن، قاراڭغۇ كېچە ئۇنىڭ نازۇك يەلكىسىگە چېچىلىپ تۇرغان قارا سۇمبۇل چاچلىرىدىن تارقىلىۋاتقاندەك، ھەرقانداق بىر ئادەم بىر كۆرۈپلا ئاشىقى بىقارار بولۇپ ئەس - ھوشىنى يوقاتقۇدەك مىسلىي كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر ساھىبجامال ئىكەنغۇ بۇ؟! ھەسسىنات، مۇشۇنداق ساھىبجامالنى ياراتقان تەڭرىم!» دەپ ھەيرانۇ - ھەس بولۇپ ئولتۇرۇپلا قالدى. دەل مۇشۇ چاغدا، خېشىن ئۇنىڭ يېنىغا كىرىپ، «شاھ سانىيە ئالىيلىرى خان بىلەن كۆرۈشىدىغان جىددىي بىر ئىش بار ئىدى دەيدۇ» دەپ خەۋەر قىلدى. ۋالىدەسى شياۋشيەن خېنىمنىڭ مىجەزىنى ئوبدان بىلىدىغان چەنلۇڭ نائىلاج ئورنىدىن تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە خېشىننىڭ كەينىدىن ماڭدى. . .

* * *

شاھ سانىيە خان ئوغلى چەنلۇڭنىڭ كېچە - كۈندۈز چەنتۇ كېنىزىكى ئىپارخاننىڭ يېنىدىن ئاجرىماي، ھەممە ئىشنى ئۇنتۇۋاتقانلىقىدىن ئىچى پۇشۇپ، مىجەزى شۇكلەپ، گېلىدىن تاماق ئۆتمەيدىغان، يا كېچىسى ئارامخۇدا ئۇخلىيالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى. ئۇ ئىنىسى خېشىننى ئۆز ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئەدىپىنى تازا بىر بەرگەندىن كېيىن «قاچان

بولسۇن بىر كۈتى ئامال قىلىپ، ئاشۇ چەنتۇ كېنىزىكىنى كۆزدىن يوقاتماي بولمىغۇدەك!» دەپ خىيال قىلدى ھەمدە خان ئوغلىنى ئۆزىنىڭ خابگاھىغا چاقىرتقۇزدى.

چەنلۇڭ شاھ سانىيە شياۋشيەن خېنىمنىڭ خابگاھىغا ھايالشىماستىنلا كىرىپ كەلدى ۋە ۋالىدەسى بىلەن ھال ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن بىر چەتكە قويۇلغان كۇرستا ئولتۇرۇپ، ۋالىدەسىنىڭ سۆزلىشىنى كۈتۈپ جىم ئولتۇردى.

— ئوغلۇم، كىتابنىڭ ۋارىقىنى ئېچىپ ئوقۇغاندەك ئۆتۈپ تۇرىدىغان ئادەمنىڭ ئۆمۈر ۋارىقى ئۇچقان قۇشتەك تېز ئۆتىدۇ، — دېدى شاھ سانىيە ئانىلىق مېھرى بىلەن ئالدىرىماي سۆزلەپ، — ئىنسان ھاياتى ساقال - بۇرۇت چىقمىغان باللىق ۋە ياشلىق چاغلارنى كەينىدە قالدۇرۇپ، ئەمدىلىكتە ساقال بىلەن چاچقا ئاق چۈشۈپ، خۇددى خازان چۈشكەن كۈزدىكى ئاق تېرەككە ئوخشاپ قالىدۇ!

چەنلۇڭ ۋالىدەسىنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى ئاڭقىرالماي ئىچى پۇشۇپ ئولتۇرغان بولسىمۇ ئەمما ئېغىز يېرىپ بىرنېمە دېيىشكە پېتىنالمىدى.

— ئوغلۇم، كىشى ئەقىل بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدۇ. سەن نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئەسكىرىي قوشۇنغا ئىگە پادىشاھدۇرسەن! بىر مەملىكەتنىڭ سەلتەنەت تىزگىنىنى قولۇڭدا جىڭڭقۇرۇپ تۇرۇپسەن! شۇنداق ئىكەن، بۇنداق يول تۇتۇش ئەقىلدىن ئاداشقانلىق ھېسابلانمامدۇ؟ مەن بۇ ئىشقا لايىق كۆرمەيمەن، — دېدى شاھ سانىيە ئاچچىق قىلىپ.

گەپنىڭ نېمە ئۈستىدە كېتىۋاتقانلىقىنى پەملەپ قالغان چەنلۇڭ ئىچىدە: «ئىم، بىزنىڭ بۇ ئىشىمىزدىن ۋالىدە خان ئالىيلىرى خەۋەر تېپىپ بوپتۇ - دە» دەپ قالدى لېكىن گەپ قىلماستىن، يەرگە قاراپ جىم ئولتۇرۇۋالدى.

— ئى پۇشتىپاناھ، — دېدى شاھ سانىيە ئوغلى چەنلۇڭغا

نەسھەت قىلىپ، — بەش دەقىقىلىق راھەتنى دەپ، مەملىكەتنىڭ ئىشلىرىنى بىر چەتكە قايرىپ قويساڭ، خۇددى ئىككى تورسۇق سۈتنى دەپ، تۆگىسىدىن ئايرىلىپ قالغان تۆگىچىدەك ئىش بولمىسۇن يەنە! ئىسىنگورۇلارنىڭ ئەجدادىدىن قالغان بىر قەدىمكى مەسەلدە دېيىلىشىچە، بىر تۆگىچى ھىنگان تۆگىسىنىڭ سۈتىنى ساغىمەن دەپ، سۈتكە قىزىقىپ كېتىپ، تۆگىسىنىڭ بۇرنىدىن ئۆتكۈزۈلگەن چۇلۇكنىڭ چۇلۋۇرىنى تۇيمايلا قويۇپ بەرگەن ئىكەن، چۇلۋۇرنىڭ بوش تۇرغانلىقىنى بىلگەن ھىنگان پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ چۆلگە قاراپ قېچىپتۇ. تۆگىچى ھىنگاننى تۇتىمەن دەپ، كەينىدىن قوغلاپ ئۆزىمۇ تۇگەشكەن ئىكەن. مانا بۇ پۇشتىپاناھ سەن ئۈچۈن ئوبدان بىر مىسال. بىر بۇردا نان ئۈچۈن خەقنىڭ قولىغا تەلمۈرۈش، بەش دەقىقىلىق شەھۋەت راھىتى ئۈچۈن خوتۇنلارنىڭ كەينىگە كىرىش — مەرد ئەرلەرنىڭ شەنىگە مۇناسىپ ئەمەس. بىر كېچە - كۈندۈز يىگىرمە تۆت سائەت ۋاقىتنىڭ ئىككى سائەتكە يېقىنىنى خوتۇنلار سۆھبىتىگە بېرىش، قالغان قىسمىنى ئۆزى بىلەن يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى ياخشىلاشقا سەرپ قىلىش — ئاقىل ۋە دانا پادىشاھلارنىڭ ئىشىدۇر. چۈنكى، ئىككى سائەتتىن ئارتۇق ۋاقىتنى ئاياللار سۆھبىتىگە سەرپ قىلىش ئىنساننىڭ ئەقلىي زېھنىگە، جىسمانىي سالامەتلىكىگە زىيان كەلتۈرىدۇ. نۇرغۇن تەخت ساھىبلىرى خوتۇنلارنىڭ كاساپىتىدىن دۆلىتى مۇنقەرز بولۇپ، خانىدانى ھالاكەتكە يۈزلەنمىگەنمىدى؟ مەن بۇنىڭ بىلەن پۇشتىپاناھنى خوتۇنلارغا زادى يېقىن يولىما دېمەكچى ئەمەسمەن. ھەممىمىز خوتۇنلاردىن - ئانىلاردىن تۇغۇلغانغۇ؟ مۇبادا ئاتا - ئانىلار بولمىغان بولسا مەنمۇ، سەنمۇ بولمىغان بولاتتىڭ. بىراق، چەنتۇ كېنىزەكلىرىدىن باشقا خوتۇن - توقال دېگەن ھەرەمگىدە تۆكمە بولۇپ يېتىپتىغۇ؟ نېمانچە ئۇنىڭغا ئۆزۈڭنى ئۇرۇپ كېتىدىغانسەن؟

چەنلۇڭ ۋالىدەسىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ئۇياتقىنىدىن قىپقىزىل قىزىرىپ كەتتى. گۇناھ ئۆزىدە بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا «خوش، خوش» دەپ تۇرماقتىن باشقا ئامال قالمىغانىدى. . .

*　　　　*　　　　*

شاھنىشىن ئىچى سۈرلۈك تۈس ئالغانىدى. قارا دىۋان ۋەزىرلىرى قاتلاق مەكتۇپ كۆرۈۋاتقان چەنلۇڭغا قاراپ تۇرۇشاتتى.

چەنلۇڭ خاقانى چىننىڭ چېگرانى تىنچىتقۇچى سانغۇنى جاۋ خۇينىڭ خانغا يوللىغان قاتلاق مەكتۇپىنى ئېچىپ كۆرۈشكە باشلىدى: «. . . تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەرگە چەنتۇلارنىڭ ھاكىمبەگ دەپ ئاتىلىدىغان چوڭلىرى مۇئەككەل ئىكەن، — دېيىلگەنىدى بۇ قاتلاق مەكتۇپتا، — شاغىبەگ ھاكىمبەگكە ياردەملىشىپ ئىشلەيدىكەن. غەللە - پاراق يىغىشقا شاڭبېگى مەسئۇل ئىكەن؛ قازى ئەمىر - پەرمانلارنىڭ ئىجراسىغا مەسئۇل ئىكەن؛ سۇ ئىشلىرىنى مىراپبەگ باشقۇرىدىكەن؛ ھۈنەرۋەن - كاسىپلارغا نېقىپ بەگ مەسئۇل ئىكەن؛ پاششاپبەگ ئوغرى - يالغاننى تۇتۇپ تەركە قىلىشقا مەسئۇل ئىكەن؛ چەنتۇلارنىڭ دىن ئىشلىرىغا مۆھتەسىپ دېگىنى مەسئۇل ئىكەن؛ مۇتەۋەللىبەگ ئۆي - زېمىن ئىشلىرىنى باشقۇرىدىكەن؛ دۇۋانبېگى يول - رابات ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىكەن؛ باجگىر باج يىغىشقا مەسئۇل ئىكەن؛ ئەربابېگ ئۆشرە - زاكات يىغىشقا مەسئۇل ئىكەن؛ باغ - ۋاران بېگى ئېتىز - ئېرىق، باغ - ۋارانلارغا مەسئۇل ئىكەن؛ مىڭبېگى بىر دىكى ئوكۇرتايغا ئوخشايدىكەن. . . ئەلھال، چەنتۇلار يۇرتى ئاساسىي جەھەتتىن تىنچىتىلدى. بىراق، چەنتۇ بەگلىرىنىڭ

سەلتەنىتىمىزگە بولغان ساداقەتمەنلىكى زادى قانچىلىك؟ بۇنىڭغا ئەئىيانلىرى بىرنىمە دېيىشكە هازىرچە ئاجىزلىق قىلىدۇ. شۇڭا، چەنتۇلارغا ئۆز ئارىسىدىن قويۇلغان بەگلەرنىڭ مانجۇ سەلتەنىتىگە بولغان ساداقەتمەنلىكىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن ھەرقايسى شەھەرلەردىكى بەگلەرنى گېزەكلەشتۇرۇپ، مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ئاستانىسىگە خان تەزىمىگە كېلىشكە پەرمان بىرىلسە، تۇنجى داپقۇر خان تەزىمىگە كېلىدىغان بەگلەرنى بەيلى خوجەسى، تۆرە گادايمەت، ھاكىمبەگ قوشۇق بەگلەر باشلاپ كەلسە، قالغانلىرى ھەر يىلى ئۈچ گېزەك بولۇپ كەلسە...»①

ئەسلىدە، خاقانى چىن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى تولۇق تەسەررۇپ قىلغاندىن كېيىن مانجۇ سەلتەنىتى ئۆزىنىڭ بۇ يەرلەرگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ۋە داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن «يەرلىكلەرنى يەرلىكلەرگە سېلىش»، «ئۆزىنىڭ يېغىدا ئۆزىنىڭ گۆشىنى قورۇش» تەك يۇرتدارچىلىق سىياسەتلىرىنى تۇزۇپ يولغا قويدى ھەمدە ھەرقايسى مۇسۇلمان شەھەرلىرىگە بۇ شەھەرلەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ ئەسلىدىكى بەگلەر ئارىسىدىن تاللاپ دەرىجە بېكىتىپ، ئۇلارنى بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەر دەرىجىلىك مەھكىمىلىرىگە مۇئەككەل تەيىنلىدى. بۇ بەگلەرنىڭ ئارىسىدا قاراشەھەر، كورلا، بۈگۈر، كۇچا، شايار، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق مۇھىم شەھەرلەرنىڭ ھاكىمبەگلىرى ئۈچىنچى دەرىجىلىك بەگلەردىن ھېسابلىناتتى. قالغان كىچىك شەھەرلەر ۋە ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەرگە قارايدىغان كەنت - قىشلاقلارنىڭ ھاكىمبەگلىرى تۆتىنچى دەرىجىلىكتىن ئالتىنچى دەرىجىلىكلەرگىچە بولغان بەگلەر

---

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 82 - جىلد، 30 - بەت؛ «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا پۈتۈلگەن ئوردا خاتىرىلىرى»، 601 - جىلد، 28 -، 29 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى قەمەرىيە 11 - ئاي.

قاتارىغا كىرەتتى. بۇ بەگلەرنىڭ ياردەمچىسى ھېسابلىنىدىغان شاغىبەگ تۆتىنچى دەرىجىلىكتىن بەشىنچى دەرىجىلىككە قەدەر بەگ ھېسابلىناتتى. خەزىنىچى بەگ بىلەن شاڭبېگى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا تۆتىنچى دەرىجىلىك بەگ ھېسابلىناتتى. بەشىنچى دەرىجىلىك بەگلەردىن قازىبەگ، مۇتىۋەللى بەگ، نېقىب بەگ، پاششاپبېگى، مىراپبېگى، رايا قازىبەگ، دۇۋانبېگى، ئالتۇنبېگى، مىڭبېگى، مۆھتەسىپ بېگى ۋە باشقا بەگلەر بار ئىدى.

خاقانى چىن بۇ يەرلەردىكى كەڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇستىگە قويۇلغان ئۇيغۇر بەگلىرىدىن خەلققە ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا تېخىمۇ ياخشى قولچوماق سۈپىتىدە پايدىلىنىش ئۈچۈن ئۇلارغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا بەش يۈز سەردىن يۈز سەرگىچە كۆمۈش يىللىق مائاش بەلگىلەپ بەردى.

ئۇيغۇر بەگلىرىنى مۇشۇنداق يۇقىرى مائاش بىلەن سېتىۋېلىش چارىسى ئارقىلىق، گەرچە چەنتۇلار يۇرتى تىنچىتىلغان بولسىمۇ ئەمما «بىقارار چەنتۇلارنىڭ غەلىيان چىقىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش»[1] ۋە چەنتۇلار يۇرتىنىڭ چوڭ - كىچىك يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنىڭ تىزگىنىنى ئۆز قولىدا مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، مانجۇ سەلتەنىتى ھەرقايسى چوڭ - كىچىك شەھەرلەرنىڭ ئارىلىقىدىكى يول ئېغىزلىرىدا ساقچىخانا خاراكتېرىنى ئالغان جام - راباتلارنى قۇرۇپ لەشكەر تۇرغۇزدى. يەكەن، خوتەن، يېڭىسار، ئاقسۇ، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، كۇچا، سايرام، باي، كورلا ۋە قاراشەھەرلەرگە مانجۇلاردىن خان ئامبال ۋە ئاغلاقچى ئامبال تەيىنلىدى.

ئۇچتۇرپان شەھىرى شۇ مەزگىللەردە مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ئىدى. شۇڭا،

---

① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 616 - جىلد، جەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى 7 - ئاي.

ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى مانجۇلار مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىگە قويغان خان ئامباللار ئىچىدە ئەڭ چوڭى ھېسابلىناتتى. خاقانى چىن جەنۇبىتىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھەرلىرىنىڭ ئەمىنلىكىنى كاپالەتلەندۇرۇش ئۇچۇن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بۇ يەرلەردە جەمئىي ئون ئىككى مىڭ ئالتە يۈز قىرىق سەككىز قارا چېرىك تۇرغۇزدى①. مانجۇ سەلتەنىتى ئۆزىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى مۇلكىي، ھەربىي ئەمەلدارلىرى بىلەن ھەربىي قىسىملىرىنىڭ تەمىناتىنى شۇ جاينىڭ مالىيىسىدىن راسخوت چىقىرىپ بېقىش چارىسى بىلەن ھەل قىلماقچى بولدى. مەسىلەن، ئۇچتۇرپان خان ئامبىلىنىڭ يىللىق مائاشى ئۈچ مىڭ سەر كۈمۈش بولۇپ، يەنە يىلىغا مىڭ سەردىن ياردەم پۇلى قوشۇپ بېرىلەتتى، توققۇز مىڭ جىڭ ئاشلىق، يەتمىش جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛ مەسلىھەتچى ئامبالنىڭ يىللىق مائاشى مىڭ سەر كۈمۈش بولۇپ، يىلىغا يەنە بەش يۈز سەردىن ياردەم پۇلى قوشۇپ بېرىلەتتى، تۆت مىڭ سەكسەن جىڭ ئاشلىق، ئوتتۇز ئالتە جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛ ئاغلاقچى ئامبالنىڭ يىللىق مائاشى يەتتە يۈز سەر كۈمۈش بولۇپ، يىلىغا يەنە ئىككى يۈز سەر كۈمۈش ياردەم پۇلى قوشۇپ بېرىلەتتى، تۆت مىڭ ئالتە يۈز سەكسەن جىڭ ئاشلىق، ئوتتۇز ئالتە جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛ نازىرنىڭ يىللىق مائاشى بىر يۈز توقسان سەر كۈمۈش بولۇپ، ئىككى مىڭ بەش يۈز يىگىرمە جىڭ ئاشلىق، ئون ئىككى جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛ باش پۈتۈكچىنىڭ يىللىق مائاشى بىر يۈز ئاتمىش سەر كۈمۈش ئىدى؛ ياردەمچى پۈتۈكچىنىڭ يىللىق مائاشى ئاتمىش سەر كۈمۈش ئىدى؛ ساقچىبېگىنىڭ يىللىق مائاشى

---

① بۇ ھەققىتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن مۇئەللىپىنىڭ «بەدۆلەت - يانغىن قاپلىغان تۇپراق» ناملىق تارىخىي قىسسىسىنىڭ «ئاپتور سۆزى» قىسمىغا قارالسۇن. بۇ كىتاب شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن 1997 - يىلى 3 - ئايدا نەشر قىلىنغان.

ئۈچ يۈز سەكسەن سەر كۈمۈش ئىدى، ئۈچ مىڭ ئالتە يۈز جىڭ بوغداي بىلەن تەمىنلىنەتتى.
يېشىل تۇغلۇق قوشۇندىكىلەرنىڭ مائاشى مۇنداق ئىدى:
باش بۇغنىڭ يىللىق مائاشى ئاتچىسىنىڭ مائاشى قوشۇلۇپ، ئىككى مىڭ يەتتە يۈز يەتمىش ئالتە سەر كۈمۈش ئىدى؛ يەم-خەشەك ئۈچۈن ئاتمىش بىر تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى.
مۇشاۋىر سانغۇننىڭ يىللىق مائاشى بىر مىڭ بىر يۈز يىگىرمە بەش سەر كۈمۈش ئىدى. يەم ـ خەشەك ئۈچۈن ئوتتۇز تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى.
گېزەكچى سانغۇننىڭ يىللىق مائاشى سەككىز يۈز توقسان ئۈچ سەر كۈمۈش ئىدى. يەم ـ خەشەك، ئوتتۇز تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى.
ياساۋۇلبېگىنىڭ يىللىق مائاشى بەش يۈز ئاتمىش ئىككى سەر كۈمۈش ئىدى. يەم ـ خەشەك ئۈچۈن ئون بەش تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى.
باقاۋۇلنىڭ يىللىق مائاشى تۆت يۈز ئەللىك ئىككى سەر كۈمۈش ئىدى. يەم ـ خەشەك ئۈچۈن ئون بەش تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى.
لاۋازىم بېگىنىڭ يىللىق مائاشى ئىككى يۈز قىرىق ئىككى سەر كۈمۈش ئىدى. يەم ـ خەشەك ئۈچۈن يەتتە تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى.
پىيادە ئەسكەرلەر ئوكۇرتاينىڭ يىللىق مائاشى بىر يۈز يەتمىش سەر كۈمۈش ئىدى، يەم خەشەك ئۈچۈن يەتتە تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى
ياردەمچى ئوكۇرتاينىڭ يىللىق مائاشى يەتمىش ئالتە سەر كۈمۈش ئىدى.
ئاتلىق نۆۋكەرنىڭ يىللىق مائاشى قىرىق سەر كۈمۈش ئىدى. پىيادە چېرىكنىڭ يىللىق مائاشى ئوتتۇز سەر سەككىز

مىسقال كۆمۈش ئىدى[1].

مانجۇ سەلتەنىتى ئۆزىنىڭ مۈلكىي قەشقەرىيىدە تەسىس قىلىنغان بۇ غايەت زور ۋە كېلەڭسىز بيۇروكرات ھۆكۈمرانلىق مۇئەسسەسىلىرىدە ئىشلەيدىغان مۈلكىي، ھەربىي خادىملىرىنىڭ غايەت كۆپ خەج ـ خىراجەتلىرىنى قامداش ئۈچۈن بۇ يۇرتلارغا دېيەك، ماتا قاتارلىق بەش تۈرلۈك ئالۋان ـ سېلىق بەلگىلەپ، دەستۇر ـ ئەمەل، ئەن ـ قائىدىلەرنى توختىتىپ بەردى. ئۇيغۇر پۇقرالىرىمۇ نائىلاج خاقانى چىن ئەن ـ قائىدە قىلىپ توختاتقان بەش تۈرلۈك دېيەك، ماتانى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولۇشتى. بىراق، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مانجۇ مەنسەپدارلىرى ۋە مۇسۇلمان زالىملىرى ئۆزلىرىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە زورىيىپ بېرىۋاتقان خۇسۇسىي چىقىم، خەج ـ خىراجەت راسخوتلىرىنى قامداش ئۈچۈن خاقانى چىننىڭ بۇ ئەن ـ يارلىقىغا چېكىدىن ئاشقان ھەر خىل بەلگىلىمىلەرنى ياساپ قوشۇۋېرىشتى. ئەسلىدىكى بەش تۈرلۈك دېيەك، ماتا بىردىنلا كۆپىيىپ ئەللىك خىلغا يەتتى! ھەر خىل يامان قائىدە ـ يوسۇنلار پەيدا بولۇۋەرگەنلىكتىن، پۇقرالارنىڭ ئۈستىدىكى جەبر ـ زۇلۇمنى كۈچەيتىۋەتتى. «ھەرقايسى شەھەرلەردىكى خان ئامبال، چېرىكچى ئامباللار ئەيش ـ ئىشرەتكە مەستى ـ مۇستەغرەق بولۇپ كەتتى. ھاكىمبەگلەر ئامبالغا بېرىمىز دەپ، پۇقرالارغا ئالۋان ـ ياساقنى خالىغىنىچە چاچاتتى. ئالۋان ـ ياساق ئۈچۈن يىغىلغان ئالتۇن ـ كۈمۈش، قاشتېشى، تاۋار ـ دۇردۇنلار ۋە رەخت ـ گەزلىمىلەرنىڭ پەقەت ئوندىن ئىككى ئۈلۈشىلا ئامبالغا يەتكۈزۈلۈپ، قالغان سەككىز ئۈلۈشى بەگ ـ خوجاملارنىڭ ئۆز قولىدا قالاتتى. ھەرقايسى شەھەرلەردىكى

[1] مانجۇ، ئۇيرات، سولۇن، شىبە قوشۇنلىرىدىكى سەردار ـ چېرىكلەرنىڭ مائاشى خەزىنۇ چېرىكلىرىدىن پەرقلىق بولاتتى. بۇ يەردە ئايرىم مىسال كەلتۈرۈلمىدى. بۇ ھەقتە تەپسىلاتلار ئۈچۈن مەئەللىپنىڭ «بەدۆلەت ـ يانغىن قاپلىغان تۇپراق» دېگەن تارىخىي قىسسەسىنىڭ «ئاپتور سۆزى» قىسمىغا قارالسۇن.

ئامباللار بىر ـ بىرىگە بويسۇنمايتتى. بوغدا خان يىراقتا بولغانلىقتىن ئۇنىڭ سىياسەت قامچىسى باشقىلارغا يەتمەيتتى. بۇ ئامباللارنىڭ دېگىنى دېگەن، قىلغىنى قىلغان بولاتتى. ئۇلار مۇسۇلمان چەنتۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى ياملىرىغا ئەكىرىۋېلىپ قايتۇرۇپ بەرمەيتتى. مۇسۇلمان چەنتۇلارنى هايۋاندەك ئىشلىتەتتى. مۇسۇلمان چەنتۇلار غەزىپىنى ئىچىگە يۇتۇپ يۇرۇشەتتى.»[1] دېمەك، زورلۇق ـ زومبۇلۇق، ئالۋان ـ ياساق ۋە قاتمۇ قات زۇلۇم ئاستىدا قالغان ئۇيغۇر خەلقى بىلەن چىرىك سەلتەنەت ـ مانجۇ هاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كۈچەيدى...

*　　　　*　　　　*

خاقانى چىن مۇلكى قەشقەرىيىدىكى يېڭىدىن ئەمەن تاپقۇزۇلغان ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ مېهىر ـ شەپقىتىدىن تەسىرلەندۇرۇش ئۈچۈن ئالتىنچى دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇيغۇر بەگلىرىنى ئۆز ئاستانىسى بېيجىڭغا خان تەزىمىگە چىللاتقۇزۇپ پەرمان چۈشۈردى ھەمدە ئاستانىگە خان تەزىمىگە كېلىدىغان ئىككىنچى گېزەكتىكى بەگلەر چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى قەمەرىيە 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى يولغا چىقىپ، 10 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن ئىلگىرى كۇلىدىكى ۋۇۋېيغا يېتىپ كېلىشى، 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ئاستانىسى بېيجىڭغا كېلىپ شىنخۇامېن قوۋۇقىدا ساقلاپ تۇرۇشى لازىم، دەپ سۇرۇك بەلگىلەپ بەردى.

ئىككىنچى گېزەكتە مانجۇ ئاستانىسى — بېيجىڭغا خان تەزىمىگە كېلىدىغان ئۇيغۇر بەگلىرى ئارىسىدا قەشقەر

---

[1] «شىنجاڭ تەزكىرىسى، چىرىك».

بەشكىرەمنىڭ شاڭبېگى مەھرەمبەگمۇ بار ئىدى. ئۇ تۈنجى كېزەكتە ئاستانىگە خان تەزىمىگە بارغان قوشۇق بەگنىڭ بىيجىڭدا تۇتۇپ قېلىنغانلىقىنى ئاڭلىغانىدى. شۇڭا، ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىنىڭ بارسا ـ كەلمەس سەپەر بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، كۆڭلى دەككە ـ دۈككە ئىچىدە قالدى. دەل مۇشۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە پەيزاۋات ھاكىمبېگى نىياز بەگ ئۇنىڭغا: «دولانلىقلاردىن ئامۇرسەنا تۈرە ئۇچتۇرپانغا باستۇرۇپ كېلىۋېتىپتۇدەك، دەپ خەۋەر ئاڭلىدىم» دېدى. شۇنىڭ بىلەن مەھرەمبەگ ئاستانىگە بېرىش ـ بارماسلىق ئۈستىدە ئويلىنىپ ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالدى...

*　　　　*　　　　*

چەنلۇڭ ئۆزىنىڭ خابگاھىدا قارا دېۋان سۇنغان قاتلاق مەكتۇپلارنى كۆرۈپ، ئۈستىگە تەستىق سىلىۋاتقانىدى. ئۇ مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالى بايان قىلىنغان بىر قاتلاق مەكتۇپ ئۈستىگە مۇنداق دەپ تەستىق سالدى:

«.... گادايمەت تۈرە سۇنغان مەلۇماتتىن قارىغاندا، ئاستانىگە خان تەزىمىگە كېلىپ قەشقەرگە قايتقان شاغىبەگ ئابدۇرېھىم بەگ، خەزىنىچى بەگ توقا، ئاستىن ئاتۇشنىڭ ھاكىمبېگى خوجاش، توققۇزاقنىڭ ھاكىمبېگى بابۇر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئاسىي خوجا جاھان زامانىسىدا مەنسەپكە ئولتۇرغانلاردىن ئىكەن. ئەلھال، بۇ يەرلەردە غەلىيان چىقىۋېتىپتۇ. ئۇلارنىڭمۇ غەلىيان چىقىرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بەزى ئېھتىيات چارىلىرىنى كۆرۈپ قويۇش لازىمدەك قىلىدۇ. بىز ئوداي خوجىدىن بۇ ئىشنى سۈرۈشتە قىلدۇق، ئۇ بۇ بەگلەرنىڭ مەھرەمبەگ پىتنىسىگە ئارىلاشمىغانلىقىنى

ئېيتتى. . .[①] جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى ئىسيان سەلتەنەتىمىزگە ئاچچىق ساۋاقلارنى بەرگەنىدى. ئەلھال، بوغدا تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ زېمىنلار سەلتەنەتىمىزنىڭ زېمىنىدۇر. بۇ زېمىنلارنى ساقلاش ئۇچۇن، ئۇ يەرلەردە زور قوشۇن تۇرغۇزماي بولمايدىغاندەك قىلىدۇ! شۇڭا، جەنۇب بىلەن شىمالىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى ئومۇمىي جەھەتتە بىر تۇتاش جۇڭقۇرىدىغان بىر ھەربىي مەھكىمە قۇرۇش زۆرۈر بولۇپ قالدى! بۇ مەھكىمىنىڭ نامىنى ‹ئىلى قاتارلىق جايلارنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى بىر تۇتاش جوڭقۇرىدىغان جاڭجۇن مەھكىمىسى› دەپ ئاتىغان مۇۋاپىقتەك قىلىدۇ. ئىلى جاڭجۇن مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جاي ‹خۇييۇەن كورەسى› دەپ ئاتالسۇن. ئىلى جاڭجۇنىنىڭ خىزمەتلىرىگە ھەمدەملىشىش ئۇچۇن بىر نەپەر مەسلىھەتچى ئامبال، تۆت نەپەر يانداش ئامبال، قىرىق سۇمۇن زەڭگى، قىرىق باقاۋۇل، قىرىق چەۋەنداز ياساۋۇل، ئىككى نەپەر نەسەبىي كاھبەگ، توققۇز نەپەر كاندىدات چېرىكچى، ئىككى نەپەر كاندىدات سۇمۇن زەڭگىسى، ئىككى نەپەر كاندىدات باقاۋۇل، ئىككى نەپەر نەسەبىي نۆكەر، قىرىق چاپاۋۇل، قىرىق چاۋۇشبېگى، بىر يۈز يىگىرمە چاۋۇش، قىرىق سەككىز تۇغچى، ئىككى يۈز ئوتتۇز تۇرشاۋۇل، ئىككى يۈز ھىماتچى، ئىككى مىڭ ئالتە يۈز چېرىك، تۆت يۈز ئوقچى، ئالتە يۈز پىيادە لەشكەر، قىرىق توپچى، سەكسەن ئىشچى لەشكەر، ئىككى يۈز قىرىق شەپقەتچى چېرىك بولۇپ، جەمئىي بىر يۈز ئاتمىش ئىككى ھەر دەرىجىلىك سەردار، تۆت مىڭ ئالتە يۈز قىرىق مانجۇ چېرىكى تۇرغۇزۇلسۇن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە سىلاقچى ئامبال، ساڭبېگى، سەيپارە مۇپەتتىش قاتارلىق ئەمەلدارلار سەپلەپ

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى. 5 ـ جىلد، 18 ـ، 19 ـ بەت. «يويۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 619 ـ جىلد، 3 ـ، 4 ـ بەت، چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى.

بېرىلسۇن. بۇ ئەمەلدارلارنىڭ، مانجۇ ۋە كۆك تۇغلۇق قوشۇنلاردىكى سەركەردە ـ چېرىكلەرنىڭ مائاش ـ كۆلياگىسى يەرلىكتىن ئېلىنىدىغان زاكات ـ باجلاردىن چىقىم قىلىنسۇن. مۇبادا، يۇقىرالار ئارىسىدا مانجۇ سەلتەنىتىگە باج ـ پاراق تۆلەشتىن باش تارتىپ غەلىيان كۆتۈرگۈچىلەر كۆرۈلسە، ئۇلارنىڭ يەر ـ زېمىنلىرى تەخىرسىز ھالدا مۇسادىرە قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئاۋۋالقىدىن ئۈچ ھەسسە كۆپەيتىپ ئۆستۈرمە باج تاپشۇرۇشقا بۇيرۇلسۇن!...»①

قارا دىۋان چەنلۇڭنىڭ تەستىق سۆزىنى دەرھال پەرمان شەكلىدە تۆۋەنگە چۈشۈرۈپ، يەرلىكنىڭ كەمكۈتىسىز ئىجرا قىلىنىشىنى تەلەپ قىلدى.

خاقانى چىننىڭ پەرمانى بويىچە «ئۈچ ھەسسە كۆپەيتىپ ئۆستۈرمە باج تاپشۇرۇش» مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن مانجۇ سەلتەنىتىگە تاپشۇرىدىغان زاكات بېجىنى ئۈچ ھەسسە كۆپەيتىپ تاپشۇرۇش دېگەنلىك بولاتتى. بۇنداق بولغاندا، مانجۇلارنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيەدىن ئالىدىغان باج ـ پاراقلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئەسلىدىكى جۇڭغارلارنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيەدىن ئالىدىغان زاكات بېجىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىغا تەڭلىشىپ قالاتتى ياكى ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتەتتى.

مانجۇ سەلتەنىتى ئۆزىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى تولىمۇ كېلەڭسىز ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنىڭ نورمال ئايلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ئىقتىسادىي جەھەتتىكى يۈكىنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۈستىگە ئارتتى. چەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلىدىكى② تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، مانجۇ دائىرىلىرى مۇشۇ بىر يىل ئىچىدە يالغۇز خوتەن، يەكەن ۋە

---

① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 593 ـ جىلد، 13 ـ، 14 ـ بەتلەر. چەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى 7 ـ ئاي.

② مىلادى 1761 ـ يىلى.

قەشقەر رايونىدىكى يۇقىرالاردىن جەمئىي بىر يۈز سەكسەن بىر مىڭ تۆت يۈز يىگىرمە بەش سەر كۈمۈش تەڭگە، بەش مىليون سەككىز يۈز ئون توققۇز مىڭ جىڭ ئاشلىقنى سېلىق ھېسابىدا يىغىۋالدى! ①

*　　　*　　　*

مىلادى 1760 ـ يىلى سەرەتان پەسلى. تومۇزنىڭ كىشىنى ئېزىدىغان تىنچىق ئىسسىقى كەڭ بەشكېرەم زېمىنى ئۈستىدە كەتمەي تۇرۇۋالغانىدى. تۇتاش كەتكەن مېۋىلىكىنىڭ ھەممىلا يېرىدىن سالقىن ئورنىغا يالقۇن كۆتۈرۈلەتتى. سايدىكى ئىشقىيولىدا ئىككى ـ ئۈچ قارا خۇددى بولۇت سايىسىدەك گاھ كۆرۈنۈپ، گاھ يوقاپ مېڭىپ تۇرماقتا ئىدى. سەرەتان پىلىلداپ كۆزنى قاماشتۇرۇپ، يىراقتىكى ئاقتاغنى تېخىمۇ چوڭ قىلىپ كۆرسىتەتتى. خېلى ئۇزاق ۋاقىتتىن كېيىن ھېلىقى بۇلۇت سايىسىدەك كۆرۈنگەن قارىلار يېقىنلىشىپ كەلدى. بۇ قارىلار پىژ ـ پىژ ئىسسىقتا بوينىغا قارا ياغاچتىن ياسالغان ئوتتۇز جىڭلىق شال قوۋۇق كىيدۈرۈلگەن بىر ئۇيغۇر تۇتقۇنى بىلەن ئۇنى ھەيدەپ ئېلىپ كېلىۋاتقان ئىككى مانجۇ چېرىكى ئىدى. ئىسسىقتا تەرلەپ كەتكەن مانجۇ چېرىكلىرى ھېلىقى تۇتقۇننىڭ ئۈستىگە كىيىملىرى بىلەن يۈك ـ تاقلىرىنى ئارتىپ قويۇشقانىدى. ئۇلار خۇددى ئەرمەك قىلىشقاندەك ھېلىدىن ـ ھېلىغا ھېلىقى ئۇيغۇر تۇتقۇننى قوللىرىدىكى سەبەندىلىرى بىلەن ئۇرۇپ ساۋايتتى:

— سىڭكۇ، سەن ئىلدەم، ئىلدەم ماڭىدۇ! — دەپ ۋارقىراپ قويۇشاتتى.

① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا پۈتۈلگەن ئوردا خاتىرىلىرى»، 615 ـ جىلد، 9 ـ بەت. چەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى 2 ـ ئاي.

بوينىغا شال قوۋۇق كىيدۇرۇلگەن ھېلىقى تۇتقۇن ئىسسىقتا بەك چاڭقاپ كەتكەنىدى. ئۆزىنىڭ چاك - چاك يېرىلىپ كەتكەن لەۋلىرىدىن جىرت - جىرت چىقىــــۋاتقان قانلارنىـــــى يالاپ سەندىرەكلەپ ئاران مېڭىپ كېتىپ باراتتى.

— بوغدا خانغا زاكات تۆلىمەيدۇ، گەدەنكەش چەنتۇلارنىڭ كۈنى شۇنداق بولىدۇ! — دەيتتى قارا چېرىكلەرنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرچىنى بىلىدىغان بىرى.

ئۇلار چىڭقـــــى چۈش مەھەلدە بەشكېرەمدىكـــــى مانجۇ ساقچىخانىسىنىڭ ئالدىغا يېتىپ كېلىشتى ۋە ھېلىقى بىچارە تۇتقۇننى مانجۇ ساقچىخانىسىنىڭ پەشتىقى ئالدىدىكى تۇۋرۇككە باغلاپ قويۇپ، ئۆزلىرى دەم ئېلىش ئۈچۈن ساقچىخانىنىــڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىشتى.

— سۇ. . . ئى، مۇسۇلمانلار. . . ماڭا سۇ. . . بىر يۇتۇم سۇ. . . سۇ بېرىڭلار! — دەپ نالە - زارلىدى باغلاقتىكـى تۇتقۇن.

بىر بالا كۆلدىن بىر غىدىر سۇنى ئۇسۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ قاغجىرىغان لېۋىگە تۇتتى. تۇتقۇن غىدىردىكى سۇدىن بىر يۇتۇم ئىچىپ تۇرۇشىغا، ساقچىخانا ئىچىدىن بىر مانجۇ چىقىـــــپ كەلگىنىچە قولىدىكى سەبەندىسى بىلەن تۇتقۇنغا سۇ بېرىۋاتقان بالىنىڭ قولىدىن غىدىرنى ئۇرۇپ چۈشۈرۈۋەتتى ۋە:

— سەن نېمىشقا سۇ بېرىدۇ — شۇ؟ يوقال، بولمىسا، كۆرگۈلۈكنى كۆرىدۇ — شۇ! — دەپ قەھىر قىلدى. ئاندىن تۇتقۇننىڭ كۆزىگە قولىدىكى سەبەندىسى بىلەن نوقۇپ:

— گەدەنكەش چەنتۇ، سەن گۇناھىنى بىلەمدۇ؟ — دەپ دوق قىلدى.

— دارىن خوجام، — دەپ زارلىدى ھېلىقى تۇتقۇن، — ماڭا ئىچىلــرى ئاغرىسۇن، چۆچۈرىدەك تۆت بالام ۋە قېرى دادام، قېرى ئانام مېنىڭ قولۇمغا قاراپ تۇرۇشىدۇ. رەھىم

قىلسىلا، مەن خانلىق زاكاتنى تولۇق تاپشۇردۇم. ئەمما، زاكاتچى يەنە ئۆستۈرمە زاكاتنىمۇ قوشۇپ بېرىسەن، دەيدۇ. ئىشەنمىسىلە، تەركە قىلىپ كۆرسىلە، خاماندا كەپسەن تۇگۇل، چارمۇ قالمىدى!

— سەن گەدەنكەشلىك قىلمىغان بولسا — شۇ، مەن ئۆستۈرمە زاكات ئالامدۇ — شۇ؟ گۇناھ سەندە، يەنە مەن بىلەن گەپ تالىشامدۇ — شۇ؟ هوي چەنتۇ ئېشەك! — دېگىنىچە ئۇنى ئۇرۇپ كەتتى.

تۇتقۇن بوينىغا شال قوۋۇق كىيگۈزۈلگەن پېتى تۇۋرۇككە باغلىۋېتىلگەن بولغاچقا، بېشىنى رەھىمسىزلەرچە تېگىۋاتقان تاياقتىن ئېلىپ قاچالماي، قاتتىق قاقشاپ نالە ـ پەرياد كۆتۈردى.

تۇتقۇننىڭ نالە ـ پەريادىنى ئاڭلىغان كىشىلەر بىردىن ـ ئىككىدىن ساقچىخانا ئالدىغا توپلىنىشقا باشلىدى.

بۇ چاغدا، ئارقا تەرەپتىن:

— بۇ يەردە نېمىش بولۇۋاتىدۇ؟ سىلەر جۈيزىنىڭ[①] ئالدىغا نېمىشقا توپلىشىۋالدىڭلار؟ — دېگەن بوغۇق بىر ئاۋاز ئاڭلاندى.

كىشىلەر ئاۋاز چىققان تەرەپكە قاراشتى:

— ھە، مەھرەم شاڭبېگى ئىكەنغۇ؟ بېگىم، بۇ ئەلدە ئادالەت دېگەن قالدىمۇ؟ — دەپ چۇرقىراشتى كىشىلەر ئۇنى كۆرۈپلا، — ماۋۇ بىچارە چاڭقاپ كېتىپتىكەن، سۇ بەرسەك، مانجۇ خوجام ئۇنى نېمىشقا سۇ ئىچىسەن دەپ ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويغىلىۋاتىدۇ.

بايا گەپ سورىغان كىشى بەشكېرەمنىڭ شاڭبېگى مەھرەمبەگ ئىدى. ئۇ كىشىلەر ئارىسىنى يېرىپ ئۆتتى ـ دە، باغلاقتىكى ھېلىقى تۇتقۇنغا قارىدى. تۇتقۇن ئۆلەيلا دەپ

① جۈيزە ـ ئىدارە، مەھكىمە، جوجۇق دېگەن مەنىدە.

قالغانىدى.

مەھرەمبەگ ئۇنىڭغا گەپ قىلماستىن، مانجۇ ئەمەلدارىغا قاراپ:

— دارىن، بوغدا خاننىڭ ئەن - قائىدىسىدە گۇناھكارنى داتاڭدا سوراق قىلىش كېرەك، دېيىلگەن، سىلى ساقچىخانىنىڭ ئامبىلى بولۇپ تۇرۇقلۇق، گۇناھكارنى خالىغانچە ئۇرۇپ، قىينىسىلا بولامدۇ؟ — دەپ سورىدى.

— سەن — شۇ سىڭكۇ چاتىقى نېمە؟ سەن — شۇ چەنتۇلار مىنىسە ئات - ئېشەك، ئىشلەتسە قۇل - غالچا شۇ، سەنلەرگە يەنە نېمە ئەن - قائىدە كېرەك قىلىدۇ — شۇ؟

— ...

مەھرەمبەگ ئۆزىنى زورىغا بېسىۋېلىپ لام - جىم دېمەي شۈك تۇردى. ئۇنىڭ جاۋاب بەرمىسگەنلىكىنى كۆرۈپ مانجۇ تېخىمۇ ئەزۋەيلەپ كەتتى:

— بىز سەن مەھرەمبەگكە بېيجىڭغا خان تەزىمىگە بارسۇن دەيدۇ، سەن شۇ بارمايدۇ. بۇ يەردە تېخى مەندە ئىشقا ئارىلىشىدۇ؟ سەن شۇ، يوقىلىدۇ!

— زۇلۇمنىڭ ئىگىسى بولغان سەن دارىنلار يوقالماي — زە، مەن يوقىلامدىمەن؟! — دېدى مەھرەمبەگ غەزەپ بىلەن. ئەمدى تۇزۇت قىلىپ تۇرۇشنىڭ ئورنى قالمىغانىدى، — مانجۇ زاكاتچىلىرىنىڭ جوڭغار زاكاتچىلىرى بىلەن قانچىلىك پەرقى قالدى؟ سەنلەر زاكاتنى تولۇق ئېلىپ بولۇشۇپ، يەنە پۇقرادىن ئۈچ ھەسسە ئۈستۈرمە زاكاتنى قوشۇپ ئېلىشساڭ، يەنە كىم چىدايدۇ؟

— سەن مەھرەمبەگ خاندىن مائاش - كۆلياڭ يەيدۇ — شۇ، — دەپ دېۋەيلىدى مانجۇ ئەمەلدارى تايىقىنى كۆتۈرۈپ، — يەنە گەدەنكەشلىك قىلامدۇ — شۇ؟ ئىسيان كۆتۈردى — شۇ! مەن كاللىنى ئالىدۇ — شۇ!

مەھرەمبەگ:

— مانا كاللامنى ئاله! — دېگىنىچە، يېنىدىن پىچىقنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ ھېلىقى مانجۇ ئەمەلدارنىڭ قورسىقىنى بوسۇپ تاشلىدى. مانجۇ ئەمەلدارى ئاغرىق ئازابىغا چىدىيالماستىن توڭگۇزدەك چىرقىراپ يەرگە يىقىلدى. بۇ چاغدا، ئالامان پاتىپاراق بولۇشۇپ كېتىشتى. تالادا ۋەقە چىققانلىقىنى سەزگەن مانجۇلار ھېلىقى ياردار مانجۇ ئەمەلدارى بىلەن كارى بولماستىن ئىشىكنى مەھكەم تاقىۋېلىشتى...

* * *

كىشىلەر بەشكېرەمنى «بېھىشكېرەم» دەپمۇ ئاتىشىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ ئادەم ئىچىگە كىرىپ قالسا ئادىشىپ قالىدىغان، بېھىشكە ئوخشايدىغان بۇ باغى ئېرەمدە تاتلىقلىقى تىلنى يارىدىغان شېكەر شەربەت ئانارلار شاخلىرىدا پىشىپ يېرىلىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ياقۇتتەك قىزىل ئۇرۇقلىرى ئىچىگە پاتماي پولتىيىپ چىقىپ قالغانىدى. شاپتۇللار شېخىدىكى مېۋىسىنىڭ كۆپلۈكىدىن ئۇزىنى كۆتۈرەلمەي قالغانىدى. بەشكېرەم باغلىرىدا دەردكە داۋا پىستە - بادام، شېرىن - شەربەت مۇناقى ئۈزۈم، يېسە تىلدا غۇژژىدە ئېرىپ كېتىدىغان سوقا چىلان، «جەننەت مېۋىسى»، «شاخ مانتىسى» دەپ تەرىپلىنىدىغان شىرنىلىك ئەنجۈرلەر، خۇشبۇي پۇرىقى دىماغنى يارىدىغان ئالتۇن بېھى ۋە باشقا تۈرلۈك - تۈمەن مېۋىلەر پىشىپ تۆكمە بولۇپ كەتكەنىدى.

بۈگۈن ۋاقىت پېشىندىن ئۆتكەن بولسىمۇ ئەمما بەشكېرەملىكلەرنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىدە، كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىدە، بالىلارنىڭ ئىتتىك يۈگۈرۈشلىرىدە قانداقتۇ ئۆزگىچە بىر خىل تۇس چىقىپ تۇراتتى. بۇ يەردە پەۋقۇلئاددە بىر ھادىسە يۈز بەرگەنىدى! ئادەتتە پېشىن مەزگىلىدە مەسچىتلەردە

بولىدىغان بۇ مۆمىن پۇقرالار ھازىر مانجۇلارنىڭ بەشكېرەمدىكى ساقچىخانىسىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا توپلىشىۋالغانىدى، بۇلارنىڭ تولىسى ھەر خىل، ھەر كەسپتىكى كىشىلەر ۋە ئەتراپتىن كەلگەن جۇل - جۇل كىيىملىك يوقسۇل دېھقانلار ئىدى. ئالامان قورالسىز ئىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدىكى يانغان غەزەپ ئوتلىرى، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىنى قاپلىۋالغان جىددىي ۋە قەھىرلىك كەيپىيات خەلقنى تېگىپ كەتسىلا دەھشەتلىك پارتلايدىغان ھالەتكە كەلتۈرگەنىدى. ئالامان غەزەپ بىلەن گۈركىرىگەندە، ئەتراپنى خۇددى ئاسمان - زېمىننى لەرزىگە كەلتۈرگەن شىرنىڭ ئاۋازىدەك كۈچلۈك چۇقان - غۇلغۇلا ئاۋازلىرى قاپلاپ كېتەتتى. قارا چېرىكلەرنىڭ رەڭگى ئۆچكەن، ئۆكتۈلى يوق، قورقۇمسىراپ ساقچىخانىنىڭ ئىشىكىنى مەھكەم تاقىۋېلىشقان، ئۇلار قورۇ ئىچىدە ھولۇقۇشۇپ يۈرۈشەتتى. غەزەپلەنگەن ئالامان مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ يامانلىقىدىن، ئۇيغۇر بەگلىرىنىڭ زالىملىقىدىن، سېلىقچىلارنىڭ زۇلمىدىن، ئالۋان - سېلىقلارنىڭ كۆپلۈكىدىن نارازى بولۇشاتتى، شىكايەت قىلىشاتتى. خەلق نەپسانىيەتچى مانجۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ غالچىسى بولغان مۇسۇلمان زالىملىرىنى ئاغزىغا كەلگەننى دەپ تىللاشماقتا ئىدى.

— خاقانى چىن بىزگە بەش تۈرلۈكلا ئالۋاننى ئەن - قائىدە قىلىپ توختىتىپ بەرگەن. ئەمدى يەنە ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئۆستۈرمە ئالۋان ئالامدىكەن؟! — دەپ ۋارقىرىشاتتى يۈزلەرچە ئاۋازلار.

— خاقانى چىن دېگەن كاپىرمۇ مۇنچىلىك جەبىر - زۇلۇمنى ئۆز ئېلىگە راۋا كۆرمەس! ھازىر يۇرتتىن تەۋپىق - ئىنساپ كۆتۈرۈلگەن! شەرىئەت خارلانغان! بىز خانىۋەيران بولدۇق! — دەپ بىر مويسىپىت دېھقان يىغلامسىراپ شىكايەت قىلماقتا ئىدى.

— بىزگە بۇگۈن ئېنىق جاۋاب بەرسۇن! بولمىسا بۇ لەنىتى مەنچىڭلار ئۇۋىسىنى پاچاقلاپ، كۈكۈم - تالقان قىلىپ تاشلايمىز! — چۇقان كۆتۈردى يەنە بىر جۇل - جۇل كىيىملىك، تەرى تۇرۇك دېھقان قەھرى بىلەن.

— ئېنىق جاۋاب بەرسۇن! «تۇڭچى هازىرنىڭ ئۆزىدە ئالدىمىزغا چىقىپ بىر - بىرلەپ ھېساب بەرسۇن! ئامبىلىدىن تۇڭچىسى يامان» دېگەن شۇمۇ؟ دېيەك - ماتانى يەنە كۆپەيتىپ ئالامدىكەن — يوق؟ ئەگەر يەنە كۆپەيتىدىغان بولسا كۆزگە كۆرسىتىمىز! . . .

بۇ چاغدا، ئېگىز بويلۇق، تەمبەل، چوڭ ياشلىق بىر كىشى پەشتاق ئۈستىگە چىقتى ۋە ۋاراڭ - چۇرۇڭ قىلىشىپ چۇقان كۆتۈرۈشۈۋاتقان ئالامانغا قاراپ قولىنى ئېگىز كۆتۈردى:

— قېرىنداشلار، گېپىمگە قۇلاق سېلىڭلار! يېتەر بىزگە ئەمدى بۇ خورلۇق! بىز ئەمدى لەنىتى مەنچىڭلارغا زاكات تۆلىمەيمىز! ئۇلار بىزنىڭ قان - تەرىمىزنى قۇرۇتۇپ، يىلىكىمىزنى شوراپ تۈگەتتى! بىز بۇ ئىنساپسىزلارنىڭ ئۇۋىسىنى پاچاقلاپ تاشلىشىمىز لازىم! نىياز بەگ بايا ماڭا ئېيتتى: مانجۇ خانىنى غال - غال تىترەتكەن جۇڭغارىيە تۆرىسى ئامۇرسەنا لەشكەر باشلاپ كېلىپ، ئۈچتۇرپان شەھىرىنى پەتھى قىلىپتۇدەك. ئۇزاققا قالماي بىزنىڭ بۇ يەرلەرگىمۇ يېتىپ كەلگۈدەك. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئاغۇ، تېرىم، ئوپال قاتارلىق يۇرت - ئايماقلاردىكى قېرىنداشلىرىمىزمۇ قوزغالدى!

— قېنى ئېيتىڭ! مەھرەم شاڭبېگى، — دېدى توپنىڭ ئىچىدىكى بىرەيلەن، — بىز قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟

— نىياز بەگ، سىز بىر بۆلۈك ئادەملەر بىلەن ساقچىخانىنىڭ ئىشىكىنى بۇزۇڭ! نايناق خوجا، سىز بىر قىسىم ئالامانى باشلاپ ساقچىخانىنىڭ كەينى تەرىپىگە ئۆتۈڭ — دە، لەنىتى مەنچىڭلارنى ئارقا تەرەپتىن توسۇپ تۇرۇڭ. مانجۇلار

پۇقرادىن يىغىۋالغان زاكاتلارنىڭ ھەممىسى ساقچىخانا ئىچىدە، بىز باستۇرۇپ كىرىپ، ھالال ـ مېھنەت تەرىمىز بەدىلىگە كەلگەن ئاشلىقىمىزنى قايتۇرۇۋالايلى!

— بىز تەييار! — دەپ جاۋاب بېرىشتى نىياز بەگ بىلەن نايناق خوجا تەڭلا. ئاندىن ئۇلار ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ ئالامانلىرىنى توۋلاشتى.

— قېنى، پەيزاۋاتلىق ئوغلانلار، مېنىڭ ئارقامدىن مېڭىڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى پەيزاۋات ھاكىمى نىياز بەگ قولىنى شىلتىپ. بىر بۆلۈك كىشىلەر ئۇنىڭ ئارقىسىدىن گۇرۇلدىشىپ مېڭىشتى.

ئاغۇ كەنتىنىڭ بېگى نايناق خوجا:

— ئاتۇشلۇقلار قولۇڭلارغا تاياق ـ توقماق، تاشلارنى ئېلىپ، ئارقامدىن مېڭىڭلار! — دېگىنىچە ئاتۇشلۇقلارنى باشلاپ بەشكېرەم ساقچىخانىسىنىڭ ئارقا تەرىپىگە قاراپ ماڭدى.

بەشكېرەمنىڭ شاڭبېگى مەھرەمبەگ بۇ چاغدا «قېرىنداشلار! ئالغا!» دەپ بىر چاقىرىق قىلىۋىدى، غەزەپلەنگەن پۇقرالار خۇددى كۆچلۈك شامالدا قوزغالغان سۇ دولقۇنىدەك بىردىنلا قوزغالدى. ھېچكىممۇ بۇ دەھشەتلىك سۇ دولقۇنىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىشقا ئۇرۇنۇپمۇ چەتكە ئالالمىدى. ساقچىخانىنىڭ قارا ئىشىكى ئالدىدا دەھشەتلىك قىقاس ـ چۇقان، ئۇر ـ يىقىت باشلاندى. ئۇلار ساقچىخانا ئالدىدا تۇرۇپ ئالامانغا نەسىھەت قىلىۋاتقان سايىت تۇڭچى بىلەن پاششاپبېگى قادىر دوزاقنى ئۇرۇپ بىردەمنىڭ ئىچىدىلا دەسسەپ ـ چەيلەپ يەرگە چاپلىۋەتتى. ئالاماننىڭ بۇرنىغا قان پۇرىقى پۇرىدى، كۆزى قانغا تولدى.

بىردەمنىڭ ئىچىدە غەزەپلەنگەن ئالامان قاتتىق چۇقان ـ سۈرەن بىلەن خۇددى دەۋرەپ كەلگەن كەلكۈن سۈيىدەك مانجۇلارنىڭ بەشكېرەم ساقچىخانىسىنىڭ قارا ئىشىكىنى لىم

ياغاچ بىلەن ئۇرۇپ چېقىپ تاشلىدى ـ دە، سەينا ئىچىگە دەۋرەپ بېسىپ كىرىشتى. ۋەھشىيلەشكەن كىشىلەر قىقاس بىلەن مانجۇلارغا يېپىلدى. مانجۇ ساقچى ئەمەلدارلىرى دېرىزىدىن ئۆزلىرىنى ئارقا تەرەپتىكى باغ ئىچىگە تاشلىشىپ، دەرەخلىك ئىچىگە يوگۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن ۋىژىلداپ تاشلار ئېتىلدى. بىر تاش تولۇم چاشقاندەك سەمرىگەن بىر مانجۇ ئەمەلدارىغا تېگىپ، ئۇنىڭ بېشىنى يېرىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ بېشىدىكى دىڭ قالپىقى ئۇچۇپ نەلەرگىدۇر بېرىپ چۈشتى. ئۇ بىر سەنتۈرۈلۈپ بېشىنى تۇتتى، ئۇنىڭ ئۇزۇن چاچ قويۇلغان بېشى قىپقىزىل قانغا بويالغانىدى. ئادەملەرنىڭ ۋارقىراش ـ جارقىراشلىرى ئىچىدە تاش بوران قىلىنغان بۇ مانجۇ ئەمەلدارلىرى يىقىلىپ ـ قوپۇپ مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئىچىگە قېچىپ كىرگەن بولسىمۇ ئەمما ئالامانلار ئۇلارنى ئانارلارنىڭ ئارىسىدىن، شاپتۇللارنىڭ ئاستىدىن، ئۈزۈملەرنىڭ تېگىدىن سۆرەپ ئاچىقىپ، ئۇرۇپ ئەبجىقىنى چىقاردى. . .

كەچكە يېقىن، بەشكېرەم ساقچىخانىسى پاچاقلاپ تاشلاندى. ساقچىخانىدىكى مانجۇلارنىڭ ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، يارىدار بولىدىغىنى يارىدار بولۇپ، قاچىدىغىنى قېچىپ تۈگىدى! مانجۇلارنىڭ زۇلمىغا چىدىيالماي، بەشكېرەمدىكى يىگىرمە كەنتتىن قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن قوزغىلاڭچىلار مەھرەمبەگ، نىياز بەگ ۋە ناينىاق خوجىلارنىڭ يولباشچىلىقىدا باشقا جايلاردىكى مانجۇ ساقچىخانىلىرىغا تېگىش قىلماقچى بولۇشۇپ، قوللىرىغا ئارا ـ گۈرجەك، پالتا ـ كەتمەن، توقماق ـ سويىلىرىنى ئېلىشىپ قەھرلەنگەن هالدا مېڭىشتى. مىلادى 1760 ـ يىلى قەمەرىيە 6 ـ، 7 ـ ئايلاردا بەشكېرەمدە قوزغالغان بۇ قوزغىلاڭ ئاستا ـ

ئاستا مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى باشقا يۇرتلارغا قاراپ كېڭىيىشكە باشلىدى. . .

نەزمە

گەر پالاكەت كەلسە خەلقتىن رەنجىمە،
جەبر - راھەتنى پەقەت خەلقتىن دېمە.
دوستۇ - دۈشمەن زىددىنى ھەقتىن دېگىن،
ئىككى ياقنىڭ كۆڭلى چىقماس ھۆكۈمىدىن.
چىقسىمۇ ئوق گەر كامانچە ئىچىدىن،
ئەقلى بار ئادەم بىلۇر ئوقياچىدىن.

— شەيخ سەئىدى

ئون ئىككىنچى باب

«ئامبال خوجام سورايدۇ سېپىل سوققانلار نەلىك؟»

«سىز قانداق بولسىڭىز، سىزگە شۇنداق هۆكۈمدارلار كېلىدۇ!»

— «جەۋامىئۇلكەرىم»

مىلادى 1763 ـ يىلى (قوي يىلى) ياز. ئىلى ۋادىسىدا سان ـ ساناقسىز غول ـ تارامىلار بار. بۇ غول ـ تارامىلار ياقىسىدا قاتار ـ قاتار كەتكەن تارانچى مەھەللىلىرى خۇددى يىپقا تىزىلغان مارجان كەبى سەپ تارتقانىدى. بۇ مەھەللىلەر يەنە ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر ئارقىلىق موغايتۇ، ياماتۇ، نىلقا، بالتوقاي، قاش، بورابوسۇن، قاينۇق، خۇنۇخاي، داردامتۇ، توققۇز تارا، ئارا بوز، باياندای قاتارلىق تارانچى يېزىلىرىغا پارچە ـ پارچە بۆلۈپ تاشلانغانىدى. بۇ زېمىن گۈزەللىكتە يېگانە، ئاب ـ هاۋاسى دۇنيادا تەڭداشسىز بولۇپ، خۇددى بىر شائىر ئۆز شېئىرىدا: «جاھاندا كۆرمىگەن بولغاي كىشى ھەرگىز بۇدەك يۇرتنى» دەپ يازغىنىدەك بىر گۆھەر زېمىن ئىدى. قەدىمكى تۇرانلارنىڭ[1] ئانا

① تۇرانلار ـ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى. ئۇلار تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدە ياشىغانىدى.

ماكانى بولغان بۇ ئىلى ئۆلكىسى ئىلگىرىكى زامانلاردا ئۆزىنىڭ بايلىقىنىڭ مولمۇقى، ئۆلكە يېرىنىڭ كەڭلىكى، تۇپرىقىنىڭ مۇنبەت، مەھسۇلاتىنىڭ كۆپلۈكى، چەكسىز سوزۇلغان تاغ ـ ئېدىرلىرى تۈرلۈك ـ تۈرلۈك مەدەنلەرگە باي ئىكەنلىكى، تاشكۆمۈرنىڭ تولا ۋە سۈپەتلىكلىكى، ھاۋاسىنىڭ ئوبدانلىقى بىلەن «جەننەتتۇل ماكان» دەپ شۆھرەتلەنگەنلىكىنى ئاتا ـ بوۋىلار ئەۋلادلىرىغا سۆزلەپ بەرگەن. بۇ زېمىننىڭ تۇپرىقى خۇددى قايماقتەك مۇنبەت بولغانلىقتىن، ئازراق ئەجىر نىسبىگە ناھايىتى جىق ھوسۇل بېرەتتى. توقايلىقلاردا ئوت ـ چۆپلەر شۇنداق ئېگىز ۋە بولۇق ئۆسەتتىكى، ھەتتا ئەڭ يوغان تارانچى ئۆكۈزىنىڭ مۈڭگۈزىنى بۇ ئوت چۆپلەر ئىچىدە يىراقتىن ئاران ئىلغا قىلىش مۇمكىن ئىدى. بۇ مەنزىرە كىشىنىڭ ئېسىگە قەدىمكى مەشھۇر «تۇران قوشىقى»نى سالماي تۇرالمايتتى:

تۇران دەرياسى چوغاي① تېغىنىڭ،
باغرىنى بويلاپ ئويناپ ئاقىدۇ.
ئاسمان گۈمبىزى بارگاھسىمان،
چەكسىز دالانى قاپلاپ ياتىدۇ.

كۆرۈنەر كۆپكۆك پايانسىز ئاسمان،
دالىدا كەڭرى كۆز سالساڭ قايان.
ئەسكەندە شامال، ئوتلار ئەگسە باش،
سانسىز قوي، كالا بولىدۇ ئايان.

قەدىمكى زاماندا مىڭلاق ئىلى دەپ ئاتالغان بۇ ئىلى ۋادىسى ئۈستىدە ياز شاملى ھېلىدىن ـ ھېلىغا قۇياش نۇرىنى

① چوغاي تاغلىرى ـ تەڭرىتاغلىرىنىڭ تارىختىكى ناملىرىنىڭ بىرى.

توسۇۋېلىپ، زېمىنغا كۆز يېشىنى تەكشى سېپىپ تۇرىدىغان يىغلاڭغۇ بۇلۇتلارنى سۈرۈپ يىراقلارغا ئېلىپ كېتەتتى. بىنەم ـ ئېتىزلاردا پات ـ پات ئۇنتۇلۇپ قېلىنىدىغان ساپان ـ بوقۇسا ياكى كەتمەن ـ ئاماچلار ئۇچ ـ تۆت كۈنلا تالادا قالسا، ھۆل ـ يېغىنىنىڭ شاراپىتىدە يەردىن بولۇق ئۆسۈپ چىققان قېلىن كۆكاتلارنىڭ ئاستىدا كۆرۈنمەي قالاتتى. بالتوقايدا ھەسەل ھەرىلىرى شۇنچىلىك كۆپ ئىدىكى، ھەرىلەر غول ياقىسىدىكى ئاق تېرەك، قېيىن ۋە قارا ياغاچلارنىڭ كاۋاكلىرىغا سىغىشماستىن، شاخلىرىغا، يوپۇرماقلىرىغا، ھەتتا يەرنىڭ ئۆزىگە توپلىشىپ ھەسەل سېلىشاتتى. شۇنداقمۇ بولاتتىكى، بۇ دەرەخلەرنىڭ ئاستىدىن ئۆتۈپ قالغان ئادەمنىڭ ئۇستىۋېشى ھەسەل بىلەن ھۆل بولاتتى. ئايىغى ئاستىدا ئېقىپ تۇرغان ساپسېرىق بال ـ ھەسەللەر ئەتراپقا چاچراپ كېتەتتى. شۇڭا، بۇ يەرنىڭ نامىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا «بال توقاي» دېيىلەتتى. قەدىمكى زاماندا «ئۇيغۇر ئېلىنىڭ جەيھۇنى» دەپ ئاتىلىدىغان ئەزىم دەريا — ئىلى دەرياسى قىرغاقلىرىنى بويلاپ ھېچقانداق پەرۋىشسىز ئۆسۈشكەن مېۋىلىك دەرەخلەردە تاتلىق ئۈزۈملەر، تەبىئىي ئۆرۈكلەر، ياۋا ئالمىلار ۋە قارىئۆرۈكلەر پىشىپ مەي باغلىشىپ كېتىشەتتى...

يانلىرىغا ئېسىۋالغان قورال ـ ياراغلىرىنى جاراقشىتىپ، تارانچى مەھەللىرىنى چارلاشقا چىقىشقان مانجۇ ئاتلىقلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ يەردە زادىلا ئۇرۇش بولۇپ باقمىغاندەك ۋە بۇ زېمىن ئەزەلدىن ئۇرۇش ئوتلىرى ئىچىدە ۋەيران قىلىنمىغاندەك ئاسايىشلىق ئىچىگە چۆمگەنىدى...

بىراق يېقىندىن بۇيان، ئىلىنىڭ ھاكىمبېگى مۇسا گۇڭنىڭ ئوردىسىدىن چىققان جارچىلارنىڭ جار سالغان ئاۋازلىرى بۇ يەرنىڭ ئاسايىشلىقىنى بۇزۇپ تاشلىغانىدى!

«... ئەييۇھەنناس، ئىشىتىڭلار ئامۇ ـ خاس! خاقانى

چىنىنىڭ پەرمانى شۇدۇركى، يۇرت بېگى، مىڭبېگى، تۈمەنبېشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى، ئونبېشى، كۆكبېشى، قاپبېشى قاتارلىقلارغا، چوڭ - كىچىك، ئۇلۇغ - ئۇششاق ھەممە تارانچىلار ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار، ھازىردىن باشلاپ بالتوقايغا سېپىل سوقۇشقا چىقسىلەر! شۇ ۋەجىدىن، ھەممەيلەن ئىلى جاڭجۇنى مىڭرۇي دارىنىنىڭ پەرمانىغا، ھاكىمبەگ مۇسا گۇڭنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن سېپىل ھاشىرىغا بېرىپ ئىشلىسۇن! مۇشۇ يارلىقنى ئاڭلىغان بەگۇ - بەگاتلار ئۆز يۇزلۇكىدىكى تارانچىلارنى ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك دېمەستىن بىردىن كەتمەن، بىردىن زەمبىل، بىردىن قاپ، ئوزۇق - تالقان، چويۇن - داڭقان، كىگىز - يوتقان قاتارلىق نەرسە - كېرەكلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ بالتوقايغا تېزدىن باشلاپ كەلسۇن! ئۇلار غۇلجا سېپىلىنى سوقۇپ، شەھەر سېلىپ قايتسۇن! مۇبادا، بۇ ئىشقا ئىلمانلىق - سۇستلۇق كۆرسىتىپ، ھايال بولغۇچىلار ۋە ياكى ھورۇن، يالقاۋلىق قىلغۇچىلار كۆرۈلسە قاتتىق جازاسىنى تارتسۇن! گۇناھى ھەرگىز كەچۇرۇلمىسۇن! خاقانى چىنىنىڭ پەرمانى شۇلدۇر! ئەيىۇھەننناس! ئىشىتتىڭلار ئامۇ - خاس! . . . »

ئۇزاق ئۆتمەيلا ھەرقايسى تارانچى مەھەللىرىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسىدىن دېگۇدەك يىغا - زار ئاۋازلىرى چىقىشقا باشلىدى. ئادەملەر پايپېتەك بولۇشۇپ يۈگۈرۈشۈپ يۇرۇشەتتى. ئاتلىق دورغىلار قامچىلىرى بىلەن كىشىلەرنى ئۇرۇپ، سېپىل ھاشىرىغا تۇتۇلغانلارنى ھەيدىشىپ، چېپىپ يۇرۇشەتتى. باللار يىغلىشاتتى. ئىتلار ھاۋشىشاتتى.

توساتتىن بىر ۋەيرانە ئۆي ئىچىدىن بىر خوتۇن ئېتىلىپ چىقتى - دە، بالىسىنى سېپىل ھاشىرىغا ھەيدەپ كېتىۋاتقان ئاتلىقلار تەرىپىگە يۈگۈرۈپ كەلدى. ئۇ باش دورغىنىڭ ئېتىنىڭ ئالدىغا كېلىپ يىقىلدى.

— رەھىمدىل دورغام، چىرايلىق دورغام، — دەپ يىغلاشقا باشلىدى ھېلىقى خوتۇن باش دورغىنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىگە ئېسىلىپ، — سۆڭىكى قاتمىغان بالامنىڭ ئورنىغا مەنلا باراي!
ھېلىقى خوتۇن تىزلاندى ۋە يىلىنغان ھالدا دۇئاغا كۆتۈرىدىغان قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈردى. ئۇنىڭ بىر قولى بېغىشىدىن يوق ئىدى. خوتۇننىڭ بىر قولىنىڭ بېغىشىدىن يوق ئىكەنلىكىنى كۆرگەن باش دورغا:
— ھە، سەن ئىسيانچى خوجا جاھاننىڭ ساقىندىلىرىدىن ئىكەنسەن - دە! — دەپ قولىدىكى سىم قامچىسىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ھېلىقى خوتۇننىڭ بېشىغا ئۇردى ۋە، — بىزدە خاقانى چىندىن پەرمان بار! ئىسيانچىلارنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادىنى توققۇز جەمەتىگە قەدەر تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپ، يىلتىزىنى قۇرۇتىمىز! ئېيتە، سەن ئۆزۈڭ كىمسەن؟!
— ۋاي ئىلتىپاتلىق خوجام، رەھىم قىلسىلا، — دەپ زار - زار قاقشىدى ھېلىقى خوتۇن بېشىغا تەگكەن قامچا ئازابىدا نەچچە تولغىنىپ، — مەن ئانامنىڭ قورسىقىدىن چۇشكەندىلا مۇشۇنداق بىر قولۇم يوق تۇغۇلغانىكەنمەن. ئىسيانچى دېگەن گەپنى ئەمدى ئاڭلاۋاتىمەن!
— ئۇنداق بولسا ئوغلۇڭنى نېمىشقا سىپىل ھاشىرىغا ئەۋەتمەيسەن؟
— خۇدا ھەققى، ئالدىنقى يىلى ئوغلۇمنىڭ ئاتىسىنى كېزىك بولۇپ يېتىپ قالغىنىغا قارىماستىن تەلكە سىپىلىنىڭ ھاشىرىغا ھەيدەپ كېتىشتى. ھالا بۈگۈن ئوغلۇمنىمۇ بالتوقاي سىپىلىنىڭ ھاشىرىغا ھەيدەپ ماڭدىڭلار. ئۇ تېخى كىچىك، ئۇن ياشقىمۇ تولغىنى يوققۇ؟ ھىمايە قىلىڭ، دورغام! سىزنىڭمۇ كىچىك باللىڭىز باردۇر. خۇدا ھەققى رەھىم قىلىڭ!
بۇ چاغدا تاقەتسىزلەنگەن ھېلىقى دورغا ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاۋېرىشنى خالىمىدى - دە:

— يوقال، ئالدىمنى توسما، بولمىسا تىرەڭنى تەتۈر شىلىمەن! — دەپ دوق قىلدى ۋە ئىتنى چاپچىتىپ توپا توزۇتقىنىچە ھىلىقى خوتۇننى ئاتقا دەسسىتىپ ئۆتۈپ كەتتى. ھىلىقى خوتۇن جان ئاچچىقىدا بىر ۋارقىرىدى ـ دە، سىدىر ـ سىدىر قىلماي سۇنايلىنىپ يېتىپ قالدى...

* * *

خاقانى چىننىڭ پەرمانى بويىچە ئىلى دىيارىغا ئەھيا قىلدۇرۇلۇۋاتقان توققۇز كۇرەنىڭ ئىچىدىكى غۇلجا كۇرەسى نىمىشقىدۇر پات پۇتمەي ئارقىغا سۇرۇلۇپ كېتىۋاتقانىدى. چەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى[①] ئەتىيازدا، مىڭرۇي خاقانى چىننىڭ مانجۇ قىسىملىرى ساقلاۋاتقان ھەرقايسى جايلارنىڭ مۇداپىئەسىنى كۇچەيتىش ئۇچۇن سېپىل سوقۇپ، قەلئە سېلىش ھەققىدىكى پەرماننى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئىلىدىكى ئۇيغۇرلارغا سېپىل سوقۇش ئالۋىڭى سېلىپ، تارانچىلاردىن ھاشار تۇتۇپ، تەلكە، سۈيدۈڭ، غۇلجا، كۇرە ۋە باياندايى قاتارلىق بەش كۇرەنى تېز ياساپ پۈتتۈرۈشكە بەل باغلىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ كۇرەلەرنىڭ ئىچىدە تەلكە، سۈيدۈڭ، باياندايى ۋە كۇرە قاتارلىق تۆت ئورۇندىكى قەلئەلەر پۈتۈپ، مانجۇ مەمۇرلىرى كىرىپ ئورۇنلاشتى. ئەمما، مىلادى 1762 ـ يىلىدىن باشلاپ بالتوقايغا سېلىنىۋاتقان غۇلجا كۇرەسىلا ئۈچ يىلدىن بېرى ئۇدا سوقۇلۇۋاتقان بولسىمۇ، پۈتمەي ئارقىغا سۇرۇلۇپ كېتىۋاتقانىدى. خاقانى چىندىن غۇلجا كۇرەسىنى تېز پۈتتۈرۈش ھەققىدە سۈيلەپ پات ـ پات پەرمان كېلىپ تۇراتتى. ئەلھال، چەنلۇڭنىڭ 29 ـ يىلى كىرىپ، يىل يېرىملىشاي دەپ قالغان

① مىلادى 1761 ـ يىلى.

بولسمۇ ئەمما غۇلجا قەلئەسىنىڭ سىپىلى تېخى يېرىملىشايمۇ دېمىگەنىدى. شۇڭا، ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇي ئىلىنىڭ ھاكىمبېگى، 3 ـ دەرىجىلىك جاساق بەگ مۇساگۇڭنى ئۆزىنىڭ كۆرەدىكى ئازادە خابگاھىغا ئالاھىدە چىللاتقۇزدى ۋە ئۇنىڭ بىلەن غۇلجا سىپىلى ھەققىدە مەخسۇس سۆھبەتلەشمەكچى بولۇپ مول داستىخان راسلىدى.

ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇينىڭ مۇساگۇڭغا ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرستىپ كېتىشىدىكى سەۋەب ئۇنى ئۆزىنىڭ مۇددىئا ـ مەقسىتىنى چۈشىنىدىغان ئادەم، دەپ قارىغانلىقىدىنلا ئەمەس، بەلكى ئۇنى خاقانى چىننىڭ سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئالاھىدە سادىق ئادەم، دەپ بىلگەنلىكىدە ئىدى. شۇڭا ئۇ دائىم ئۆزىنىڭ مانجۇلىرىغا: «مۇسا گۇڭدەك ئادەملەر چەنتۇلار ئىچىدە كۆپ ئەمەس! » دەيتتى. چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى مۇسا گۇڭ خاقانى چىننىڭ پەرمانىغا ئاساسەن يېڭىساردا: «چەنتۇلارغا نەسىھەت قىلىپ، ئۇلارنى خاقانى چىننىڭ جەنۇبقا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن تىرىشچانلىق قىلىشقا كۆندۈرگەن» ئىدى. خان ئامبال ياڭ يىڭخۈي ئۇنىڭ بۇ تۆھپىسىنى خانغا مەلۇم قىلغاندا، چەنلۇڭ ئۇنىڭدىن بەك خۇرسەن بولۇپ، «مۇسا — ئىمىن خوجىنىڭ ئوغلى، — دېگەنىدى، — ئۇ سەلتەنىتىمىزنىڭ ئۇلۇغ ئىشلىرى ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ ئىشلىمەكتە. يېقىندا يۇسۇپ خوجىنىڭ ئىنىسى ئابدۇللانى ئۇچتۇرپان ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىدۇق. ئەسلىدە مەزكۇر مۇسانىمۇ شۇنداق ئورۇنغا قويۇش لازىم ئىدى. ئەپسۇسكى، سۇررۇشتۇرگۇدەك بولساق، ھازىر ئۇنداق بوش ئورۇن يوق ئىكەن. شۇڭا، قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى شۇ خىدېغا جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىنىڭ ئىچىدە تېخىچە ھاكىمبەگ قويۇلمىغان شەھەرلەر بولسا مۇسانى خىزمەتكە قويۇش

ھەققىدە بىزگە مەلۇم قىلسۇن، دەپ پەرمان چۈشۈردۈق!»①

بىر قېتىم، ئىلى جاڭجۈنى كۈرەدە غۇلجا سىپىلىنى سوقۇش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىش ھەققىدە كېڭەش چاقىردى. بۇ كېڭەشكە مۇساگۇڭمۇ داخىل بولغانىدى. ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۈي تازا مۇھىم سۆز قىلىۋاتقان چاغدا، بىر چايان مۇساگۇڭنىڭ تونى ئىچىگە كىرىۋېلىپ، ئۆمىلەپ ئۇنىڭ بوينىغا چىقتى. ئۇ چاياننى چۈشۈرۈۋەتمەكچى بولۇپ بوينىنى سىلكىۋىدى، چايان ئۇنىڭ گۆشلۈك بوينىغا زەھەرلىك نەشتىرىنى تارىسىدە ئۇردى. مۇساگۇڭنىڭ پۈتۈن ئەزايىغا شۇنداق بىر قاتتىق ئاچچىق كىرىپ كەتتىكى، ئاغرىققا چىدىيالماي ھوشىدىن كېتىشكە تاس قالدى. ئەمما، ئۇ شۇ قەدەر چىدام ۋە سەۋر - تاقەت كۆرسىتىپ، چىرايىنى ئازراقمۇ ئۆزگەرتمەستىن تاكى كېڭەش تۈگىگىچە قىمىرلىماستىن ئولتۇردى. بۇ ئىشنى كۆزىتىپ ئولتۇرغان ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۈي تەئەججۈپ بىلەن ئۇنىڭدىن بۇ ئىشنىڭ سەۋەبىنى سورىدى:

— چايانىنىڭ زەھىرى ئىنسان ئۈچۈن تولىمۇ زىيانلىق. شۇنداق ئىكەن دارىن، سىز نىمە ئۈچۈن چاياننى بوينىڭىزدىن ئېلىپ تاشلىماي، ئازابقا بەرداشلىق بېرىپ ئولتۇردىڭىز؟

— جاڭجۈن دارىنغا مەلۇم بولغايكىم، — دېدى مۇساگۇڭ ئورنىدىن تۇرۇپ قۇللۇق بىلدۈرۈپ، — قۇللىرى خاقانى چىننىڭ ئۆزلىرىدەك كاتتا كىشىلىرىنىڭ خىزمەت ۋە سۆھبەت دىققىتىنى نەدىكى ئەرزىمەس بىر پەررەندىنىڭ ماڭا نەشتەر ئۇرۇشى بىلەن بۇزۇپ تاشلىسام بولمايتتى. چۈنكى، مۇبادا بۈگۈنكىدەك مۇشۇنداق مۇھىم كېڭەشتە چايانىنىڭ چېقىشىغا بەرداشلىق بېرەلمىسەم، كەلگۈسىدە قانداقمۇ ئۇلۇغ خاقانى ئۈچۈن ئىت بولۇپ ئۆمۈلەي، ئات بولۇپ چاپاي؟!

① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 610 - جىلد، چەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنى.

شۇ چاغدا ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇي مۇسا گۇڭنىڭ بۇ جاۋابىغا ئاپىرىن دېمەكتىن باشقا گەپ تاپالمىغانىدى. شۇڭا، بۇ ئىشنى دەرھال خاقانى چىن چەنلۇڭغا ئۆز ئەينى بويىچە مەلۇم قىلىۋىدى، چەنلۇڭ مۇساگۇڭدىن ئاۋۋالقىدىنمۇ بەكرەك خۇرسەن بولدى، ئۇنى ئۆزىنىڭ توپ تۆرىلىرىنىڭ قاتارىغا ئېلىپ، ئەركانبەگلىك مەرتىۋىسى بىلەن تارتۇقلىدى ۋە ئۇنى رەسمىي تۇردە ئۈچىنچى دەرىجىلىك دۆلەت خىزمەتچىسى دەپ ئەنگە ئېلىپ، ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىگەنلىكى ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى①.

ئۇنىڭ ئىلىنىڭ ھاكىمبېگى بولغانلىقىنى ئاتىسى ئىمىن خوجىنىڭ شاراپىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايتتى ـ ئەلۋەتتە. بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن، مۇساگۇڭ ئاتىسى ئىمىن خوجا بىلەن بىللە خاقانى قوشۇنلىرىنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ مۇسۇلمان شەھەرلىرىگە باشلاپ ماڭغاندا، ئاتىسى كىشىلىك تۇرمۇشتىكى نۇرغۇن مۇرەككەپ، چىگىش سىرلارنى ئاددىي، ئەمما چۈشىنىشلىك سۆزلەر بىلەن ئۇنىڭغا سۆزلەپ بەرگەنىدى:

«. . . ئوغلۇم، سەن بىلەن ئاتاڭ — مەن ئىككىمىز ھازىر بېلىمىزگە مانجۇ تائىپىسىگە ئىتائەت كەمىرىنى باغلىدۇق، — دېگەنىدى ئاتىسى ئۇنىڭغا، — بۇنىڭدىن مەقسەت بىرلا! ئۇ بولسىمۇ ئالتىشەھەر ھۇدۇتلۇقىنىڭ ئەمىرلىكىنى قولىمىزغا ئېلىپ، بېيىپ دەۋران سۈرۈشتۇر! ئىلگىرى جوڭغارلارغا تايىنىپ يېتەلمىگەن بۇ مەقسىتىمىزگە ئېھتىمال مانجۇ تائىپىلىرىگە تايىنىپ يېتۇرمىز! ئالتىشەھەرلىكلەر بىز تۇرپان ـ توقسۇن ئەھلىنى ئەزەلدىن كۆزگە ئىلماي كەلگەن! ئۇلارنىڭ بىز تۇرپان ـ توقسۇن ئەھلىنى: ‹توقسۇنلۇقتىن توڭگۇز ياخشى، بالىسىدىن قوڭغۇز ياخشى!›، دەپ مازاق

① بۇ ھەققىدە تەپسىلاتلار ئۈچۈن «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 627 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىدىكى يارلىققا قارالسۇن.

قىلىدىغانلىقى ئېسىڭدىمۇ؟ شۇڭا، بىز مۇشۇ پۇرسەتتە ئالتىشەھەردە مانجۇ تائىپىسى ئۇچۇن ئىت بولۇپ چىشلەپ، ئېشەك بولۇپ ئىشلەپ، ئات بولۇپ چېپىپ، ئەجىر - مېھنەت كۆرسەتمىسەكمىز لازىمدۇر! ئوغلۇم، دائىم ئېھتىيات قىلغايسەن، بىز خىزمەت قىلىۋاتقان ئۇل مانجۇ تائىپىلىرى جۇڭغارلاردىنمۇ خۇيى ئەسكى بىر قوۋمدۇر! ھەرگىز ئۇلارنىڭ چىشىغا تېگىپ قويغۇچى بولما. ھەر سائەت، ھەر مىنۇتتا ئامبال دارېننىڭ كۆڭلىدىكىنى تېپىشقا تىرىش! ئامبال دارېننىڭ خۇلقىدىكى نېمىنىڭ ياقمايدىغانلىقى توغرىسىدىكى سۆزلەرنى چاندۇرماستىن ئاستا، يەنى جۇرئەتنى ياۋاشلىقتەك قىلىپ كۆرسىتىپ ئېيتىش كېرەك. ئەگەر ئامبال دارېن كۈپكۈندۈزدىلا «ھازىر قاپقاراڭغۇ» دېسە، سەن بۇنى ھەئە، دەپ تەستىقلاپ، بەلكى يەنە بۇنىڭغا: «ئەنە يۇلتۇزلارمۇ پارقىراپ تۇرىدۇ!» دەپ قوشۇپ قويغىن، شۇنداق قىلساڭ، ئاندىن مانجۇ تائىپىلىرىنىڭ كۆتكەن يېرىدىن چىقالايسەن!..»

دېمىسىمۇ، مۇساگۇڭ سىرتتىن قارىسا مۇلايىمدەك قىلغىنى بىلەن، ئۇنىڭ ئىچى قارا، ئۆزى تۈلكىدەك قۇۋ، كۆرۈنۈشى ياۋاش ئەمما ئىچى كارامەت زەھەر خۇشامەتچى بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ئىستىبداتلىق ھەرقانداق بىر ئادەمگە ئاداۋەت - خۇسۇمەت نەزەرى بىلەن قارايتتى. ئۇ ۋىجدانلىق ئادەملەرنىڭ قولىنى قىزغىنلىق بىلەن سىقىپ، مۇرىلىرىگە ماختاپ ئۇرۇپ قوياتتى-يۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قولىنى كېسىۋېتىش توغرىسىدا خىيال قىلاتتى...

* * *

ھۆرمەتلىك كىتابخان، خاقانى چىنىنىڭ سىپىل سوقۇپ، قەلئە سېلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈشىگە نېمە سەۋەبچى

بولغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن گەپنى يەنە باشتىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

*　　　　*　　　　*

شاھ سانىيەنىڭ خابگاھىدا ئانا ـ بالا ئوتتۇرىسىدا بولغان ئاشۇ بىر قېتىملىق سۆھبەتتىن كېيىن چەنلۇڭ ئىسپارخان تۇرۇشلۇق گۈھەرشاد بېغىدىكى ئەيش ـ ئىشرەت سورۇنىدىن ئۆزىنى بىر مەھەل تارتىپ يۈردى. بۈگۈن شاھىنىشىنىدىكى ئەتىگەنلىك قوبۇل مۇراسىمى ئەمدىلا باشلاندى. چەنلۇڭ ئالتۇن تەخت ئۈستىدە ئەسنەپ ئولتۇراتتى. ئۇ كېچە جەنۇبتىكى بەدەۋىلەر قوۋمىنىڭ ئاقساقىلى ئۆزىگە تارتۇق قىلغان ياۋايى قىز بىلەن مەشغۇل بولۇپ، تولىمۇ كەچ ياتقانىدى. قارا دېۋاندىكىلەر ئۇنىڭغا سۇنغان قاتلاق مەكتۇپلارنىڭ ھېچقايسىسىنى ئېچىپمۇ باقمىغانىدى. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تەشۋىشلىك خەۋەرلەر كېلىۋاتقانىدى. مەملىكەتتە ئاشكارا بولمىغان ئىسيانلار يەنە كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. بۇ ئىسيانلارنىڭ بىرى توختىسا يەنە بىرى كۆتۈرۈلۈپ، جاھان زادى تىنچىماي كېتىۋاتقانىدى. ئۇزاقتىن بۇيان ئەيش ـ ئىشرەتكە ۋە بەزمە ـ زىياپەتلەرگە ئادەتلىنىپ قالغان چەنلۇڭ سەلتەنەت ئىشلىرىنى كۆڭلىدىن چىقىرىۋەتكەنىدى. ئۇ ھەممە مۇشەققەتلىك پىكىرلەرنى ۋە سەلتەنەت ئىشلىرىنى يىغىشتۇرۇپ قويۇپ، پەقەت خۇشاللىق ئىچىدە ياشاشنىلا خالايتتى: «بىز جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىنى تولۇق تەسەررۇپ قىلىپ، مانجۇ سەلتەنىتى ئۈچۈن ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە تىللاردا داستان بولغۇدەك يۈكسەك شان ـ شەرەپلەرنى كەلتۈرمىدۇقمۇ؟ بىزدىن يەنە نېمىنى تەلەپ قىلىشىدىغاندۇ؟»

چەنلۇڭنىڭ خىيالى ئۈزۈلدى:

— پۈشتىپاناھ، چەنتۇلار يۇرتىدىن كەلگەن يېڭى خەۋەرلەردىن ئاگاھمۇسىلى؟ — دەپ سورىدى دارىلئۇلۇمنىڭ باش مىرزىسى، قارا دىۋان ۋەزىرى خىشىن يەر سۈيۈپ تۇرۇپ.

— قانداق خەۋەرلەركەن ئۇ؟ — دەپ چىرايىنى تۇردى چەنلۇڭ.

— ئاگۇي دارىنىنىڭ قارا دىۋانغا يوللىغان مەلۇماتىغا قارىغاندا، — دېدى خىشىن بېشىنى يەردىن كۆتۈرمەي تۇرۇپ، — بەشكىرەمنىڭ شاڭبېگى مەھرەمبەگ بىلەن پەيزاۋاتنىڭ ھاكىمبېگى نىياز بەگ ئىككىسى گەدەنكەش چەنتۇلارنى مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قوزغاپ، پىتنە چىقىرىشىپتۇ ـ دەك، قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى پىتنىچى چەنتۇلار سەلتەنىتىمىزنىڭ بەشكىرەم ۋە كۆل تېرىمدىكى① ساقچىخانىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپتۇ. يەنە. . . — دەپ دۇدۇقلاپ توختاپ قالدى.

— يەنىچۇ، ھە يەنە نېمە ئىش يۈز بېرىپتۇ؟ دېمەمسەنۇي، كالۋا! — دەپ قەھىر قىلدى چەنلۇڭ تاقەتسىزلىنىپ.

قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرى، 7 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئاغۇ② نىڭ ھاكىمى نايناق خوجا قارا خوجا دېگەن بىر گەدەنكەش بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۈچ مىڭدەك ئادەمنى باشلاپ غەلىيان چىقىرىپتۇ!

— قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى ئارغۇن نېمە ئىش قىلىپتۇ؟ قولىدا لەشكەر بولغاندىكىن باستۇرسا بولمامدۇ؟ — دەپ چالۋاقاپ تاشتى چەنلۇڭ.

— بۇ، بۇ. . . — قارا دىۋان ۋەزىرى خىشىن دودۇقلاپ تۇرۇپ قالدى.

— پۈشتىپاناھقا مەلۇم بولغايكىم، — دېدى

---

① كۆل تېرىم ـ ھازىرقى پەيزىۋات ناھىيىسىدىكى تېرىم يېزىسى.
② ئاغۇ ـ ھازىرقى ئاتۇشنىڭ ئاغۇ يېزىسىدا.

دارىلئۇلۇمنىڭ باش مىرزىسى، قارا دىۋان ۋەزىرى شۇ خىبدى قىسقا، ئەمما ئىدىتلىق سۆزلەپ تۇرۇپ، — ئارغۇن دارىنىڭ قاتلاق مەكتۇپىدىن مەلۇم بولۇشىچە، نىياز بەگ ئاستانىمىزگە تۈنجى دايقۇردا خان تەزىمىگە كەلگەن قوشۇق بەگنىڭ قايتىپ بارىغانلىقىنى مەھرەمبەگكە ئېيتقان چېغى، مەھرەمبەگ قوشۇق بەگنىڭ يۇرتىغا قايتىپ كېلەلمىگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئاستانىگە خان تەزىمىگە كېلىشتىن يالتىيىۋاپتۇدەك. بۇ ئىش ئۆتۈپ ئۈچ كۈندىن كېيىن بەشكېرەم ساقچىخانىسىنىڭ سىيەسى[①] شىجىرخۇن قاماققا ئېلىنغان بىر چەنتۈنى قاتتىق ئۇرۇپ قىيناۋاتقانىنىڭ ئۈستىگە مەزكۇر مەھرەمبەگ كېلىپ قاپتۇ. شىجىرخۇن مەھرەمبەگنى ياخشى گەپ بىلەن ئالداپ، سىلاپ كۆڭلىنى تىندۇرۇپ، ساقچىخانىنىڭ ئىچىگە ئەپكىرىپ كەتمەي، بەلكى ئاغزىنى بۇزۇپ ئۇنى تىللىغان ئوخشايدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەھرەمبەگ شاكىبىگى بىرەر مىڭدەك ئالامانى باشلاپ كېلىپ، سەلتەنىتىمىزنىڭ بەشكېرەمدىكى ساقچىخانىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ ئۇنى پاچاقلاپ تاشلاپتۇ. ئارقىدىنلا بۇ غەلىيانچىلار يەنە بىزنىڭ كۆل تېرىمدىكى ساقچىخانىمىزنىمۇ پاچاقلاپ تاشلاپتۇ ۋە بىزنىڭ ئىككى يۈز يىگىرمە ئىككى ئادىمىمىزنى تاش ـ بوران قىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ[②].

— قارا دىۋان بۇ ئىشقا قانداق چارە ـ تەدبىر قوللىنىشنى ئويلىشىۋاتىدۇ؟ — دەپ سورىدى چەنلۇڭ ئاچچىق قىلىپ.

— خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغايكىم، — دەپ جاۋاب بەردى خېشىن تالىشىپ تۇرۇپ، — بىز سەلتەنىتىمىزنىڭ چەنتۇلار يۇرتىدا تۇرغۇزغان تەگرى قوشۇنلىرىمىزغا دەرھال قاتتىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، غەلىياننى بىخ ھالىتىدىلا بېسىقتۇرۇشنى

① سىيە ـ كاتىپ، پۈتۈكچى دېگەن مەنىلەردە.
② «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى» 619 ـ جىلد 7 ـ، 8 ـ بەتلەرگە قارالسۇن. چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 7 ـ ئاي.

بۇيرۇدۇق! مەسلىھەتچى ئامبال ئارغۇن دارىن قوشۇنلارنى باشلاپ دەرھال ۋەقە چىققان بەشكىرەم، كۆل تېرىم ۋە ئوپال قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، ئىسيانچىلارنىڭ مەھەللە ـ كەنتلىرىنى قاتمۇقات قورشىۋالدى ۋە غەلىياننى قوراللىق باستۇرۇپ، توپىلاڭچىلاردىن تۆت يۈز ئاتمىش سەككىز توپىلاڭچىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. بىر يۈز ئاتمىش يەتتە توپىلاڭچىنى تىرىك قولغا چۈشۈردى. بىر مىڭ توقسان تۆت توپىلاڭچى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ سۈر ـ ھەيۋىتىدىن قورقۇپ، گۇناھلىرىغا تووۋا قىلىپ، تەگرى قوشۇنلىرىمىزغا تەسلىم بولدى...① ئارغۇن دارىننىڭ قوشۇنلىرى ھازىر توپىلاڭنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش چارە ـ تەدبىرلىرىنى كۆرۈپ، توپىلاڭ دائىرىسىنى قەشقەر ئەتراپىدىلا چەكلەپ تۇرغانلىقتىن، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ تەرەپلەرگە كېڭىيەلمىدى. ئەلھال، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق ھەرقايسى شەھەرلەردىكى چەنتۇلارنىڭ ئەھۋالى مۇرەككەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار نادان بولغانلىقتىن، باشقىلارنىڭ گېپىگە ئوڭايلا چىنپۇتۇپ قالىدۇ. بۇ قېتىمقى غەلىيانغا قاتناشقانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىش ـ ئوقەتسىز لاغايلاپ يۈرۈشكەن بىكار تەلەپ ھۇرۇن ـ ئۇششۇق چەنتۇلاردۇر. شۇڭا، ئۇلار باشقىلارنىڭ گېپىگە كىرىپ، قارىسىغا غەلىيان كۆتۈرۈشكەن!...②

— بۇ ئىشتىن كۆرۈۋېلىش قىيىن ئەمەسكى، — دېدى چەنلۇڭ خېشىننىڭ سۆزىنىڭ تۈگىشىنى كۈتمەستىنلا، — چەنتۇلار يۇرتى تىنچىتىلغان بولسىمۇ، ئەمما چەنتۇلارنىڭ مىجەز ـ خۇلقى بىقارار، ئاقارتىلمىغان نادان خەق بولغانلىقتىن، ئاسانلا پىتنە ـ پاساتقا ئىشىنىپ كېتىدۇ. شۇڭا، قارا دىۋان بۇ خەقنى مىدىر ـ سىدىر قىلالمايدىغان قىلىپ

① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 619 ـ جىلد، 10 ـ، 11 ـ بەت. چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 8 ـ ئاي.

② «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى» 619 ـ جىلد، 3 ـ، 4 ـ بەتلەر. چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 8 ـ ئاي.

تۇرغۇزۇشنىڭ چارە - تەدبىرلىرى ھەققىدە ئەتراپلىق ئويلىشىشى لازىم. بۇ مەسىلىنى مەڭگۈ چاتاق چىقمايدىغان قىلىپ ھەل قىلمىساق، كېيىنكىلەر ئۈچۈن ئاپەتنىڭ يىلتىزىنى كۆمۈپ قويغان بولىمىز![①]

— خان ئالىيلىرى دانادۇر! ياشىغايلا، ياشىغايلا، تۈمەن مىڭ يىل ياشىغايلا! — دەپ ئالقىش ياڭراتتى قارا دىۋان ۋەزىرى خېشىن قوللۇق بىلدۈرۈپ، — تىبۇدا، چەنتۇلار يۇرتى بوغدا خان جانابىي ئالىيلىرىنىڭ نۇسرەتپەرۋەر قوشۇنلىرى تەرىپىدىن پەتھى قىلىنغاندا، ھىدايەت ئۇرۇشىنىڭ ئېھتىياجى يۈزىسىدىن، چەنتۇ شەھەرلىرىدىكى سېپىل - ئىمارەتلەرنىڭ ھەممىسى چۇۋۇپ تاشلانغانىدى. ئەلھال، بەشكېرەم، كۆل تېرىم، ئوپال ۋە ئاغۇ قاتارلىق جايلاردىكى ساقچىخانىلىرىمىزنىڭ غەلىيانچىلار تەرىپىدىن ئوڭايلا يىمىرىپ تاشلانغانلىقى - تەگرى قوشۇنلىرىمىزنىڭ بېكىنىشى ئۈچۈن يىمىرىلمەس قەلئە - سېپىل بولمىسا زادى بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى!

مۆلكىي قەشقەرىيەدىكى ئەھۋالنىڭ ئېغىر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان چەنلۇڭ تەختىدە خاتىرجەم ئولتۇرالماي قالغانىدى. شۇڭا، بۇ گەپنى ئاڭلاپ دەرھال:

— ئەئيانىم، سىز تولىمۇ مۇھىم بىر ھەقىقەتنى بىزنىڭ مۇبارەك كۆڭلىمىزگە سالدىڭىز! — دېدى باشقىلەتتىن روھلىنىپ، - بىز ئۇزاقتىن بېرى چەنتۇلار يۇرتىدىكى بۇ ئىسيان ئاپىتىنى قانداق قىلغاندا تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇپ تاشلىغىلى بولىدىغانلىقى ئۈستىدە تەپەككۇر قىلىۋاتقانىدۇق. دەرۋەقە، بىزنىڭ تەگرى قوشۇنلىرىمىز نەيزە ۋە قىلىچقا تايىنىپ ئۇل چەنتۇ يۇرتلىرىنى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ھۆدۈتلۇقى ئىچىگە كىرگۈزگەنىدى. ئەلھال، يەنە شۇ نەيزە ۋە قىلىچقا تايىنىپ،

---

① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 616 - جىلد، 10 -، 11 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى 8 - ئاي.

ئۇنى ساقلاشقا ھەربكەت قىلماق لازىمدۇر. بىراق، بۇ — پەقەت مانجۇ سەلتەنتىنىڭ كاڭشى، يۇڭجېڭ خانلىرى باشلىغان بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك تۇمەن يىللىق ئۇلۇغۋار ئىشىمىزنىڭ بىر تەرىپىنىلا كۆرسىتىدۇ. خالاس!

— بەرھەق، ئى جانابىي پۇشتىپاناھ ئالىيلىرى، دېگەنلىرىنىڭ ھەممىسى بەرھەق! — دېدى خېشىن خاننىڭ ئۆزىنى ماختىغانلىقىنى كۆرۈپ خۇشال بولغىنىدىن، — بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ دېگەنلىرى ئەقىل ئەزىمنىڭ ئاجايىپ سەرخىلى مېۋىسىدۇر! تەپەككۇر دېڭىزىنىڭ بىباھا دۇر - دانىلىرىدۇر! چارە - تەدبىردە جۇگې لياڭ، تاڭ تەيزۇڭلار پۇشتىپاناھقا شاگىرت بولۇر! چەنتۇلار نادان قوۋمدۇر. شۇڭا، بوغدا خان ئالىيلىرى تەڭرىنىڭ قامچىسى بولغان مانجۇ سەلتەنتىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئۇل نادان چەنتۇلارنى ھىدايەتكە باشلاشقا ئەۋەتكەن ئىدىلە! نىھايەت، ئۇل نادان چەنتۇلار ئەلمىساقتىن تارتىپلا مېھىر - شەپقەت ۋە مەرھەمەتنىڭ قەدرىگە يەتمەيدىغان بىر توپ غەلىيانچى ئالامان بولغانلىقتىن، قەدىمدىن تارتىپ تا ھازىرغا قەدەر ئۆتكەن جىمىكى پازىل ۋەلىيلەرنىڭ تۇغيانى بولغان سىلى بوغدا خان جانابىي ئالىيلىرى تەڭرىگە ۋاكالىتەن ئوت، نەيزە، قىلىچ، تاياق، قامچا ئارقىلىق ئۇلارنى ھىدايەتكە باشلاشقا ئەمىر قىلدىلە! بىزدە: «چاشقان ئورۇق بولسىمۇ لېكىن ئۇنى تۇتۇۋالغان مۇشۇك بۇنىڭ بىلەن ئۆز كۆڭلىنى خۇش ئېتىدۇ» دېگەن گەپ بار. شۇڭا. . .

— خان ئالىيلىرى دانادۇر! — دېدى دارىلئۇلۇمنىڭ باش مىرزىسى، قارا دىۋان ۋەزىرى شۇ خېدې خېشىننىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — بوغدا خان ئالىيلىرى سىلى يېڭىدىن نەسەررۇپ قىلىنغان چەنتۇ يۇرتلىرىغا قۇياش كەبى مېھىر - شەپقەت نۇر - زىيالىرىنى چۇشۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمدىن تا ھازىرغا قەدەر ئۆتكەن ئىجتىھاتلىق پادىشاھ - خانلارنىڭ سەرتاجى

ئىكەنلىكلىرىنى ئىسپاتلىدىلا. مۇبادا، ئىجازەت بەرسىلە، قۇللىرىنىڭ خېشىن دارىيندىن سورايدىغان بىر سوئالى باردۇر!
— ئىجازەت، ئەئيانىم، قېنى سوئالىڭنى سوراۋەر!
شۇ خېدىي دەرھال تىزلىنىپ:
— قۇللۇق، پۇشتىپاناھ! — دېدى يەرنى سۆيۈپ تۇرۇپ، ئاندىن ئۇ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، خېشىنغا قاراپ:
— دارىين، ئوت بىلەن قۇياش نۇرىنىڭ قايسىسى ياخشىراق؟ — دېدى كۇلۇمسىرەپ تۇرۇپ.
— قانداق دەيدىلا، دارىين؟ — دېدى خېشىن شۇ خېدىينىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۈشىنەلمەي.
— دارىين، بىلەمدىلا، نادان چەنتۇلار ئوت يالقۇنىنىڭ كۆيدۈرۈشكە ئەمەس بەلكى قۇياش نۇرىنىڭ يورۇتۇشىغا تەقەززادۇر! ئوت نۇرىغۇ ئەلۋەتتە قاراڭغۇ زۇلمەتنى يورۇتالايدۇ. لېكىن، ئۇ قۇياش نۇرىغا يېتەمدۇ؟ لاۋۇلداپ كۆيگەن ئوت يالقۇنى يورۇقلۇق بېرەلىسىمۇ لېكىن ئۇ قۇياش نۇرىغا يېتەلەمدۇ؟
— ئەلمىساقتىن تارتىپ ئىسيان سەلتەنەتكە قارىتىپ ئېتىلغان تاش بولۇپ ھېسابلىنىپ، زادىلا كەچۈرۈلمەيدىغان ئون چوڭ گۇناھلارنىڭ بىرىنچى رۇتبەسىدە ئورۇن ئىگىلەپ كەلدى. بۇنى دارىين چۈشىنىدىلىغۇ دەيمەن! — دېدى خېشىنمۇ بوش كەلمەي.
— قەدىمكىلەر: «ئاغرىغان كۆڭۈلنىڭ داۋاسى ياخشى گەپتۇر!» دېگەن ئىكەن. دارىين، كەمىنىلىرىنىڭ ئويىچە، بۇ يەردە ئوت بىلەن قىلىچنىڭ زادىلا كېرىكى يوققۇ دەيمەن! دەرۋەقە، مۇلكىي قەشقەرىيىدە مانجۇ سەلتەنىتىنى تاش بوران قىلغان ۋە مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ تىمىنى غۇلىتىش ئۈچۈن كۆتۈرۈلگەن قوللارنى ھەرگىزمۇ ئاياپ ئولتۇرماستىن كېسىش لازىم! غەللە ـ پاراق ئېلىش — ئەلمىساقتىن تارتىپ

مەملىكەتنىڭ ئىشىدۇر. لېكىن، يېقىندىن تەسەررۇپ قىلىنغان بۇ زېمىندىكى يۇقىرىلارنىڭ تىرىكچىلىكى ئۈچۈن بولسىمۇ، غەللە- پاراق ئېلىش ئىشىنى ئىسلاھ قىلماق زۆرۈردۇر! چۈنكى، بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ نۇسرەت سۈپەت تەگرى قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ، جۇڭغار زالىملىرىنى چەنتۇلار يۇرتىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، چەنتۇلارنى ئۇلارنىڭ زۇلمىدىن ئازاد قىلىشىدىكى تۈپ مەقسىتى ھەرگىزمۇ چەنتۇ يۇقىرىلىرىنىڭ تىرىكچىلىك مەئىشىتىنىڭ يوللىرىنى ئۈزۈپ تاشلاش ئەمەس ئىدى! خېشىن دارېن، ئەجەبا خەلقنىڭ ئاۋازىغا قۇلاق سالساق، ئۇلارنىڭ ئەرز- شىكايەتلىرىنى سەۋر - تاقەت بىلەن تىڭشىساق نېمىسى يامان ئىكەن؟

بۇ چاغدا، خېشىننىڭ رەڭگى ئۆچۈپ، تىلى كېسىلىپ، ئالاق - جالاق بولۇپ ئەتراپقا قارىدى. شاھنىشىدا تۇرغان ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمىر - ئۇمەرالار بىر - بىرىگە مەنىلىك قارىشىپ قويۇشتى.

— جۇڭتاڭ دارېن①، سىلىچە بولغاندا، سەلتەنىتىمىزنىڭ چەنتۇلار يۇرتىدا جۇڭغۇرۇش يۈزىسىدىن يولغا قويغان سىياسەت - تەدبىرلىرى چەكتىن ئېشىپ كېتىپتۇ - دە، — دەپ تەئەددى قىلدى خېشىن زەھەرخەندىلىك بىلەن، — سىلى نادان چەنتۇلارنىڭ مانجۇ مەئمۇرلىرىنى تاش بوران قىلىشىنى بوغدا خاننىڭ سەلتەنىتىگە قارشى ئېتىلغان ھاقارەت تېشى دەپ بىلمەيدىلامۇ؟

— ھۆرمەتلىك جۇڭتاڭ دارېن، بىلمەدىلا؟ بوغدا خاننىڭ سەلتەنىتى باشقا ئىش، مەئمۇرلار باشقا ئىش، — دېدى شۇ خېدى تەمكىنلىك بىلەن جاۋاب بېرىپ تۇرۇپ، — بوغدا خاننىڭ

① جۇڭتاڭ (中堂) — «باش ۋەزىر»، «يارغۇچى»، «بۇيرۇق» دېگەن مەنىدە. مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ دارىلئۇلۇم باش ئۆلىماسىنىڭ ئىشخانىسى قارا دىۋاننىڭ ئوڭقول دىۋانبېگى بىلەن سولقول دىۋانبېگىنىڭ ئىشخانىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن «جۇڭتاڭ» (ئوتتۇرا زال) دەپ ئاتالغان.

سەلتەنىتى زېمىن ئۈستىدىكى قۇياشقا ئوخشاش پارلاقتۇر. تۆۋەندىكى بىرەر زالىم مەنسەپدارنىڭ بېشىغا تەگكەن تاشنى ھەرگىزمۇ بوغدا خاننىڭ سەلتەنىتىگە قارشى ئېتىلغان ھاقارەت تېشى دەپ بىلىشكە بولمايدۇ! نىھايەت، سەلتەنىتىمىز يىڭىدىن تەسەررۇپ ئەيلىگەن مۇسۇلمان زېمىنىدىكى نادان چەنتۇلارنى تېخى ئەمدىلەتىن ھىدايەتكە باشلاۋاتقان ئىكەن، ئۇلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، دەرد ـ ئەھۋالىغا قۇلاق سالمىقىمىز، ئۇلارنىڭ كۆڭۈل يارىلىرىنى سەلتەنىتىمىزنىڭ ئادالەت سۈيىدە يۇمىقىمىز لازىمدۇر!

— ئەئيانىم، ياغدەك گەپ قىلدىڭىز! — دېدى باياتىن ئۇ ئىككىسىنىڭ بەس ـ مۇنازىرىسىگە قۇلاق سېلىپ ئولتۇرغان چەنلۇڭ كۈلۈپ تۇرۇپ، — زالىم ئەمەلدارلارنى ئەلۋەتتە جازاغا تارتقايمىز! بۇنىڭدىن ھېچكىممۇ شۈبھىلەنمەسلىكى لازىم. ئەمما، مەملىكەتنىڭ تىنچ ـ ئاسايىشلىقىنى، مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ مۇقىملىقىنى بۇزغان بۇ پىتنىچىلەرنى جازالىماي بولمايدۇ. مۇبادا، نادان چەنتۇلارغا سىياسەت قىلىش يۈزىسىدىن بولسىمۇ بىرەر جازا قوللانمىساق، كەلگۈسىدە ئۇلار يەنە مۇشۇنداق ئىشنى تەكرارلاۋېرىشىدۇ. بىراق، سەلتەنىتىمىز يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىنغان مۇسۇلمانلار يۇرتىدا تۇرغۇزغان قوشۇنلىرى ھازىرقىدەك چەنتۇلار بىلەن ئارىلىشىپ تۇرسا بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. چۈنكى بۇنداق بولغاندا، ئوڭايلا چەنتۇلارنىڭ چېشىغا تېگىپ قويۇپ غەلىيانغا سەۋەبچى بولۇپ قالىدۇ![1]

چەنلۇڭ شاھسۇپىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرىنىڭ چىرايىغا بىر ـ بىرلەپ سەپسېلىپ چىقتى ـ دە، ئاندىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— سەلتەنىتىمىز ئەرپىدىن تېخى يېڭىلا تەسەررۇپ

---

① فۇ خۇەن: «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 1 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى، 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى.

قىلىۋېلىنغان ئۇل مۇسۇلمانلار زېمىنىنى خۇددى تەڭرى بىزنىڭ دەۋرانىمىزدا بىز تەرەپتىن تەسەررۇپ قىلىنىدىغانلىقىنى ئالدىن بىلگەندەك، چەكسىز چۆل ـ باياۋانلار ئارقىلىق پارچە ـ پارچە قىلىپ بۆلۈپ تاشلىغان! شۇنىسى قىزىقكى، بۇ پارچە ـ پارچە زېمىندا ياشايدىغان چەنتۇلار گەرچە ئوخشاش بىر تىلدا سۆزلىشىدىغان، بىر ئۇرۇقتىن بولغان تۇرۇقلۇق، يەنە كېلىپ پەيغەمبەر دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئۇلۇغىغا باش ئۇرۇشىمۇ ئەمما تەڭرى ئۇلارنى خۇددى ئۆزلىرى ياشايدىغان ئاشۇ زېمىندىكى قۇمدەك چېچىپ تاشلىغان! ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى توخۇلىرىنىڭ چىللاشلىرى، ئىتلىرىنىڭ قاۋاشلىرى بىر ـ بىرىگە ئاڭلىنىپ تۇرۇشىمۇ ئەمما كۆز ـ قۇلاقلىرىنى ئېتىۋېلىشىپ، بىر ـ بىرلىرى بىلەن بېرىش ـ كېلىش قىلماي ئۆتكەنلىكتىن، تەڭرى ئۇلارنى جازالاپ ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشسە چىۋىقىغىمۇ ئېلىپ قويمايدىغان بىپەرۋا، ھەق ـ ناھەقنى پەرق ئېتەلمەيدىغان ئەقلى گال، ئانىسىنى باقماي تاشلىۋېتىپ، خوتۇنىنىڭ ئېتىكىدە سەجدە قىلىدىغان نادان، ھەسەل بىلەن زەھەرنى ئىلغىماي، ئالدىغا كەلگەن ھەر قانداق لوقمىنى يەۋېرىدىغان گومۇش، توغرا بىلەن خاتانى ئايرىماي، كاززاپ ـ قىزىلكۆزلەرنى ئۇلۇغ دەپ بىلىدىغان ئاڭقاۋلارغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. قەدىمكىلەر: «ئاتىسىنىڭ ئۆتكۈزگەن گۇناھى ئۈچۈن ئۈچ ـ تۆت ئەۋلاد جازاسىنى تارتىدۇ» دېگەن ئىكەن. شۇڭا، تەڭرى ئۇلارنى جازالاش ئۈچۈن بىزدەك تەڭرى قامچىسىنى ئۇل يارىماسلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان چەنتۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتكەن! بولمىسا جۇڭغارىيىنى ئۈچ سۇلالە خانى سانسىزلىغان چېرىكلىرىمىزنىڭ جەسىتى بەدىلىگە يەتمىش يىلدا ئاران مۇنقەرز قىلالىغان يەردە، مۆلكىي قەشقەرىيىنى تەسەررۇپ قىلىش ئۈچۈن ئاران ئىككى يىل سەرپ قىلاتتۇقمۇ؟ تەڭرى ئەسلىدە ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىغا

ياپون دېڭىزىدىن مىڭلاق دېڭىزىغا① قەدەر بولغان شىمالدىكى بىپايان زېمىننى بەخشەندە قىلىپ بەرگەنىدى. بىراق، ئۇلاردىن چىققان پادىشاھ - خاقانلارنىڭ تولىسى ناباپ ئادەملەر بولغانلىقتىن، بۇ زېمىنلارنىڭ ئەڭ مۇنبەت بۆلەكلىرىنى خوتۇنغا تېگىشىپ، تۇرلۇك سىياسىي قىمارلاردا ئۇتتۇرۇپ، ئۇلگۇجە سېتىپ تۈگىتىشتى. ئەلھال، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان بۇ چەنتۇلارمۇ شۇنداق ئۇنۇمسىز، سەھرايى قىيامەت بولغان چۆل - باياۋانلاردىكى پارچە - پارچە بوستانلىقلارغا تىقىلىشىپ ياشاشقا مەجبۇر بولدى! خوپ بولدى، بۇ زېمىننى ئۇلار باشقۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن، تەڭرى بىزگە باشقۇرۇشقا پۈتۈپ بەردى. شۇڭا، چەنتۇلار ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇنداق تەقدىرگە مۇپتىلا بولغانلىقلىرىنى خەقتىن ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىدىن كۆرسۇن! ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ نابىكار ئاتا - بوۋىلىرىدىن كۆرسۇن! بۇ غەلىبە قانداق قىلىپ بۇنداق تېز قولغا كەلتۈرۈلدى؟ ئەئىيانلىرىم، قېنى قايسىڭلار جاۋاب بېرەلەيسىلەر؟

— ئى پۇشتىپاناھ، بۇنىڭغا يەنە گەپ كېتەمدۇ؟ بۇ پۈتۈن غەلىبە ئەلۋەتتە سىلىدەك دانالارنىڭ داناسى، شاھلارنىڭ شاھەنشاھى بولغان بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ شاراپىتىدە قولغا كەلتۈرۈلدى - دە، — دەپ جاۋاب بەردى خېشىن ھەممىدىن بۇرۇن.

شاھەنشىندىكىلەرمۇ خېشىننىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ گۇرۇلدىشىپ كېتىشتى:

— ئەلۋەتتە شۇنداق، ئەلۋەتتە شۇنداق!

— بوغۇ شۇنداق، — دېدى چەنلۇڭ كۆرەڭلەپ تۇرۇپ، — بۇنىڭغا تەڭرى بىزگە يار بولغاندىن باشقا، يەنە چەنتۇلاردىكى ناداىلىقمۇ سەۋەبچى بولدى. چۈنكى، جاھاندىكى بەغەرەزلىكلەرنى

---

① مىڭلاق دېڭىزى - بالقاش كۆلىنىڭ تارىختىكى ناملىرىنىڭ بىرى.

كۆپىنچە ئەقىللىق، زېرەك ئادەملەر قىلىشىدۇ. زېرەك، ئەقىللىق ئادەملەرنى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ مۇسۇلمانلار زېمىنىدىكى يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدىن يىراقلاشتۇرۇش كېرەك. مەسىلەن، بۇ قېتىم بەشكېرەم، پەيزاۋات قاتارلىق يۇرتلارنىڭ ھاكىمبېگى بولغان مەھرەمبەگ، نىياز بەگ قاتارلىقلار ئاشۇ جۇملىگە كىرىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن چەنتۇلار يۇرتىغا بەگ قويغاندا، ھەرقانداق بىر چەنتۇنى ئاخىرقى كۆچى قالغانغا قەدەر مانجۇ سەلتەنىتى ئۈچۈن ئات ـ ئېشەك بولۇپ ئىشلەشكە مەجبۇر قىلىدىغان، پۇقرالارنىڭ بىساتىدىكى ھەممە نەرسىسىنى ئايىماستىن مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ خەزىنىسىگە بېرىشكە قىستىيالايدىغان سادىق ئادەملەر ئىچىدىن تاللاپ قويۇش لازىم. بۇ بىزنىڭ مۇددىئايىمىزنىڭ ئىككىنچى نۇقتىسى. ئۈچىنچىدىن، سەلتەنىتىمىز جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىدە تۇرغۇزغان نۇسرەتپەرۋەر قوشۇنلىرىمىزغا يىمىرىلمەس پولات ئىستىھكام — قەلئە ـ سېپىل ئەھيا قىلدۇرۇپ بەرمىسەك، گەدەنكەش چەنتۇلار غەلىيان چىقارغاندا، ئۇلار دالدا قىلىشقا يەر تاپالمايدۇ، ئادەتتىكى چاغلاردا باسقاق بولىدىغانغا ئامالسىز قالىدۇ. شۇڭا، قارا دىۋان پۈتۈن جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىگە ھازىردىن باشلاپ قەلئە ـ سېپىل سوقۇش، ئۈچ يىل ئىچىدە پۈتتۈرۈپ بولۇش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرسۇن!

— پۇشتىپاناھ دانادۇر! — دېدى خېشىن خۇشاللىقىدىن، ئۇنىڭ گۆلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتكەنىدى، — بۇنداق بۈيۈك تەدبىرنى قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن خەن ۋۇدى[①]، تاڭ تەيزۇڭلارمۇ[②] ھەرگىز ئويلاپ كۆرمىگەن بولغىيتتى! ياشىغايلا،

① خەن ۋۇدى (مىلادىدىن ئىلگىرى 156 ـ 87) — لىيۇ چى، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر پادىشاھى. ئۇ مۇلكىي تۈركىستانغا كۆپ قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ ئۇرۇش قوزغىغانىدى.

② تاڭ تەيزۇڭ (مىلادى 599 ـ 649) — لى شىمىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر پادىشاھى، ئۇ تارىختا مۇلكىي تۈركىستانغا كۆپ قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ ئۇرۇش قوزغىغانىدى.

ياشغايلا! تۇمەن مىڭ يىللار ياشغايلا!
قالغان ئەكابىر ـ ئەشرەپلەرمۇ تەڭلا:
— خان ئالىيلىرى دانادۇر! ياشغايلا، ياشغايلا، تۇمەن مىڭ يىللار ياشغايلا! — دەپ ئالقىش ياڭراتتى. شاھنىشىن ئالقىش سادالىرى ئىچىدە لەرزىگە كەلدى...
شۇ خىدىي ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى. بۇ چاغدا چەنلۇڭ قولىنى كۆتۈرۈپ ئەئيانلىرىغا تىنچلىنىش ئىشارىتىنى قىلدى ۋە شۇ خىدىغا قاراپ:
— ئى ئەئيانىم، بىز سىنىڭ مۇلاھىزەڭنى قوبۇل كۆردۇق، — دېدى ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، — شۇڭا، بىز سىنى چەنتۇلار يۇرتىغا ئارغۇن دارىنىنىڭ ئورنىغا مەسلىھەتچى ئامبال قىلىپ تەيىنلەشنى قارار قىلدۇق. ئىشىنىمىزكى، سەن يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىنغان بۇ زېمىندا چوقۇم مانجۇ سەلتەنىتىگە ۋاكالىتەن ئۇل نادان چەنتۇلارنى ھىدايەتكە باشلاپ، مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ تىنچلىق، ئاسايىشلىق تەرتىپلىرىنى ئورنىتالايسەن. ئەئيانىم، ساڭا ھازىردىن باشلاپ ئىجازەت بېرىمىز!
— مىننەتدارمەن، ئى پۇشتىپاناھ، مەرھەمىتىڭىزدىن تولىمۇ مىننەتدارمەن! — دەپ خانغا تەزىم قىلدى ئۇ يەر سۆيۈپ تۇرۇپ، — چەنتۇلارنىڭ ئازار يەپ شىكەستىلەنگەن كۆڭۈل جاراھىتىگە بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ شاپائەت مەلھىمىنى سۇرمەكتىن باشقا ئامال يوقتۇر. چۈنكى، يارىغا كىچىك ۋاقتىدا ئامال قىلىنمىسا، چوڭىيىپ كەتسە، چوقۇم ئېغىز ئالماي قويمايدۇ! مەن يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىنغان زېمىنغا بارغاندىن كېيىن ئۇ يەردە پۇشتىپاناھىنىڭ مۇددىئا ـ مەقسەتلىرىنى كەمكۈتىسىز ئىجرا قىلغايمەن! ياشغايلا، ياشغايلا، تۇمەن مىڭ يىللار ياشغايلا!...

* * *

خاقانى چىننىڭ قارا دىۋانى يارلىق - پەرمانلارنى يېزىپ چىقىش، مەملىكەتنىڭ مۇھارىبىيە - يۇرتدارچىلىق مۇھىم ئىشلىرىنى مۇجەسسەملەپ، ۋاقتى - ۋاقتىدا خاقانى چىننىڭ سەمىگە سېلىپ تۇرۇش، خاننىڭ مەملىكەتنى جۇڭقۇرۇشىغا ئەقىل - چارە كۆرسىتىش، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەن مۇھىم ئەئيانلارنى خاننىڭ ھۇزۇرىغا توغرا قىلىش قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولاتتى①.

خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ زامانىسىغا كەلگەندە، قارا دىۋان يەنە خان نامىدىن ئەمىر - پەرمانلارنى يېزىپ چىقىشقىمۇ مەسئۇل بولىدىغان بولدى. قارا دىۋان تەرىپىدىن يېزىپ چىقىلغان ئەمىر - پەرمانلار زوراغالىق مەھكىمىسىدىن مۇھاكىمىگە قويۇلماستىنلا مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا چۈشۈرۈلۈۋېرەتتى. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن خاقانى چىنغا ئەۋەتىلىدىغان قاتلاق مەكتۇپلارمۇ زوراغالىق مەھكىمىسىدىن ئۆتكۈزۈلمەي بىۋاستە قارا دىۋانغا سۇنۇلاتتى. قارا دىۋاننىڭ يەنە خانغا ھەر دەرىجىلىك مەنسەپدارلارنى بىۋاستە تەۋسىيە قىلىش ھوقۇقىمۇ بار ئىدى. دېمەك، قارا دىۋان - مۇنارخىيىلىك ئىستىبداتلىقنىڭ سىمۋولى ئىدى! ۋەھالەنكى كاڭشى، يۇڭجېڭ، چەنلۇڭ ئۈچ سۇلالە خانلىرىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ يېتىشتۈرۈشى ئارقىسىدا، بۇنداق فېئودال ھاكىممۇتلەقلىق تەرەققىي قىلىپ جۇڭگو تارىخىدا مىسلىسىز چەككە يەتتى!

---

① بۈيۈك چىڭ ئوردىسىنىڭ خان ھۇزۇرىدا بېكىتىلگەن ئەن - قائىدىلىرى» ، 3 - جىلد، 1 - بەت.

NIEDERS. STAATS- U. UNIV.- BIBLIOTHEK GÖTTINGEN

* * *

مانجۇ قوشۇنلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغارىيىنى ئۆزۈل - كېسىل بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئارقىدىنلا تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇلكىي قەشقەرىيىگە بېسىپ كىردى. خاقانى چىنىنىڭ قارا دىۋانى چەنلۇڭنىڭ مۇددىئاسى بويىچە جۇڭغارىيە بىلەن كەڭ مۇسۇلمانلارنىڭ يۇرتىنى تېخىمۇ ئۈنۈملۈك ئىدارە قىلىش چارە - تەدبىرلىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇشقا باشلىدى. چۈنكى، خاقانى چىن چەنلۇڭ جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىدە بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولغان ھۆكۈمرانلىق ۋاستىلىرىنى يولغا قويۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بارغانسېرى ھېس قىلماقتا ئىدى. بۇنىڭدىن سەككىز يىل ئىلگىرى، ئۇ بىر قېتىملىق ئوردا كېڭىشىدە قارا دىۋاندىكىلەرگە مۇنداق يارلىق چۈشۈرگەنىدى:

«. . . سەلتەنىتىمىز ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىلىدا لەشكەر تۇرغۇزۇپ، يەر ئىگىلەش ئىنتايىن مۇھىم بىر ئىشقا ئايلاندى. بۇ ئىشقا ھازىردىن باشلاپ تۇتۇش قىلماي بولمايدۇ. ئىگىرىكى چاغلاردا ئىلىدا تارانچى دەپ ئاتىلىدىغان مۇسۇلمان چەنتۇلار تېرىقچىلىق قىلاتتىكەن. ئەلھال، جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرى سەلتەنىتىمىز تەرىپىدىن تەسەررۇپ قىلىندى. شۇڭا، ئىلىغا جەنۇبتىن مۇسۇلمان چەنتۇلارنى كۆپلەپ كۆچۈرۈپ چىقىشنى ئويلاشماي بولمايدۇ. . . »① چەنلۇڭ ئۆزىنىڭ بۇ يارلىقىدا ھەممىگە مەلۇم بولغان مۇنداق بىر پاكىتقا كۆز يۇمالمىغانىدى: مانجۇلار مىلادى 1755 - يىلى ۋە 1757 - يىلى ئىككى داپقۇر ئىلىغا باستۇرۇپ كىرگەندە، بۇ يەردىكى ئەسلى

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 54 - جىلد. «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا پۈتۈلگەن ئوردا خاتىرىلىرى»، 560 - جىلد، چەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى.

ئاھالە بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ سەكسەن پىرسەنتى بۇ قانلىق ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشىدا مانجۇلار تەرىپىدىن قىرىپ تاشلانغان ۋە ئۇرۇشتىن كېيىن يۈز بەرگەن چېچەك ۋاباسىدا قىرىلىپ تۈگىگەنىدى! مىلادى 1758 - يىلىغا كەلگەندە بۇ يەردە ئاھالە ئاساسەن قالمىغان، كەپتەر كوۋۇكلىرى ھۇقۇشلارغا ئۇۋا بولغان، كەڭ ئېتىزلار، باغۇ - بوستانلار ئاق تاشلىنىپ، بۆرە، يىلپىز، يولۋاس قاتارلىق يىرتقۇچ ھايۋانلارغا ماكان بولغانىدى. ئىستىلاچىلىق ئۇرۇش ئوتىدا ئىلى ۋادىسىدىكى قەدىمدىن تارتىپ گۈللەنگەن دېھقانچىلىق ئىگىلىكى پۈتۈنلەي خاراب بولغانىدى.

بىراق، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارغا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ بېسىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، خاقانى چىن چەنلۇڭ بىلەن قارا دىۋاننىڭ ئىلىنى جۇڭغۇرۇش ئىرادىسى تېخىمۇ چىڭىپ باردى. ئىلى ۋادىسى يېرى مۇنبەت، سۈيى مول، دەريا - ئېقىنلىرى كۆپ، ئاب - ھاۋاسى ياخشى، ئاھالە يۆتكەپ كەڭ كۆلەمدە بوز ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا ئىنتايىن باب كېلىدىغان پايانسىز تۇتاش بوستانلىق بولغانلىقتىن، تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى پايانسىز چۆل - باياۋانلار ئارقىلىق پارچە - پارچە بۆلەكلەرگە بۆلۈپ تاشلانغان خوتەن، يەكەن، قەشقەر ۋە ئاقسۇ بوستانلىقلىرىدىن كۆپ ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە ئىدى. شۇڭا، چەنلۇڭ ئۆزىنىڭ قارا دىۋانغا چۈشۈرگەن بىر يارلىقىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى:

«... كەڭ ئىلى زېمىنى سەلتەنىتىمىزنىڭ تەسەررۇپىغا كىردى. نىھايەت، بۇ يەرنى كۈچلۈك لەشكەر تۇرغۇزۇپ ساقلاشقا توغرا كېلىدۇ. چەنتۇلار يۇرتى تىنچلانغاندىن كېيىن مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى ئۇلارنىڭ ئۆزىدىن ئاقساقال تاللاپ قويۇپ باشقۇرۇش كېرەك. ئەمما، بۇ ئاقساقاللار ئىلىدىكى ھەربىي مەھكىمىنىڭ جۇڭغۇرۇشىدا بولۇشى لازىم. جۇڭغارىيىدىكى

تارانچى چەنتۇلارنىمۇ شۇنداق باشقۇرۇش كېرەك. . . »[①]

بىراق، خاقانى چىننىڭ ئىلى ۋە جەنۇبتىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىدە تۇرغۇزغان نەچچە تۈمەن كىشىلىك زور قوشۇنىنىڭ يىللىق مائاش ـ كۆلياڭ خىراجىتىنى ئەمدى ئاۋۋالقىدەك كۆلىدىكى گەنسۇ، شەنشى قاتارلىق ئۆلكىلەرنىڭ يىللىق دارامىتىدىن چىقىم قىلىش چارىسى بويىچە ھەل قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى، يەتمىش يىلدىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن بۇ مىسلىسىز زور ئىستىپلاچىلىق ئۇرۇشى ۋە خاقانى چىننىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە نەچچە يىللاپ ئۇدا داۋام قىلغان قۇرغاقچىلىق، ھۆلچىلىك، چېكەتكە، ۋابا ئاپىتى بۇ ئۆلكىلەرنىڭ مالىيىسىنى قۇرۇقداپ قويغانىدى. شۇڭا، خاقانى چىن يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىنغان بۇ زېمىنىدىكى مانجۇ مەمۇرىيىتىنىڭ مائاش ـ كۆلياڭ خىراجەتلىرىنى شۇ جاينىڭ ئۆزىدىن غەللە ـ پاراق قىلىشقا تايىنىپ ھەل قىلىش قارارىغا كەلدى. شۇڭا، چەنلۇڭ قارا دېۋانغا بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ كۆرسەتمە بەردى:

«. . . ئىلىدا تۇرغۇزۇلغان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ مائاش ـ كۆلياڭىنى چەنتۇ تارانچىلاردىن غەللە ـ پاراق ئېلىش ئارقىلىق ھەل قىلىش كېرەك. شۇڭا، جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى چاغلاردىكىدەك ئىلىغا جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىدىن ئاھالە يۆتكەپ چىقىپ تېرىقچىلىق قىلدۇرۇش چارىسى يەنىلا ئەسقاتىدىغان چارىدۇر! »[②]

بۇ چاغقا كەلگەندە[③]، خاقانى چىننىڭ ئىلىدا تۇرغۇزغان قوشۇنلىرىدىكى چېرىكلەرنىڭ سانى سەككىز مىڭدىن ئېشىپ

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، چەنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى.

② «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 71 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى.

③ مىلادى 1759 ـ يىلى.

كەتتى. بۇ قوشۇننىڭ ئىچىدە تۆت مىڭى مانجۇ، سولان، تۆت مىڭى يىشىل تۇغلۇق قوشۇننىڭ چېرىكلىرى ئىدى. بۇ قوشۇنلارنىڭ مائاش ـ كۆلياڭ خىراجىتىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن مىلادى 1760 ـ يىلى يازدا خاقانى چىن ئۆزىنىڭ ئىلى ۋە قەشقەردىكى مانجۇ دائىرىلىرىگە جەنۇبىتىن ئىلىغا ئاھالە يۆتكەش ئىشىنى رەسمىي كۈنتەرتىپكە كىرگۈزۈپ، تېز تۇتۇش قىلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى: «. . . قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى شۇ خېدېنىڭ يوللىغان قاتلاق مەكتۇپىدا، — دېيىلگەنىدى چەنلۇڭنىڭ بۇ پەرمانىدا، — ئىلىغا بوز ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا كۆچۈرۈلىدىغان مىڭ تۇتۇن چەنتۇ كەينى ـ كەينىدىن ئىلىغا ماڭغۇزۇلدى. ئۇلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئۈچىنچى دەرىجىلىك ھاكىمبەگدىن بىرنى، تۆتىنچى دەرىجىلىك شاغىبەگدىن بىرنى ۋە ئالتىنچى دەرىجىلىك مىراپبەگكە قەدەر بولغان ھەر دەرىجىلىك بەگلەردىن ئون بەش كىشىنى مەنسەپكە قويۇشقا ياكى ھازىرقى بەگلەردىن ئۆستۈرۈپ تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ ھەقتە پەرمان چۈشۈرۈشىنى ئىلتىماس قىلىمىز، دېيىلىپتۇ. بىز ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە ئىمىن بەگنىڭ ئوغلى مۇسانى گۇڭلۇق مەرتىۋىسىدىكى ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدۇق.»[1]

ئەسلىدە، خاقانى چىن قوشۇنلىرى تەگرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى تەسەررۇپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇ يەرلەردە قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان يۇرتدارچىلىق ئەن ـ قائىدىلىرىنى ئالدىراپ ئىسلاھ قىلىپ كەتمىدى. بەلكى، كەڭ مۇسۇلمانلار يۇرتىنى ئاۋۋالقىدەكلا ھەر دەرىجىلىك ئۇيغۇر بەگلىرى ئارقىلىق

① «جوڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى 2 ـ جىلد، «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزوڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 610 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۇنى.

جۇڭغۇردى ھەمدە بۇ بەگلەرنىڭ ئۈستىگە مانجۇلاردىن بىردىن خان ئامبال ۋە بىردىن ئاغلاقچى ئامبال قويۇپ، بۇ ئامباللارنى ئىلى جاڭجۇنى بىلەن قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلىغا قارام قىلىپ قويدى.
جەنۇبتىكى ھەرقايسى چوڭ - كىچىك شەھەر، يۇرت - ئايماقلارنىڭ چوڭلىرى ھاكىمبەگ دېيىلەتتى؛ ئۇلارنىڭ مۇئاۋىنلىرى شاغىبەگ دەپ ئاتىلاتتى. دەرىجە - رۇتبىسى ئۈچىنچى دەرىجىلىكتىن تاكى يەتتىنچى دەرىجىگىچە بولغان بۇ بەگلەرنىڭ نامزاتلىرى قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى تەرىپىدىن خاقانى چىنغا تەۋسىيە قىلىناتتى. خان يارلىق چۈشۈرگەندىن كېيىن ئاندىن رەسمىي ۋەزىپىگە ئولتۇراتتى.
ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى ھەر خىل يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بەگلەرنىڭ مەسئۇلىيەت دائىرىسى ئوخشاشمىغانلىقتىن، ئۇلار مۇئەككەل بولغان كەسىپلەرنىڭ نامى ئۇلارنىڭ بەگلىك ئۇنۋانلىرىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ ئاتىلاتتى. شاڭبېگى، غەزنىچى بەگ، مىتىربەگ، پاششاپبېگى ۋە باشقا بەگلەر مەسلىھەتچى ئامبال تەرىپىدىن بىۋاستە تولۇقلىنىپ خىزمەتكە تەيىنلىنىپ، يىل ئاخىرىدا خانغا يوللىنىپ بىراقلا مەلۇم قىلىناتتى.
مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىدىكى كەڭ جايلاردا قارار تېپىشىغا ئەگىشىپ، ئىلىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىسى يەنە كۆپىيىشكە باشلىدى.
خۇيىيۇەن كۈرەسى ئىلى جاڭجۇنى تۇرۇشلۇق ئورۇن بولغاچقا، ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن نەچچە مىڭ تۈتۈن ئۇيغۇر ئاھالىسىنى باشقۇرىدىغان ھاكىمبەگ مەھكىمىسى ئۈچۈن يېڭىدىن ئورۇن تاللاشقا توغرا كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مۇشۇ مەزگىللەردە خاقانى چىن ئىلىدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنى ھەدەپ كۆپەيتكەچكە، ئۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئىشى بىر مەھەل

ئاقساپ قىلىشقا باشلىدى. بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇي جەنۇبتىن ئىلىغا يەنە كۆپلەپ ئاھالە يۆتكەش قارارىغا كەلدى ۋە ئىلىغا ھاكىمبەگ مەھكىمىسى تۇرىدىغان، مۇسۇلمانلار سودا ـ سېتىق قىلىدىغان بىر شەھەر قۇرۇش ھەققىدە خاقانى چىنغا قاتلاق مەكتۇپ سۇندى.

«. . . سەلتەنىتىمىز جەنۇبتىن يۆتكەپ چىققان ئۈچ مىڭ يىگىرمە تۈتۈن چەنتۇ، — دېيىلگەنىدى بۇ قاتلاق مەكتۇپتا، — ئىلى دەرياسى بويلىرىدا بوز ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى ئۈچۈن ھاكىمبەگ مۇسا گۇڭنىڭ جۇڭقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى ھەمدە ئۇلارغا يېرى مۇنبەت، بولۇق، سۈيى كۆپ، ئاب ـ ھاۋالىق بالتوقايىدىكى غۇلجا دېگەن يەرگە سېپىل سوقۇپ، شەھەر ئەھيا قىلىش ھەققىدە ئىجازەت بېرىلدى. بۇنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق: مۇغايتۇ بىلەن ئالماتۇ دېگەن ئىككى ئورۇننى مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ يەر ئىگىلىشىگە بىكارلاپ بېرىش ئۈچۈن تېرىقچى چەنتۇلارنى غەربتىكى بالتوقاي دېگەن يەرگە سەل ـ پەل سۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

كېيىنكى چاغلاردا بىر ـ ئىككى مىڭ تۈتۈن كۆپەيگەن تەقدىردىمۇ ئىلى دەرياسى بىلەن قاش دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى بۇ جايغا چەنتۇلار پۈتۈنلەي سىغىپ كەتكۈدەك چوڭ بىر شەھەر ئەھيا قىلغىلى بولىدۇ. شۇڭا، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى قاينۇق دېگەن جايغا ئىككى يۈز تۈتۈن ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى غۇلجا دېگەن يەردە ئولتۇراقلاشقان بىر مىڭ توققۇزيۈز تۈتۈندىن سەككىز يۈز تۈتۈننى قاينۇققا كۆچۈرگەندىن باشقا، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى خوجغىر دېگەن يەردىكى ئىككى يۈز تۈتۈننى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى غۇلجا دېگەن يەرگە يۆتكەپ ئۇ يەردىكى بىر مىڭ بىر يۈز تۈتۈن، بالتوقايدىكى يەتتە يۈز يىگىرمە تۈتۈن ۋە خولۇنبىر چېرىكىدىن يۈز تۈتۈن بولۇپ جەمئىي ئىككى مىڭ بىر يۈز تۈتۈن ئاھالىنى

بالتوقايدا ئولتۇراقلاشتۇرۇشقا پەرمان بېرىلسە، ئۇلار بۇ يىل ئىچىدە ئۆز روزىغارىنى قامداش ئۈچۈن بوز ئېچىپ، تۇرالغۇ ئۆيلىرىنى سېلىۋالسا، كېلەر يىلدىن باشلاپ سېپىل سوقۇشقا كىرىشسە...»①

* * *

سېپىل سوقۇۋاتقانلارنىڭ ئارىسىدا ساقىلى ئۈچەك ئاقارغان، بېلى مۈكچەيگەن بوۋايلار، ئەمدىلا بۇرۇتلىرى خەت تارتىشقا باشلىغان ياش يىگىتلەر، گەۋدىلىك، كۈچلۈك ئادەملەر، ئورۇقلۇقىدىن قوۋۇرغىلىرىنى سانىۋالغىلى بولغۇدەك ئاجىز ئادەملەر، ئاياللار، بالىلار بار ئىدى. ئۇلار ھۆل توپا قاچىلانغان ئېغىر قاپلارنى يۈدۈشۈپ قاق سەھەردىن تاكى خۇپتەنگىچە سېپىل ئۈستىگە توختىماي توپا توشاتتى. ياغاچ بويلاقلار، تاش، پىششىق خىش يۆكلەنگەن، چاقلىرى ياغسىرىغان تارانچى هارۋىلىرى سېپىل سوقۇۋاتقان ئىش مەيدانىغا غىچىرلاپ كېلىپ - كېتىپ تۇراتتى.

ئۇدۇلدىكى كۆرەنىڭ ئىچىدە ئۇياق - بۇياققا لاغايلىشىپ يۈرگەن ئادەملەرنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ قالاتتى. ئۇلار مانجۇلار ئىدى. بالتوقاينىڭ ئۈستىدىكى قويۇق ئۆسكەن قارا ياغاچلىقنىڭ سايىسىدە بىرمۇنچە ئادەملەر كاۋاپدانىدا قوزا گۆشىنى زىققا تارتىپ پىشۇرماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزمىسى قىزىپ كېتىشكەنىدى. بۇ كىشىلەرنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارمۇ، مانجۇلارمۇ بار ئىدى. ئۇلارغا يېقىنلا يەردىن ھاشارچىلار سېپىلغا توپا ئالماقتا ئىدى. يەر سېغىز تۇپراق بولغاچقا، قازماق بەكمۇ مۇشەققەتلىك ئىدى. يۇز

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 25 - جىلد. «چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، چەنلۇڭنىڭ 29 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى.

بېگى، ئون بېگى ۋە بوتۇگلار ۋارقىرىشىپ، قوللىرىدىكى يىلان قامچىلىرىنى قارسىلدىتىپ، ھارغىنلىق ۋە ئاچلىقتىن ماغدۇرىدىن كېتىشكەن بىچارە ھاشارچىلارنى تېز - تېز ئىشلەشكە مەجبۇرلىشاتتى. تومۇزنىڭ زەھەردەك ئىسسىقىدا ھاشارچىلارنىڭ توپا باسقان ۋە ئاپتاپتا كۆيۈپ قارىدىغان يۈزلىرىدىن، بويۇنلىرىدىن تەر چىپىلداپ ئاقماقتا ئىدى.

بۇ ھاشارچىلار ئىچىدە ھاسان بوۋاي ئىسىملىك بىر مويسىپىت ئادەم بار ئىدى. ئۇ توپا قازغۇچىلارغا ئون بېشى ئىدى. ئۇ كۆرگەن، ئاڭلىغانلىرى كۆپ، تولىمۇ پاراڭچى بىر ئادەم ئىدى. ھاسان بوۋاي نەدە بولسا شۇ يەردە كۈلكە - چاقچاق كۆتۈرۈلەتتى - دە، كىشىلەر ھارغىنلىق ۋە ئاچلىق ئازابىنى بىردەم بولسىمۇ ئۇنتۇيتتى.

ئەتىگەندىن بېرى تىنماي ئىشلىشىۋاتقان ھاشارچىلار چاشگاھ ۋاقتىدا دامجۇقلۇقتا ئولتۇرۇشتى. ھاشارچىلارنىڭ ئارىسىدىكى مەختەجان ئىسىملىك بىر ياش يىگىت قاپاقتىكى مۇزدەك سوغۇق چايدىن بىر پوچۇق غىدىرغا قۇيدى - دە، ھاسان بوۋايغا سۇندى ۋە:

— ھاسان بوۋا، ئۇسسىغانسەن، مە بۇنى ئىچكىن، — دېدى. ھاسان بوۋاي يىگىتنىڭ قولىدىن چاينى ئالدى ۋە:

— رەھمەت، ئوغلۇم، — دەپ بىر ئوتلىشىدىلا چاينىڭ ھەممىسىنى ئىچىپ بولۇپ، قۇرۇق قاچىنى بالىغا سۇندى ۋە:

— ئۇھ، خويمۇ ئۇسساپتىكەنمەن، — دېدى ئاپئاق چىرايلىق ساقىلىنى قولى بىلەن سىلاپ قويۇپ، — يۈرەكلىرىم ياشىرىپ كەتتى. خۇددى يۇرتۇمدىكى زەرەپشان سۈيىنى ئىچكەندەك بولدۇم!

— ھاسان بوۋا، زەرەپشان دېگەن قەيەردە؟ — دەپ سورىدى مەختەجان ئۇنىگدىن.

— زەرەپشان يۇرتىمىز يەكەندىكى بىر ئەزىم دەريانىڭ نامى.

ئۇ تاغلار ئاتىسى دەپ ئاتالغان قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. سۈيى قار - مۇزلاردىن ئېرىگەن بولغاچقا، تومۇز ئىسسىقىدا زەرەپشان سۈيىنى ئىچىدىغان بولساڭ ئاغزىڭ مۇز تۇتۇپ، چىشلىرىڭ ئۇۋۇلۇپ كېتىدۇ! — دېدى ھاسان بوۋاي كۈلمەي تۇرۇپ.

— ھاسان بوۋا، بۇ سۆزۈڭ لاپ بولۇپ قالدىغۇ - دەيمەن؟ — دېدى زوغرۇل دەيدىغان بىر ھاشارچى يىگىت كۈلۈپ كېتىپ.

— ئۇنداق بولسا لاپتىن بىرنى دەپ بېرەي.

— ھە بەللى، ھاسان بوۋا، ماۋۇ گېپىڭ جايىدا بولدى. قېنى، ئېيتە، قۇلىقىمىز سىزنىڭدە!

— بىر يېزىدا ئىككى لاپچى بار ئىكەن، — دېدى ھاسان بوۋاي كۈنگە قاراپ قويۇپ، — ئۇلارنىڭ بىرى بابكار، يەنە بىر شۇستىگەر ئىكەن. بىر كۈنى ھېلىقى بابكار دەستىگاھىدا بۆز توقۇپ ئولتۇرسا، ياش باللار كىرىپ ئولتۇرۇپتۇ. بابكار ئۇلارغا:

— مەن بابكارلىق قىلغان مەھەللىنىڭ توخۇلىرى ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ يۇلتۇزلارنى چوقۇلايتتى. بىر ئاخشىمى ئاينى تارتىپ چۇشۇرۇپ چوقۇلاپ، چوقۇلاپ، كوچا بويلاپ سۆرەپ ماڭدى، — دەپتۇ.

ياشلار ھېلىقى شۇستىگەر لاپچىنىڭ قېشىغا بېرىپ:

— ئاشۇ سۆزلەر راستمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— بابكارغۇ دۇنيا ئارىلىغان ئادەم. بولمىغان ئىشنى دېمەيدۇ، — دەپتۇ بۇ لاپچىمۇ، — بىراق جاھاندا ئۇنىڭدىنمۇ ئاجايىپ ئىشلار بار. مانا مېنى ئالساق، مېنىڭ بىر چاغلاردا بىر كۆلنى ئاسمانغا ئېسىپ قويغان چاغلىرىممۇ بولغان. ئۆزۈم تېگىدە خېلى ۋاقىتقىچە قاراپ تۇردۇم. بېلىقلار قورققىنىدىن كۆلنىڭ چېتىگە سەكرىشۋىدى، يەرگە پوك - پوك چۈشكىلى

تۇردى!

— ھا، ھا!... ھاشارچىلار كۈلۈپ تېلىقىپ قېلىشتى.

ھاشارچىلار:

— يەنە، يەنە بىرنى! — دەپ ھەدەپ چۇرقىراشتى.

ھاسان بوۋاي توقايلىققا قاراپ قويدى. بۇ چاغدا ھېلىقى بەزمە قىلىشىۋاتقانلاردىن بىرمۇنچە ئادەم ئورنىدىن تۇرۇشۇپ سېپىل تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقانىدى. شۇڭا، ھاسان بوۋاي «بەگ - ئامباللار كېلىشىۋاتىدۇ، قېنى ئىشلەيلى!» دېگىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. قالغان ھاشارچىلارمۇ ئۆز ئورۇنلىرىغا مېڭىشتى...

ئوتتۇرا بويلۇق، سەمرىپ قورساق سالغان، ئۈستىگە ئۇدۇلدىن ئىزمىلىنىدىغان مانجۇچە كەمزۇل كىيگەن ۋە مانجۇچە ئۇزۇن چاچ قويۇلغان بېشىغا جەركە - ئوتنىغات قادالغان مانجۇچە دىڭ قالپاق ختايى كىيگەن بىر ئۇيغۇر — ئۇ ئىلى ھاكىم بېگى مۇساگۇڭ ئىدى — دورغا - بەگلىرىنى كەينىگە سېلىپ، سېپىل تەرەپكە قاراپ ماڭدى. ئۇ ئىسسىقتا كەمزۇلى ئۈستىدىن پوتا باغلىۋالغانىدى. ئۇ سېپىل ئۈستىگە چىققاندىن كېيىن دورغىسىنىڭ قولىدىكى ئۇزۇن ساپلىق تۆمۈر نەيزىنى ئېلىپ، سېپىلنىڭ پۈتكەن قىسمىغا سانجىپ كۆرەتتى، نەيزە پاتمىسا، ئاندىن ئۇ رازى بولۇپ، باشقا تەرەپلەرنى تەركە قىلماق بولۇپ ماڭاتتى. غۇلجا سېپىلىنىڭ ئىزناسى كۆرۈنگەنىدى؛ بۇ سېپىل — ئۇزۇنلۇقى ئون ئىككى يېرىم چاقىرىم، ئېگىزلىكى يەتتە يېرىم مېتىر، ئاستىنىڭ كەڭلىكى بەش مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى تۆت مېتىر، سېپىل ئۈستىدە تۆت قاتار تىزىلغان قارا چېرىك ياكى سەككىز ئات قوشۇلغان ھارۋا بىمالال ماڭىدىغان قىلىپ پىلانلانغانىدى.

بۇ چاغدا بىر قېرى ئادەم ئۆشنىسىدە بىر قاپ ھۆل سېغىز توپىنى يۈدۈپ، ياتتۇلۇقتىن سېپىل ئۈستىگە قاراپ يۇقىرىلاپ

مىگىبىر قىيىنچىلىقلار بىلەن چىقىپ كېتىۋاتاتتى. ئۈستىدىكى ئېغىر قاپ ئۇنىڭ قەددىنى پۈكلىۋەتكەنىدى. يانتۇلۇق ئېگىزلىگەنسېرى، ئۇنىڭ قەددى تېخىمۇ پۈكۈلەتتى، قەدىمى تېخىمۇ ئاستىلايتتى. ئۇ مىڭ بىر مۇشەققەتلەر بىلەن توپىنى يۇدۇپ ئاخىر سېپىل ئۈستىگە چىقتى. ئەمما، ئون بېگى كۆرسەتكەن يەرگە يېتىپ بارالمىدى ـ دە، سېپىلنى تەركە قىلىۋاتقان ئىلى ھاكىمبېگى مۇساگۇڭنىڭ قېشىغا بېرىپلا قاپ بىلەن بىللە يىقىلىپ چۈشتى. قاپتىكى توپىنىڭ يېرىمى ئۇنىڭ ئەمەلدارلىق تونىغا تۆكۈلدى.

— ھەي ئۆلۈمتۈك قېرى، توپىنى نەگە تۆكۈۋاتىسەن؟! — دەپ ئاچچىق قىلدى مۇساگۇڭ ھېلىقى قېرىنىڭ ئۇچىدەك ئاقارغان ساقىلىنى قامالاپ تۇتقان پېتى سىلكىشلەپ تۇرۇپ، ئۇ غەزەپلەنگەنلىكىدىن تىترەپ كەتكەنىدى.

ھېلىقى قېرى ئادەم ئورنىدىن تىرمىشىپ ئاران تۇردى ۋە ساقىلىنى مۇساگۇڭنىڭ قولىدىن ئاجراتماقچى بولۇپ:

— ھۆرمەتلىك بېگىم، — دەپ دەردلىك سۆزلىدى ئۇ، — نېمىگە مۇنچىۋالا ئېشىپ كېتىسەن؟ سەن ھاكىمسەن، مىڭلارچە كۆزلەر ساڭا تەلمۈرۈپ تۇرۇشىدۇ! بىزگە ئوخشاش ئاجىز، غېرىب ـ غۇرۋالارنى كۆزۈڭگە ئىلمايسەن. بىلمەن، سېنىڭ ئارزۇ ـ خىيالىڭ مەنسەپتە! مانجۇ خوجاڭغا ياخشى كۆرۈنۈشتە. ۋايىەي، ماڭا ئوخشاش بىر ئۆلۈمتۈك گاداي بارغان يەرگە ساڭا ئوخشاش بەگ ـ بېگاتلارنىڭ بارمايدىغانلىقىغا ھەرگىز ئىشەنمەيمەن.

قېرى ئادەمنىڭ تەئەددىسى جان ـ جېنىدىن ئۆتۈپ كەتكەن مۇساگۇڭ دورغىسىنىڭ قولىدىكى يىلان قامچىنى ئالدى ـ دە، ئۇنى ئارقا ـ ئارقىدىن تۆت ـ بەشنى ئۇرۇۋەتتى. سىم ئورالغان يىلان قامچا ھەربىر تەگكەندە، قېرى ئادەمنىڭ يالىڭاچ دۈمبىسىدە تال ـ تال قانلىق ئىز پەيدا بولاتتى. ئاخىر ھېلىقى

قىرى ئادەم ھالىدىن كېتىپ يىقىلدى. ئەمما، ئۇ توپا قاچىلانغان قاپنىڭ بىر ئۇچىدىن چىڭ قاماللاپ تۇتۇۋالغانىدى. قاپ سىپىلنىڭ ئۈستىدىن سىيرىلىپ چۈشۈۋېتىپ ھېلىقى قېرى ئادەمنىمۇ سۆرىگىنىچە يەتتە يېرىم مېتىر ئېگىزدىن پەسكە ئېلىپ چۈشۈپ كەتتى. ئۇ يەرگە چۈشۈپ ئېچىنىشلىق بىر ۋارقىرىدى ـ دە، پۇت ـ قوللىرىنى سوزغىنىچە جىم يېتىپ قالدى. ئۇ ئۆلگەنىدى. تۆۋەندە توپا ئۇسسۇۋاتقان ۋە توپا يۈدۈۋاتقان ھاشارچىلار ھېلىقى ئۆلگەن قېرى ئادەمنىڭ ئەتراپىغا ئولاشتى.

— ھاي، ھاي! ھەرقايسىڭ ئۆلگەن ئادەمنى كۆرۈشمىگەنمۇ؟ — دەپ ۋارقىرىدى ئۇلارغا ئاچچىقى يامان يۈز بېگى، — كۆنگە تۆت ـ بەش ئادەم ئۆلۈۋاتىدىغۇ؟ ئۆلسە نېمە بوپتۇ؟ كىم ئۇنى ئۆلۈغلار بىلەن دە تالاش قىلسۇن دەپتۇ؟ ھاي، ھاسىل بوتۇڭ، قېنى سەنوي، ئىككى ـ ئۈچ ئادەمنى باشلاپ بېرىپ، بۇ قېرىنىڭ ئۆلۈكىنى كۆتۈرگۈزۈپ ئاپىرىپ سىپىلنىڭ توپىسى توختىمىغان يېرىگە كۆمۈۋەت! قالغان ئادەملەر ھەممىڭ تارقىلىش! بېرىپ ئىشىڭلارنى قىلىڭلار!

ئەمما، سىپىل ئاستىغا ئولىشىۋالغان نەچچە يۈز ھاشارچى ئورنىدىن مىدىرلىمىدى. شۇ ئەسنادا، كۆرە دەرۋازىسى تەرەپتىن ئاتلارنىڭ تاراقلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. مانجۇ چارلىغۇچىلىرى يالىڭاچلانغان قىلىچلىرىنى باش ئۈستىدە ئوينىتىپ، ئاتلىرىنى ئۇدۇل پېتىلا ئادەملەرنىڭ ئۈستىگە چاپتۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. كىشىلەرنىڭ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

— تارقال، ھەممىڭ تارقىلىش! بولمىسا كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆرۈشىسەن! — مانجۇ ئاتلىقلىرىنىڭ سەردارىنىڭ ئاچچىق قىلىپ ۋارقىرىغان ئاۋازى ھاشارچىلارنىڭ قىيا ـ چىيالىرىنى بېسىپ چۈشتى. كىشىلەرنىڭ شاۋقۇن ـ سۈرەنلىرى خۇددى ئۈستىدىن سۇ قۇيۇپ ئۆچۈرۈلگەن ئوتتەك دەرھال بېسىلىپ

قالدى. مانجۇلارنىڭ قىلىچى ھاشارچىلارنىڭ باش ئۈستىدە ئويناشقا باشلىدى. ئادەملەر نائىلاج ئۆز ئورۇنلىرىغا كېتىشكە باشلىدى. ھاسىل بوتۇق ئۈچ ئادەمنى باشلاپ ھېلىقى قىرى ئادەمنىڭ ئۆلۈكىنى زەمبىلگە بېسىپ كۆتۈرگۈزۈپ ئېلىپ كەتتى...

سىپىل ئالدىكى تىنچلىق مانجۇ ساقچىلىرىنىڭ قىلىچى ئاستىدا دەرھال ئەسلىگە كەلدى...

كۈن پېشىندىن قايرىلغان چاغدا كۈرەنىڭ ئىچىدىن تۆت ئادەم كۆتۈرگەن تەختىراۋان چىقىپ كەلدى. بۇ ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇي ئولتۇرغان تەختىراۋان ئىدى. بۇ چاغدا ئىلى ھاكىمبېگى مۇساگۇڭ سىپىلنىڭ تېخى تولۇق پۈتمىگەن غەربىي دەرۋازىسىدا دورغا ــ بەگلىرى بىلەن بىللە قول باغلاپ تۇرۇشقانىدى. تەختىراۋان غۇلجا سىپىلىنىڭ غەربىي دەرۋازىسى ئالدىغا يېتىپ كەلدى.

ــ دارىن، بايا بۇ يەردە نېمە ئىش يۈز بەردى؟ — دەپ سورىدى مىڭرۇي تەختىراۋاندىن چۈشكەندىن كېيىن، — ئاۋۇ يالاڭتۆشلەر نېمىشقا ئىشلىمەي تۇرۇشىدۇ؟

ــ جاڭجۈن دارىنغا مەلۇم بولغايكى، — دەپ جاۋاب بەردى مۇساگۇڭ بېلىدىكى پوتىسىنىڭ بىر ئۇچىدا پېشانىسىدىكى تەرىنى سۈرتۈپ تۇرۇپ، — بايا بىر ئۆلۈمتۈك قېرى ئېھتىياتسىزلىقتىن سىپىل ئۈستىدىن چۈشۈپ كېتىپ ئۆلگەنىدى. بۇ يالاڭتۆشلەر شۇنىڭغا قارىشىپ تۇرۇشىدۇ.

ــ دارىن، ئىشىڭىز بەك ئاستا، — دېدى ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇي بۇ گەپكە ئېرەڭشىمەي، — ئىشىڭىزنى تېز جىددىيلەتمىسىڭىز بولمايدۇ! بوغدا خان بەلگىلەپ بەرگەن سۈرۈك ئىچىدە سىپىل پۈتكۈزۈلمىسە، بوغدا خان ئالدىدا مېنىمۇ گەپكە قويىسىز!

ــ قۇللۇق، جاڭجۈن دارىن، — دەپ تەزىم بەجا كەلتۈردى

مۇساگوك، — هازىر هاشارچىلارنى كىچە - كۈندۈز گىزەكلىشىپ ئىشلەشكە مەجبۇرلاۋاتىمىز. بىراق، تومۇز ۋاقتى بولۇپ قالغانلىقتىن، ئىشنىڭ سۈرئىتىنى بۇنىڭدىنمۇ تېزلەتكىلى مۇمكىن بولمايۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىش ئېغىر، كىشىلەرنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى ئۈكسۈپ قېلىۋاتقانلىقتىن، تولغاق، بەزگەك، كېزىك تارقاپ كەتتى. كۈنىگە تۆت - بەش ئادەم كېسەلدىن ساقىيالماي ئۆلۈپ كېتىۋاتىدۇ.

— ئۆلگەنلەرنى قانداق قىلدىڭلار؟ كۆمۈۋەتتىڭلارمۇ؟ — دەپ سورىدى مىڭرۇي تەرىنى تۈرۈپ، — كېسەل بولغانلىرى ساقلاردىن ئايرىپ تاشلاندىمۇ؟

— ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆلۈكلىرىنى سېپىلغا بېسىپ ئاران ئۆلگۈرۈۋاتىمىز، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ ئېرەڭشىمەستىن، بۇ خۇددى بىر ئادەتتىكى ئىشتەك، — كېسەل بولغانلارنى سۆرەپ ئايرىپ توپا ئېلىنغان كارىزلارغا تاشلاپ قويدۇق. تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ، ئۆلمەي ساق قالغانلىرىنى ھەيدەپ كېلىپ يەنە ھاشارغا سېلىۋاتىمىز. بىراق، ئۆلگەن، كېسەل بولغانلار ھەسسىلەپ كۆپىيىۋاتقانلىقتىن، ھاشارغا ئىشلەيدىغانلارنىڭ سانى ئازلاپ كېتىۋاتىدۇ.

— سېپىل ھاشىرىغا ئادەم كۆپەيتمەي بولمايدىغاندەك قىلىدۇ، — دېدى ئىلى جاڭجۇنى ئۇنىڭغا، — مەن بۇ ئىشنى بوغدا خانغا مەلۇم قىلدىم. بوغدا خان تاغ ئارقىسىدىن يەنە ئۈچ مىڭ تۇتۇن چەنتۇنى ئىلىغا كۆچۈرۈپ چىقىشقا پەرمان بەردى. ئادەمنى شۇ چاغدىلا ئاندىن كۆپەيتكىلى بولىدۇ. بىراق، غۇلجا سېپىلى بەلگىلەنگەن سۈرۈك ئىچىدە پۈتكۈزۈلمىسە، دارىڭ سىز بېشىڭىز بىلەن جاۋاب قىلىسىز!

ئىلى جاڭجۇنىدىن قاتتىق گەپ ئىشىتكەن مۇساگوك قورقىنىدىن لاغ - لاغ تىترەپ كەتتى:

— قۇللۇق، دا ـ . . . دل . . . دارىن، — دېدى كېكەچلەپ تۇرۇپ، ـ چوقۇم، بەلگىلەنگەن سۇ . . . سۇ . . . سۇرۇك ئىچىدە سې . . . سې . . . سېپىلنى پۈتكۈزد . . . زد ـ . . . پۈتكۈزىمەن!

ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇي ئۇنىڭ بۇ ئەپتىدىن يىرگەنگەندەك بولۇپ، پەشلىرىنى قاققىنىچە تەختىراۋانغا ئولتۇرۇپ كۈرەگە قايتتى. . .

*　　　　*　　　　*

مىلادى 1763 ـ يىلىنىڭ كۈز پەسلىگە كەلگەندە غۇلجا سېپىلى ئاران ياساپ پۈتتۈرۈلدى! ئەسلىدىكى پىلان بويىچە ئايلانمىسى ئون ئىككى يېرىم چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا، ئېگىزلىكى يەتتە يېرىم مېتىر ئېگىزلىكتە، ئاستى بەش مېتىر، ئۈستى تۆت مېتىر كەڭلىكتە مۇستەھكەم بىر سېپىل ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا قەد كۆتۈردى! سېپىل ئۈستىگە پىششىق خىش بىلەن ئۇگەك ـ كۇنگۈرە قوپۇرۇلغانىدى. سېپىلنىڭ تۆت بۇرجىكى چوڭ كۆك خىش بىلەن ئىماتە ئىچىگە ئېلىنغان بولۇپ، شەرق، جەنۇب، شىمال ۋە غەرب تەرەپلىرىگە پىششىق خىش بىلەن بىردىن چوڭ ئەگمە قوۋۇق ياسالغانىدى. بۇ قوۋۇقلارنىڭ ئۈستىگە بالىخانىلىق راۋاق سېلىنغانىدى. ھەربىي ئىشلار تەلىپىدىن شەھەر دەرۋازىسىنىڭ سىرتىغا بىردىن قوۋۇق سېپىلى ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭغا قوش دەرۋازا بېكىتىلگەنىدى.

غۇلجا سېپىلى پۈتكەندىن كېيىن خاقانى چىن چەنلۇڭ ئۆز قەلىمى بىلەن «نىڭيۈەن سېپىلى» دەپ خەت يېزىپ بەردى ھەمدە سېپىلنىڭ شەرق، جەنۇب، شىمال ۋە غەرب تەرەپتىكى تۆت قوۋۇقىغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا: «ئەمكەر ـ ئەيىيام»، «مەرھابا ـ ئەقسا»، «مۇلاقات ـ ئەبىر»، «مەسرۇر ـ قۇللە»

دەپ ئىسىم قويۇپ بەردى. بىراق، ئۇزاق يىللاردىن كېيىن بۇ نام كىشىلەر تەرىپىدىن ئۇنتۇلۇپ قېلىندى ۋە تارانچىلار تەرىپىدىن قويۇلغان «دەڭ دەرۋازا » ، « سۇ دەرۋازا » ، «كۆرە دەرۋازا» ، «دولان دەرۋازا» دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئىلى دىيارىدىكى توققۇز كۆرە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، ئىلى تارانچىلىرىنىڭ قان ـ تەر بەدىلى ۋە جەسەتلىرىنىڭ شارابىتىدە ئاخىر پۈتۈپ چىقتى!

*　　　*　　　*

«ئىلى دىيارىدىكى توققۇز كۆرە» دەپ ئاتالغان قەلئەلەر مۇنۇ توققۇز قەلئەنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

تەلكە كۆرەسى (塔勒其城) . تەلكە كۆرەسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار بۇ كۆرەنى مىلادى 1761 ـ يىلى تارانچىلارنىڭ كۈچى بىلەن ئەھيا قىلدۇرغانىدى. كېيىن مىلادى 1802 ـ يىلى ئىككى قېتىم كېڭەيتىپ سالدۇردى. بۇ قەلئە ـ ئىلى ۋادىسىغا ئۆتىدىغان قەدىمكى خەلقئارالىق يول ـ ئالمالىق جىلغىسىنىڭ ئېغىزىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، تارىختا «بىرىنچى ئۆتكەل» دەپ ئاتالدى. بۇ قەلئەنى مانجۇلارنىڭ يېشىل تۇغلۇق قوشۇنلىرى ساقلايتتى.

سۈيدۇڭ كۆرەسى (妥定城) . سۈيدۇڭ كۆرەسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار بۇ كۆرەنى مىلادى 1762 ـ يىلى تارانچىلارنىڭ كۈچى بىلەن ئەھيا قىلدۇرغانىدى. بۇ كۆرەدە مانجۇ يېشىل تۇغلۇق قوشۇنلىرىنىڭ ئوردۇ قوشى تۇراتتى.

باياندای كۆرەسى (惠宁城) . «خۇينىڭ كۆرەسى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. باياندای كۆرەسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار بۇ كۆرەنى 1763 ـ يىلى

تارانچىلارنىڭ كۆچى بىلەن ئەھيا قىلدۇرغانىدى. مانجۇلارنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى، ئۈزۈق - تۈلۈك ئامبىلى ۋە سەييارە مۇپەتتىشى قاتارلىق ھەربىي - مۈلكىي ئەمەلدارلىرى بايانداي كورەسىدە تۇراتتى.

كورە (惠远城). «خۇييۈەن كورەسى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. كورە ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار مىلادى 1761 - يىلىدىن باشلاپ، تارانچىلارنىڭ كۆچى بىلەن كورەنى ئەھيا قىلدۇرۇشقا باشلىغان، مىلادى 1763 - يىلى ئاندىن پۈتتۈرگەنىدى. كورە مانجۇ مەمۇرلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەربىي - سىياسىي مەركىزى بولۇپ، بۇ يەردە ئىلى جاڭجۈنى، مەسلىھەتچى ئامبال ۋە تۆت ئاغلاقچى ئامبال باشچىلىقىدىكى مانجۇ قوشۇنى تۇراتتى.

غۇلجا كورەسى (宁远城). «نىڭيۈەن كورەسى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. غۇلجا كورەسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار تارانچىلارغا ئۇدا ئۈچ يىل ھاشار سېلىپ مىلادى 1763 - يىلى كۈزدە پۈتتۈرگەنىدى. دەسلەپتە ئىلى ئۇيغۇرلىرىنى جۇڭقۇرىدىغان «ئىلى ھاكىمبەگ مەھكىمىسى» تۇرۇشلۇق ئورۇنغا ئۆزگەرتىلگەنىدى.

چىڭسىخوزا كورەسى (瞻德城). چىڭسىخوزا كورەسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار بۇ كورەنى مىلادى 1779 - يىلى ئەھيا قىلدۇردى. بۇ يەرنىڭ ئەسلى ئىسمى «ساغان ئۇسۇن» بولغانلىقتىن، مانجۇلار ئۇ يەرنى «چىڭسىخوزا» دەپمۇ ئاتىدى. بۇ كورەدە مانجۇلارنىڭ يېشىل تۇغلۇق قوشۇنىنىڭ ئوكقۇل قوشبېگى ۋە باقاۋۇلبېگى باشچىلىقىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرى تۇراتتى.

لوسىگۇڭ كورەسى (广仁城). لوسىگۇڭ كورەسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار بۇ كورەنىمۇ مىلادى 1779 - يىلى ئەھيا قىلدۇردى. بۇ يەرنىڭ

ئەسلى ئىسمى «ئوخۇر بۇرسۇن» دەپ ئاتىلاتتى. كېيىن كىشىلەر تەرىپىدىن لوسگۇڭ دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. بۇ يەردە مانجۇلارنىڭ يېشىل تۇغلۇق قوشۇنىنىڭ سەييارە سانغۇنى باشچىلىقىدىكى چەپقول قوشى تۇراتتى.

چىلپەڭزە كۇرەسى (熙春城). چىلپەڭزە كۇرەسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، غۇلجا كۇرەسى بىلەن باياندايي كۇرەسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقتىن «چىلپەڭزە» دەپ ئاتالغان. مانجۇلار بۇ كۇرەنى مىلادى 1779 - يىلى ئەھيا قىلدۇرغانىدى. بۇ كۇرەدە مانجۇلارنىڭ يېشىل تۇغلۇق چىنداۋۇل قوشۇنى تۇراتتى.

قورغاس كۇرەسى (拱宸城). كونا قورغاس كۇرەسى دەپمۇ ئاتىلاتتى. قورغاس كۇرەسى قورغاس دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار بۇ كۇرەنى مىلادى 1780 - يىلى ئەھيا قىلدۇردى. بۇ يەردە مانجۇلارنىڭ مۇشاۋىر سانغۇنى باشچىلىقىدىكى يېشىل تۇغلۇق قوشۇنى تۇراتتى.

ھۆرمەتلىك كىتابخان، مانجۇلارنىڭ ئىلى دىيارىدا تارانچى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قان - تەرى ۋە ھايات - ماماتى بەدىلىگە ئەھيا قىلدۇرغان توققۇز كۇرەسى ھەققىدە مۇشۇنچىلىك مەلۇمات بەرسەك كۇپايە قىلار. ئەمدى باشتىكى گېپىمىزگە قايتىمىز...

* * *

بۇ غۇلجا سېپىلى پۈتۈپ ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى بىر كەچ كۈز پەسلى ئىدى. يازچە تارانچىلارنىڭ يەلكىسىنى كۆيدۈرۈپ زەھەردەك چاققان قۇياش نۇرى كەچ كۈز پەسلىدە خېلى ئاجىزلىغانىدى. تەبىئەت خۇددى كەچ كۈزنىڭ سوغۇقىدىن مۇزلىغاندەك توگۇلۇشكە باشلىدى. قەۋس ئايلىرىدىكى قويۇق

بولۇت تۇمانلىرى ئاستىدا ھەر خىل رەڭلەر ئاستا ـ ئاستا ئۆڭۈشكە باشلىغانىدى. يىراقتىكى ئېرەن قابۇرغا تاغلىرىنىڭ ئېگىز چوققىلىرى دەسلەپتە قارلار بىلەن قاپلاندى. ئىلى دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىكى تۆپىلىكلەر قويۇق تۇمان ئاستىدا قالدى. نەملەشكەن ئاسمان ئۇن چىقارماي ئاستا يىغلاۋاتقاندەك بىلىنەتتى.

دەريا ياقىسىدا ئۆسكەن بىر تۇپ ياۋا ئالما شېخىغا قونۇۋالغان بىر قۇش جانغا پاتمىدىغان زىمىستان قارا قىشنىڭ پات ئارىدا يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان بولسا كېرەك، مۇڭ ئارىلاش يېقىملىق سايرىماقتا ئىدى.

ئۇستىگە تاشكۆمۈر قاچىلانغان ئېغىر سېۋەتلەر ئارتىلغان ئېشەكلەر، قېچىرلار، تۆگىلەر ۋە ئۆكۈز قوشۇلغان تارانچى ھارۋىلىرى تاشكۆمۈر قاچىلاپ كۆمۈر كان تەرەپتىن غۇلجا شەھىرىگە قاراپ كىرىپ كەلمەكتە ئىدى. ئېشەكچىلەر، قېچىر ھەيدىگەنلەر، تۆگە يېتىلىگەنلەر، ھارۋىكەشلەر بىر ـ بىرى بىلەن ۋارقىرىشىپ سۆزلەشكەن چاغلىرىدىمۇ ۋاقتى ـ ۋاقتىدا ھايۋانلارنى قامچىلاپ قويۇشنى ئۇنتۇمايتتى.

كەچ كىرىپ كېتىۋاتقانىدى. يەر تېخى سوۋۇپ كېتىشكە ئۈلگۈرمىگەنىدى. غۇر ـ غۇر چىقىۋاتقان كۈزنىڭ سوغۇق شاملى كەچقۇرۇنلۇقى سالقىن بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. سىم ـ سىم يامغۇردا نەملەشكەن توپا يولدا ئېشەكلىك ئىككى يولۇچى ئالدىراپ كېلىۋاتاتتى.

— شەھەرنىڭ قوۋۇقىنى تاقاشقا ئاز قالدى. قېنى، مەخەتجان بالام، ئېشىكىڭنى ھەيدە، تېز ماڭايلى! — دېدى ساقىلى ئۇچەتەك ئاقارغان بىر بوۋاي يېنىدىكى ئېشەكتە كېتىۋاتقان ياش يىگىتكە.

— ھاسان بوۋا، ئۈلگۈرىمىز، — دېدى ھېلىقى ياش يىگىت ئېشىكىنى دېۋىتكەچ، — باياتىن دەريا ياقىسىدا بۇ چامبۇل

ئېشەكلەرنى تويغۇزۇۋالىمىز دەپ هايال بولمىغان بولساق، بۇ كەملەرگىچە ئۆزىمىزنى ساۋۇت دەڭجانىڭ سارىيىدا كۆرگەن بولاتتۇق!

— ساۋۇت دەڭجا ئىنساپ ـ ديانەتلىك ئادەم، — دېدى هاسان بوۋاي ئېشىكىنى چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ، — ئاشۇ يىلقى سېپىل هاشىرىدا مەن كېزىكتىن يىقىلغاندا، ساۋۇت دەڭجا مېنى سارىيىغا ئاپىرىۋالمىغان بولسا، ئۆلۈكۈم كارىزدا قالغان بولمايتتىمۇ؟

— توغرا گەپ قىلدىڭىز هاسان بوۋا، — دەپ بوۋاينىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى هېلىقى مەخەتجان دەپ ئاتىلىدىغان ياش يىگىت، — شۇ چاغلاردا ئەگەر ساۋۇت دەڭجا بولمىغان بولسا، نۇرغۇن تارانچىلارنىڭ ئۆلۈكى سېپىلغا بېسىلغان بولاتتى.

— ئوغلۇم مەخەتجان، سەن ساۋۇت دەڭجانىڭ ئەسلى كىم ئىكەنلىكىنى بىلەمسەن؟ — دەپ سورىدى هاسان بوۋاي ئەتراپىغا بىر قارىۋېتىپ.

— ياق، — دېدى مەخەتجان تەئەججۇپلەنگەن هالدا، — شۇ دەڭجا بولماي كىم بولاتتى؟

— مەن ساڭا بۇنىڭدىن بەش يىل ئىلگىرى قەشقەر بەشكېرەملىك مەھرەمبەگ دېگەن بىر باتۇر ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەنلىرىم ئېسىڭدىمۇ؟

— هېلىقى مانجۇ ئامبىلىنىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلىغان شاڭبېگىنى دەمسىز؟

— ھەببەللى، — دېدى هاسان بوۋاي كېتىۋېتىپ، — ئاشۇ مەھرەمبەگ مانجۇ ئامبىلىنىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلىغاندىن كېيىن ئالتىشەھەر تەرەپلىرىدە تۇرالماي تاغ ئارقىسىغا قېچىپ چىقىپ مۇشۇ ئىلى دىيارىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەندى. كېيىن ئىسمىنى ساۋۇت دەڭجاغا ئۆزگەرتىپ ساراي ئېچىپ، مۇشۇ يەرگە ئورۇنلىشىپ قالدى. بۇ گەپنى قاتتىق سىر قىلىپ ساقلا جۇمۇ؟

— هاسان بوۋا، خاتىرجەم بول، — دېدى مەخەتجان، — ھېچكىمگە ئېيتمايمەن!

ئۇلار مۇشۇنداق پاراڭلاشقاچ مېڭىپ، شەھەرنىڭ جەنۇبىي قوۋۇقى — «مەرھابا ـ ئەقسا» دەرۋازىسىغا يېتىپ كەلگەنلىكلىرىنى سەزمەي قېلىشتى. ئۇلار دەرۋازا ئالدىغا كەلگەندىن كېيىن ئېشەكلىرىدىن چۈشۈشتى. دەرۋازىۋەن ئۇلارغا ئۆزلىرى ئۈچۈن ئەللىك يارماقتىن يۈز يارماق، ئېشەكلىرىگىمۇ ئەللىك يارماقتىن يۈز يارماق جەمئىي ئىككى يۈز يارماق ئالۋان تۆلەتكۈزگەندىن كېيىن ئاندىن ئۇلارنى شەھەرنىڭ ئىچىگە ئۆتكۈزدى.

شەھەر ئىچىدە شەھەرنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسى — «مەرھابا ـ ئەقسا» قوۋۇقى بىلەن شىمالىي دەرۋازىسى — «مۇلاقات ـ ئەبىر» قوۋۇقلىرىنى ۋە شەھەرنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى ـ «ئەمكەر ـ ئەبيام» قوۋۇقى بىلەن غەربىي دەرۋازىسى ـ «مەسرۇر ـ قۇللە» قوۋۇقلىرىنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان تۆت كوچا ئۆزئارا كېسىشكەن جاي چاھارسۇ، دەپ ئاتىلاتتى. يولۇچىلار مۇشۇ چاھارسۇ دوقمۇشىغا كەلگەندە غەرب تەرەپكە قاراپ قايرىلىپ، موللا روزى ئەلەم دېگەن كىشىنىڭ قورۇسىنىڭ يېنىدىكى ساۋۇت دەڭجانىڭ سارىيى جايلاشقان كوچىغا يېتىپ كېلىشتى. بۇ كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئۆگزىلىرى پەس يېپىلغان لايسۇۋاق تارانچى ئۆيلىرى زىچ جايلاشقانىدى. كوچىنى بويلاپ ئېلىنغان تار ئېرىقتا سۈزۈك سۇ شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇراتتى. پاكار ئۆگزىلەرنىڭ بۇرجەكلىرىدە ئىستا قارىيىپ چوخچىيىپ تۇرغان موريلاردىن ئىس پۇرقىراپ چىقىپ تۇراتتى. كوچا بويىدىكى بەزى ئۆيلەرنىڭ ئىشىكىدىن ئاغزى كاۋا يۇقى، قورساقلىرى باداڭدەك كۆپۈپ كەتكەن، بويى بەش غېرىچ، بوينى ساپاقتەك، بېشى قاپاقتەك، كۆزلىرىنى چاپاق بېسىپ كەتكەن يېرىم يالىڭاچ باللار باشلىرىنى

چىقىرىشىپ بۇ يولۇچىلارغا قىزىقسىنىپ قارىشىپ تۇرۇشاتتى. كەچكۈزنىڭ بۇ كەچكى پەيتىدە مەشئۇم جىمجىتلىق كوچىنى ئۆز هۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىلكىگە ئالغانىدى. بۇ چاغدا تۇيۇقسىز چىققان بىر غەزەپلىك ئاۋاز بۇ مەشئۇم جىمجىتلىقنى بۇزدى:

— ئىشىكنى ياپمامسەنوي، ئىشتىنىڭ شۇمى! ياپ دەيمەنوي، ئۆيگە سوغۇق كىرىپ كەتتى!

يوغان بىر قول ئىشىكتىن مارىشىپ قارىشىپ تۇرۇشقان باللاردىن بىرىنىڭ قۇلىقىدىن سۆرىگىنىچە ئۆينىڭ ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ كەتتى. «تاراق» قىلىپ ئىشىك يېپىلدى ۋە ئارقىدىنلا ئاچچىقى يامان ئاتىسىدىن كاچىتىغا تەستەك يېگەن ھىلىقى بالىنىڭ چىرقىراپ يىغلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

بۇ ئەتراپ پۈتۈنلەي دىگۈدەك ئۆزگىرىپ كەتكەن. نۇرغۇن يېڭى ئۆيلەر قەد كۆتۈرگەن بولۇپ، كوچىلارمۇ كۆزگە باشقىچە كۆرۈنۈۋاتقانىدى. يولۇچىلار بۇ سوقماق كوچىلاردا خېلىغىچە ئادىشىپ يۈرۈپ، ئاخىر تونۇش دەرۋازىنى كۆرۈپ قالدى ـ دە، قەتئىي يوسۇندا ئېشەكلىرىنىڭ بېشىنى شۇ تەرەپكە قارىتىپ بۇراشتى.

كەچ كۈزنىڭ كۈندۈز كۈنى قىسقا بولىدۇ. كۈن ئاخىر ئولتۇرۇپ كەتتى. گۇگۇم چۈشۈپ، پۈتۈن كوچا ئاستا ـ ئاستا مەشئۇم قاراڭغۇلۇق ئىچىگە چۆكۈشكە باشلىدى.

ھاسان بوۋاي بىلەن مەخەتجان ئىككىسى بۇ تونۇش دەرۋازىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېشەكلىرىدىن چۈشۈشتى. بۇ ساۋۇت دەڭجا دېگەن قەشقەرلىق كىشىنىڭ سارىيى ئىدى. دەرۋازا ئېتىك بولۇپ، ھويلا ئىمىنىڭ ئارقىسىدىن ھېچقانداق ئاۋازمۇ ئاڭلانمايتتى. ياش يىگىت مەخەتجان دەرۋازىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، يان ئىشىكنىڭ قاغا تۇمشۇقىنىڭ زەنجىرىنى تۇتۇپ ئىككى قېتىم تاقىلداتتى. بۇ چاغدا ساراي ئىچىدىن ئىتنىڭ ھاۋشىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

پۇتۇنلەي قاراڭغۇ چۈشۈپ، ئەتراپ قازاننىڭ كۈيىسىدەك قاپقاراڭغۇ بولۇپ كەتتى. مەخەتجان ئىشىكنى يەنە تاقىلداتتى. ئاۋۋال ئاستىراق، كېيىن قاتتىقراق تاقىلداتتى. ئەمما، يەنىلا جاۋاب بولمىدى.

— ساۋۇت ئاخۇن، هوي ساۋۇت دەڭجا! — دەپ ۋارقىرىدى هاسان بوۋاي ۋە ئىشىكنى ئۆزى يەنە بىر قېتىم تاقىلداتتى. بۇ چاغدا هويلىنىڭ ئىچىدىن ئاياغ تاۋۇشلىرى ئاڭلىنىپ، بىركەملەردە دەرۋازىنىڭ يان ئىشىكى ئېچىلدى.

— هوي، بۇ هاسانغۇ؟ تىنچ كەلدىڭلارمۇ تۇغقىنىم؟— دېدى ساۋۇت دەڭجا. ئۇ هاسان بوۋاينى دەررۇلا تونۇۋالدى ۋە يان ئىشىكنى ئۇلۇغ ئېچىپ ئۇلارنى هويلىغا كىرگۈزدى، ئاندىن ئىشىكنى ئېتىپ، ئىچىدىن زەنجىرلەپ قويدى.

ساۋۇت دەڭجا ئېشەكلەرنى باغلاپ، ئالدىدىكى ئوقۇرغا بىر باغ سامان تاشلاپ بەرگەندىن كېيىن هاسان بوۋاي بىلەن مەخەتجاننى ئۆيگە باشلىدى. ئوچاقتا ئوت ئۇلۇغ كۆيۈۋاتقانىدى. ئوت شولىسىدا ئۆي كۈندۈزدەك يورۇپ كەتكەنىدى.

— هە، تۇغقىنىم، بۇ تەرەپلەرگە ئۆتمەس بولۇپ قالدىڭلارغۇ؟ — دەپ سورىدى ساۋۇت دەڭجا ئۇلارنىڭ ئالدىغا چاي قويۇۋېتىپ، — هال - كۈنۈڭلار قانداقراق؟

— هەي، ساۋۇت ئاخۇن، نېمىسىنى دەيسلە؟ — دېدى هاسان بوۋاي خورسىنىپ تۇرۇپ، — بۇ كۈن، بۇ ئايلاردا تارانچىلارنىڭ كۈن ئالمىقى تەسلىشىپ كەتتى جۇمۇ! ئىككى گەپنىڭ بىرى بولسىلا ئامبال: «سەنلەر گەدەنكەش! سەنلەر ئىسيانچى!» دەپ تۇتۇپ باغلاپ چاپقۇزىدۇ ياكى مىس كانغا چەنپەن قىلىپ پالايدۇ. زۇلۇم - سىتەم چېكىدىن ئاشتى! بۇ مانجۇ خان ئادالەتنى بىلمەيدىغان كۆڭلى قارا، تاش يۈرەك بىر پادىشاھ ئوخشايدۇ!

— شۇنى دەڭلا، — دېدى ساۋۇت دەڭجا ئۇلۇغ - كىچىك

تىنىپ قويۇپ، — زۇلۇم - سىتەملىك تەقدىر بىز خەقنىڭلا پېشانىسىگە پۈتۈلگەن بولغىيمىتى؟ بوز ئالۋىڭى، ئۈستەڭ سەيىسى، سىپىل ھاشىرى. . . ئاھ، ساناۋەرسەك، بۇ ئالۋان - ياساقلارنىڭ ئايىغى زادىلا تۈگىمەي كەتتىمىغۇ؟ بۇ زالىملار بىز خەقنى خۇددى ئامبال ياملىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا ئۇنگەن قارىياغاچنى قىرقىپ تۈرغاندەك، زادىلا بۇلجۇتمايۋاتىدىغۇ؟!

— مېھرىبان كېرەملىك خۇدا نەدە قالدىكىنە؟ ئادالەتچۇ؟ — دېدى ھاسان بوۋاي قاچىدىكى چايدىن ئوتلاپ تۇرۇپ، - مۇسۇلمانلار: «زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇر! زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇر!» دەپ تىنماستىن نالە - پەرياد قىلىپ ئاللاغا، ئاللانىڭ زېمىندىكى ساھىبى بولغان خان - پادىشاھ، ئامبال - ھاكىمبەگلەرگە يالۋۇرماقتا! كۆككە، كۆكتىكى يۇلتۇزلارغا، زېمىنغا، زېمىندىكى تاغلارغا ۋە كۆل - دەريالاردىكى سۇلارغا يالۋۇرماقتا. قېنى، ئۇلار بۇ بىچارىلەرنىڭ ئاھ - زارلىرىنى ئاڭلىدىمۇ؟

— مانجۇ خان جىگدە ياغىچىنى كالتەك قىلىپ، ئادالەتسىزلىككە قارشى يېغى قوپقان ئالتەشەھەرلىك قېرىنداشلارنى «جىگدە يېغىلىقىغا قاتناشقان» دەپ ھەممىسىنى دېگۈدەك قىرىپ تۈگەتتى. ئۆلۈمدىن ئاشقانلىرىنى بولسا، تۇتۇپ «ئاق ئۆيلۈك» قىلىپ تاغ ئارقىسىغا پالىدى. بۇ يەردىكى تارانچىلارنىڭ كۆنى ئەسلىدىمۇ خاراب ئىدى. ھالا بۈگۈن، ئالتەشەھەر تەرەپتىن «ئاق ئۆيلۈك» قىلىنغان ئون ئىككى مىڭ تۈتۈن سۈرگۈنلەر ئىلىغا چىققاندىن كېيىن تارانچىلارنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ يامانلاشتى! . . .

ھاسان بوۋاي بېشىنى سالغىنىچە شۈكلەپ كەتتى. بۇ چاغدا ساۋۇت دەڭجا ئورنىدىن تۇردى - دە، تالاغا چىقىپ ئەتراپنى تىڭشاپ بىردەم قاراپ باققاندىن كېيىن ئىشىكنى يېپىپ، ئورنىغا

قايتىپ كېلىپ ئولتۇردى.

— مانا مەن يۇرتۇمدىن ئايرىلىپ تاغ ئارقىسىغا چىققىلى ساقمۇ ساق ئون يىل بوپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ساناپ باقمىدىغان بولسام، ئۈچ مىڭ ئالتە يۈز قېتىم كۈن چىقىپ، ئۈچ مىڭ ئالتە يۈز قېتىم پېتىپتۇ. ئەمما، ھال ـ كۈنۈم يۇرتۇمدىكىدىن بەتتەرلەشسە بەتتەرلەشتىكى، ھەرگىز ياخشىلانمىدى!

— نېمىسىنى دەيسىلە، ھاسان ئاخۇن، — دېدى ساۋۇت دەڭجا، — «سۆزلىسە گەپ بولا، سۆزلىمىسە دەرد بولا» دېگەندەك، سۆزلەپ نېمىمۇ قىلالايمىز؟ سىلە بىلەن بىزنىڭ پېشانىمىزگە پۈتۈلگىنى مۇشۇ ئوخشايدۇ. بۈگۈن كەچ بولۇپ كەتتى، ھاسان ئاخۇن، ھېرىپمۇ قالغانسىلەر، ئۇخلاپ قالامدۇق؟

— مەيلى، — دەپ ھاسان بوۋاي قوللىرىنى دۇئاغا كۆتۈردى، — ئامىن!...

— ھاسان بوۋا، — دەپ سورىدى مەخەتجان، — سىز بايام «خان ـ پادىشاھ، ئامبال ـ ھاكىمبەگلەرنى ئاللانىڭ زېمىندىكى ساھىبى» دېدىڭىز. ئۇنداق بولسا، بېشىغا ئۆزۈن ئۆرۈمە چاچ قويۇۋالغان ھاكىمبەگ مۇسا گۆڭمۇ ئاللانىڭ زېمىندىكى ساھىبى ھېسابلىنامدۇ؟

— ھەسىنات، يارايسەن جۇمۇ، ئۆزۈڭ كىچىك بولغان بىلەن ھەممە ئىشقا قىزىقىسەن ـ دە، — دېدى ھاسان بوۋاي كۈلۈپ كېتىپ، — يارايسەن، ھۇششەرە، مۇشۇنداق بولغاندىلا، جىق ئىشنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. ھاكىمبەگ مۇسا گۆڭ ئىلگىرىمۇ ئاللانىڭ زېمىندىكى ساھىبى ھېسابلانماس ئىدى. ئەلھال، قاچانكى ئۇ مانجۇلارنى دوراپ بېشىغا ئۆرۈمە چاچ قويدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ئىماندىن ئايرىلدى، مانجۇلارغا ئوخشاش ئىككىلا ئالەملىك قارا يۈز كاپىر بولدى...

— بىراق، مۇسا گۆڭمۇ سىزگە ۋە ماڭا ئوخشاش

مۇسۇلمانغۇ؟ — دېدى مەخەتجان ئۇنىڭ سۆزىنى چۈشەنمەي.
— گېپىڭ ئورۇنلۇق. بىراق، ئاللا جەننەتنى ئادەم ئاتىغا بەخشەندە قىلىپ بەرگەندە، يىلانمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىدى. ئەمما، يىلان ئادەم ئاتىنىڭ جەننەتتىن قوغلىنىشىغا سەۋەبچى بولمىدىمۇ؟ مۇسا گۇڭ مۇسۇلمان بولغىنى بىلەن، يىلاندىن تەلىم ئالغان يىلان سۈرەتلىك ئادەملەر قاتارىغا كىرىدۇ. مەخەتجان سىنىڭ ئۇيغۇڭ كەلمەيۋاتىدۇ، ھە؟ ئەمىسە، مەن ساڭا «يىلانغا ئالدانغان ئادەمنىڭ ھېكايىسى» نى ئېيتىپ بېرەي. شۇنىڭدىن خەلقىمىزنىڭ نېمە ئۈچۈن يىلان سۈرەتلىك ئادەملەرنى يامان مۇساگۇڭدەك كۆرىدىغانلىقىنى چۈشىنىۋالساڭ ئەجەب ئەمەس!
مەخەتجان ھاسان بوۋاينىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلىماق بولۇپ، ئۇنىڭغا يېقىنراق سۈرۈلۈپ ئولتۇردى.
— بۇرۇنقى زاماندا بىر ئادەم ئۆتكەن ئىكەن، — دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى ھاسان بوۋاي، — ئۇنىڭ خوتۇنى ۋە بىر ئوغلى بار ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇنىڭ بېغىدا يىلان پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بىر كۈنى ئوغلى باغقا ئوينىغىلى كىرىپ باغدا ئۇخلاپ قاپتۇ. يىلان تۆشۈكتىن چىقىپ ھېلىقى ئوغۇلنى چېقىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. ئاتا - ئانىسى يىغا - زار قىلىشىپ ئوغلىنى كېپەنلەپ يەرلىكىدە قويۇپتۇ. ھېلىقى ئادەم قولىغا كەتمەننى ئېلىپ يىلاننى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ، تۆشۈكنى چاپقىلى تۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا يىلان تۆشۈكتىن بېشىنى چىقىرىپ سوراپتۇ:
— ئى ئادەم، نېمە قىلىۋاتىسەن؟
— ئى نابىكار، — دەپتۇ ھېلىقى ئادەم، — ئوغلۇمنى چېقىپ ئۆلتۈردۈڭ. ئىنتىقامىمنى ئېلىش ئۈچۈن سېنى بۇ كەتمەن بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرمەكچىمەن.
— ئى ئادەم، مېنى كەتمەن بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرگىنىڭ بىلەن ئۆلگەن ئوغلۇڭ تىرىلەرمۇ؟ — دەپتۇ يىلان.
— ئوغلۇمغۇ تىرىلمەس، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ھېلىقى

ئادەم، — بىراق، سېنى ئۆلتۈرسەم، ئىنتىقام ئوتى پەسىيدۇ!
— ئى نادان، — دەپتۇ يىلان، — مېنىڭ نەسىھىتىمنى ئاڭلاپ قوي، مېنى ئۆلتۈرگىنىڭ بىلەن ئوغلۇڭ ھەرگىز تىرىلمەس. ساڭا مۇڭگۈزۈمنى بېرەي. ئۇنى ساتساڭ ئىقلىم باھاسى خىراجەت بولۇر. ئۇنى ساتساڭ، روزىغارىڭنى قامدىغىلى بولىدىغان پۇلغا ئېرىشمەمسەن؟
ھېلىقى ئادەم يىلاننىڭ بۇ سۆزىنى ماقۇل كۆرۈپتۇ. يىلان مۇڭگۈزىنى ئۇنىڭغا بېرىپتۇ. ئۇ يىلاننى ئۆلتۈرمەي كېتىپ قاپتۇ.
بىرنەچچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئوغلىنىڭ دەرد ـ پىراقىدا پۇچۇلىنىپ كېسەل بولۇپ كەتكەن ئانا باغقا سايىدىغىلى كىرىپ بىر گۈلنىڭ ئاستىدا ئۇخلاپ قاپتۇ. يىلان ئۇنىمۇ چېقىپ ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ. ئوغلى ۋە خوتۇنىدىن ئايرىلىپ قالغان ھېلىقى ئادەم قاتتىق غەزەپلىنىپ، كەتمەن بىلەن يىلاننى چېپىپ ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ تۆشۈك ئالدىغا كېلىپتۇ.
يىلان تۆشۈكتىن بېشىنى چىقىرىپ:
— مېنى ئۆلتۈرسەڭ، ئوغلۇڭ بىلەن خوتۇنۇڭ تىرىلەرمۇ؟ — دەپ سورىغان ئىكەن.
— ياق، تىرىلمەيدۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ھېلىقى ئادەم، — لېكىن سېنى ئۆلتۈرسەم، بىرمۇنچە دەردىم چىقىدۇ!
— ئى ئەقىلسىز نادان، — دەپتۇ يىلان ئۇنىڭغا، — ئاللا مېنى جەننەتنىڭ ئىشىكىگە مۇئەككەل قىلىپ قويغاندا، مەن ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ قەستىدە شەيتانغا يول بېرىپ، ئۇنى جەننەتكە كىرگۈزگەنىدىم. بىلەمسەن، ھەزرىتى نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ نەسىھىتى ئوغلى كەنئانغا كار قىلمىغانلىقتىن

دوزاخقا كىرگەن. سەنمۇ مېنىڭ نەسىھىتىمنى ئاڭلىغىن، ئىنتىقام ئېلىش ئويۇڭدىن كەچ. قېرى خوتۇنۇڭ ئۆلگەن بولسا، ياش قىزدىن بىرنى ئال. ئۇنىڭدىن پەرزەنت كۆرسەڭ بولىدۇغۇ، مېنىڭدە بىر زۇمرەت بار، ئۇنى ساڭا بېرەي. بالاڭدىن بالاڭغا قالغۇدەك دەپنى ـ دۇنياغا ئېرىشەلەيسەن!

هېلىقى ئادەم يەنە يىلاننىڭ سۆزىگە ئالدىنىپ، ئۇنى ئۆلتۇرمەستىن زۇمرەتنى ئېلىپ كېتىپ قاپتۇ.

بۇ نادان ئادەم خوتۇنى بىلەن ئوغلىنىڭ خۇن پۇلى بەدىلىگە بېيىپ، باشقىلەتتىن ئۆيلىنىپتۇ ۋە تاماشا قىلماقچى بولۇپ، ياش خوتۇنى بىلەن باغقا كىرىپتۇ. ئۇلار بىر ـ بىرىگە رىغبەت قىلىپ، كامىدىل هاسىل قىلىشقاندىن كېيىن هېلىقى ئادەمنىڭ ئۇيقۇسى كېلىپ كۆزى ئۇيقۇغا كېتىپتۇ.

بۇ ئادەمنىمۇ چېقىپ ئۆلتۇرۇش كويىدا يۈرگەن هېلىقى يىلان تۆشۈكتىن چىققان پېتى هېلىقى ئادەمگە نەشتەر ئۇرۇپتۇ. هېلىقى ئادەم ئويغىنىپ:

— ئى يىلان، بولار ئىش بولدى. ئەمدى زەهەر قايتۇرىدىغان دورىنى بەرگەن بولساڭ، — دەپتىكەن، يىلان دەپتۇكى:

— ئى نادان، يىلاننىڭ زەهىرىگە هېچنېمىنىڭ كار قىلمايدىغانلىقىنى بىلمەمسەن؟ ئاۋۋال ئوغلۇڭنى چاقتىم، مېنى ئۆلتۈرمىدىڭ. ئاندىن خوتۇنۇڭنى چاقتىم، يەنە ئۆلتۇرمىدىڭ. ئەگەر شۇ چاغدا مېنى ئۆلتۇرگەن بولساڭ ئىدىڭ، هازىر بۇ هالغا قالمىغان بولاتتىڭ. سەن پۇلنى دەپ، خوتۇن ـ بالىلىرىڭنىڭ جېنىنى ساتتىڭ. مەن يىلانغا رەهىم قىلىمەن دەپ، دوزاخنىڭ يولىغا تاش ياتقۇزدۇڭ، ئۆزۈڭنى ئۆزۈڭ هالاك قىلدىڭ، ئاچ كۆزلۈكۈڭ ئاخىر بېشىڭغا چىقتى. ئەمدى ساڭا ھەزرىتى

ئەزرائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ چاڭگىلى پايدا قىلىدۇ. ئۇ كېلىپ ھەلقۇمىڭدىن ئالغاندا، ھەممىگە تويۇپ، ئاغرىقتىن بىراقلا خالاس بولىسەن! . . .

ھاسان بوۋاي يىلان توغرىسىدىكى ھېكايىسىنى سۆزلەپ بولغاندا، تۈن نىسبى بولغانىدى. مەخەتجان تېخى ئۇخلىمىغانىدى. ئۇ بۇ ھېكايىنىڭ پۈتۈن تەپسىلاتىنى تولۇق يادىغا ئېلىۋېلىش ئۈچۈن ئىچىدە بۇ ھېكايىنى ئۆز - ئۆزىگە سۆزلىمەكتە ئىدى. . .

نەزمە

پەرىشتە گەر بولسا دىۋىگە ئۇلپەت،
ئۆگەنگەي ۋەھشىيلىك، مىكىر، خىيانەت.
ياماندىن ياخشىلىق ئۆگەنمەس كىشى،
بولالماس بۆرە جۇۋا تىككۈچى[1].

— شەيخ سەئدى

[1] بۆرە مالنىڭ تېرىسىنى يىرتقۇچى تۇرسا، قانداقمۇ جۇۋىچى بولالىسۇن؟

ئون ئۈچىنچى باب

«ئىلاھىم بەندىلەرنى مۈڭگىغا سالدى، كۆچۈردى جىگدىلەرنى تۈڭگىغا سالدى»

«بويىنىنى ئەگكەننى ئات قىلىپ مىنىشىدۇ!»

— خاتىرەمدىن

مىلادى 1764 ـ يىلى (مايمۇن يىلى) 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى. بۈگۈن نورۇز كۈنى ئىدى. جايتاغدا[①] يىلدىكىدەك نورۇز پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلۈۋاتقانىدى. بۇ شەھەردە قەدىمدىن تارتىپ تا ھازىرغا قەدەر يۈرۈشۈپ كېلىۋاتقان بىر قائىدە بار بولۇپ، ھەر يىلى نورۇز بولغاندا، بۇ شەھەرنىڭ قىز ـ چوكانلىرىمۇ يېڭىلەردەك ئايەملىك كىيىملىرىنى كىيىشىپ، زىبۇ ـ زىننەتلىرىنى تاقىشىپ، ئۆزلىرىنى ياساپ ـ جابدۇپ، نورۇز بەزمىلىرىنى قۇرۇپ سەيلە قىلىشاتتى. بۇنداق ئەھۋال باشقا يۇرتلاردا ئانچە كۆپ ئۇچرىمايتتى. بۇ يىلمۇ نورۇز كەلگەن قۇتلۇق كۈندە ئۈچتۇرپان شەھىرىدىكى ساھىبجامال چوكان، غۇنچە بوي قىزلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مەست تۇزدەك ياسىنىشىپ، توشقان دەرياسى بويىغا كېلىشتى. شەھەرنىڭ بوز

① ھازىرقى ئۈچتۇرپاندىكى ئاچىتاغ يېزىسىنىڭ بىر كەنتى. ھەر يىلى نورۇز پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلىدىغان جاينىڭ نامى

يىگىتلىرىمۇ تاماشا قىلىش ئۈچۈن توپ ـ توپ بولۇشۇپ، بەزمە ئەسۋابلىرىنى تەييارلىشىپ، سازلار چېلىشىپ، ئىشرەت بەزمىلىرىگە تۇتۇندى.

كۈن چاشگاھ بولغان بىر پەيتتە، شەھەر تەرەپتىن تۆت ئات قوشۇلغان سايىۋەنلىك بىر مەپە قوڭغۇراقلىرىنى جىرىڭلىتىپ چىقىپ كەلدى. بۇ مەپىدە خۇرشىد يۈزلۈك ۋە قەمەر سىياق يەتتە قىز چاقچاقلىشىپ، كۈلۈشۈپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنى كۆرگەن ھەرقانداق كىشى: «ئۇلار گۈل بولغان بولسا چوقۇم غۇنچىنىڭ نىقابىدىن چىققان؛ گۆھەر بولسا چوقۇم سەدەپنىڭ قېپىدىن ئۆزىنى نامايان قىلماقچى بولغان. مۇبادا، ئون تۆت كۈنلۈك تولۇن ئاي بولسا چوقۇم بۇلۇتلارنىڭ پەردىسىنى يىرتىپ چىققان!» دېيىشىپ، ئەجەبلەنگىنىچە قوللىرىنىڭ دۈمبىسىنى چىشلىشىپ تۇرۇپ قېلىشاتتى. بۇ يەتتە پەرى سۈپەت قىزلارنىڭ ھەر بىرى قەلەمىي ۋە ئەلەمىي ئىشلاردا ماھىر ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇ ماھىرلىقى ھەربىرىنىڭ ۋۇجۇدىدا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇ قىزلارنىڭ ھەربىرى گۈزەللىك ـ لەتاپەت ۋە ئەقىل ـ پاراسەتتە جانلارغا ئاپەت، بەلكى جاھانغا ئوت ـ ھارارەت سالسا، گاھى ئەشئارە نەزمىكەشلىكتە بېيىت دەرياسىدىن دۇرلار سۇزەتتى. گاھى كەمەندارچىلىقتا كېيىكنىڭ كۆزلىرىدىن لەئەل ئالاتتى؛ گاھى ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ تارىخىدىن ئەپسانىلە سۆزلەپ، قىرى ـ ياشنى يىغلاتسا، گاھى مەنتىقە ـ سۆزمەنلىكتە ھەرقانداق سۆزمەننى يېڭەتتى. ئۇلار گويا پاكلىق پەردىسىدىكى تولۇنئاي، ياق، پەلەك پەردىسىدىكى نۇرلۇق قۇياش ئىدى. ئۇلار بەئەينى گۈزەللىك بۇرجىدىكى پارلاق يۇلتۇز ئىدى. بەس، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ تەرىپ ـ تۆسپىنى بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق قىلىشقا توغرا كەلسە، بۇ ئىشقا ھەرقانداق چېچەن سۆز ئۇستىلىرىنىڭمۇ تىلى ئاجىز، قەلىمى چولتا كېلەتتى.

بۇ يەتتە قىزنىڭ سەردارىنىڭ ئىسمى مايىسخان، ئۇنىڭدىن

قالسا، قالغان ئالته قىزنىڭ ئىسىملىرى: تىلى چۈچۈك غۇنچە قىز، شائىرە قىز دىلبەرخان، تاڭ چولپانى زۆھرە گۈل، زىلۋا بويلۇق قەمبەرنىسا، ئاھۇ كۆزلۈك گۈلئايىم، شوخ مىجەزلىك ئەختەرنىسا ئىدى.

جايتاغ ـ دەريانىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئېگىز بىر تۆپىلىكنىڭ نامى بولۇپ، باھار پەسلىدە تاغ باغرى ياپيېشىل كۆكىرىشكە باشلايتتى. بۇ يەردە گۈل ۋە رەيھانلار ئېچىلىپ، پۈتۈن ئەتراپ چىمەنزارلىققا پۈركىنەتتى. ھەسەل ھەرىلىرى بۇ يەردە گۈل شىرنىلىرىنى يىغىپ، توقايلىقنىڭ ئىچىنى بال ـ ھەسەلگە توشقۇزۇۋېتەتتى. ھەربىر دەرەخنىڭ كاۋاكلىرىدىن، ھەربىر تاشنىڭ تېگىدىن ھەسەل ئېقىنلىرى خۇددى بۇلاق سۈيىدەك ئاقاتتى. ئادەملەر ئاياغ ئاستىدىن ئېقىۋاتقان ھەسەلگە چاپلىشىپ قالغان ئاياغلىرىنى ناھايىتى تەسلىكتە يۆتكەيتتى. تاغ باغرى چەكسىز كەلگەن دەريا ھاۋزىسى بولۇپ، ئورمانلىق، گۈل ۋە ئوت ـ چۆپلەر بىلەن قاپلىناتتى. بۇ ئورمانزارلىققا تۇتىشىپ تۇرغان ئۇچتۇرپان شەھىرى شۇ قەدەر گۈزەل ۋە ئاۋات ئىدىكى، ئۇنى بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق تەرىپلەشتە قەلەم تىلى كېكەچلەپ قالاتتى.

بۇ ـ توققۇز بۇلاق ساھىلى ئېگىز سېپىل بىلەن ئىھاتە قىلىۋېلىنغاندىن كېيىنكى جايتاغدا ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان ئۈچىنچى قېتىملىق نورۇز پائالىيىتى ئىدى. قائىدە بويىچە نورۇزنىڭ تۇنجى كۈنى سۆزمەن قىز ـ يىگىتلەرنىڭ مۇشائىرە ـ ئېيتىشىشى بولاتتى. ئىككىنچى كۈنىدىن باشلاپ، چەۋگان، ئوغلاق تارتىشىش، قىز قوۋار، چېلىشىش پائالىيەتلىرى بولاتتى. بۈگۈن جايتاغدىكى نورۇز بۇلاق بويىدا قىز ـ يىگىتلەرنىڭ مۇشائىرەسى بولماقچى ئىدى. شۇڭا، تېخى مۇشائىرە باشلانماي تۇرۇپلا، كىشىلەر نورۇز بۇلاق بويىغا كېلىپ جايلىشىپ بولۇشقانىدى.

قىز ـ يىگىتلەرنىڭ مۇشائىرەسى بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا باشلاندى. سۆھبەت قۇرغانلار يەتتە قىز بىر تەرەپ، يەتتە يىگىت بىر تەرەپ بولۇشۇپ، يېڭى ـ يېڭى ئاجايىپ سۆز ئۇنچىلىرىنى مۇشائىرە داستىخىنىغا چېچىشقا باشلىدى. ھەممىدىن ئاۋۋال مۇشائىرە مەيدانىغا قىزلار تەرەپتىن دىلبەرخان، يىگىتلەر تەرەپتىن ئەمرۇللا دېگەن يىگىت چۈشتى. ئۇلار ئىككىسى سورۇن ئەھلىگە ئېگىلىپ تەزىم قىلىشقاندىن كېيىن ئەمرۇللا:

ئاي مەسەللىك ئايمىدىڭىز،
كۈن مەسەللىك كۈنمىدىڭىز.
ئالتە ئاي بولدى كەلمىدىڭىز،
ئۇچتۇرپاندا يوقمىدىڭىز؟

دەپ بېيىتنى باشلىدى. دىلبەرخان ئۇيالغىنىدىن قىپقىزىل قىزىرىپ كەتتى ۋە يەرگە قاراپ تۇرۇپ:

يارنىڭ بېغى شاپتۇللۇق،
چالما ئېتىپ قاققان يوق.
پۇتۇشكىلى يىل بولدى،
بىرنى سۆيۈپ باققان يوق!

دەپ نازاكەت بىلەن جاۋاب بېرىۋىدى، ئەمرۇللا دەررۇ جاۋاب تاپالماي، ئاخىر سۆز بىلەن دىلبەرخاننى گەپتە ئىلماقچى بولدى ـ دە:

— خېنىم، سىزنىڭ تەرىپ ـ تۆسپىڭىزنى، دانا ـ شائىرەلىقىڭىزنى ئاڭلاپ، ئۆزۈمنى يالغۇز يىگىت چاغلاپ، بىلىمنى كۆلا بىلەن باغلاپ، ئوتىڭىزدا يۈرىكىمنى داغلاپ، سىزنى گەپتە ئىلىش ئۈچۈن بۇ يەرگە كېلىۋىدىم، — دېۋىدى،

دىلبەرخان پىسسىگىدە بىر كۈلدى ـ دە:
— ئەي يىگىت، ئىشىنىڭ ئاسىنى شۈكى، ئاشىقلىقنى تاشلاپ، گەدىنىڭىزنى قاشلاپ، تووا قىلىپ كۆزىڭىزنى ياشلاپ، ئىش ـ ئەمەلىڭىزنى باشلاپ، ئۆيىڭىزدە كۈنىڭىزنى ئۆتكۈزۈڭ! — دەپ ئەمرۇللانى ئىغىز ئاچالماس قىلىپ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ قويىدى.

سورۇن ئەھلى پاراقلاپ كۈلۈشۈپ كېتىشتى. قىزىرىپ كەتكەن ئەمرۇللا گەپتە يېڭىلگەنلىكىنى تەن ئېلىپ، مۇشائىرە مەيداندىن قايتىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى.

بۇ چاغدا يىگىتلەردىن بىرى:

— ھەممە سورۇنلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشىسى گۈل ۋە رەيھانلىق باغ! — دېۋىدى، يەنە بىر يىگىت ئۇنىڭ سۆزىگە ئۇلاپلا:

— ھەممە كىيىملەرنىڭ ئەڭ ئېسىلى يەكەن خان ئەتلىسى، — دېدى. يەنە بىر يىگىت ئورنىدىن تۇرۇپ، سورۇن ئەھلىگە تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن ئالدىرىماي، تېنىمەي تۇرۇپ:

— تاجلارنىڭ ئەڭ ياخشىسى خان تاجى، — دېۋىدى، يەنە بىر يىگىت ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى تۈگىمەستىنلا:

— ھەممە شارابلارنىڭ ئېسىلى كونا شارابدۇر، — دەپ لوقما تاشلىدى. يەنە بىر يىگىت كۈلۈپ تۇرۇپ:

— سايىلەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى تال سايىسى، — دېۋىدى، تەمبۇرنى سازلاۋاتقان سازەندە يىگىت ئورنىدىن چاچراپ تۇردى — دە:

— ئاۋازلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشىسى تەمبۇر نەغمىسى، — دېگەندىن كېيىن ئورنىدا ئولتۇرۇپ، ئۆز سۆزىنى ئىسپاتلىماقچى بولغاندەك قىلىپ، تەمبۇرنى چاڭ كەلتۈرۈپ چېلىشقا باشلىدى.

ئەڭ ئاخىردا بىر يىگىت ئورنىدىن تۇردى ـ دە، قىزلار

تەرەپكە قاراپ قويغاندىن كېيىن سورۇن ئەھلىگە بىر تەزىم قىلىشىپتۇ، ئاندىن:
— ھەمسۆھبەت، ھەمنەپەس بولۇشقا ئەڭ چىرايلىق قىز - چوكانلار ياخشى، — دېيىشىپتۇ، يىگىتلەر پاراققىدە كۈلۈشۈپ كەتتى ۋە ھەممىسى مايسىخان باشلىق قىزلارغا قارىدى:
— قېنى قىزلار، سىزلەرمۇ كۆڭلىڭىزدىكى ئويلىغىنىڭىزلارنى ئېيتىڭىزلار، — دەپ ئۇلارنى ئالدىرىتىشتى. بۇ چاغدا قىزلار مايسىخانغا قارىدى. مايسىخان كۈلۈپ تۇرۇپ:
— بۇنىڭغا مېنىڭ جاۋاب بىرىشىم بىھاجەت، غۇنچە قىز جاۋاب بەرسىلا كۇپايە قىلۇر! — دېدى.
غۇنچە قىز ئورنىدىن تۇرۇپ سورۇن ئەھلىگە نازاكەت بىلەن تەزىم بەجا كەلتۇرگەندىن كېيىن سۆزىنى باشلىدى. ئۇنىڭ لالە رەڭ پىستىدەك لەۋلىرى ئارىسىدىن:
— ھەممە سورۇنلار ئىچىدە ئەڭ ياخشىسى سورۇن جەڭگاھتۇر؛ ھەممە كىيىملەر ئىچىدە ئەڭ ئېسىلى زىرىھ - ساۋۇتتۇر؛ ھەممە تاجلار ئىچىدە ئەڭ ياخشىسى پولات دۇبۇلغا؛ ھەممە شارابلار ئىچىدە ئەڭ ئېسىل شاراب دۈشمەننىڭ قېنىدۇر؛ سايىلەرنىڭ ئەڭ ئوبدىنى نەيزە سايىسى؛ ئاۋازلارنىڭ ئەڭ ياخشىسى جەڭ تۇلپارلىرىنىڭ كىشنىشىدۇر؛ ھەمسۆھبەت - ھەمنەپەس بولىدىغانلارنىڭ ئەڭ لايىقراقى جەڭ كۆنىدىكى شىجائەتلىك مەردۇ - مەردانىلەردۇر! — دېگەن پاساھەتلىك سۆز ئۈنچىلىرى دۇردانىلەردەك ئارقا - ئارقىدىن چېچىلىپ چىقىۋىدى، بوز يىگىتلەر خىجىلچىلىق ئىچىدە ئۆزلىرىنى قويىدىغانغا يەر تاپالماي قېلىشتى...

* * *

ئەتىسى، جايناغ باغرىدىكى كەگرى كەتكەن توقايلىقتا ئادەت

بويىچە چەۋگان ئويۇنى باشلاندى. بۇگۈنمۇ مەيدانغا ئىككى گۇرۇھ ياشلار چۈشۈشكەن بولۇپ، بۇ قارىمۇ ـ قارشى ئىككى گۇرۇھنىڭ بىر تەرىپى ئېلىخان قەمبەر بېگىمنىڭ «يىگىت» لىرى ئىدى. يەنە بىر تەرىپى ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى ئابدۇللانىڭ يىگىتلىرى ئىدى. بۇ ئىككى گۇرۇھ ياشلارنىڭ ھەممىسى چەۋەندازلاردەك كىيىنىشكەن بولۇپ، ئۇلار باشلىرىنى ياغلىقلىرى بىلەن نىقابلىۋېلىشقانىدى. ئېلىخان قەمبەر بېگىمنىڭ «يىگىت» لىرى يېشىل ياغلىق بىلەن نىقابلانغان، ئابدۇللا بەگنىڭ يىگىتلىرى بولسا قارا ياغلىق بىلەن نىقابلانغانىدى. شۇڭا، مەيدانغا چۈشكەن بۇ ئىككى گۇرۇھ ھېچكىمنى ھېچكىم تونۇمايتتى.

ئاتقا مىنىشكەن بۇ يىگىتلەرنىڭ ھەربىرى قوللىرىدىكى چاۋغا — ئۇچىغا ئۇچمىنىڭ توقۇناق يىلتىزىدىن يونۇپ ئىنچىكە قىلىپ ئىشلەنگەن كىچىك بولقا ئورنىتىلغان ئۇزۇن تاياق بىلەن ئىچىگە دۈگىلەك بۆز يىپ يۆگەلگەن، ئۈستى جەرەن تېرىسى بىلەن قاپلانغان كىچىك توپنى ئۇرۇپ، رەقىبىدىن ئېرىراققا ئېلىپ قېچىشقا ھەرىكەت قىلىشاتتى.

بۇ ئىككى گۇرۇھ ياشلار ھەربىر تەرەپتىن مەيدانغا چۈشكەن يەتتىدىن جەمئىي ئون تۆت چەۋەندازدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھەربىر تەرەپنىڭ ئوردا[①] ئالدىدا بىردىن قاراۋۇل[②] قويۇلغان. قالغان قارىمۇ ـ قارشى ئالتە جۈپ ماھىرنىڭ ئىككى جۈپى ئىلغار[③]، ئىككى جۈپى ھېراۋۇل[④]، يەنە ئىككى جۈپى چىنداۋۇل[⑤] بولۇپ، يەتتىدىن ـ يەتتىدىن بولۇشۇپ ئۆزلىرىنىڭ مەيدانىدا ئورۇن ئىگىلەپ تۇرۇشقانىدى. ھەربىر تەرەپنىڭ ئىچىدە بىردىن

---

① ئوردا — چەۋگان ئويۇنىدا توپنى ئۇرۇپ كىرگۈزىدىغان دەرۋازا.
② قاراۋۇل — بىلەك. چەۋگان ئويۇنىدا دەرۋازا توسقۇچى.
③ ئىلغار — ھۇجۇمچى. چەۋگان ئويۇنىدا ئالدىنقى قاتاردا ئوينايدىغان ماھىر.
④ ھېراۋۇل — مەركىزىي ھۇجۇمچى. چەۋگان ئويۇنىدا ئوتتۇرىدا تۇرۇپ ئوينايدىغان ماھىر.
⑤ چىنداۋۇل — ھىمايىچى. چەۋگان ئويۇنىدا ئارقا قاتاردا تۇرۇپ ئوينايدىغان ماھىر.

بىساۋۇل[1]بولۇپ، ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ئۆز تەرىپىنىڭ چەۋەندازلىرىغا يولباشچىلىق قىلاتتى.
چەۋگان ئويۇنى جەمئىي ئىككى مەيدان ئوينىلاتتى. ھەر مەيداندا ئۈچ توپ، ئىككى مەيداندا جەمئىي ئالتە توپ ھېسابلىنىپ، قايسى تەرەپ قارشى تەرەپنىڭ ئوردىسىغا ئۇدا ئۈچ توپنى ئاۋۋال ئۇرۇپ كىرگۈزەلىسە، شۇ تەرەپ ئۇتقان ھېسابلىناتتى. ئۇتتۇرغان تەرەپ پۈتۈن نورۇز ئەھلىگە قوي سويۇپ، كالا ئۆلتۈرۈپ نورۇز ئېشى ئېتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇتتۇرغانلىقىنى ئاشكارا ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى.
بۇ ئويۇن يىگىتلەردىن تولىمۇ چاققانلىقنى ۋە مەرگەنلىكنى تەلەپ قىلاتتى. توپنى ئۆزىنىڭ ئوردىسىغا ئېلىپ قېچىش ئۈچۈن، ئاتنى بىردەم ئۈچقاندەك چاپتۇرۇشقا، بىردەم توختىتىپ، بىر جايدا تۇرۇشقا مەجبۇر قىلىپ، توپنى ئۆز تەرەپ ھەمراھىغا ئۇزىتىپ بېرىشكە، بىردەم قولىدىكى چاۋغا تاياقنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ بەرگەن ھالدا، يەرنىڭ ئۈستىدە ئۇچقاندەك ئۇچۇپ دۈگىلەپ كېتىۋاتقان توپنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يېتىش ئۈچۈن يەنە ئات چاپتۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. . .

* * *

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق، چەۋگان ئويۇنى باشلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئېلىخان قەمبەر بېگىمنىڭ «يىگىت» لىرى بۇ ئويۇنغا ئالاھىدە ئىشتىياق بىلەن كىرىشىپ كېتىشتى. «يىگىت» لەر ئىچىدە ئات ئۈستىدە چاققان ئولتۇرغان ئون سەككىز - ئون توققۇز ياشلاردىكى زىلۋا بىر «يىگىت» ھەممە نورۇز ئەھلىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. بۇ زىلۋا

[1] بىساۋۇل — كوماندا باشلىقى. چەۋگان ئويۇندا باش ئوينىغۇچى ماھىر.

«يىگىت» ئېلىخان قەمبەر بېگىمنىڭ «يىگىت» لىرىنىڭ
بىساۋۇلى بولۇپ، ئۇ ئۆز «يىگىت» لىرىگە قىسقا ئەمما كەسكىن
بۇيرۇق بېرىپ تۇراتتى. قالغان «يىگىت» لەرمۇ ئۇنىڭ بۇيرۇقى
بويىچە ھەرىكەت قىلىپ، قوللىرىدىكى چاۋغا تايىقى بىلەن
يەردىكى دومىلاپ كېتىۋاتقان توپنى ھېلى چىرنىغار①دا
ئويناۋاتقان «يىگىت» نىڭ ئالدىغا ئۇرۇپ دومىلىتىۋەتسە، ھېلى
بىرنىغار②دا ئويناۋاتقان «يىگىت» ئۇچقاندەك دومىلاپ
كېتىۋاتقان توپنى چاۋغا بىلەن ئۇرۇپ ئىلغارغا ئۇزىتىپ
بېرەتتى. بۇ «يىگىت» لەرنىڭ چەبدەسلىكى پۈتۈن تاماشىبىنلارنى
ھەيرانۇ - ھەس قالدۇرۇۋاتاتتى.

ئابدۇللا بەگنىڭ يىگىتلىرىدىن بىرى — ھىراۋۇل بولسا
كېرەك — ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەلگىنىچە قارشى گۇرۇھنىڭ
بىساۋۇلىنىڭ ئالدىنى توغرىسىغا توراپ، ئۇنى ئۇردا تەرەپكە بىر
قەدەممۇ بۇلجۇتماي تۇرۇۋالدى.

ئۆز بىساۋۇلىنىڭ ھەرىكىتىنىڭ توسقۇنلۇققا
ئۇچراۋاتقانلىقىنى كۆرگەن چىنداۋۇللارنىڭ بىرى ئات
چاپتۇرغىنىچە كېلىپ ئۇ ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ
كەتتى. بىساۋۇل بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئېتىنى بىر
سەكرىتىپلا، ئۆزىنىڭ ئالدىنى توراپ تۇرغان قارشى تەرەپ
ھىراۋۇلنى كەينىدە قالدۇرۇپ، ئوردا ئالدىغا قاراپ ئۇچقاندەك
ئات چاپتۇرۇپ كەتتى. بۇ چاغدا ئىلغارلاردىن بىرى توپنى
قولىدىكى چاۋغا بىلەن يېنىك بىر ئۇرۇپلا ئۇنىڭ ئالدىغا ئۇزىتىپ
بېرىۋىدى، ئۇ چاۋغا تايىقىنى ھەرىكەتلەندۇرۇپ توپنى
دۈگىلىتىپ ئوردا ئالدىغا ئېلىپ كېلىشىگە، بىر ئىلغار قارشى
تەرەپنىڭ ھىراۋۇل ۋە ئىلغارلىرىدىن ھاسىل قىلىنغان توغرا تام
ئۈستىدىن ئېتىنى بىر سەكرىتىپلا ئۇچۇپ ئۆتتى - دە، قولىدىكى

① چىرنىغار — چەۋگان ئويۇنىدا ئوڭ يان تەرەپتە ئوينايدىغان ماھىر.
② بىرنىغار — چەۋگان ئويۇنىدا سول يان تەرەپتە ئوينايدىغان ماھىر.

چاۋغا بىلەن ھېلىقى توپنى بىر ئۇرۇپلا قارشى تەرەپنىڭ ئوردۇگاھىغا كىرگۈزۈۋەتتى! مەيداندا گۈلدۈرراس ئالقىش سادالىرى ياڭرىدى. . .

* * *

كۈن چىڭقى چۈش بولدى. چەۋگان ئويۇنىمۇ ئاخىرلىشاي دەپ قالدى. ئەتىگەندىن بېرى ئېلىخان قەمبەر بەگنىڭ «يىگىت» لىرىگە تولا ئۇتتۇرۇپ، ھېچقانچىلىك نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن ئابدۇللا بەگنىڭ يىگىتلىرى ئەمدى بەللىرىدىن يىگىتلىك كەمىرىنى يېشىپ تاشلىغان — چىدىماسلىق قىلىشقا ئۆتكەنىدى. ئۇلار چەۋگان ئويۇنىدىكى قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان قائىدىلەرنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇشۇپ، قىپقىزىل مۇتەھەملەرگە — كۆكەمە ئۇششۇقلارغا ئايلانغانىدى!

ئۇلار چەۋگان ئويۇنىدىكى يۈزنى نىقابلاپ ئوينايدىغان قەدىمكى ئۆرپ - ئادەتنى بۇزۇپ تاشلاپ، باشلىرىدىكى قارا لاتىنى يۇلۇپ ئېلىۋېتىشكەنىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرىنىڭ يۈزلىرىنى سەپكۈن باسقان بولۇپ، ياپلاق يۈزى خۇددى سانسىزلىغان تۆشۈك ئېچىلغان كەپكۈرگە ئوخشايتتى. ئۇنىڭ ياڭاق سۆڭەكلىرى كەڭ، كۆزلىرى كىچىك بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ مانجۇ ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. ئۇ ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى — سۇچىڭ دارېننىڭ ئەركە ئوغلى — سۇ شويە ئىدى. ئۇ ئاتىسى سۇ چىڭدەكلا دائىم ھېجىيىپ تۇرىدىغان، ھەممە كىشىگە، ھەتتا ئۇنىڭدىن پوچۇق يارماق تۆكۈل، بىرەر چاقىمۇ تىلەپ ئالالمايدىغان تىلەمچىگىمۇ ناھايىتى سىپايە مۇئامىلە قىلىدىغان بىر مۇتەھەم ئىدى! بەزىلەر ئۇنىڭ گېپىگە قاراپ «رايىش شويە» دېسە، يەنە بەزىلەر ئۇنىڭ پوخورلۇقىغا قاراپ، «زىناخور شويە» دەيتتى. ئۇنىڭ مۇتەھەملىكىنى كۆرگەنلەر ئۇنى

«ساراڭ شويە» دەپ ئاتايتتى. ئۇ بايلىق بىلەن خوتۇنغا شۇنداق ئامراق ئىدىكى، ئۇچتۇرپاندا ئۇنىڭ تايىقىنى يېمىگەن پۇقرا، ئۇ پوخورلۇق قىلمىغان قىز - چوكان يوق دېيەرلىك ئىدى! ئۇ مۇبادا بىرەر مەرغۇپ مالنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلىغاندا ياكى رەڭگىرۇيى جايىدا بىرەر خوتۇن كىشىنى ئۇچراتقاندا، ئۆزى تۇغقان كۈچۈكىنى تېپىۋالغان چىشى بۆرىدەك ۋە تىرىك ئوزۇق تاپقان يىرتقۇچ يولۋاستەك تىترەپ تۈگۈلۈپ كېتەتتى!

سۇ شويە ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەلگەن پېتى قارشى گۇرۇھنىڭ ئىچىدىكى چىنداۋۇللارنىڭ بىرىنى — بىر زىلۋا «يىگىت»نى ئېتى بىلەن سوقۇۋەتتى. قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغان ھېلىقى زىلۋا «يىگىت» ئاتنىڭ ئۈستىدىن يەرگە ئۇچۇپ چۈشۈشكە تاس قالدى. ئۇ چەبدەسلىك بىلەن ئىتنىڭ بوينىنى قۇچاقلىۋالدى. بىراق، بۇ چاغدا ئۇنىڭ يۈزىنى ئورىۋالغان يېشىل ياغلىقى يېشىلىپ كەتتى - دە، قاپقارا سۇمبۇل چاچلىرى ئۇنىڭ مۈرىسىگە خۇددى مەجنۇنتالنىڭ ئىنچىكە ئەۋرىشىم چىۋىقلىرىدەك يېيىلىپ چۈشتى! ئۇ يەتتە قىزلارنىڭ بىرى — غۇنچە بويلۇق غۇنچە قىز ئىدى!

ئۆز رەقىبىنىڭ قىز ئىكەنلىكىنى كۆرگەن سۇ شويە بۇ چاغدا خۇددى ئولجىسىغا ئېتىلغان ئاچ بۆرىدەك ئېتىلىپ كەلگەن پېتى غۇنچە قىزنى ئاتنىڭ ئۈستىدىن يۇلۇپ ئالدى - دە، ئۆزىنىڭ ئالدىغا خۇددى ئوغلاقنى باسقاندەك توغرىسىغا بېسىپ ئېلىپ ماڭدى. بۇ چاغدا، نورۇز ئەھلى ئىچىدە چۇقان - سۈرەن كۆتۈرۈلدى:

— ھوي چىدىماس كاپىر! ئويۇندىمۇ چىدىماسلىقىنى كۆرسەتتى! — دەپ ۋارقىراشتى پۈتۈن تاماشىبىنلار.

بۇ چاغدا قارشى تەرەپنىڭ بىساۋۇلى ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ:

— ئەي ئەرلەرنىڭ ئىچىدىكى ھىممەتسىزى، مەردلەر ئىچىدىكى نومۇسسىزى، يىگىتلەرنىڭ ئىچىدىكى تۇتۇرۇقسىزى،

چىدىمىساڭ نىمە قىلىسەن مەيدانغا چۈشۈپ؟! — دېگىنىچە، قولىدىكى چاۋغا تايىقى بىلەن سۇ شوينىڭ كاللىسىغا بىر ئۇرۇپلا ئۇنىڭ بېشىنى يېرىپ تاشلىدى. بېشىدىن شۇرقىراپ ئاققان قان بىر دەمدىلا ئۇنىڭ يۈز ـ كۆزلىرىنى قىپقىزىل بوياپ تاشلىدى. سۇ شۇيە تاياق ئازابىغا چىدىيالماستىن ئىككى قولى بىلەن بېشىنى چاڭگاللىدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ بىلەن قاتارلىشىپ چېپىشىپ كېتىۋاتقان بىساۋۇل غۇنچە قىزنىڭ قولىدىن تۇتۇپ، لىپلا قىلىپ ئۇنى ئۆزىنىڭ ئېتىنىڭ ئارقىسىغا مىندۇرۇۋالدى ـ دە، ئۆز گۇرۇھىنى باشلاپ مەيداندىن ئات چاپتۇرغىنىچە ئۇچقاندەك چىقىپ كەتتى!...

تاياق يەپ بېشى يېرىلغان سۇ شويە ئاتتىن پور كۆتەكتەك موللاق ئېتىپ چۈشكىنىچە يەردە سۇنايلىنىپ يېتىپ قالدى. كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچىلىك بولغان ئارىلىقتا يۈز بەرگەن بۇ ۋەقەنى كۆرگەن خالايىق پاتىپاراق بولۇشۇپ كېتىشتى...

ئابدۇللا بەگ: «يا قاتىلنى تۇتۇپ بېرىسەن، ياكى بولمىسا ئۆزۈڭ زىنداندا ياتىسەن!» دېگىنىچە دەرھال ئادەملىرىگە ئېلىنغان قەمبەر بەگنى تۇتقۇزدى ۋە بېشى يېرىلىپ يەردە ئىڭراپ ياتقان سۇ شوينى مەپىگە بېسىپ شەھەرگە قايتىشتى...

*　　　*　　　*

ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىڭ ئۆزىنىڭ خابگاھىدا خاقانى چىن چەنلۇڭدىن كەلگەن گۇڭسا خەتنى ئوقۇپ ئولتۇراتتى. «... سىزلەر بىزگە ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئىچىدىن تارتۇق قىلغان چەنتۇ كېنىزىكى، — دېيىلگەنىدى ئۇنىڭدا، — ئاستانىمىزغا — بىزنىڭ ھوزۇرىمىزغا كەلتۈرۈلگەندىن بۇيان، بىزنىڭ مۇبارەك نەزەرىمىزگە ئېلىنغان بولسىمۇ ئەمما ئۇل كېنىزەك نېمىشقىدۇر بىزگە ئىللىق چىراي ئېچىپ بېقىش

قىلمىدى. بىز بىتاقەت بولۇپ ئۇل كېيىنكىمىزدىن سورىۋېدۇق، ئۇل جانان ئېيتتىكى: «مېنىڭ ۋەتىنىم ئۇچتۇرپان دىياردا مېۋىسى ئالتۇندىن، يوپۇرماقلىرى كۇمۇشتىن، غولى تۆمۈردىن بولغان، يىلىمى مۇشكى - ئىپار پۇرايدىغان بىر ئىلاھىي دەرەخ بار ئىدى. ئۇ دەرەخنىڭ ھىدى بۇرنۇمغا پۇراپ، ئۇنى كۆزۈمگە سۈرتكۈم كېلىپ، كۆڭلۈم مىسكىن، ئۆزۈم بىئارام بولۇپ ئولتۇرۇپتىمەن. گۆھەرشاد بېغىغا ئاشۇ ئىلاھىي دەرەختىن كۆچۈرۈپ كەلتۈرۈلسە، ۋەتىنىمنىڭ خاتىرە - نەمۇنىسىنى كۆرۈپ، كۆڭلۈم ئاز - تولا ئېچىلىپ قالارمىدى» بۇنى ئاڭلاپ، بىزنىڭ مۇبارەك كۆڭلىمىزدە: «ۋاي، بۇ قانچىلىك ئىش ئىدى! چەنتۇ كېنىزىكىمىزنىڭ كۆڭلىنىڭ خۇشنۇدلۇقى بىزنىڭ ئارزۇيىمىز. ناتىۋان چەنتۇ كېنىزىكىمىزنىڭ مىسكىن كۆڭلىنى رەنجۇ - ئەلەمدىن خالىي قىلماق — بىزنىڭ بۇرچىمىزدۇر!» دېگەن بۈيۈك خىيال زاھىر بولدى. شۇ ۋەجىدىن، مۇشۇ پەرمان يېتىپ بارغان ھامان، دەرھال شۇ ئىلاھىي دەرەختىن يىگىرمە تۆت تۈپىنى ياغاچ تۇڭغا تىگى - يىلتىزى بىلەن ئولتۇرغۇزۇپ تۇتقۇزغايسىز، كېلەر يىلى باھاردا ئاستانىمىزگە تەخىرسىز يەتكۈزۈپ كەلگەيسىز. بۇ ئىلاھىي دەرەخ بىزنىڭ شاھانە بېغىمىزغا لايىق ئىكەن. نامە تامام، گەپ ۋەسسالام!»

سۇچىڭ ئامبال خاندىن كەلگەن بۇ گۆكسا خەتنى ئوقۇپ بولۇپ شىرە ئۈستىگە قويۇپ قويدى ۋە بۇ جىگدە ئالۋىڭىنى قانداق يۇتتۇرۇش ئۈچۈن باش قاتۇرۇشقا كىرىشتى. ئۇ ئۆزىنىڭ قانداقچىسىگە ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەنلىكىنى ۋە يەنە قانداقچىسىگە شىرە بىلەن ئىشىك ئارىلىقىدا ئۇياققا تۆت داپقۇر، بۇ ياققا تۆت داپقۇر بېرىپ يانغانلىقىنى ئۇقمايلا قالدى. چۈنكى،

چەنلوڭنىڭ 26 ـ يىلى ئەتىيازدا[1]، خاقانى چىنىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن مۆلجەر تاغ قەلئەسىنى ياساش ئۇچۇن پۇقرالارغا سىپىل ئالۋىڭى سالغاندىن بۇيان، ئالۋان ـ ياساق، ھاشار ـ سىلىق خۇددى ئۆي توشقىنىدەك يىلدىن ـ يىلغا كۆپىيىپ، بەش خىل دېيەك ـ ماتا، زاكات بىجى ئۈستىگە ئۈستۈرمە زاكات قوشۇلۇۋېرىپ، باج ـ پاراق ئاتمىش تۈت خىلغا يەتكەنىدى! پۇقرالارنىڭ نارازىلىقى كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىپ بارماقتا ئىدى.

ئۇچتۇرپان باشقا مۇسۇلمان شەھەرلىرىگە ئوخشاش خېلىدىن بېرى تىنچ ئەمەس ئىدى. خوجىلار يېغىلىقى تىنچىتىلغاندىن بېرى، خاقانى چىن چەنتۇلار يۇرتىدا تۇمەنلەپ زور قوشۇن تۇرغۇزدى. ھالبۇكى، بۇ زور قوشۇنغا كۈنىگە تۇمەن سەرلەپ شاراقلاپ تۇرغان ئاق كۈمۈش خىراجەت بولاتتى. خاقانى چىن بۇ خىراجەتلەرنى ئۆزىنىڭ خەزىنە ـ ئىمارىتىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئۆز سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزىنىڭ يېغىدا قورۇش» چارىسىنى قوللىنىپ، يەرلىك چەنتۇ پۇقرالىرىنىڭ شىلىسىدىن شىلىپ ئېلىش ئارقىلىق ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى. بۇ باج ـ سىلىقلارنى قايسى ئۇسۇل بىلەن چەنتۇ پۇقرالىرىدىن يىغىۋېلىش بولسا — خاقانى چىنىنىڭ ئىشى ئەمەس ئىدى!

شۇڭا، خاقانى چىندىن ھېلى ئۈستۈرمە زاكاتنى تەخىرسىز يىغىش ھەققىدە پەرمان كەلسە، ھېلى سىپىل سوقۇش ھەققىدە سۈرۈكى قاتتىق يارلىق چۈشەتتى. بۇ ئالۋان ـ سىلىقلار ئۈستى ـ ئۈستىگە قوشۇلۇۋەرگەنلىكتىن، ئاخىر پۇقرالارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ، غەلىيانغا سەۋەبچى بولاتتى ـ دە، خاقانى چىنىنىڭ يىگىدىن تەسەررۇپ قىلىنۋېلىنغان بۇ زېمىندا تىنچلىق ـ ئاسايىشلىق ئورنىتىش ھەققىدە بەرگەن ۋەدىلىرى

---

[1] مىلادى 1761 ـ يىلى.

پۇتۇنلەي قۇرۇق گەپ بولۇپ قالاتتى...
خان ئامبال سۇچىڭ مۇشۇلارنى خىيال قىلىپ تۇراتتى، تۇيۇقسىز تالادا كىشىلەرنىڭ ئۇپۇر - توپۇر بولۇشقان ئاۋازى ئاڭلاندى. ئارقىدىن هاكىمبەگ ئابدۇللا سۇ شويىنى خابگاھ ئىچىگە قولتۇقىدىن يۆلەپ كىردى.
— داد، خان ئامبال دارىن، — دەپ ئەرز قىلدى ئابدۇللا بەگ ئۇنىڭغا، ئۇ مۇشۇ تاپتا تالادا بالىلاردىن تاياق يەپ دادىسىغا دادلاۋاتقان كىچىك بالىغىلا ئوخشاپ قالغانىدى، — جايىتاغدىكى نورۇز پائالىيىتىدە گەدەنكەش چەنتۇلار ئۇلۇغلارغا تەپتارتماستىن يېنىپ، سۇ شويىنى ئۇرۇپ، بېشىنى يېرىۋەتتى!
سۇچىڭ دەرھال ئوغلىنى يۆلەپ تۆر تەرەپتىكى مانجۇچە كاتنىڭ ئۈستىگە ياتقۇزۇپ قويغاندىن كېيىن مۇلازىملىرىغا قىرى جۇڭيىنى چاقىرىشنى بۇيرۇدى. بۇ ئىشنى ئاڭلاپ يېتىپ كەلگەن سۇ تەتەي كات ئۈستىدە ۋايجانلاپ ياتقان ئوغلىنى كۆرۈپ: «ۋاي بالام، چىرايلىق بالام، كىم سېنى مۇشۇنداق قىلدى؟!» دېگىنىچە داد - پەرياد كۆتۈردى. بۇ چاغدا مۇلازىمنىڭ كەينىدىن ئالدىراش يېتىپ كەلگەن قىرى جۇڭيى كات ئۈستىدە ئىڭراپ ياتقان سۇ شويىنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ، يېرىلغان يەرنى سىنچىلاپ كۆرۈپ باقتى، ئاندىن:
— تېرىسى يېرىلىپتۇ. ئۈستىخان زەخىم يېمىگەندەك قىلىدۇ. يارا ئانچە ئېغىر ئەمەس. ئۇنى تىنچ قويۇڭلار. مەن دورا يېزىپ، شىپالىق مەلھەم تەييارلاپ بېرەي، دورىنى ئىچىپ، مەلھەمنى سۈرتۈپ بەرسە، بىر ئايغا قالماي ياخشى بولۇپ كېتىدۇ! — دەپ سۇچىڭ بىلەن تەتەينى خاتىرجەم قىلدى.
سۇچىڭ ئۇلارنى خابگاھ ئىچىدە قالدۇرۇپ، ئابدۇللا بەگنى باشلاپ ياندىكى ھۇجرىغا كىردى. ئۇ كۇرسىتا ئولتۇرغاندىن كېيىن ئابدۇللا بەگنىمۇ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى ۋە:
— ئابدۇللا بەگ، بۈگۈن جايىتاغدا زادى نېمە ئىش يۈز

بەردى؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن.
ئابدۇللا بەگ ئۇنىڭغا بۈگۈنكى بۇ ئىشنىڭ ئۆتمۈشىدىن تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن سۈچىلىك ئۇنىڭدىن:
— قاتىللارنى تۇتتۇڭلارمۇ؟ — دەپ سورىدى.
— پېقىر بۈگۈنكى بۇ ئىشتا ئېلىخان قەمبەر بەگنىڭ قولى بارمىكىن، دەيمەن، — دەپ جاۋاب بەردى ئابدۇللا بەگ، — شۇڭا، ئۇ قېرىنى تۇتۇپ يامۇلغا ئېلىپ كەلدىم. ئامبال دارىن، ئۇنى ياخشى سوراق قىلىپ، بۇ ئىشنىڭ ئۇجۇر - بۇجۇرىنى ئېنىقلاپ چىقماي بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. گەدەنكەش چەنتۇلار ھەدېسىلا ئۇلۇغلارغا يېنىشۋەرسە، بۇ يۇرتنى قانداق باشقۇرغۇلۇق ئەمدى؟ . . .
ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاخىرى تۈگىمەي تۇرۇۋىدى، سۈچىلىك قاتتىق خاپا بولۇپ كەتتى:
— بۇ ئىشىڭىز زادى قاملاشماپتۇ، ھاكىمبەگ دارىن! — دەپ چالۋاقىدى ئۇ، — شۇينىڭ تاياق يېگىنى قانچىلىك ئىش ئىدى؟ لوبەگنى تۇتۇپ كەلگىنىڭىز نېمىسى؟ سىز زادى ئىش بۇزۇپلا يۇرىدىكەنسىز؟ يۇرتتا غەلىيان چىقسا قانداق قىلغۇلۇق ئەمدى؟ ھازىر خاقانى چىن ئالىيدىن پەرمان كەلدى. يۇرتقا جىگدە ئالۋىڭى سالمىساق بولمايدۇ! بۇ ئىشنى ئاشۇ لوبەگنىڭ قولى بىلەن ئورۇندىمىساق سىز بىلەن مەن دېگەنگە بۇ چەنتۇلار ئۇنارمۇ؟ قېنى ئۇ لوبەگ؟ ئۇنى دەرھال ئالدىمغا توغرى قىلىڭ!
— مۇشۇ خابگاھقىلا ئېلىپ كېلەمدىمىنا؟ — دېدى ئۇ ئەزمىلىك قىلىپ. ئامبالدىن دەككىسىنى يېگەن ئابدۇللا بەگ ئۆزىنىڭ قانداقچىسىگە ئىش بۇزغانلىقىنى چۈشەنمەي قالغانىدى.
— ھەئە، ھازىرنىڭ ئۆزىدە مۇشۇ يەرگە ئېلىپ كېلىڭ!
ئابدۇللا بەگ خان ئامبال سۈچىنىڭ ھەقىقەتەن قاتتىق خاپا بولغانلىقىنى سەزدى - دە، دەرھال ئېلىخان قەمبەر بەگنى باشلاپ كېلىش ئۈچۈن خابگاھتىن چىقىپ كەتتى.

سۇچىلىڭ ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولۇپ تەيىنلەنگەندىن بۇيان، بىر قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى شۇخېدېدىن تەپتارتسا، يەنە بىرسى، مۇشۇ ئېلىخان قەمبەر بەگ دېگەندىن تەپ تارتاتتى. شۇڭا، ئۇنىڭ بوگۇن ھاكىمبەگ ئابدۇللاغا: «ئىشنى بۇزۇپسەن!» دەپ كايىپ كېتىشىدە ئۇنىڭ بىر ئۆزگىلا ئايان بولغان مۇنداق بىر سەۋەب بار ئىدى...

* * *

ئەسلىدە مانجۇلار مىلادى 1759 - يىلى مۇلكىي قەشقەرىيىنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغاندا، ئۇچتۇرپان شەھىرىگە خوجەسى ھاكىمبەگ ئىدى. ئەسلى يۇرتى تۇرپاندىن بولغان بۇ خوجەسىنىڭ ئۇچتۇرپاندا ئولتۇراقلىشىپ قېلىش جەريانىنى سۆزلەپ كەلسەك، گەپ ئۇزىراپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ھەقتە قىسقىچىلا توختىلىپ ئۆتىمىز.

مىلادى 1720 - يىلى يازدا تۇرپان قارا خوجىلىق فېئودال ئېزىز خوجا جۇڭغارلارغا بېقىنغاندىن كېيىن بىرقانچە مىڭ تۇتۇن تۇرپانلىقنى مەجبۇرى يوسۇندا شۇ چاغدا ئۈچ دەپ ئاتىلىدىغان ئۇچتۇرپانغا يۆتكەپ چىققانىدى.

ئېزىز خوجا تۇرپانلىقلارنى ئۈچنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئولتۇراقلاشتۇردى. ئۇلار ئۆزلىرى ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنى بۇرۇنقى يۇرتلىرىنىڭ نامى بىلەن قاراخوجا، پىچان، لەمجىن، توقسۇن، لۇكچۈن، سىڭگىم، يانقىر، خاندۇ... دەپ ئاتاشقا باشلىدى. ئېزىز خوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوغلى خوجەسى ئۇنى ئاقسۇدا يەرلىكتە قويۇپ، ئۆزى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ئۇچتۇرپانغا ھاكىمبەگ بولدى ۋە تۇرپان بېگى دەپ ئاتالدى. ئۇچتۇرپان دېگەن ناممۇ شۇ چاغدىن تارتىپ بارلىققا كەلدى.

بۇ چاغدا كونا تۇرپاندىكى يەنە بىر فېئودال ئىمىن خوجىمۇ

جوڭغارلارنىڭ زۇلمىغا چىدىيالماي، مىلادى 1725 ـ يىلى ۋە 1732 ـ يىلى ئادەملىرىنى باشلاپ ئىككى قېتىم خاقانى چىنىنىڭ ھۇدۇتلۇقى بولغان سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىدىكى تيەنشۇي، ۋۇۋېي دېگەن يەرلەرگە قېچىپ باردى. شۇنداق قىلىپ، تۇرپان ئۇيغۇر جەمئىيىتى پارچىلىنىپ كەتتى.

خوجەسىنىڭ مەنسەپ دەرىجىسى ناھايىتى ئۇستۇن بولسىمۇ لېكىن، ئۇنىڭ ھىممىتى تولىمۇ پەس ئىدى. جوڭغارلار ئۇنى ئۇچتۇرپانغا ھاكىمبەگ قىلىپ قويغان بولسىمۇ ئەمما جوڭغارىيە خانى داۋاچى مانجۇلاردىن قېچىپ ئۇچتۇرپانغا پاناھداپ كەلگەندە، خوجەسى ئۆزىگە تۇز بەرگەن بۇ ئۇلۇغنى ئاسىيلىق قىلىپ، ئۇنى خاقانى چىنغا تۇتۇپ بەرگەندى. كېيىن ئامۇرسەنا خاقانى چىنغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندىمۇ ئۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇلۇغى بولۇشنى كۆزلەپ، ئامۇرسەنا بىلەن بىرلەشكەندى. ئامۇرسەنا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن خوجەسى يەنە خوجا جاھان تەرىپىگە ئۆتتى ـ دە، خوتەن شەھىرىگە ھاكىمبەگ بولدى. ئەمما، ئۇ خوجا جاھانغىمۇ ئانچە ئىشەنچ قىلالمايتتى. شۇڭا، ئۇ خوجا جاھاننى ھەمىشە خاقانى چىنغا تۇتۇپ بېرىش كويىدا بولۇپ يۈردى. ئۇ مۇشۇنداق بىقارار بىر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرىمۇ خاقانى چىنغا بەش قولدەك ئايان ئىدى. مىلادى 1758 ـ يىلى، ئۇ يەنە خاقانى چىنغا تەسلىم بولدى ۋە ئۆزىنىڭ خاقانى چىنغا بولغان ساداقىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۇچتۇرپان شەھىرىدىكى بەش مىڭ تۈتۈن، يىگىرمە بەش مىڭ ئاھالىنى باشلاپ خاقانى چىنغا ئەل بولدى.

بىراق، خوجەسى خاقانى چىنغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن ئۇ ئۇچتۇرپان شەھىرىدىكى ئىبلىخان قەمبەر بېگىم باشلىق بارلىق نەسەبىي بەگ ـ تۆرىلەرنىڭ ۋە پۇقرائىي ـ پەقىرلەرنىڭ نەپرىتىگە ئۇچراپ، ئىززەت ـ ئابرۇيى بىراقلا تۆكۈلدى. خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ مىلادى 1760 ـ يىلى 2 ـ ئايدىكى پەرمانىدا

ئېيتىلغان مۇنۇ سۆزلەر بۇنىڭغا شاھىت بولالايدۇ:
«. . . قايسى كۈنى، ئۇچتۇرپانلىق چەنتۇلارنىڭ ھاكىمبەگ خوجەسى ئۇستىدىن قىلغان ئەرز - شىكايىتىدە: ‹خوجەسى ئاتا - بالا ئىككىسىنىڭ بىز چەنتۇلارغا سالغان جەبىر - زۇلۇمى پۈتۈن مۇلكىي قەشقەرىيە مەملىكىتىدە مەشھۇر بولۇپ كەتتى! › دېيىلگەن. ئامباللارمۇ ئۇنى مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاش ھەققىدە مەلۇمات يوللاپتۇ! بىز ئۇنىڭ سەلتەنىتىمىز ئۈچۈن كۆرسەتكەن خىزمەت - تۆھپىسىنى نەزەردە تۇتقانلىقىمىز ئۈچۈن، ئۇنىڭ گۇناھىنى سۈرۈشتە قىلمىدۇق. لېكىن، ئۇلار داۋاملىق شۇ يەردە تۇرۇۋەرسە، ئۇ يەرنىڭ مۇقىملىقىغا تەسىر يېتىدىغان ئوخشايدۇ. شۇڭا، خوجەسى ئاتا - بالا ئىككىسىگە يۇقىرى مائاش، ئالىي تەمىنات بېرىپ، ئاستانىگە قايتۇرۇپ كېلىشنى ئويلىدۇق. . . »①

خوجەسىنىڭ ناشايان ئىشلىرى پاش بولۇپ، گۇناھى ئېغىرلاشقاندىن كېيىن خاقانى چىن ئاخىر ئۇنى ئاستانە — بېيجىڭغا قايتۇرۇپ كېلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. بىراق، خاقانى چىن ئۇچتۇرپانلىق نەسەبىي تۆرە - بەگلەرنىڭ خوجەسىنى يەكلەپ، ئۇچتۇرپانلىق خەزىنچى بەگ سالىنى ئۇچتۇرپانغا ھاكىمبەگ قىلىپ قويۇش ھەققىدىكى تەلىپىنىمۇ ماقۇل كۆرمىدى. ئەمما، ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ غەزىپىنى پەسەيتىش ئۈچۈن ئېلىخان قەمبەر بەگنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، خوجەسىنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى يەر - زېمىنلىرىدىن ۋە «ئۇنىڭ قولىدىكى ئاشلىقتىن بەش يۈز نەچچە تۈتۈن كۆك نامراتقا ئارىيەت

① «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش چارىلىرى»، 85 - جىلد، 13 -، 14 - بەتلەر. «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا پۈتۈلگەن ئوردا خاتىرىلىرى»، 606 - جىلد، 25 -، 26 - بەتلەر. چيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى 2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى. «شاھزادە بەگلەرنىڭ تەرجىمىھاللىرى»، 116 - جىلد، «خوجەسىنىڭ تەرجىمىھالى».

ئېلىپ بېرىش» ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى[①].
بىراق، خاقانى چىنىنىڭ بۇ پەرمانى يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى بەزىلەر خوجەسىگە: «تاجۇ ـ تەختىنىڭ قول ـ ئىلىكىدىن چىقىپ كېتەي دەۋاتىدۇ. قىلغان ناشايان ئىشلىرىڭ خان ئالدىدا ئاشكارا بولۇپ قالدى. ئەلھال، سەن قانداق گۇناھ ئۆتكۈزگەن بولساڭ، شۇنداق جازاغا تارتىلىسەن!» دەپ خەۋەر يەتكۈزدى.
بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان خوجەسى ھەددىدىن زىيادە ئىزتىراپقا چۈشۈپ قېلىپ، ئىنتايىن پەرىشان بولدى. ئۇنىڭ كۆڭلىنى قايغۇ ـ ھەسرەت چىرمىۋالدى. ئاخىر ئۇ ئېلىخان قەمبەر بەگنى ئىزدەپ كەلدى ۋە ئۇنىڭدىن:
— بۇ ئىشقا قانداق چارە قىلغايمىز؟ — دەپ مەسلىھەت سورىغان بولدى.
— بۇ ھادىسىنىڭ يۈز بېرىشىگە ئۆزلىرى سەۋەبچى بولدىلا، — دېدى ئېلىخان قەمبەر بېگىم گەپنى ئەگىتمەستىنلا، — سىلى بۇ يەردە بايلىق يىغىشقىلا بېرىلىپ كېتىپ، باشقا ئىشلار بىلەن زىنھار كارىلىرى بولمىدى. يۇرتدارچىلىق ۋە سەلتەنەت نىزاملىرى بۇزۇلۇپ، يۇرت يۇگەنسىز ۋە قائىدىسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. دەردمەن بىچارىلەرگە كۆڭۈل بۆلۈنمىدى. ئادالەت جارى قىلىنغۇزۇلمىدى. زالىملار ھەر تەرەپكە جەبىر ـ زۇلۇم قوللىرىنى سۇنۇپ، خالىغىنىنى قىلىشقا باشلىدى. زاكاتچىلار جاي ـ جايلارغا چۈشۈپ، كىشىلەرنىڭ تىرىكچىلىكىنى ۋە بەختىنى قارا قىلدى. قاراقچىلار ھەر تەرەپتىن قول ئۇزارتىپ، يوللارنى قامال قىلدى. ھاراكەشلەرنىڭ غەلۋە ـ غوۋغىلىرى پەلەككە يېتىپ، ئىمام ـ مەزىنلەرنىڭ ئۈنى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. تەقۋادارلارنىڭ

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىسى» نىڭ داۋامى، 1 ـ جىلد، 18 ـ، 19 ـ بەتلەرگە قارالسۇن. «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 609 ـ جىلد، 13 ـ، 14 ـ بەتلەر. چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى.

ئىۋرىقلىرى كاساتلىشىپ، شاراب - مۇسەللەس كوزىلىرىنىڭ ئەرقى ئۆسۈپ كەتتى. بۇۋى - مەستۇرىلەرنىڭ هالى خاراب بولۇپ، جالاپ - پاھىشىلەرنىڭ كۆڭلى تۇغۇلدى. جاڭگال - يايلاقلاردا بۆرىلەر قويىدەك تولۇپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا قوي ۋە قويچىلار نەق ئولجا، تەييار غىزاغا ئايلاندى. بۇلارنى سىلى تازا ئوبدان بىلىدىلا! ئەلھال، خاقانى چىن ئۆزلىرىنىڭ ئورنىغا قومۇللۇق ئابدۇللا بەگنى ئۇچتۇرپانغا هاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىمەكچى بولۇۋېتىپتۇ. چۈنكى، ئابدۇللا بەگ خاقانى چىننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ شۆھرەت قازاندى. شۇڭا، خان ئۇنى سىلىدىن ئەۋزەل كۆرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ هاكىمبەگلىك ئورۇنلىرىنى ئۇنىڭغا مۇۋاپىق چاغلاپتۇ. نىهايەت، ئىش مۇشۇ يەرگە بېرىپ يەتكەن ئىكەن، بۇنىڭغا ئەلھۆكمىلىللا دېمەكتىن باشقا يەنە نېمە ئامال بار؟

— . . .

ئېلىخان قەمبەر بېگىمنىڭ دېگەنلىرى ئەينەن راست ئەھۋال بولغانلىقتىن، خوجەسمۇ رەللە بولغىنىچە يەرگە قاراپ جىم ئولتۇردى. . .

* * *

خاقانى چىن خوجەسنى ئۇچتۇرپاننىڭ هاكىمبەگلىكىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئاستانە بېيجىڭغا ئالدۇرۇپ كەتكەنلىكى ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ بىر غەلىبىسى ئىدى، شۇنداقلا خاقانى چىننىڭ خوجەسىدەك ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدىغان بىقارار، ئىشەنچسىز ئادەملەرنى مۇھىم جايلارغا مۇئەككەل قىلىپ داۋاملىق ئىشلىتىشىنىڭ مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىنىۋېلىنغان بۇ زېمىندا خەتەرلىك ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنلىكىنىڭ بىۋاستە نەتىجىسى

ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مىلادى 1760 ـ يىلى، خاقانى چىن ئۆزى ئىشەنچلىك دەپ قارايدىغان قۇمۇللۇق يۇسۇپ خوجىنىڭ ئۇكىسى ئابدۇللا بەگنى ئۇچتۇرپانغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى. . .

* * *

ئۇچتۇرپانلىق نەسەبى بەگلەردىن بولغان ئىلىخان قەمبەر بېگىم دۆلەتمەن، ھوشيار، يۇرتدارچىلىق قائىدە ـ مىزانىدا ۋە پۇقراپەرۋەرلىك ئەن ـ دەستۇرىدا ئىرادە ـ ئېڭى مۇستەھكەم بىر ئادەم ئىدى. خۇش ـ پېئىل، ئەخلاق ـ مىجەزدە ۋە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئۇلۇغلارنىڭ ئەن ـ قائىدىسىگە، خۇلق ـ مىجەزىگە ناھايىتى ئوخشاش ئىدى. ئۇ خاقانى چىنغا تەۋەلىك بىلدۈرگەن ۋە ئىتائەت قىلغان بولسىمۇ ۋە شۇ سەۋەبتىن خاقانى چىن ئۇنىڭغا تۆتىنچى دەرىجىلىك جەركە ـ ئوتىغات بەرگەن بولسىمۇ ئەمما ئۇ خاقانى چىننىڭ مائاش ـ تەمىناتىنى زادىلا قوبۇل قىلمىغانىدى. شۇڭا، خاقانى چىن ئۇنىڭ ئوغلى رەھمىتۇللا بەگنى ئۇچتۇرپانغا تۆتىنچى دەرىجىلىك شاغىبەگ قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇچتۇرپان ھۇدۇتلۇقىدىكى پۇقرالار يەنىلا ئىلىخان قەمبەر بېگىمنى ھاكىمبەگ قاتارىدا كۆرەتتى. ئۇمۇ شەرىئەتنىڭ ئۆلچىمىسىز ھەرقانداق دەۋا ـ دەستۇرلارغا ئۆز ھۆكۈمىنى جارى قىلدۇرماس ئىدى. ئاللانىڭ شەرىئەت مىزان سىزىقىدىن چىقماي، يۇرتدارچىلىق ئىشىنى ئاشۇ مەقامى مىزانغا مۇۋاپىق يۇرگۈزەر ئىدى. شۇڭا، ئۇ پۇقرائى ـ پەقىرلەر ياكى ئەكابىر ـ ئەشرەبلەر، بەگ ـ بېگاتلار ۋە ياكى ھەقىرلەر ئىچىدە زور ئىناۋەت ۋە ئابرۇي قازانغانىدى. خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىدىن خان ئامبال باشلىق ھەممىسىلا ئۇنىڭدىن تەپتارتىپ، ناھايىتى ئېھتىيات قىلاتتى.

خاقانى چىن خوجەسى بەگنى ئۆز ئاستانىسىگە چىللاتقۇزۇپ ئېلىپ كەتكەندىن كېيىن بۇ ئىش توغرىلىق ئېلىخان قەمبەر بېگىم ئۆزىنىڭ ھەمسۆھبەتلىرىگە مۇنداق بىر ھەق سۆزنى قىلغانىدى:

— خوجەسى بەگ ھىيلە - تەدبىردە زىيادە كىشى ئىدى، — دېگەنىدى ئۇ، — قاچانكى، سەئىدىيە خانلىرىنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچۈپ، قالماقلارنىڭ ياردىمى ئاستىدا خوجاملارنىڭ دۆلەت چىرىغى ياندى، شۇنىڭدىن باشلاپ خوجەسىدەك ئىچى يامان، شەيتان سىياق ئادەملەر مۇسۇلمانلارنىڭ پۇل ۋە مال - دۇنياسىنى قالماق كاپىرلارغا سويۇپ ئېلىپ بېرىپ ئېرىشكەن بەش كۈنلۈك دۇنياسىغا مەغرۇر بولۇپ ئۆتۈپ كېلىپتۇ. كېيىن ئىلىغا مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى ئىشەنچلىك ساناپ پاناھداپ كەلگەن قالماق تۆرىسى داباچىنى ئادەملىرى بىلەن بىللە تۇتۇپ باغلاپ، بېيجىڭ خانغا سوۋغا قىلىپ ئاپىرىپ بەردى. خوجەسىنىڭ بۇ خىزمىتى ئۇلۇغ خاننىڭ كۆڭلىگە ياققانلىقتىن، ئۇنىڭغا ۋاڭلىق مەنسىپىنى جۇلدۇ - جاساق قىلىپ بەردى. بۇ ھەققەتەنمۇ:

تۇتتىلەر داباچىنى تارتۇق قىلىبان خوجەسى،
ئانداغ ئىش قىلغانغا مۇندىن كېيىن كىرەكدۇر جۇلدۇسى!

دېگەندەك بىر ئىش بولدى. خوجەسى پۇقراغا يامان بولغىنى بىلەن، خانغا ياخشى كۆرۈندى. بۇ خۇددى «خىسرەۋ پەرۋىز بىلەن بېلىقچىنىڭ ھېكايىسى» دا پادىشاھغا ياخشى كۆرۈنگەن بېلىقچىغا ئوخشاش بىر ئىش.

قەدىمكى زامان پادىشاھلىرىنىڭ ئارىسىدا، — دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ سۆزىنى ئىسپاتلاش

ئۇچۇن، — پەيغەمبەر رەسۇلۇللانىڭ خېتىنى يىرتقان خىسرەۋ پەرۋىز[1] دېگەن بىر كاپىر ئۆتكەن ئىكەن. ئۇ ھەممە غىزالارنىڭ ئارىسىدا بېلىقنى ياخشى كۆرىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئۆزىنىڭ ئامراق خوتۇنى شېرىن بىلەن چاھار بېغىدا بەزمە تۈزۈشۈپ ئولتۇرۇپتىكەن، بىر بېلىقچى يوغان بىر تال بېلىقنى ئۇنىڭغا سوۋغا قىلىپ كۆتۈرۈپ كىرىپتۇ. خىسرەۋ پەرۋىز بېلىقنى كۆرۈپ خۇشال بولۇپ، خەزىنىچىسىگە: «بېلىقچىغا دەرھال تۆت مىڭ دەرھەم مۇكاپات بەر!» دەپ بۇيرۇپتۇ.

بېلىقچى پادىشاھ ئىنئام قىلغان تۆت مىڭ دەرھەم پۇلنى ئېلىپ چىقىپ كېتىۋاتسا، شېرىن ئېرىگە قاراپ:

— ئۇنىڭغا شۇنچىۋالا كۆپ پۇلنى ئىنئام قىلىپ ياخشى قىلمىدىڭىز، — دەپتۇ.

— نېمىشقا ئەمدى؟ — دەپ تەئەججۇپلىنىپتۇ خىسرەۋ پەرۋىز.

شېرىن جاۋاب بېرىپتۇكى:

— بۇنىڭدىن كېيىن رەئىيەتكە قانداقتۇر خىزمەتلىرى ئۈچۈن پۇل ئىنئام قىلغۇدەك بولسىڭىز، «پادىشاھ مېنى بېلىقچى قاتارىدا كۆردى» دەپ سىزدىن ئاغرىنىشىدۇ؛ مۇبادا، ئاز بېرىپ قالسىڭىز، «مېنى ئاشۇ بېلىقچىچىلىكمۇ كۆرمىدى» دەپ يەنە سىزدىن ئاغرىنىشى مۇمكىن!

— بۇ گېپىڭىزغۇ ئورۇنلۇق بولدى، بىراق ئىش ئۆتتى. بېلىقچىدىن پۇلنىياندۇرۇۋالغىلى بولمايدۇ — دە، — دەپتۇ خىسرەۋ پەرۋىز بېشىنى قاشلاپ.

— بۇ ئىشنىڭ چارىسىنى قىلماق ئاسان، — دەپتۇ شېرىنمۇ بوش كەلمەستىن، — بېلىقچىنى دەرھال چاقىرتىسىز — دە،

[1] خىسرەۋ پەرۋىز (628 ـ 590) — ئىراندىكى ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى. ئۇ نۇشىرۋاننىڭ نەۋرىسى بولۇپ، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئۇنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلىپ يازغان خېتىنى يىرتىپ تاشلىغان ئىكەن.

ئۇنىڭدىن: «بىلىقنىڭ ئەركەكمۇ ياكى چىشىمۇ؟» دەپ سورايسىز. مۇبادا ئۇ: «بېلىقىم ئەركەك ئىدى» دېسە، «ماڭ، بېرىپ چىشى بېلىقتىن بىرنى ئەپكەل!» دەپ پۇلنى تارتىۋېلىڭ. مۇبادا ئۇ: «بېلىقىم چىشى ئىدى» دېسە، يەنىلا: «ماڭا ئەركەك بېلىق لازىم ئىدى. ماڭ، ئەركىكىدىن بىرنى ئەپكەل» دەپ پۇلنى تارتىۋېلىڭ!

خىسرەۋ پەرۋىز شىرىننىڭ ئەقلىگە ئاپىرىن ئوقۇپتۇ ۋە بېلىقچىنى قايتۇرۇپ كېلىپتۇ. لېكىن، بېلىقچى پادىشاھنىڭ نىيىتىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىنى ئاللىقاچان پەملەپ بولغان ئىكەن. پادىشاھ:

— ئېلىپ كەلگەن بېلىقىڭ ئەركەكمۇ، چىشىمۇ؟ — دەپ سوراپتىكەن، ئۇ دەرھال:

— بېلىقىم خۇنسە ئىدى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

خىسرەۋ پەرۋىز بېلىقچىنىڭ بۇ جاۋابىدىن ئىنتايىن مەمنۇن بولغىنىدىن خەزىنىچىسىنى چاقىرىپ، بېلىقچىغا يەنە تۆت مىڭ دەرھەم ئىنئام بېرىشنى بۇيرۇپتۇ.

بېلىقچى پادىشاھ ئىنئام قىلغان بۇ تۆت مىڭ دەرھەم پۇلنىمۇ ئېلىپ ھەميانىغا سېلىپتۇ — دە، دەرۋازىغا قاراپ مېڭىپتۇ. دەرۋازا ئالدىغا كەلگەندە، بىر دەرھەم پۇل ئۇنىڭ ھەميانىدىن يەرگە چۈشۈپ كېتىپتۇ. بېلىقچى ئۇنى دەرھال يەردىن ئېلىپ سۈرتۈپ ھەميانىغا سېلىۋاپتۇ. بۇ چاغدا خىسرەۋ پەرۋىز بىلەن شىرىن ئۇنى كۆزىتىپ قاراپ تۇرۇۋشقان ئىكەن، بېلىقچىنىڭ بۇ ئىشىدىن تەئەججۇپلەنگەن شىرىن ئېرىگە مەنىلىك قاراپ قويۇپتۇ ۋە دەپتۇكى:

— ئۇ تولىمۇ ئاچكۆز ئادەم ئىكەن! بىر بېلىق ئۈچۈن سىزدىن سەككىز مىڭ دەرھەم ئىنئام ئالغان تۇرۇقلۇق، ھەميانىدىن چۈشۈپ قالغان بىر دەرھەمگىمۇ كۆزى قىيماستىن، سۈرتۈپ ھەميانىغا سېلىۋالدى — يا!

بىلىقچىنىڭ بۇ ئىشىغا خىسرەۋ پەرۋىزنىڭمۇ ئاچچىقى كېلىپ تۇرغان ئىكەن، ئۇ دەرھال بېلىقچىنى چاقىرتىپ قايتۇرۇپ كېلىپتۇ ـ دە:
— تولىمۇ ئاچكۆز ئادەم ئىكەنسەن، بىر بېلىق ئۈچۈن سەككىز مىڭ دەرھەم ئالدىڭ. ئاچكۆزلۈكىڭمۇ چېكىگە يەتمىدى ـ دە. چۈشۈپ قالغان بىر دەرھەمگىمۇ كۆز قىيالمىغىنىڭ نېمىسى، ئىنساپ دېگەن بارمۇ سەندە؟ — دەپ دوق قىلىپتۇ.
بېلىقچى پادىشاھنىڭ غەزىپىدىن چۆچۈپمۇ قويماپتۇ ۋە:
— پادىشاھىمىزنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي! — دەپتۇ ئۇ چىرايىنىمۇ ئۆزگەرتمەستىن، — بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، مۇشۇ دەرھەمنىڭ بىر يۈزىدە پادىشاھ سىلىنىڭ مۇقەددەس سىماللىرى بار ئىكەن. ئارقا تەرىپىدە بولسا ئۆزلىرىنىڭ مۇبارەك ئىسىملىرى خاتەم قىلىپ ئويۇقلۇق ئىكەن. بۇ پۇل ئاياغ ئاستى بولغۇدەك بولسا گۇناھقا پاتماي، دەپ ئۇنى يەردىن ئاۋايلاپ ئېلىپ سۈرتۈپ ھەميانىمغا سالدىم!
بېلىقچىنىڭ ساداقىتىدىن تولىمۇ مەمنۇن بولغان خىسرەۋ پەرۋىز دەرھال خەزىنىچىنى چاقىرىپ:
— ئۇنىڭغا يەنە تۆت مىڭ دەرھەم بېرىۋەت! — دەپ بۇيرۇپتۇ...
— شۇڭا، — دېدى ئېلىخان قەمبەر بېگىم ھېكايىسىنى تۈگەتكەندىن كېيىن ئۈچتەك ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ، — خوجەسى بەگ خەلققە زۇلۇم ـ سىتەم سېلىپ، پۇقرانى يوقسۇل ـ قاششاق، ئىسمى بىلەن جىسمىنى نابۇت قىلدى. پۇقرانى ئاتتىن، ئاتنى پۇقرادىن يات قىلىپ تاشلىدى. خۇدايىتائالا ئاۋۋال ئىمانىنى ياراتتى. ئىمان: «ئىلاھ، ماڭا قۇۋۋەت بەرگىن» دېگەندى، ئاللا ئىمانغا خۇشخۇيلۇق ۋە ساخاۋەتتىن قۇۋۋەت بەردى؛ ئاندىن خۇدايىتائالا كۇپۇرنى ياراتتى. ئۇمۇ ئاللادىن قۇۋۋەت تىلىگەندى، بىراق، ئاللا ئۇنىڭغا

بەتخۇيلۇق، بېخىل، رەھىمسىزلىكتىن قۇۋۋەت بەردى. خوجەسى مانا مۇشۇنداق بەتخۇي، ئىمانسىز ئادەملەردۇر. ھەممەتىلىك كىشىلەر بۇنداق بەتخۇي ئادەملەرنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ. ئۇلار مېھرىبانلىق، رەھىمدىللىك ۋە ساخاۋەتتىن قىممەتباھا تون ـ سەرۇپاي ئېگىن كىيگەن بولىدۇ. بۇنداق ئېگىننىڭ ئۆرۈشى — خۇش خۇيلۇق يىپىدۇر. ئارقىقى — مۇلايىملىق يىپىدۇر؛ ھالبۇكى، خوجەسىدەك بەتخۇي كىشىلەرمۇ مىجەز ـ خۇلقتىن سەرۇپاي ـ ئېگىن كىيگەن بولىدۇ. بىراق، بۇنداق ئېگىننىڭ ئۆرۈشى — ھەممەتىسىزلىك يىپىدۇر؛ ئارقىقى بولسا ھەسەتخورلۇق، پىسقى ـ فۇجۇر يىپىدۇر. دانىشمەنلەر ئېيتقانكى: «ئادالەت — بارچە سۇپەتنىڭ ئەڭ ياخشىسى؛ زۇلۇم — ھەممە نىيەتلەرنىڭ شۇمراقىدۇر!» چۈنكى ئادالەتلىكنىڭ نەتىجىسى — دۆلەت خەزىنىسىنىڭ مەمۇرچىلىقىغا ۋە ئەل ـ يۇرتنىڭ ئاۋاتلىشىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. زۇلۇم ـ ستەم بىلەن دۆلەت زاۋال تاپىدۇ!

*　　　*　　　*

ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىڭ بىلەن ھاكىمبەگ ئابدۇللالار خاقانى چىندىن سېپىل سوقۇش ھەققىدە چۈشۈرۈلگەن پەرماننى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن دەرھال قەلئە سالغۇزىدىغان مۇۋاپىق ئورۇننى ئىتلاشقا كىرىشىپ كەتتى.

سۇچىڭ ئامبال قەلئە سالىدىغان مۇۋاپىق يەرنى ئىزدەپ بىرقانچە يەرنى تەركە قىلىپ كۆردى. بىر كۈنى ئۇ مۆلچەر تاغنىڭ باغرىدىكى ئۇيغۇرلار تارىختىن بۇيان نورۇز پائالىيىتى ئۆتكۈزىدىغان توققۇز بۇلاق ئالدىغا كەلگەندە، بۇ يەرنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى گۈزەل ۋە سۈيى ئەلۋەك ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ھەيرانۇ ـ ھەس بولۇپ، بارمىقىنى چىشلەپ تۇرۇپ قالدى.

گۈزەل مەنزىرىلەر ئۇنىڭ بايلىققا ھېرىسمەن كۆزلىرىنى قاماشتۇرۇپ، خىرەلەشتۇرۇپ قويۇۋاتاتتى. ئاخىر، سۇچىڭ خان ئامبال تۇرىدىغان ئامبال مەھكىمىسىنى مۇشۇ يەرگە ـ مۆلجەر تاغ باغرىدىكى توققۇز بۇلاق ساھىلىغا قورۇشنى قارار قىلدى ۋە بۇ ئويىنى مەكتۇپ قىلىپ پۈتۈن خاقانى چىنغا يوللىدى.
خان ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى تېزلا تەستىقلاپ چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ مەنزىرىسى ياخشى، ھاۋالىق بولغان توققۇز بۇلاق ئەتراپلىرىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، ئەستايىدىل ئۆلچەپ چىققاندىن كېيىن مۆلجەر تاغنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئايلانمىسى ئىككى مىڭ بەش يۈز مېتىر كېلىدىغان دائىرىگە ھەيۋەتلىك، مۇستەھكەم سېپىل سوقتۇرۇپ، كەلگۈسىدە خان ئامبال تۇرىدىغان ئامبال مەھكىمىسىنى ئىماتە ئىچىگە ئالماقچى بولدى...

* * *

مىلادى 1761 ـ يىلى ياز. بۇ يىلقى روزا ئېيى ياز چىللىسىگە توغرا كەلدى. خان ئامبال سۇچىڭنىڭ پەرمانىغا بىنائەن ئۇچتۇرپاندىكى ھەربىر تۇتۇندىن بىردىن ئادەم سېپىل ھاشىرىغا ئىشلەيدىغان بولدى. ھەممە يۇرت ـ ئايماقلاردا، مەھەللە ـ چاقارلاردا جارچىلارنىڭ كىشىلەرنى سېپىل ھاشىرىغا ھەيدەپ جار سالغان ئاۋازلىرى بىلەن پۇقرالارنىڭ يىغا ـ زار قىلغان سادالىرى ئاڭلىنىشقا باشلىدى:
«... ھەممە يۇرت ئەھلىگە مەلۇم بولغايكى، بىر ئۆيدىن بىر كىشى ئامبال دارىنىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن مۆلجەر تاغ باغرىغا ـ سېپىل ھاشىرىغا ماڭسۇن! مۇشۇ پەرماننى ئاڭلىغاندىن كېيىن يۇقىرىقى ئادەملەر قوللىرىغا بىردىن كەتمەن، بىردىن زەمبىل، بىردىن قاپ، بىردىن ساپ، ئوزۇق ـ تالقان، قىلىچ

- قالقان، چويۇن داڭقان ئېلىپ، سىپىل ھاشىرىغا ئىشلەپ قايتقاي، مۇبادا، بۇ ئىشقا گىرىپلىك قىلىپ، ھايال بولغۇچىلار كۆرۈلسە، قاتتىق جازالانغاي، ھەرگىز رەھىم قىلىنمىغاي. ئەييۇھەنناس، ئىشىتىڭلار ئامۇ - خاس! »

شۇ چاغلاردا ئۇچتۇرپان بەش مىڭ تۈتۈنلۈك، يىگىرمە بەش مىڭ ئاھالىلىك يۇرت ھېسابلىناتتى. ئۇچتۇرپانلىقلار ئامبال سۇچىڭنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن ھەربىر تۈتۈندىن بىردىن جەمئىي بەش مىڭ ھاشارچى بېرىشكە مەجبۇر بولۇشتى. بۇ ھاشارچىلار چىرىك - يايىلارنىڭ نازارىتىدە سىپىل سوقۇلىدىغان جاي - مۆلجەر تاغ ئالدىغا ھەيدەپ كېلىنگەندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق - ئايماق، مەھەللە - چاقارلىرى بويىچە يۈزدىن - يۈزدىن، جەمئىي ئەللىك توپقا ئايرىپ تاشلاندى. ھەربىر توپقا بىردىن يۈز بېگى ۋە بىردىن بوتۇڭ قويۇلدى. ھەربىر يۈزلۈك ئۆز ئارىسىدىن يەنە ئون توپقا ئايرىۋېتىلدى. ھەربىر توپقا بىردىن ئون بېگى قويۇلدى.

بوتۇڭلار يالقاۋلىق قىلىپ ئىشلىمەي تۇرۇۋالغان، قېچىپ كەتكەن ھاشارچىلارنى تەركە قىلىشقا ۋە تۇتۇپ كېلىشكە مەسئۇل بولغاندىن سىرت يەنە چامنى ئۆلچەپ تەقسىم قىلىپ بېرىشكىمۇ مەسئۇل ئىدى.

پۈتۈن تەييارلىقلار پۈتكۈزۈلگەندىن كېيىن روزىنىڭ 10 - كۈنى، شەرق، غەربىي - شىمال ۋە جەنۇبتىن بىرلا ۋاقىت ئىچىدە سىپىل سوقۇش باشلىنىپ كەتتى!

ياز چىللىسىدىكى ئاتەش كۈننىڭ زەھەردەك ئاپتىپى ئاستىدا ھاشارچىلار يالىڭاچ بولۇپ تاغار، زەمبىللەردە توپا توشۇشقا كىرىشىپ كەتتى. ئادەملەرنىڭ كۆزلىرى كۈننىڭ كۆزىنى قاماشتۇرغۇچى يورۇقىدا ئۆز - ئۆزىدىن يۇمۇلۇپ كېتەتتى. ئەتراپنىڭ ھەممىسى خۇددى ئادەم كېسەل بولغان ۋاقىتتا چۈشىدە كۆرۈنىدىغان مەنزىرىگە ئوخشاش ئىدى. ئىسسىق، ئاچلىق،

ماغدۇرسىزلىق ۋە يەلكىسىنى بېسىپ تۇرغان قاپتىكى ئېغىر نەم توپا هاشارچىلارنىڭ قەددىنى تېزلا پۈكۈپ تاشلىغانىدى. ئۇلار هارغىن قەدەملىرىنى تولىمۇ ئاستىلىق بىلەن يۆتكىشەتتى. بىرئاز يۈرگەندىن كېيىن دېمىنى سەل ئېلىۋېلىش ئۈچۈن توختىشاتتى. بۇنداق چاغدا يايى ـ دورغىلار قوللىرىدىكى سىم قامچىلىرى بىلەن ئۇلارغا قىلچىمۇ رەھىم قىلماستىن قاتتىق ئۇرۇشقا باشلايتتى. كىشىلەر چىدىيالماي نالە ـ پەرياد كۆتۈرۈشەتتى ۋە ماغدۇرسىزلانغان ئاياغلىرىنى يەنە هەرىكەتكە كەلتۈرۈشكە مەجبۇر بولۇشاتتى...
سېپىل يەر يۈزىدىن بىر گەزدىن ـ بىر گەزدىن ئېگىزگە ئۆرلەپ كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. ئەمما، ئېغىر مېھنەت، قاتتىق ئىسسىق، ئاچلىق ۋە ماغدۇرسىزلىق ـ هاشارچىلارنىڭ كۈچىنى تېزلا خورىتىپ تاشلىدى. هاشارچىلار هۆل توپا ئۇسۇلغان ئېغىر قاپلارنى يەلكىسىدە، زەمبىلدە كۆتۈرۈپ كېتىۋېتىشىپ، جايىغىلا يىقىلىپ چۈشۈشەتتى. بۇنداقلارنىڭ كەينىدىكىلەرگە هالاقىت بەرمەسلىك ئۈچۈن، ۋەھشىي يايىلار ئۇلارنىڭ پۇتىدىن تۇتۇپ سۆرىگىنىچە يولنىڭ چېتىدىكى گوداڭلارغا ئاپىرىپ تاشلىشاتتى.
بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئارىسىدا هوشىغا كېلىشكەنلىرى سەل نېرىراقتىكى بۇلاق بويىغا ئۆمىلىشىپ كېلىشەتتى ۋە تالنىڭ سايىسىدا بىردەم ئارام ئېلىپ يېتىپ ئەسلىگە كېلىشكەندىن كېيىن يەنە قوپۇپ ئىشلەشكە باشلايتتى. هوشىغا كېلەلمىگەنلىرى بولسا شۇ ياتقىنىچە مەڭگۈ يېتىپ قالاتتى ـ دە، كەچتە كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئىككىنى چېتىپ قەبرىستانلىققا ئاپىرىپ يەرلىكىدە قويۇپ قايتىشاتتى...
سېپىلنىڭ غەربىي جەنۇبى بۆلۈكى تاغ ئۈستىگە توغرا كېلىپ قالغانلىقتىن، بۇ يەردىكى مېھنەت سېپىلنىڭ باشقا بۆلەكلىرىدىكىگە قارىغاندا تۆت ـ بەش هەسسە دىگۈدەك مۇشەققەتلىك ئىدى.

بىر كۈنى بۇ يەردە ئىشلەۋاتقان ئاچتاغلىق مەتقاسىم ساقال دېگەن بىر كىشىنى ئىسسىق ئېلىپ كەتتى. ئۇ ئىشلەۋاتقان يېرىدىلا يىقىلىپ يېتىپ قالدى. سىپىلنىڭ مۇشۇ بۆلۈكىدە نازارەتچى بولۇپ ئىشلەۋاتقان بىر بەشاڭ[1] يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە قولىدىكى سىم قامچىسى بىلەن ئۇنى ئۇرۇپ كەتتى:

— ھەي سىڭكۇ، سەندە ھۇرۇنلۇق قىلىدۇ، مەندە قامچا ئۇرىدۇ — شۇ!

بەشاڭ ھەر ئۇرغىنىدا ئۇنى بىر تىللاپ قوياتتى. يالىڭاچ تېنىگە يامغۇردەك تارسىلداپ تېگىۋاتقان سىم قامچىنىڭ زەربىسىدە مەتقاسىم ساقال خۇددى ئوتقا چۈشكەن قىلدەك تولغىنىپ، زار - زار قاقشاپ، نالە - پەرياد كۆتۈردى.

بۇ چاغدا بىرمۇنچە يايى - دورغىلىرىنى كەينىگە سېلىپ سۇچىڭ ئامبال بىلەن ئابدۇللا بەگلەر بۇ ئىشنىڭ ئۈستىگە كېلىپ قالدى.

— توختا! — دەپ ۋارقىرىدى سۇچىڭ ھاشارچىنى ھەدەپ ئۇرۇۋاتقان بەشاڭغا، — خان ئامبال ئۆز پۇقرالىرىنىڭ ئازابـ ئوقۇبەتكە قېلىشىغا يول قويمايدۇ! ۋاي شورۇم قۇرۇسۇن مېنىڭ، شورۇم قۇرۇسۇن! نېمىشقا ئۇرىسىلەر ئۇنى؟

بەشاڭ دەرھال ئۆزىنى يەرگە تاشلىدى. ئۇ يەردە يېتىپ تۇرۇپ شۇنداق تىترەپ كەتتىكى، قورقىنىدىن بىر ئېغىزمۇ سۆز قىلالمىدى. سۇچىڭ ئۇنىڭغا مۇغەمبەرلىك بىلەن بىر ئالايدى — دە، كۈلۈۋەتتى:

— سەن نېمە، بۇ يەرگە تىترەش ئۈچۈن كەلدىڭمۇ؟ سۆزلە! — دېدى.

ئەمما بەشاڭ سۆز قىلالمىدى.

— مۇنۇنى يۆلەپ ئاپىرىپ ئاۋۇ تالنىڭ سايىسىگە ياتقۇزۇپ

---

① بەشاڭ - باش دورغا.

قويۇڭلار. ھالسىزلىنىپ كېتىپتۇ. شۇنىمۇ كۆرمىدىڭلارمۇ؟
— لەببەي! — دېيىشتى ياساۋۇللار. ئاندىن يەردە ياتقان مەنتاسىم ساقالنى يۆلەپ تۇرغۇزغاندىن كېيىن ھېلىقى تال سۆگەتنىڭ ئاستىغا ئاپىرىپ، شۇ يەردە يېتىشقانلارنىڭ قاتارىغا ياتقۇزۇپ قويدى.
سۇچىڭ ھالسىزلىنىپ ياتقان بۇ ھاشارچىلارنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇلارغا بىرمۇ - بىر سەپسېلىپ قاراپ چىقتى، ئاندىن بەشاڭغا:
— ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە تاماق بېرىڭلار! — دېدى پەرۋاسىزلىق بىلەن ۋە:
— سىلەر بەك چارچاپ كېتىپسىلەر، — دېدى مەنتاسىم ساقالغا كۆيۈنگەن بولۇپ، — شۇڭا، سىلەر ئۆيۈڭلارغا قايتىپ كېتىپ دەم ئېلىڭلار. مەن سىلەرگە يايى قوشاي، ئۇلار سىلەرنى ئۆيۈڭلارغا يەتكۈزۈپ قويۇشسۇن، ئورنۇڭلارغا باشقا ئادەم كەلمىسىمۇ بولىدۇ.
— رەھمەت ئامبال دارىن، — دېدى مەنتاسىم ساقال ئورنىدىن تىرەجەپ تۇرۇپ، — ھىممەتلىرىگە كۆپ رەھمەت. بىز سەل دېمىمىزنى ئېلىۋالساقلا، تېزلا ئەسلىمىزگە كېلىۋالايمىز. شۇڭا، بىزگە يايى قوشمەن دەپ بەك ئاۋارە بولمىسىلامۇ بولىدۇ. ئۆزىمىز كېتىۋېرىمىز!...
— تولا ۋالاقلىماي يولۇڭغا ماڭمامسەن ئەبگا؟! ئامبال دارىن كەت، دېگەندىكىن تېز يولۇڭغا ماڭ! — دەپ چالۋاقىدى ئابدۇللا بەگ قەھرىنى چىچىپ تۇرۇپ...
مەنتاسىم ساقال باشلىق بەش ھاشارچى كۆدە - كۆرپىسىنى يۈدۈشۈپ، بىر - بىرىنى يۆلىشىپ شەھەردىن چىقىشتى. سۇچىڭ ئامبالنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بەش - ئوندەك يايىمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى.
مەنتاسىم ساقال باشلىق بەش ھاشارچى ۋە ئۇلارنى ئۇزىتىپ

كېتىۋاتقان ئون يايى كۆۋرۈكنىڭ بويىغا كەلگەندە گۈگۈم چۈشۈپ كەتتى. مەتقاسىم ساقال يايىلارغا:
— بەشاڭ دارىن، ھەرقايسىلىرى قايتىپ قىلىشسىلا، بىز ئەمدى ئۆزىمىزمۇ مېڭىپ كېتەلەيمىز، بىزنى ئۆزىتىمىز دەپ بەك ئاۋارە بولۇشۇپ كېتىشمىسىلە! — دېدى.
— كىم سەن گەدەنكەش چەنتۇلارنى ئۆزىتىپ چىقىپتۇ؟ بىلەمسەن، سۇچىڭ دارىنىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن سەنلەرنى جەھەننەمگە ئۇزاتقىلى چىققان بىز! ھى، ھى!... — دەپ سوغۇق كۈلدى بەشاڭ.
بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئىشارىتى بىلەن ھېلقى ئون يايى بۇ بەش نىمجان ھاشارچىنىڭ ئۈستىگە خۇددى يىرتقۇچتەك تاشلىنىشتى — دە، قوللىرىدىكى كالتەك بىلەن ئۇلارنىڭ پاچاقلىرىغا ئۇرۇپ سۇندۇرۇۋەتقاندىن كېيىن، ئۇلارنى پۇتىدىن تۇتۇپ بىر يارلىقنىڭ لېۋىگە سۆرەپ ئېلىپ كېلىشتى.
ئۆزلىرىنى ئۆلۈم كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى كۆرگەن بۇ بەش ھاشارچى:
— ئامبال دارىن بىزلەرگە: «ئۆيۈڭلارغا كېتىپ دەم ئېلىڭلار!» دەپ لەۋزە قىلغان! ئۇنىڭ لەۋزى كۈچتىن قالغانمىدۇ؟! — دەپ ۋارقىراشتى جان ئاچچىقىدا.
— سىلەر بەك ئاجىزلاپ كەتكەنسىلەر، شۇڭا ئۆيۈڭلارغا بارساڭلارمۇ سىلەرنى بەرىبىر ئۆلۈم كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. خان ئامبال قان تۆكمەسكە ۋەدە بەرگەن. شۇڭا، سىلەرنى بۇ گوداڭغا تىرىك كۆمۈۋېتىمىز! — دېدى بەشاڭ رەھىمسىزلىك بىلەن ۋە يايىلارغا: «بولمامسىلەر، تېز!» دەپ ۋارقىرىدى.
يايىلار ماغدۇرىدىن ئاللىقاچان كېتىپ بولغان بۇ بەش نىمجان بىچارىلەرنىڭ كاللىسىغا كالتەك بىلەن ئۇرۇپ ئايلاندۇرۇپ قويۇشقاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ لاكاسلاپ تۇرغان گەۋدىلىرىنى خۇددى ئۆلۈك ئىتنى تاشلىغاندەك گوداڭغا

ئۇلاقتۇرۇپ تاشلاشتى — دە، ئۇستىگە يارنى غۇلتىۋەتتى. بۇ نىمجان بىچارە ھاشارچىلار ھەتتا ئىڭراشقىمۇ ئۇلگۇرەلمەستىن يارنىڭ ئاستىدا مىجىلىپ جان بېرىشتى...

*　　　　*　　　　*

ھاشارچىلارنىڭ ئىككى يىللىق قان - تەرى ۋە ھايات - ماماتى بەدىلىگە توققۇز بۇلاق ئۇستىدە ئۇلىنىڭ كەڭلىكى سەككىز مېتىر، ئۇستىنىڭ كەڭلىكى تۆت مېتىر، ئېگىزلىكى ئون ئىككى مېتىر، ئايلانمىسى ئىككى مىڭ بەش يۈز مېتىر كېلىدىغان ھەيۋەتلىك، مۇستەھكەم سېپىل قەد كۆتۈردى! بۇ سېپىل خان ئامبالنىڭ خابگاھى، داتاڭ، ئەسكەرخانا، زىندان، ئىستراھەتخانا ۋە پۈتۈن جەنۇبتىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھەرلىرىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرىنى ئوق - دورا، قورال - ياراق بىلەن تەمىنلەيدىغان جەبخانە قاتارلىق مۇھىم ئىنشائاتلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. تاغنىڭ ئۇستىدە ھەيۋەتلىك قوختا - پوتەي قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى! شۇڭا، بۇ سېپىل مۆلجەر تاغنىڭ نامى بىلەن «مۆلجەر تاغ قەلئەسى» دەپمۇ ئاتالدى!

*　　　　*　　　　*

ھۆرمەتلىك كىتابخان، بىز ئەمدى مۆلجەر تاغ قەلئەسى ھەققىدىكى سۆزىمىزنى مۇشۇ يەردە توختىتىپ، باشتىكى سۆزىمىزگە قايتىپ كېلىمىز.

نىھايەت، سۇچىسىڭ جايتاغدىكى چەۋگان ۋەقەسىدە ئۇچتۇرپاننىڭ تۆتىنچى دەرىجىلىك شاغبېگى رەھمىتۇللا بەگ بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى ئەسمىتۇللا بەگلەرنىڭ ھېچكىمنىڭ كۆزىگە چېلىقمىغانلىقىغا قاراپ، ئۇلاردىن شۇبھىلىنىپ قالغانىدى.

چۈنكى، ئېلىخان قەمبەر بەگ مال ـ مۈلكى كۆپ بولسىمۇ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى رەھمەتۇللا بەگ بىلەن ئەسمەتۇللا بەگلەرنىڭ ياۋاشلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان مۆمىن پۇقرالاردىن بولۇشى ناتايىن ئىدى. ئۇنداق ئەمەس ئىدى، دېگەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنى چەنتۇلار يۇرتىدا خاقانى چىننىڭ ئەن ـ قائىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلىپ يۈرگەن تۇرلۇك خۇپىي گۇرۇھلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان ۋە ياكى سىرلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە كۈچلۈك شەخسلەر ئەمەس دېيىش مۇمكىنمۇ؟ ھەتتا ئۇلار مەلۇم خەۋپلىك قارا گېزەندىلەر گۇرۇھىنىڭ قاتتىق ئاشلىرىدىن بولۇشلىرى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ ئادەتتىكى چاغلاردا پۇقرالارغا ئانچە ـ مۇنچە ئىلتىپات كۆرسىتىپ قويۇشىمۇ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ باشقا كارامەتلىرىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن قوللىنىۋاتقان نەيرەڭۋازلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇلارنىڭ يەنە قولچوماقلىرى، شېرىكلىرى بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا، ئېلىخاننى بەك بالدۇر قولغا ئالغاندا، بۇ — «ئالتۇن تۇخۇم تۇغىدىغان توخۇ»لارنى بەك بالدۇر بوغۇزلىۋەتكەن بىلەن باراۋەردۇر. ئۇ چاغدا، ئۇنىڭ گۇرۇھىدىكى قالغان ھەمشېرىكلىرى ئاشكارىلانماي قالىدۇ! شۇڭا، يەنىمۇ كۆزىتىپ باقسا بولارمىكىن؟ بىراق، خاقانى چىن: «چەنتۇلار ئارىسىدا ئىسيان شەپىسى سېزىلگەن ھامان، ‹ياقسام پىشارمىكىن، كۆمسەم پىشارمىكىن› دەپ دىلغۇل بولۇپ ئولتۇرماي، ئاپەتنىڭ يىلتىزىنى بىخ ھالىتىدىلا يۇلۇپ تاشلاش كېرەك! بۇنىڭدا ئاۋۋال كاللىسىنى ئېلىپ، ئاندىن مەلۇم قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا تامامەن بولىدۇ!» دەپ، ئادەم ئۆلتۈرۈش چوڭ ھوقۇقىنى ھەرقايسى جايلاردىكى خان ئامباللارغا بەرگەن. . .

ئۇ مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ، ئۈستەل ئۈستىدە تۇرغان گۇۋشا پەرمانغا كۆزى چۈشتى ـ دە، دەرھال ئېلىخان قەمبەر بەگ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنى يوقىتىدىغان بىر زەھەرلىك پىلان ئۇنىڭ

كاللىسىدا تەييارلىنىشقا باشلىدى: «شاغىبەگ رەھمىتۇللانى مۇشۇ جىگدىلەر بىلەن بىللە ئاستانە — بېيجىڭغا — بارسا كەلمەس يولغا سېلىش لازىم. بەلكى، ئۇنىڭ قولىغا ئۆزىنىڭ ئۆلۈم خېتىنىمۇ يېزىپ تۇتقۇزۇپ قويۇش كېرەك! ئۇ — خانلىق باغقا كۆچۈرۈلىدىغان شاھانە جىگدىلەرنى بېيجىڭغا ئېلىپ بارغاندا ئۆزىنىڭ ئۆلۈم خېتىنىمۇ بىللە ئېلىپ بارسۇن. خان ئالىيلىرى مەن يېزىپ بەرگەن خەتنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ گەدەنكەش ئىسيانچى ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تاپىدۇ ـ دە، ئۇنى ئاشۇ يەردىلا كاللىسىنى ئېلىشقا بۇيرۇيدۇ! جىگدىلەرنى ئېلىپ ئۇچتۇرپان ھۇدۇتلۇقىدىن چىقىپ كېتىشى بىلەن تەڭ، مەنمۇ بۇ يەردە ئېلىخان قەمبەر بەگكە قول سالىمەن — دە، بۇ قارا گۇرۇھنى پاك ـ پاكىزە تازىلاپ، جەنۇبنىڭ تىنچ ـ ئاسايىشلىقىغا ھەسسە قوشىمەن. خان مېنىڭ مانجۇ سەلتەنىتىگە سادىق ئىكەنلىكىمنى ئاڭلىسا، مېنى قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا ۋە بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ بىر دەرىجە يۇقىرى بولغان ئىلى جاڭجۇنلۇقىغا تەيىنلەپ پەرمان چۈشۈرسە ئەجەب ئەمەس!»

ئۇ مۇشۇلارنى ئويلاۋاتقاندا، ئۇنىڭ چىرايىنى زەھەرلىك تەبەسسۇم قاپلاپ، پۈتۈن ئۆزايىدا قورقۇنچلۇق بىر ھالەت زاھىر بولدى. ئەمما، ئۇ ئىشىكتىن كىرىۋاتقان ئېلىخان قەمبەر بەگنى كۆرۈپ، دەرھال ئەسلىگە كەلدى ـ دە، كۈلۈمسىرىگىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا تېز بېرىپ قولتۇقىدىن يۆلىدى ۋە:

— ۋاي لوبىگىم، ئوبدان تۇردىلامۇ؟ مۇبارەك تەنلىرى تازىمۇ؟ قېنى يۇقىرى ئۆتسىلە، يۇقىرى ئۆتسىلە، ھاي، قايسىڭ بار، مېھمانغا چاي كەلتۈرۈڭلار! — دەپ مۇبارەكبادلىق قىلغان بولدى.

ئېلىخان قەمبەر بەگ ئۇنىڭغا چىرايىنىمۇ ئاچماستىن تۆردىكى يولەنچۈكلۈك ئورۇندۇققا بېرىپ ئولتۇردى ۋە:

— دارىن، مېنى نېمە ۋەجىدىن تۇتتۇڭلار؟ — دەپ سورىدى

سۇچىڭدىن.

— يوغۇسۇ، يوغۇسۇ، نەدىمۇ ئۇنداق بىھۆرمەتلىك ئىش بولسۇن؟ — دېدى سۇچىڭ مۇغەمبەرلىك قىلىپ، — ئەسلىدە مەن يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا ئائىت بەزى قىيىن مەسىلە ـ مەسائىللەردە سىلى لوبەگ دارېندىن كۆرسەتمە ئالايمىكىن دەپ خابگاھىمغا چىللاتقۇزغانمەن. كىم بىلسۇن، ئابدۇللا بەگ مۇشۇنچىلىك ئىشنىمۇ قامالاشتۇرالماپتۇ. مەن تېخى باياتىنلا ئۇنىڭغا كايىپ ئولتۇرغانىدىم.

— چىللاتقۇزغان بولسىلا، مېنى چىرايلىق تەكلىپ بىلەن ئەپكەلمەي تۇتقۇزۇپ كەلگەنلىرى نېمىسى؟ — دېدى ئېلىخان قەمبەر بەگ ئۇنىڭ دېگەنلىرىگە ئانچە قايىل بولماي.

— ھەددىمۇ مېنىڭ سىلىنى قولغا ئالدىغانغا؟! ھەرنە ھۆرمەتسىزلىك بولغان بولسا مەن ناماقۇل، مەن ناماقۇل، — دەپ ئۆزرە ـ خاھالىق بىلدۈردى سۇچىڭ كۈلۈپ تۇرۇپ.

— سىلى بۇنداق دەپ تۇرۇۋالغاندىكىن، مەن يەنە نېمە دەي؟ — دېدى ئېلىخان قەمبەر بەگ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ، — سۇ دارېن، مېنى ھۇزۇرلىرىغا نېمە ۋەجىدىن چىللاتقۇزغانتىلە؟

— باشقا ئىش ئەمەس ئىدى، — دېدى سۇچىڭ ئامبال بەگنىڭ ئاچچىقى بېسىلغانلىقىنى كۆرۈپ، — مانا خاقانى چىندىن گۇڭسا پەرمان كەلدى. خاننىڭ ئاستانىدىكى شاھانە باغچىسىغا قويۇش ئۈچۈن يىگىرمە تۆت تۈپ جىگدە دەرىخى لازىم ئىكەن. بۇ دەرەخلەرنى تۈپى بىلەن تۇڭغا ئولتۇرغۇزۇپ تۇتقۇزغاندىن كېيىن كېلەر يىلى ئەتىيازدا ئاستانە ـ بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ بېرىش لازىم ئىمىش. مەن ئويلىدىمكى، بۇ شەرەپلىك ۋەزىپىنى شاغىبەگ رەھمىتۇللا دارېننىڭ بېجىرىشىگە تاپشۇرساق، ئۇ ئاستانىگە يەتكۈزۈلىدىغان بۇ يىگىرمە تۆت تۈپ شاھانە جىگدىنى ئۆزى كۆچەت قىلىپ بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ، ئۇلۇغ خاندىن

ئىلتىپات كۆرۈپ يانسا.

— مەن بۇنىڭغا نېمە دېيەلىشىم مۇمكىن؟ — دېدى ئىلىخان قەمبەر بەگ ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، — خاننىڭ پەرمانىنى تۇتماقلىق مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ۋاجىپتۇر. چۈنكى، «پادىشاھلار ئاللانىڭ زېمىندىكى سايىسىدۇر!» پادىشاھلارنىڭ خىزمىتىگە بەلگىلەنگەن ئادەم خۇددى ئۆتمەس پىچاق بىلەن بوغۇزلىنىۋاتقان ھايۋان تارتىۋاتقان ئازابنى تارتىدۇ! مەنمۇ بۇ چاغقىچە پۇقرالارغا ھامىي بولۇپ كەلگەنىدىم. ئەمدى بۇ ئىشنى تەرك ئەتتىم. سىلەر بىردەم «دېيەك ـ ماتا»، بىردەم «ئۆستۈرمە زاكات» بىردەم «جان پۇتۇكى»، بىردەم «چوقا پىتۇكى»، بىردەم «خان پۇلى»، بىردەم «پۇقرالىق پۇلى»، بىردەم «چېرىك پۇلى»، بىردەم «مىرابلىق»، بىردەم «پالە»، بىردەم «تاپان ھەققى»، بىردەم «چاي پۇلى»،... ۋاي ـ ۋۇي، ساناپ تۈگەتكىلى بولمايدىغان ئالۋان ـ ياساقلارنى بېرىسەن، بېرىسەن! دەپلا پۇقرانىڭ ھەلقۇمىدىن بوغۇۋاتىسىلەر! قاراپ باقسام، سىلەرنىڭ بۇ دىياردا ئالىدىغان تۈرلۈك زاكات ـ باجلىرىڭلار ئاتمىش تۆت خىلغا يېتىپتۇ! جۇڭغارلار ھۆكۈم سۈرگەن چاغلاردىمۇ بۇنچىلىك كۆپ دېيەك ـ ماتا ئالمىغانىدى! بىچارە پۇقرالار سېپىل ھاشىرىنى تېخى ئەمدى تۈگىتىپ ئۈھ دە ـ دېمەستىنلا، جىگدە ئالۋىڭىغا تۇتۇلغان بولسا، بۇنىڭغا يەنە نېمە دېگۈلۈك؟ ئۇنىڭدىن كۆرە، پۇقرالارنى ئۆي ـ ماكانلىرىدىن بىر يولىلا قوغلاپ چىقىرىپ، گاڭسا ـ جىسا قىلىپ قويساڭلار، ئۆزۈڭلارمۇ، پۇقرالارمۇ بىراقلا ئارام تاپقان بولمايتتىمۇ؟!

— بۇنداق قىلساق قانداق بولۇر، ھۆرمەتلىك لوبەگ دارىن، — دېدى سۇچىڭ قىلچىمۇ ئويلىماستىن، — بىزگە مەئىشەت ـ خىراجەت، مائاش ـ كۆلياڭ بېرىدىغان پۇقرا بولمىسا قانداق بولىدۇ؟ خاقانى چىننىڭ خىزمەتلىرىنى قانداق جابىجا كەلتۈرگەيمىز؟

— شۇنداق، سىزلەرنىڭ ۋە بىزلەرنىڭ مەئىشەت — خىراجەت، مائاش ـ كۆلياڭلىرىمىز پۇقرالارنىڭ زىرائەت ۋە كەسىپ ـ تىجارەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن هاسىل بولاتتى. ئەلهال، ئۇلار ئىككى يىل ئۇدا سېپىل هاشىرىغا ئىشلەپ قەددى پۈكۈلدى، ماغدۇرىدىن كەتتى. ئەمدى ئۇلار سىزلەرگە بېرىدىغان دېيەك ـ ماتا، زاكات ـ باجنى بېرەلمىسە، سىلەر خەلقتىن يىغىۋالغان نەرسىلەرنى يەپ تۈگەتكەندىن كېيىن قانداق قىلىسىزلەر؟

— ها، ها! . . . ـ دەپ سەت كۈلدى سۇچىڭ هاياسىزلىق بىلەن، — بۇنى تېخى ئويلاشمىدۇق. لوبەگ دارىن، بۇگۈنچە سۆهبىتىمىز مۇشۇ يەرگىچىلىك بولۇپ تۇرسۇن. جىگدە ئالۋىڭى ھەققىدىكى خاندىن كەلگەن پەرماننى رەھمىتۇللا بەگكە مەن ئۆزۈم يەتكۈزىمەن! هاي، قايسىڭ بار؟ لوبەگ دارىننى ئۇزىتىپ قويۇڭلار! . . .

— تۇزۇت قىلمىغايلا، ئامبال دارىن، — دېدى ئېلىخان قەمبەر بەگ سۇچىڭنىڭ خابگاھىدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، — ئۆزۈم كېتىۋېرىمەن، ئۇزىتىش بىهاجەت، بىهاجەت! . . .

* * *

جىگدىلىك① ئاقتوقاي تۆپىلىكىنىڭ باغرىغا جايلاشقان پىنهان بىر قورۇق ئىدى. قورۇقنىڭ سوقما تېمىنىڭ ئەتراپىدىكى نەچچە يۈز تۈپ ئۆرۈك خۇددى تاڭ شەپىقىدەك ئاپئاق چېچەكلەپ ئېچىلىپ كەتكەنىدى. قورۇق ئىچىدە بىرمۇنچە ئۆيلەر بار ئىدى. ئازادە سەينا ئىچىدە سۆگەت پوتىلىرى مەيىن شامالدا لەرزان ئۇچۇشۇپ يۇرۇشەتتى. هۆيلىدىكى سۆگەت ۋە قاپاق تېرەكنىڭ

① جىگدىلىك ـ ئۇچتۇرپان ناهىيىسىنىڭ ئاقتوقاي يېزىسىدىكى بىر كەنتنىڭ نامى.

شاخلىرىغا قونۇشۇۋالغان ئەنجان پاختەكلىرى گۇگۇلدىشىپ سايراشماقتا ئىدى. زېمىنغا باھار ئاستا يېتىپ كەلدى. ئىللىق باھار شامىلىدا تىترىگەن يالىڭاچ دەرەخلەر دەسلەپتە پوتلا چىقىرىشتى. ئېرىق ياقىسىدىكى خازاڭ بولغان دەرەخ يوپۇرماقلىرى چىرىمەكتە ئىدى. سېرىق ئېچىلغان ماماكاپلار نەم، ئەمما چىرىگەن دەرەخ يوپۇرماقلىرى ئاستىدىن باشلىرىنى چىقىرىشىپ مارىشىپ تۇرۇشاتتى. پۇتكۈل دالىدا، قورۇقتا، نەملەشكەن ئېتىزلاردا، ھەممە يەردە نەم ۋە ئاچچىق پۇراق دىماغقا ئۇرۇلاتتى. قوڭغۇر پاتقاق توپىلار ئىچىدىن ئۈسۈپ چىققان سان ـ ساناقسىز يۇمران كۆك مايسىلار قۇياش ئىللىتقان دالىدا پارقىراپ تۇراتتى.

جىگدىلىكتە بىر توپ كىشىلەر ياش جىگدىلەرنى يىلتىزىدىن توپىسى بىلەن بىللە قومۇرۇۋاتاتتى. يەنە بىر توپ كىشىلەر قومۇرۇلغان جىگدىلەرنى سىلىق ياسالغان ياغاچ تۇڭلارغا ئاۋايلاپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇستىدىن سۇ قۇيۇشۇۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا قوللىرىغا قامچا تۇتۇشقان دورغا ـ يايىلار كىشىلەرنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتىنىڭ سەل سۇسلىشىپ قالغانلىقىنى كۆرسىلا قوللىرىدىكى قامچىسى بىلەن ئۇلارنى رەھىمسىزلەرچە ئۇرۇپ، تېز ـ تېز ئىشلەشكە مەجبۇرلايتتى.

جىگدە ئالۇچىگە ئۇچۇن يۇزلىگەن دېھقانلار ھەيدەپ كېلىنگەنىدى. ئۇلار ئۆتكەنكى سېپىل ھاشىرىغا ئىشلەيمىز، دەپ ھوسۇل يىغىۋالالمىغانلىقتىن، بالا ـ چاقىلىرى ئاچ ـ يالىڭاچ قېلىپ، كوچىلاردا سەرسان بولدى. قەلەندەرچىلىك قىلىشقا، ھەتتا ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇشتى. بۇنى ئاز دەپ ئەمدى ئۇلارنىڭ بېشىغا جىگدە ئالۇچىگى چۈشكەنىدى. . .

* * *

ئابدۇللا بەگ بوگۇن ئۆزىنىڭ شېرىپ دورغا، ساۋۇت

ئاقساقال ۋە داۋۇت مىرزا دېگەن دوزاخ يۇتقۇر دورغىلىرىنى سىلىق يىغىپ، ئالۋان سېلىش ئۈچۈن يۇرت - يۇرتلارغا ئەۋەتمەكچى بولۇپ ئالدىغا چاقىرتتى.

— ئامبال دارىن ئېيتتى، جىگدە ئالۋىڭىنى تېز تۆگىتىشىمىز لازىم ئىكەن، — دېدى ئابدۇللا بەگ ئۇلارغا خىزمەت تاپشۇرۇۋېتىپ، — شۇنىڭ بىلەن خان چېرىكلىرىنىڭ خىراجەتلىرىگە سەرپ قىلىنىدىغان دېيەك - ماتا، زاكات - باجلارنىمۇ يىغىۋېلىش كېرەك. مۇشۇ كۈن، مۇشۇ ئايلاردا سىپىل سوقىمىز، شەھەر سالىمىز، دەپ خەزىنە قۇرۇپ قالدى. شۇڭا، چېرىكلەر داقا - دۇمباقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، يامۇلنىڭ ئالدىغا دەۋرەپ كېلىشىۋېلىپ: «بىزنىڭ بەنسى كۆلەنلىرىمىزنى بەرسە بەرسۇن، بولمىسا يۇرتلىرىمىزغا قايتىپ كېتىمىز ياكى مەنسەپدارلارنىڭ ئۆي - تەئەللۇقاتلىرىنى بۇلاپ - تالاپ ئالىمىز! » دەپ غەلۋە قىلىپ، ھېچ ئارام بەرمەيۋاتىدۇ. بىزلەر ئامالسىزلىقتىن: «ھەرقانداق ئادەم چېرىكلەرگە كۆمۈش جىنلە[1] قىلسا ئۇنىڭغا مەنسەپ بېرىمىز» دەپ كوچا - كويلاردا ئېلان چاپلاپ، جاكارچى چىقىرىپ جاكارلاتقان بولساقمۇ، پەقەت سىزلەر باشلىق بىرنەچچە ئادەملەردىن باشقا ھېچكىممۇ بۇنىڭغا ئاۋاز قوشۇشمىدى. بىز ئاقچىغا تولىمۇ موھتاج بولۇپ تۇرۇۋېتىمىز. ئىلاج بولسا، بۈگۈندىن باشلاپ بەزى سېلىقلارنى يىغىشقا كىرىشسەڭلار!

— بېگىم، سېلىقلارنى ئاۋۋالقى بېكىتىلگىنى بويىچە يىغامدۇق؟ — دەپ سورىدى شېرىپ دورغا ئۇنىڭ گېپىنى تازا چۈشىنىپ كېتەلمەي.

ئابدۇللا بەگ خاقانى چىننىڭ مۈلكىي قەشقەرىيىدە يولغا قويغان يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنىڭ تۆرلۈك شەكىللىرىنى،

① بۇ يەردە «بەرسە» دېگەن مەنىدە.

بۇلارنىڭ سېلىق ـ ھاشارلار بىلەن بولغان ئۆز مۇناسىۋەتلىرىنى ھەمدە ئادەتتىكى چاغلاردا پۇقرالاردىن يىغىلىدىغان دېيەك ـ ماتا، زاكات ـ باج قاتارلىق ئاتمىش تۆت خىل سېلىق ھەققىدە تولۇق سۆزلەپ چۈشەندۈرگەندىن كېيىن:

— كېچە بىز خان ئامبال سۈچىڭ دارىن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ھازىرقى پەسىل يەرگە قوش سالىدىغان پەسىل بولغانلىقتىن، ئۇچتۇرپان خەلقىدىن يەنە «قوش سېلىقى» نىمۇ كۆپەيتىپ يىغىۋېلىش پەيتى بولدى، دەپ قارىدۇق. شۇڭا، سىلەر يۇرتلارغا زاكاتچى دورغىلارنى ئەۋەتىپ، ھازىردىن باشلاپ بۇ سېلىقلارنى يىغىشقا تۇتۇش قىلىمىغلار زۆرۈردۇر. بولمىسا، قالغان ئاتمىش تۆت خىل سېلىقنى يىل توشقىچە يىغىۋالغىلى بولمايدىغاندەك قىلىدۇ.

— چۈشەندۇق، سىلىنىڭ دېگەنلىرىدەك بولىدۇ! ئەمدى ماڭساق بولامدۇ؟ — دېدى شىرىپ دورغا ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ.

— بولىدۇ، بىراق، سىلەر سېلىق يىغىشنى نەدىن باشلىماقچى؟ — دەپ سورىدى ئابدۇللا بەگ ئۇنىڭدىن.

— بۇ ئىشنى كۇنچىقىشتىكى يۇرت ـ ئايماقلاردىن باشلايلىمىكىن دەيمىنا!

— مەيلى بولمىسا، ئۇچتۇرپانلىقلار سايدىكى تۇلكىنى يۇگۈرتۈۋالىدىغان كاززاپ خەق. سېلىقنى شۇ تەرەپتىن باشلاپ يىغقىنىڭلار ياخشى بولۇپتۇ. شۇنداق بولغاندا، ئۇچتۇرپانلىقلار قول ئىلكىدىكى ۋەج ـ بىساتلىرىنى ئاقسۇ تەرەپكە يۆتكەپ كېتەلمەيدۇ، — دېدى ھاكىمبەگ ئابدۇللا دورغىلارنى ئۇزىتىپ چىققاچ.

دورغىلار ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگىنىڭ يامۇلىدىن چىقىپ توقۇپ تەييار قىلىپ قويۇلغان ئاتلىرىغا مىنىشتى — دە، ئاقسۇ چوڭ يولىغا چۈشۈپ، ئاتلىرىنى يورغىلاتقىنىچە كۇنچىقىش تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كېتىشتى . . .

*　　　　*　　　　*

ئاقيار ئېرىقنىڭ قايرىلىدىغان يېرىدە يوغان بىر توپ قارا ئۆجمە ئەتراپقا قاپقارا سايە تاشلاپ تۇراتتى. ئۆجمە سايىسىنىڭ بىر چېتىدە لايسۇۋاق پاكار بىر ۋەيرانە ئۆي بار ئىدى. شارقىراپ ئېقىۋاتقان ئېرىق ياقىسىدا بىر موماي ئالدىغا چاقىنى قويۇۋېلىپ يىپ ئىگىرىپ ئولتۇراتتى. چىڭقى چۈشنىڭ ئىسسىقىدا ھېرىپ - ئېچىپ ھالى قالمىغان شېرىپ دورغا ئۆجمە سايىسىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ئاتتىن چۈشتى — دە، تەرلەپ قارا تەرگە چۈمۈلۈپ كۆپۈك باسقان ئاتنى ئۆجمىگە باغلاپ قويغاندىن كېيىن ھېلىقى قارا ئۆجمە سايىسىدە يىپ ئىگىرىپ ئولتۇرغان مومايىنىڭ يېنىغا كەلدى.

— تىنچ تۇردىلامۇ چوڭ ئانا! — دەپ سالام قىلدى ئۇ.
ئەمما، مومايىنىڭ قۇلىقى ئېغىر بولغاچقا، شېرىپ دورغىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىماي ئالدىدىكى چاقىغا قاراپ ئولتۇرۇۋەردى.

شېرىپ دورغا قولىدىكى ئات قامچىسى بىلەن مومايىنىڭ بىر خىل ئاۋاز بىلەن زارلىنىپ ئايلىنىۋاتقان چاقىنى بېسىپ ئايلانغىلى قويمىۋىدى، موماي جاپا - مۇشەققەتتە قورۇلۇپ، يىكتەك بولۇپ قالغان ئورۇق گەۋدىسى بىلەن بىردىنلا ئارقىسىغا قاراپ نۇرى قاچقان خىرە كۆزلىرى بىلەن ئۇنى كۆردى ۋە:

— ھارماي - ئاچماي كەلدىڭمۇ بەگ بالام؟ ساڭا نېمە كېرەك؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن، موماي بەك قېرىپ كەتكەن بولغاچقىمۇ ئۇنى تىترەپ چىقىۋاتاتتى.

— ھەي موماي، مۇزدەك قېتىق بولسا دۇغ قىلىپ بىر قاچا ئەپچىق! بولە تېز! بەگ خوجاڭ بەك چاڭقاپ كەتتى! — دەپ توڭ تەگدى شېرىپ دورغا ئۇنىڭغا.

موماي دورغىنىڭ ئەلپازىدىن چۆچۈدى — يۇ، ئەمما

ئورنىدىن قىمىرلىمىدى ۋە:
— هاي، گۈلهەسەل، قېنى سەن قارغىش تەگكۈر، بولە، تېز، بەگ ئاكاڭغا بىر قاچا دوغاپ ئەپچىق! — دەپ ۋارقىرىدى.
بۇ چاغدا پاكار هويلا تېمىنىڭ ئارقىسىدىن بىر قىزنىڭ:
— ماقۇل ئانا، مانا هازىرلا ئەپچىقىمەن! — دېگەن قوڭغۇراقتەك ئاۋازى ئاڭلاندى. ئانچە هايال بولمايلا، هويلا ئىچىدىن ئون ئالتە - ئون يەتتە ياشلاردا بىر قىز يۈگۈرۈپ چىقتى — يۇ، ئەمما بۇ ناتونۇش ئادەمنى كۆرۈپ ئۇيالغىنىدىن ئۆيگە قايتىپ كىرىپ كەتمەكچى بولۇپ كەينىگە بۇرالدى.
— هاي چىرايلىق قىز، تارتىنماڭ، مەن سىزنىڭ بەگ ئاكىڭىز بولىمەن، — دېدى شېرىپ دورغا هاياسىزلارچە خىرقىراپ كۈلۈپ تۇرۇپ، — بەگ ئاكىڭىزغا ئۆز قولىڭىز بىلەن بىر قاچا مۇزدەك دوغاپ ئەپچىقىپ بەرگۈڭىز يوقمۇ؟ سىزدەك ئاپئاق قىزنىڭ قولىدىن بىر قاچا مۇزدەك دوغاپ ئىچىدىغان بولسام، يۈرەكلىرىم ياشىرىپ كەتكەن بولاتتى، خىخ، خىخ! . . .
گۈلهەسەل ھەقىقەتەنمۇ زىلۋا بويلۇق، خۇشپىچىم، ئاپئاق يۈزلۈك، قەلەم قاشلىق، خۇمار كۆزلۈك گۈزەل بىر قىز ئىدى.
«ھەسسىنات، كېيىكنىڭ ئۆزىغۇ بۇ، — دەپ ئويلىدى شېرىپ دورغا قىزغا يەۋەتكۈدەك قاراپ،— مۇشۇنداق گۈزەللەر بىلەن ئۆمۈر بويى مەشغۇل بولساڭ، ئۆمرۈڭنى بىسكارغا ئۆتكۈزمىگەن بولىسەن — دە! . . .»
ئۇ قىزنىڭ قولىدىن دوغاپ قۇيۇلغان قاچىنى ئالدى — دە، دوغاپنى تېزلا ئىچىپ، قاچىنى بىكارلاپ قىزغا قايتۇرۇپ بەردى ۋە:
— ئاپئاق قىز، ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە قانداق بارغىلى بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن.
— تالاغا چىقىپ باقمىغان تۇرسا ئۇ بىلەمدۇ؟ — دېدى

موماي ۋە:

— مۇشۇ ئىرنقنى بويلاپ يۇقىرنقى تەرەپكە قاراپ ماڭسىڭىز ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە يېتىپ بارالايسىز بەگ يىگىت!

— خوش ئەمىسە، چوڭ ئانا، مەن يەنە كېلىمەن! — دېدى شېرىپ دورغا گۈلھەسەلگە يېۋەتكۈدەك بىر تىكىلىپ قاراپ قويغاندىن كېيىن.

گۈلھەسەل ئىچىدە: «ئىلاھىم، كەلمەي بوينۇڭ قاتلىشىپ ئۆلەرسەن!» دەپ قارغىدى ئۇنى.

— ئىلاھىم، يامانىنىڭ كۆزىدىن، ئاچىنىڭ ئوتىدىن ساقلىغايسەن! — دەپ موماي ياغاچتەك ئورۇق قوللىرىنى دۇئاغا ئېگىز كۆتۈردى...

* * *

سۇچىڭ ئابدۇللا بەگنىڭ ئۆيىگە گۈلھەسەل ئىسىملىك بىر ساھىبجامال چەنتۇ قىزنىڭ كەلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدى. شۇڭا، ئوغلى سۇ شوينى ئابدۇللا بەگنىڭ قېشىغا بۇ ئىشنى سۈرۈشتە قىلىشقا ئەۋەتتى.

ئابدۇللا نائىلاج سۇ شوينى گۈلھەسەل تۇرۇۋاتقان پىنھان بىر ئۆيگە باشلاپ كىردى.

— بۇ قىز ئەسلىدە خاننىڭ ھەرىمىنى بېزەيدىغان پەرىلەر گۈلخانىسىنىڭ گۈزەل گۈلى ئىكەندۇق، — دېدى سۇ شويە گۈلھەسەلگە يەۋەتكۈدەك تىكىلىپ تۇرۇپ، — ئادەم بۇنداق چىرايلىقلار بىلەن سۆھبەت قۇرىدىغان بولسا، بۇ دۇنيادىن ئارزۇ - ئارمانسىز كېتىدۇ — دە! بىراق، ۋاقتىسىز خازان قىلىپسىز بۇ قىزنىڭ باھارىنى!

— ياق، ياق! سۇ شويە، تېخى قولىنىڭ ئۇچىنىمۇ تۇتۇپ باقمىدۇق، — دېدى ئابدۇللا خوجا خۇشامەت قىلىپ

تۇرۇپ، — ئۆزىمۇ تامچە ئۆتمىگەن ئۆگزە، قوزۇق قاقمىغان تامدەك باكىر قىزدۇر بۇ! مۇبادا، ئامبال دارىنىڭ كۆڭلىگە ياقمىغان بولسا، مەن ئۇنىڭ مەردىن كېچەي، سىز ئۇنى سۇ دارىنغا ئالغاچ كېتىڭ.

— قېنى ئويلاپ كۆرەيلۇك، سوۋغات بەرمەكمۇ، سوۋغات قوبۇل قىلماقمۇ كىشىنى چەكسىز ساۋاپقا ئىگە قىلىدۇ! بىراق، بۇ ئىشنى ھازىرچە دارىن ئاتامدىن سىر ساقلىمىقىمىز لازىمدۇر. بىز ئالدى بىلەن تېتىپ كۆرەيلى ـ دە. بولمىسا، دارىن ئاتام دېگەن قېرى قاقباش بۇنداق شېرىن لوقمىغا تەنھا ئۆزىلا ئىگە بولۇۋېلىپ، بىزنى ھەرگىزمۇ يېقىن يولاتمايدۇ! شۇڭا، مەن بۈگۈن كەچتە بۇ گۈزەل چەنتۇ قىزنى ئېلىپ كەتكىلى كېلەي!

— ۋاي شۇنداق بولمامدىغان، كەمىنىلىرىنىڭ شويەگە قىلغان ئەرزىمەس كىچىككىنە بىر سوۋغىتىدۇر بۇ، — دېدى ئابدۇللا بەگ كۈچۈكلىنىپ تۇرۇپ.

— مەن سىزنىڭ بۇ تۆھپىڭىزنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالماسمەن. ئامبال ئاتامنىڭ ئالدىدا سىزنىڭ ياخشى گېپىڭىزنى قىلىمەن! — دېدى سۇ شويە ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ.

— يوغۇسۇ، يوغۇسۇ، بۇ قانچىلىك تۆھپە بولغاي؟ چەنتۇلار يۇرتىدا تۆت پۇتلۇق ياككاتاخ① تېپىلمىغىنى بىلەن، ئىككى پۇتلۇق چەنتۇ قىزلىرى دېگەن تۆكمە بولۇپ كەتكەن! شويە، مۇبادا ئىچلىرى پۇشسا، مېنىڭكىگە كېلىۋەرسىلە، تىرناقتا توختىغۇدەك ساھىبجامال چەنتۇ قىزلىرىنى تېپىپ ئەكېلىپ بېرىمەن! ھى، ھى! . . .

ئابدۇللا بەگ سۇ شويىگە ئارقا ـ ئارقىدىن خۇشامەت قىلىپ ئۆلگۈرەلمىگەنلىكتىن كاماك ئېغىزىنى يۇمالماي قالغانىدى. . .

① ياككاتاخ ـ سەلتەنەت سىمۋولى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇنىڭ مۈڭگۈزى بوغىغا، شەكلى ئەجدىھاغا، قۇيرۇقى بېلىقنىڭكىگە ئوخشايمىش.

*　　　　*　　　　*

خاقانى چىن ئامۇرسەنا يېغىلىقى بىلەن خوجا جاھان ـ خوجا بۇرھانىدىن يېغىلىقىنى باستۇرۇش يۈزىسىدىن ئۇدا بەش يىل ئېلىپ بارغان مىلىتارىستلار ئۇرۇشى كەڭ ئۇيغۇر مېھنەتكەشلىرىنىڭ بېشىغا ئىنتايىن ئېغىر كۈلپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. بولۇپمۇ بۇ ئۇرۇشنىڭ بىۋاسىتە نەتىجىسىدە ئۇچتۇرپان خەلقى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا تېخىمۇ ئېغىر مىللىي زۇلۇم ۋە ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيىگە دۇچ كەلدى. ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، مانجۇ مەمۇرلىرى بىلەن ئۇيغۇر بەگلىرى كەيپ ـ ساپاغا بېرىلدى. ھەشەمەتلىك تۇرمۇش ئۆتكۈزۈپ، ئىنتايىن چىرىكلەشتى. پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىك ئەۋج ئېلىپ كەتتى. مەسىلەن، قۇمۇل ۋاڭى يۈسۈپ خوجىنىڭ ئىنىسى ئابدۇللا بەگ مىلادى 1760 ـ يىلى ئۇچتۇرپانغا ھاكىمبەگ بولغاندىن كېيىن خەلقنى ئىنتايىن دەھشەتلىك ئەزدى. ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ ۋە ئۇچتۇرپاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغان غالچىلىرىنىڭ پۇقرالارغا سالغان زۇلۇمى تېخىمۇ دەھشەتلىك بولدى. ئۇلار مانجۇلار بىلەن بىرلىشىۋېلىپ، «ئامبالغا بېرىمىز!» دەپ ئالۋان ـ ياساقنى خالىغىنىچە كۆپەيتىشتى. شۇ چاغلاردا ھەر دەرىجىلىك مەمۇرلارغا ھۆكۈمەتتىن يىللىق مائاش ـ كۈلىياڭ راسخوتى بېكىتىپ بېرىلگەن بولسىمۇ، يەرلىك بەگلەر ھۆكۈمەتتىن تولۇق مائاش ـ كۈلىياڭ ئالمىغانلىقتىن، ئۆزلىرىنىڭ ئىش ھەققىنىڭ كەم قىسمىنى پۇقرالارغا ئالۋان سېلىش ئارقىلىق يىغىۋالاتتى. مەسىلەن، ئۈچىنچى دەرىجىلىك بەگ بولغان ھاكىمبەگ ئابدۇللانىڭ يىللىق مائاشى بەش يۈز سەر ئاق كۈمۈش ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ يەنە بىر يۈز ئەللىك

پاتمانلىق[1]تىرىلغۇ يېرى، سەكسەن تۇتۇن قوشى تامغىلىق ئورتاقچىسى بار ئىدى؛ ئالتىنچى دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ يىللىق ئىش ھەققى بەش مىڭ يارماق بولغاندىن سىرت، يەنە ئوتتۇز پاتمانلىق يېرى، تۆت تۇتۇن قوشى تامغىلىق ئورتاقچىسى بار ئىدى.

بەگلەر ۋە بەگلەرنىڭ ئۇرۇق - جەمەتلىرى، يېقىن - يورۇقلىرى ھېچقاچان ئالۋان - ياساق تۆلىمەيتتى. ئۇلارنىڭ تۆلەشكە تېگىشلىك ئالۋان - ياساقلىرى باشقا پۇقرالارنىڭ بېشىغا چېچىلاتتى.

شۇ چاغلاردا ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ مانجۇ مەمۇرلىرىغا تۆلەيدىغان يىللىق دىيەك - ماتا، زاكات - بېجى ئەسلىدىكى بەش خىلدىن كۆپىيىۋېرىپ، مىلادى 1765 - يىلىغا كەلگەندە ئاتمىش بەش خىلغا يەتتى. ئەسلىدىكىدىن ئون ئىككى ھەسسە ئېشىپ كەتتى!

بۇ ئاتمىش بەش خىل زاكات - باج: «جان پۇتۇكى»، «چوققا پۇتۇكى»، «خان پۇلى»، «پۇقرالىق پۇلى»، «ئوتۇن پۇلى»، «سامان پۇلى»، «ئۆتەك پۇلى»، «يول پۇلى»، «جام - رابات پۇلى»، «چېرىك پۇلى»، «مىراپ پۇلى»، «يەر پۇلى»، «دىيەك - پاراق»، «خام بېجى»، «قان بېجى»، «تۇياق بېجى»، «قوتان پۇلى»، «پالە»، «تاپان ھەققى»، «چاي پۇلى»، «چىراغ ھەققى»، «كۆك بېجى»، «كەپسەن»، «قۇشقاچ ھەققى»، «ساك پۇلى»، «قوۋۇق ھەققى»، «قوش سېلىقى»، «بوغۇز ھەققى»، «خوراش ھەققى»... ۋەھاكازالارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى[2].

سۇچىڭ ئۇچتۇرپاندا ئامبال بولۇپ تۇرغان بەش يىل

① بىر پاتمان ئۇچتۇرپان چارىكىدە ئۈچ يېرىم چارەككە توغرا كېلەتتى. ھالبۇكى، ئۇچتۇرپاندا بىر چارەك ئوتتۇز ئىككى جىڭ ھېسابلىناتتى.
② بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن مەھمۇت ئەلەم خوتەنى يازغان: «خوتەن تەزكىرىسى»گە قارالسۇن (قولىيازما).

ئىچىدە ھاكىمبەگ ئابدۇللاغا ئوخشاشلا خەلققە ئېغىر زۇلۇم - سىتەملەرنى سالدى. ئۇيغۇرلارنى كۆزگە ئىلمىدى. ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى خالىغىنىچە قۇل قىلىپ ئىشلىتىپ، ھەققىنى بەرمەي قوغلاپ چىقىراتتى. ئۇ ئۇچتۇرپان خەلقى ئارىسىدا خۇپىيە - جاسۇسلارنى ئىشقا سېلىپ، قاتتىق تەقىپ تۈزۈمىنى يولغا قويدى. ئۇ سەللا كۆزىگە سىغمىغان ئادەملەرگە «قارا گۇرۇھنىڭ غوللۇق ئادىمى» دېگەن بەتنامنى چاپلاپلا، قولچوماقلىرى ئارقىلىق تامغا باستۇرۇپ، قۇدۇققا تاشلاپ، قىل ئارغامچىدا بوغۇپ ئۆلتۈرۈپ يوقىتاتتى. سۇچىڭنىڭ پەرمانى بويىچە مەخپىي ئۆلتۈرۈلگەنلەر ئىككى يۈز ئادەمدىن ئېشىپ كەتكەنىدى!

سۇچىڭ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى سۇ شويە چىرايلىق ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنى ئۆز ئىختىيارىچە يامۇلغا ئەپكىرىۋېلىپ، زورلۇق قىلىپ، ئىپپەت - نومۇسىغا تېگەتتى. ئاتا - بالا ئىككىسى ھەتتا ئادەمگەرچىلىكتىكى ئەقەللىي ئەخلاق - ئەردەم دېگەننى قايرىپ قويۇشۇپ، خوتۇن - قىزلارغا بىرلىشىپ باسقۇنچىلىق قىلىشاتتى! ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھايۋانىي نەپسىنى قاندۇرۇپ بولۇشقاندىن كېيىن يەنە بۇ خوتۇن - قىزلارنى باشقىلارنىڭ نۆۋەتلىشىپ باسقۇنچىلىق قىلىشىغا بېرىپ، ئۆزلىرى تاماشا كۆرەتتى. ئۇلار ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنى يامۇلغا بىر ئەپكىرىۋالغىنىچە يىگىرمە - ئوتتۇز كۈن خوتۇن قىلىپ، ئويناپ زېرىككەندىن كېيىن ئاندىن يامۇلدىن قوغلاپ چىقىراتتى. ئۇچتۇرپانلىقلار دەردىنى ئىچىگە يۇتۇشۇپ پۇرسەت كۈتۈپ يۈرۈشتى[①]. ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىڭ ۋە ھاكىمبەگ ئابدۇللا ۋەكىللىكىدىكى مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇر

① يۇقىرىقىلارنىڭ تەپسىلاتى ئۈچۈن، زىڭ ۋېنۇ يازغان «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى، ئۇچتۇرپان يىغىلىقىنىڭ ئۆتمۈشى»گە قارالسۇن. بۇ كىتاب شاڭۋۇ نەشرىياتى تەرىپىدىن 1936 - يىلى 11 - ئايدا نەشر قىلىنغان.

خەلقى ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن دەھشەتلىك زۇلۇمى خەلقنىڭ غەزىپىنى تېخىمۇ قاتتىق، تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە قوزغاشقا سەۋەبچى بولدى ۋە گۈزەل مۇلكىي قەشقەرىيە دىيارىنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغا قەدەر بولغان ھەممىلا يەرنى خەلقنىڭ غەزەپ - نەپرىتىدىن ئىبارەت قۇرۇق ئوتۇن بىلەن تولدۇردى. بۇ ئوتۇنلارنىڭ چاراسلاپ يېنىپ پۈتۈن ئۆلكىنى قاپلىغان چوڭ يانغىنغا ئايلىنىشى ئۈچۈن تۇتۇرۇق بولىدىغان پۇرسەتلا كەم ئىدى! ئەلھال، بۇ پۇرسەت ئاخىر يېتىپ كەلدى. جىگدە ئالۋىنى ۋە ئېلىخان قەمبەر بەگنىڭ تۇيۇقسىز ئۆلتۈرۈلۈشى — دۇنيا تارىخىدا «جىگدە يېغىلىقى» دەپ يېگانە نام ئالغان مەشھۇر ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىنىڭ پارتلىشىغا تۇتۇرۇق بولدى!

نەزمە

ئىلاھىم بەندىلەرنى مۇڭغا سالدى،
كۆچۈردى جىگدىلەرنى تۇڭغا سالدى.
تېگىپ باشقا ھەمىشە تاياق - توقماق،
يېرىپ تەننى تۆمۈر دەررە بىلەن چوقماق!
زۇلۇم ئاشتى ھاشار - ئالۋان كېلىپ تېز،
ئاياغ - ئاستى قىلىندى كۆپ خوتۇن - قىز!
تۈگەپ تاقەت ئۇنىڭغا سەۋر - ئىمكان،
دېدۇق بولسۇن پىدا بۇ جان، تۆكۈپ قان!

— ئۇيغۇر خەلق تارىخي ناخشىلىرىدىن.

ئون تۆتىنچى باب

ئۆچتۇرپاندا قوزغىلاڭ

«قاراقچىلار ۋە ئوغرىلار پەيدا بولغانمەملى-
كەتتە، سەلتەنەت خۇددى مەستۇرە بولۇۋالغان
پادىشەنىڭ يۈزىدىكى چۈمپەردىگە ئوخشاپ
قالىدۇ! »

— شەيخ سەئىدى

مىلادى 1765 ـ يىلى (توخۇ يىلى) ئەتىياز پەسلى.

خاقانى چىننىڭ جەنۇبتىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە پۇقرالاردىن بەش خىل دېيەك ـ ماتا ۋە ئۆستۈرمە زاكاتتىن باشقا باج ـ پاراق ئالماسلىق ھەققىدىكى ۋەدىلىرى ئەمەلگە ئاشمىدى. خاقانى چىن بۇنىڭدىن بەش يىل ئىلگىرى ئەلگە يارلىق چۈشۈرۈپ ئاشكارا جاكارلىغان بەش خىل دېيەك ـ ماتا مانا ئەمدى خۇددى شاخقا قونغان قۇشقاچتەك بىرىگە بىرى قوشۇلۇۋېرىپ، ئاتمىش بەش خىلغا يەتتى! نارازىلىق بارغانسېرى كۈچەيدى. خاقانى چىننىڭ مانجۇ سەلتەنىتى جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئۇنۇملۇك يۈرگۈزۈشنى ماددىي جەھەتتە كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، يەرلىك پۇقرالاردىن كۆپلەپ پۇل تەلەپ قىلاتتى. بىراق، خاقانى چىن چەنلۇڭ بۇ

پۈلنى قايسى يول بىلەن تېپىش توغرىسىدا بولسا ئاز ئويلايتتى. ئۇ بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىنىڭ جەنۇبىتىكى ھەرقايسى مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە تۇرۇۋاتقان مەمۇرلىرىغا پەرمان چۈشۈرۈشلا كۇپايە قىلىدۇ، دەپ ھېسابلايتتى. خاقانى چىنىنىڭ جۇڭغارىيە بىلەن مۈلكى قەشقەرىيىنى بويسۇندۇرۇش يۈزىسىدىن ئېلىپ بارغان ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشلىرى ئەلنى خاراب قىلغان، پۇقرانىڭ يىلىكىنى قۇرۇتقان بولسا، ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا ئۆلىنىپ كەلگەن سىپىل ھاشىرى پۇقرالارنىڭ ھالىنى كەتكۈزۈپ، قەددىنى پۈكۈپ تاشلىغانىدى. ئەمما، خاقانى چىنىنىڭ ئاچكۆز ئەمەلدارلىرى بۇنىڭلىق بىلەن ھېچكىمنى ئاياپ قويۇشقىنى يوق. دېھقانلار، چارۋىچىلار، شەھەرلەردىكى سودىگەرلەر ۋە مىسكەرلەر، قۇيمىچىلار، تۆمۈرچىلەر، ياغاچچىلار، ناۋايلار، قاسساپلار، باپكارلار، شۇستىگەرلەر، كۆنچىلەر، ئىلمەدۇز - خىمەگەرلەر قاتارلىق ھۈنەرۋەن - كاسىپلاردىن تەركىب تاپقان كەڭ پۇقرالار تەبىقىسى ئۆزلىرىنىڭ يانچۇقلىرىدىكى ئەڭ ئاخىرقى تەڭگىلىرى بىلەن نەپسانىيەتچى بالاخور ئەمەلدارلارنىڭ تېگى يوق چۆنتەكلىرىنى تولدۇرۇشلىرى لازىم ئىدى. بۇ ئەمەلدارلار بولسا پۇقرالار ئۈستىدىن خاقانى چىن نامىدىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزەتتى. ھالبۇكى بۇ ئەمەلدارلارنىڭ بۇنداق خىلمۇ - خىل تەرتىپسىزلىكلىرى ئەل ئىچىدە تۈرلۈك بىسەرەمجانلىقلارغا سەۋەبچى بولاتتى!

نىھايەت، ئۇچتۇرپان خان ئامىلى سۇچىڭ بىلەن ھاكىمبەگ ئابدۇللالارنىڭ خاقانى چىن نامىدىن ئۇچتۇرپان ئاھالىسىگە سالغان جىگدە ئالۋىنى بىردىنلا پۈتۈن جەنۇبىتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى قاپلىغان مۇشۇنداق چوڭ بىر بىسەرەمجانلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى!

* * *

مىلادى 1765 - يىلى ماھى سەپەرنىڭ 14 - كۈنى. شاغىبەگ رەھمەتۇللا پەرمان بويىچە ئىككى يۈز قىرىق ھاشارچىغا بۇنىڭدىن بىر يىل ئىلگىرى تېگى — يىلتىزى بىلەن تۆڭغا ئولتۇرغۇزۇپ تۇتقۇزۇلغان يىگىرمە تۆت تۈپ جىگدىنى كۆتۈرگۈزۈپ ئاستانە - بېيجىڭغا ئېلىپ ماڭدى. ھاشارچىلارغا بۇ جىگدىلەردىن باشقا يەنە ئۈچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىڭنىڭ ئۆز يۇرتىغا ماڭغۇزغان ئالتۇن - كۈمۈشلىرى بىلەن باشقا مەرغۇپ ماللىرىنى بىللە كۆتۈرۈپ مېڭىش ۋەزىپىسىمۇ يۈكلەنگەنىدى. بۇ ئېغىر ماللارنى سۇچىڭنىڭ ئۆكتەم ئوغلى — سۇ شويە يالاپ ئېلىپ ماڭغانىدى. ئۇلار ئېلىقىش دۆڭ[1] دېگەن يەرگە ئون چاقىرىم قالغاندا سۇچىڭنىڭ مال - دۇنياسىنى كۆتۈرۈپ ماڭغان مەتياقۇپ دېگەن بىر ھاشارچىنىڭ پۇتى مىتكوت كېتىپ يىقىلىپ چۈشتى.

سۇ شويە:

— ھەي ئۆلۈمتۈك چەنتۇ! يۇرتۇڭدىن چىقا - چىقمايلا يالقاۋلىق قىلغىلى تۇردۇڭمۇ! — دەپ ئاچچىقلاپ كەلگەن پېتى تاياق بىلەن مەتياقۇپنىڭ كاللا - باشلىرىغا ئۇرۇپلا كەتتى. تاياقنىڭ زەربىسىدە جېنى قاقشاپ كەتكەن مەتياقۇپ:

— ھەي ساراڭ شويە، نېمىشقا ئۇرىسەن مېنى؟ — دەپ ئۇنىڭغا ياندى. ھاشارچىنىڭ ئۆزىگە يېنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تېخىمۇ غەزەپلەنگەن سۇ شوينىڭ راستتىنلا ساراڭلىقى تۇتتى. ئۇ قىلىچىنى قىنىدىن شارت قىلىپ سۇغۇرۇپ ئالدى - دە، مەتياقۇپنىڭ يەلكىسىگە غەزەپ بىلەن بىر قىلىچ چاپتى. مەتياقۇپنىڭ سول قولى يەلكىسى بىلەن قوشۇلۇپ يەرگە ئۈزۈلۈپ

① ھازىرقى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يار كۆۋرۈك ئېلىپكىتر ئىستانسىسى جايلاشقان ئورۇن.

چۈشتى. ئۇ «ۋاي!» دېگىنىچە ئېچىنىشلىق بىرلا ۋارقىرىدى كېيىن ئۇنى بىراقلا ئۆچتى...

بۇ پاجىئەنى كۆرگەن ھاشارچىلار غەزەپلەنگەن بولسىمۇ ئەمما قارا چېرىكلەرنىڭ قوللىرىدىكى نەيزە - قىلىچلاردىن ئەيمىنىپ، ئاچچىقلىرىنى ئىچىگە يۇتۇشقا مەجبۇر بولۇشتى.

— لەنىتى قارا چېرىكلەر بىزنى خاراب قىلىدىغان بولدى، — دېدى ھاشارچىلارنىڭ ئارىسىدىكى بايمۇرات دېگەن بىرى، — ئۆيلىرىمىزگە تىرىكمىز كېلىشنى ياكى ئۆلۈكىمىز كېلىشنى بىر ئاللادىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدۇ!

— ئۆلۈمىمىزنى مۇشۇنداق كۈتۈپ تۇرامدۇق؟!...

بۇ ۋاقىتتا ۋەقە يۈز بەرگەن يەردىكى شاۋقۇن - سۈرەننى ئاڭلاپ قارا چېرىكلەر يېتىپ كېلىشتى. ئۇلار كىشىلەرنىڭ ۋارقىراشقان ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ، ھاشارچىلارنىڭ سۇ شويىگە دوق قىلىشىۋاتقانلىقىنى چۈشىنىشتى ۋە قوللىرىدىكى قامچا بىلەن ئۇرۇپ ئۇلارنى تارقىتىۋەتتى...

— بېگىم، ھاي رەھمىتۇللا بېگىم! — دەپ توۋلىغان ئاۋازنى ئاڭلاپ شاغىبەگ رەھمىتۇللا ئارقىسىغا قارىدى. بىرسى دۆڭنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ ھەدەپ ئۇنىڭغا ئىشارەت قىلىۋاتاتتى.

— ھە نېمە ئىش؟ — دېدى رەھمىتۇللا بەگ ھېلىقى كىشىنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭ توقىلەك دورغا ئىكەنلىكىنى تونۇدى، — توقىلەك قارى، بۇ يەردە نېمىش قىلىپ يۈرىسىلە؟ ئەجەب ئۆڭىسىلىڭلار ئۆچۈپلا كېتىپتىغۇ؟

— ۋاي بېگىم، بولمىدى!... — توقىلەك قارىنىڭ تىلى ئاغزىغا تىقىلىپ سۆزلىيەلمەي قېلىۋاتاتتى.

— ھە نېمە ئىش بولدى؟ ئادەمنى ئۇنداق تەقەززا قىلمىساڭلا! — دېدى رەھمىتۇللا بەگ تىت - تىت بولغىنىدىن تېرىكىپ.

— بېگىم، سىلى ھاشارچىلارنى ئېلىپ ماڭغاندىن كېيىن سۇ دارىيىن قارا چېرىكلىرىنى ئەۋەتىپ ئېلىخان بېگىمنى تۇتۇپ كەتتى. يەنە، يەنە. . .
— يەنە نېمە ئىش يۈز بەردى؟ — دەپ ئالدىراپ سورىدى ئۇنىڭدىن رەھمىتۇللا بەگ ئەنسىرەپ.
— يەنە مەيە ئەۋەتىپ ئاغىچا خېنىمنىمۇ يامۇلغا ئالدۇرۇپ كەتتى!
— ئاتامنى نېمىشقا تۇتۇپتۇ؟!
— ئېلىخان بېگىمنى نېمە ئۈچۈن تۇتقانلىقىنى بىلمىدىم، بىراق، — دېدى توقىلەك قارى ئەتراپىغا ئالاق - جالاق بولۇپ قاراپ قويغاندىن كېيىن، — شېرىپ دورغىنىڭ ئېيتىشىچە، ئاتىلىرىنى قارا گۇرۇھنىڭ باش سەردارى دەپ قارىلاپ تۇتقان ئوخشايدۇ.
«سۇچىڭ ئاخىر قول سالپتۇ — دە! — دەپ ئويلىدى رەھمىتۇللا بەگ، — كۆرىمىزغۇ تېخى، كىمنى كىم تۇتۇپ ئۆلتۈرىدۇ؟ ھېسابى بار دۇنيا بۇ! . . .»
— ئاتام ھازىر نەدىكەن؟ — دەپ سورىدى رەھمىتۇللا بەگ ئۇنىڭدىن.
— سۇ دارىينىڭ يامۇلىدا سىيە بولۇپ ئىشلەيدىغان مۇنىرىدىن دورغىدىن سوراشتە قىلدۇق. ئۇمۇ ئېلىخان بېگىمنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئۇقمايدىكەن. ئەمما، ئۇ بېگىمنى «سۇ دارىينىڭ ئارقا ھويلىسىدىمىكىن» دەيدۇ.
— نېمە؟! — رەھمىتۇللا بەگنىڭ بېشىدىن تۈتۈن چىقىپ كەتتى. چۈنكى ئۇ سۇچىڭنىڭ ئارقا ھويلىسىدا مەخسۇس مەخپىي ئۆلتۈرۈلىدىغانلار تاشلىنىدىغان تېگى يوق بىر زىندان بار ئىمىش، دەپ ئاڭلىغانىدى. شۇڭا:
— خەپ سۇچىڭ، سەن ئاخىر مېنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قىستىدىڭ — ھە! — دەپ چىشىنى غۇچۇرلاتتى رەھمىتۇللا

بەگ. ئاندىن توقمىلەك قارىنى ئۆكىسى ئەسمىتۇللا بەگكە ئۆز ئـادەملىرىنى ئـېلىپ ئـېلقىش دۆڭگە دەرھال يېتىپ كـېلىش ھـەققىدە خەۋەر يەتكۈزۈشكە ماڭدۇردى. . .

ماھى سەپەرنىڭ 14 ـ كۈنى كېچىسى، ئېلقىــش دۆڭ ئەتراپىغا غەزەپلەنگەن ئادەملەر ئارقا ـ ئارقىدىن توپلىنىــشقا باشلىدى. دۆڭنىــڭ ئۈستىـــــدە لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان گۇلخان دۆڭنىڭ ئەتراپىنى كۈندۈزدەك يوپيورۇق يورۇتۇۋەتكەنىــدى. مەيداندا ئادەملەر سانجاق ـ سانجاق بولۇپ تۇرۇپ كېتىشكەن. كىشلەرنىڭ ئاياغ ئاستىلىرىدا ياغاچ تۈگىنىڭ پارچىلىـــرى چېچىلىپ ياتاتتى. دۆڭنىڭ ئۈستىدە بىرنەچچە ئادەم تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئوتتۇرا بويلۇق، ئەللىكنىڭ قارىسىنى ئالغان تەمبەل بىر ئادەم جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن ۋارقىراپ سۆزلىمەكتە ئىدى. ئۇ تۆتىنچى دەرىجىلىك شاغىبەگە رەھمىتۇللا ئىدى. يېنىدا تۇرغانلارنىڭ بىرى ئۇنىڭ ئىنىسى ئەسمىتۇللا بەگ ئىدى. يەنە بىرى ئۇنىڭ جىيەنى، لەمجىنلىك[1]بەشىنچى دەرىجىلىك بەگ ئەمرۇللا ئىدى. قالغانلار يار مەھەللىلىك[2] بەشـــنچــى دەرىجىلىك قازىبەگ غوپۇر، بەشىنچى دەرىجىلىك مىــراپبەگ ھوشۇر، شاغىبەگ مۇھەممەت رېھىملار ئىدى. ئەسمىـــتۇللا بەگنىڭ يېنىدا تۇرغان ئېگىز بويلۇق قىران يىگىتنىڭ ئىسمى تاھىر بەگ بولۇپ، ئۇ رەھمىتۇللا بەگنىڭ كۈيئوغلى ئىدى.

— قېرىنداشلار! — دەيتتــى رەھمىتــۇللا بــەگ، — جەۋرى ـ زۇلۇم ھەددىدىن ئاشتى. پىچاق سۆڭەككە بېرىپ يەتتى. بەس، ئەمدى سەۋرىمىز تاشتى! بۇ دارېنلار نېمە قىلغانغا بىزنى مۇشۇنچىۋالا خورلايدۇ؟ يۈرەك پارىلىرىمىزنى قىيىن ـ قىستاققا ئېلىپ ئۆلتۈرگەننى ئاز دەپ، نېمىــشقا خوتۇن ـ قىزلىرىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلىدۇ؟ بىزمۇ ئىنسانغۇ؟ ھەدىسىنە:

①   ② ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يەرناملىرى.

«ئىنسانلار تاغاقنىڭ چىشىدەك باپ ـ باراۋەر» دېيىلگەن. ئەمما، قېنى ئۇ باراۋەرلىك؟! بىزنى ئاللا ئىنسان دەپ ياراتقان! ئالدىغا بىدە بىلەن سامان تاشلاپ بېرىپ قوتانغا سولاپ قويسا بولۇۋېرىدىغان هايۋان ئەمەس ـ تە بىز! قېرىنداشلار، قولىمىزغا تاياق ـ توقماق ئېلىپ، بۇ لەنىتى مەنچىڭلارنى سۈرۈپ ـ توقاي قىلايلى! دەپسەندە قىلىنغان نومۇسىمىزنى ئاقلايلى! قېنى، قېرىنداشلار، ئارقامدىن مېڭىڭلار! قانخورلارنىڭ ئۇۋىسى بولغان مۆلچەر تاغ قەلئەسىنى چۇۋۇپ تاشلايلى!

— ئالغا! قېرىنداشلار، يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم! جانغا ـ جان، قانغا ـ قان!...

هاياجانلانغان، غەزەپلەنگەن خەلق رەهمىتۇللا بەگلەرنىڭ كەينىدىن قارا كالتەك بولۇشۇپ، ئارا ـ گۈرجەكلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ گۈررىدە مېڭىشتى. ئۇلار قىقاس ـ چۇقان ئىچىدە تاغنى تالقان قىلغۇدەك كۈچ ـ شىجائەت بىلەن ئۇدۇل سۇچىڭنىڭ ئامبال يامۇلىغا — مۆلچەر تاغ قەلئەسىگە قاراپ ئاتلاندى...

* * *

قاسىم خوجا ئېلىقىش دۆڭدە غەلىيان چىققانلىقىنى يامۇلغا خەۋەر قىلغىلى كەلگەندە، هاكىمبەگ ئابدۇللا بىرنەچچە مەيخور هەمتاۋاقلىرى بىلەن كېچىچە ئىچكۈۋازلىق قىلىشىپ تۈننى بىدار ئۆتكۈزۈشكەنىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرنەچچىسى «چېكىسى ئۇخلاپ» چۈشۈپ، كات ئۈستىدە ئوخلا ـ دۈمدە يېتىشاتتى.

قاسىم خوجا قاق سەهەردىلا ئىشىكتىن ئۇسۇپ كىردى ۋە:

— ئى بەگ جانابلىرى، بولمىدى، ئىش چاتاق! — دەپ ۋايساپ كەتتى. بۇ چاغدا كېچىچە ئىچكەن ئۆتكۈر شارابنىڭ كۈچىدىن شىركەيىپ بولغان هاكىمبەگ ئابدۇللا ئۇنىڭ بۇ گېپىگە پىسەنتمۇ قىلماستىن قولىغا ئېلىۋالغان جامدىكى شارابنى بىر

كۆتۈرۈپلا ئىچىۋەتتى. ئاندىن:
— ھاكىمىيەت كېچىسىنىڭ ئەمىنلىك چىرىغى ئۆچۈپتىمۇ ياكى دۆلەت زەنجىرى باغلاقتىن ئۈزۈلۈپتىمۇ؟ زادى نېمە ئىش بولۇپتۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن.
— ئى بەگ جانابلىرى، — دېدى قاسىم خوجا ھاسىراپ تۇرۇپ، — بۈگۈن كېچە رەھمىتۇللا بەگ ھاشارچىلارنى قوترىتىپ ئېلىش دۆڭدە غەلىيان كۆتۈردى. غەلىيانچىلار سۇ دارىنىڭ شويىسى بىلەن قارا چېرىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈشتى. بۇ ۋەقەنى كۆرۈپ، ھوش شارابىم بېشىم جامىدىن تۆكۈلۈپ، جانابلىرىغا خەۋەر يەتكۈزىمەن دەپ پالاقلاپ يۈرۈپ ھېچ ھالىم قالمىدى. مۇبادا، بۇ ئىشنى سۇدارىن بىلەن سىلى بەگ ئاتامغا مەلۇم قىلىشنى كېچىكتۈرسەم غەزەپكە قالارمەنمىكىن، دەپ قورقتۇم. شۇڭا، كېچىلەپ يېتىپ كەلدىم.
ئابدۇللا بەگ بۇ گەپنى ئاڭلاپ دەرھال سەگەكلەشتى، شېرىپ دورغىنى يېنىغا چاقىردى ۋە:
— نۆۋكەرلەردىن دەرھال بىرنەچچىسىنى جەم قىلىپ، ئول ئەجىلى توشقان گەدەنكەشلەرنى ھازىرنىڭ ئۆزىدە تۇتۇپ كېلىڭلار - دە، پۇت - قوللىرىنى باغلاپ زىندانغا تاشلاڭلار! ھەر كۈنى بىردىن تارتىپ چىقىرىپ چەكسىز ئازاب - ئوقۇبەتلەر بىلەن قىيناپ ئۆلتۈرۈڭلار. قېنى، قالغان گەدەنكەشلەرنىڭ بۇنىڭدىن قاتتىق ئىبرەت ئالمىغىنىنى بىر كۆرەي! — دەپ ئەمىر قىلدى.
— قۇللۇق، تەخسىر، ئەمرىڭىزگە پەرمانبەردارمەن! — دېدى شېرىپ دورغا شىركەيىپ ئابدۇللا بەگكە تەزىم قىلىپ تۇرۇپ.
— سەن دەرھال ئىشىڭغا ماڭ! — دېدى ئابدۇللا بەگ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ شىركەيىپلىكى پۈتۈنلەي يېشىلىپ كەتكەنىدى، — قاسىم خوجا، سىز مېنىڭ بىلەن بىللە سۇ

دارىنىڭ يامۇلىغا بارىسىز.
ئۇ كات ئۈستىدە يېتىشقان مەستلەرنى تۇرتتى:
— بۇلۇڭلار، تېز ئورنۇڭلاردىن تۇرۇڭلار! هوي يارىماسلار، مەن سىلەرگە دەۋاتىمەن! — دەپ قەھىر قىلدى ئۇ.
— رەھىم قىلىڭ بېگىم. بىر نۆۋەت ئۆتۈپ كەتسۇن! — دەپ غۇدۇرىدى مەستلەردىن بىرى، نېمىش بولغانلىقىنى ئۇقالماي.
مەستلەرگە گەپ ئۇقتۇرىمەن، دەپ ئۆزىنى ئاۋارە قىلىشنى خالىمىغان ئابدۇللا بەگ ئۇلارنى تاشلاپ قويۇپ چىقىپ كەتتى...

* * *

قوزغىلاڭچىلار ئازغىنە چېرىكى بىلەن يامۇل ئىچىگە بېكىنىۋالغان ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىڭنى مۆلجەر تاغ قەلئەسىگە سولىۋالدى.
شۇ كۇنى ئەتىگەندىلا ئۇچتۇرپان شەھىرى ھەددىدىن تاشقىرى مەنزىرىگە كىرگەنىدى. ئادەملەر نۇرغۇن بولۇپ، دۇكانلار تاقاقلىق ئىدى. ئادەملەر توپ - توپ، گۇرۇھ - گۇرۇھ بولۇشۇپ چاھارسۇغا توپلانماقتا ئىدى. ھەممىلا يەردە ھاياجانلانغان، غەزەپلەنگەن چىرايلار كۆرۈنەتتى. گويا ئاسماندىن ئادالەت تەلەپ قىلىۋاتقاندەك سان - ساناقسىز قوللار غەزەپ سادالىرى بىلەن يۇقىرىغا كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. خەلقنىڭ غەزەپ سادالىرى ئىچىدە رەھمىتۇللا بەگنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى ياڭرايتتى:
— يۇرتىمىزدا ئادالەت يوق! ھەممىلا يەردە تەڭسىزلىك، قانۇنسىزلىق، پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىك، چىرىكلىك ھۆكۈم سۈرمەكتە. ئەمەلدارلار خۇددى ئوغرى - قاراقچىلاردەكلا پۇقرانى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشماقتا. ئوغرى - قاراقچىلار ھۆكۈم سۈرگەن

بۇ مەملىكەتنە سەلتەنەت خۇددى مەستۇرە بولۇۋالغان پاھىشە خوتۇننىڭ يۇزىدىكى چۈمپەردىگە ئوخشاپ قالدى. خاقانى چىن پارىخورلۇقنى يىلتىزىدىن قۇرۇتالمىغانلىقتىن، ئەل ئاسايىشلىق تاپالمىدى. ئەلدە خىيانەتچىلىك ئەۋج ئالغانلىقتىن، يۇرتدارچىلىق ئىشى روناق تاپالمىدى. شۇڭا، تەڭسىزلىك، پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىك ۋە چىرىكلىكنى تۇگىتەلمىگەن بۇنداق سەلتەنەتنىڭ قانداقمۇ ئابرۇيى بولسۇن؟! ئاللا تائالا بىز بەندىلىرىنى زۇلۇم - سىتەم ئاستىدا ياشىسۇن دەپ ياراتقان ئەمەس! بىراق، بۇ يۇرتىمىز زۇلۇم دۇنياسىغا ئايلاندى. ئاللا بۇنداق بولۇشنى ھەرگىز راۋا كۆرمەيدۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاممۇ راۋا كۆرمەيدۇ! بىرلىرى يىپىشىۋاتىدۇ، مىڭلىرى ئۇلارنى بېقىشىۋاتىدۇ. ئاللا بۇنى ھەرگىز راۋا كۆرمەيدۇ! قۇرئان كەرىمدە ئۇلۇغ ئاللا شۇنداق دېگەن: «زۇلۇم - سىتەم سالغۇچىلار كاپىردۇر؛ زۇلۇمغا ئۇچراپ تۇرۇپمۇ قارشى چىقمىغۇچىلار، باشقىلارنىڭ ئۆزلىرىنى بۇلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ ئۆزىنى بۇلاشقا يول قويغۇچىلار، ئاچلىقنىڭ ئازابىنى تېتىپ تۇرۇپمۇ قارشى تۇرمىغانلار، ئۆلۈملىرىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ شۈكرى - قانائەت قىلغانلار ھەم كاپىردۇر! زۇلۇمنى تاماشا قىلغۇچى بىپەرۋالار ۋە زۇلۇمغا بويسۇنغانلارنىڭ ھەممىسى كاپىردۇر!» جەننەت زۇلۇمغا، يامانلىقلارغا قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ ئالدىدا تۇرۇپتۇ. پېتەر ئەمدى! لەنىتى مەنچىڭلارنىڭ ئۆز بېشىمچى مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلۇمغا يەنە قاچانغىچە تاقەت قىلىپ تۇرىمىز؟!

رەھمىتۇللا بەگنىڭ ئاددىي ئەمما مەنىسى چوڭقۇر سۆزلىرى قۇلاق سالغۇچىلارنى تېزلا ئويغىتىپ، ئۇلارنىڭ قەلبىدىكى غەزەپ يالقۇنىنىڭ ئۆرلىشىگە سەۋەبچى بولدى. خالايىق داد - پەرياد كۆتۈردى. ئۇلارنىڭ ئاۋازلىرى مۆلجەر تاغ ئۈستىدىن

ئېشىپ ئۆتۈپ، يىراق ـ يىراقلارغا ئاڭلاندى. گويا يانغىننى كۆچلەندۈرگۈچى ئۇچقۇنلاردەك كۆكتە ياڭرىدى.
خەلق دەرھال نېرى ـ بېرىدىنلا نەيزە، تاياق ـ توقماق، تاش، خىش پارچىلىرى بىلەن قوراللىنىشتى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە قەتئىيلىك خۇددى يالقۇندەك چاقناپ تۇرماقتا ئىدى. بۇ ھېچكىممۇ ئۆچۈرەلمەيدىغان يالقۇن ئىدى. غەزەپلەنگەن خەلق رەھمىتۇللا بەگنىڭ كەينىدىن ئامبال يامۇلىغا قاراپ سۈدەك ئېقىشتى. ئۇلارغا يامانسۇ، ئالاساي، جىگدىلىك، قۇم ـ بۇلۇڭ، ئاقيار، ئوت بېشى، جايتاغ، دۇلدۇل ئوقۇر، ئەنجان مەھەللىسى، قوشتېغى، ماچاڭ ۋە قارا باغ قاتارلىق ئەتراپتىكى يېزا ـ مەھەللەرنىڭ ئاھالىسىمۇ كېلىپ قوشۇلۇشتى. ئۇلارنىڭ كۆپلىرىنىڭ شەھەردە نېمىدۇر تەييارلىنىۋاتقانلىقىدىن خەۋىرى بار ئىدى، شۇڭا ئۇلار ھەممىدىن ئاۋۋال قوزغىلاڭغا قوشۇلۇشقا قارار قىلىشىپ قويۇشقانىدى.
خەلق ئامبال يامۇلىنىڭ ئالدىغا توپلىنىپ ۋارقىراشقا باشلىدى:
— ھاي، سۇچىلىك دېگەن زالىم، بۇياققا چىق! قېنى سەن، ئابدۇللا دېگەن ئۆلگۈر دوزاخ ئىتى! چىقمامسەن؟
بىركەمدە سېپىل ئۈستىدىكى ئۇگەكنىڭ كەينىدىن سۇچىلىك بىلەن ئابدۇللانىڭ بېشى كۆرۈندى.
— ئەي نادان چەنتۇلار، — دېدى ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى ئابدۇللا، — سىلەر رەھمىتۇللا بەگكە ئەگەشمەڭلار. يامان پەيلىڭلاردىن يېنىڭلار! بۇ دۇنيا نۇرلۇق ھەم قاباھەتلىك، چۆل ھەم ئاۋات، ئۇ گوياكى بەڭگىلەرنىڭ تۇتۇرۇقسىز خىيالىغىلا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭغا گىرىپتار بولغانلار نادامەتتىن باشقا ھوسۇل ئالالمايدۇ. بۇ دۇنيانىڭ ھادىسىلىرى ھەر ۋاقىت يۈز خىل نەيرەڭلەرنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، سىلەر بۇ دۇنياغا ئالدانماي، غەپلەت ئۇيقۇڭلاردىن ئويغىنىڭلار! بولمىسا، بالا ـ قازانىڭ

ئۆكۈزنى پاراغەت خامىنىڭلارغا باغلىغان، ئۆز قولۇڭلار بىلەن ئۆز پۇتۇڭلارغا پالتا چاپقان بولىسىلەر. تولىمۇ ساددىلىق بىلەن دارىنىڭ ئاستىغا ئۆز پۇتۇڭلار بىلەن كەلگەنلىكىڭلارنى تۇيمايلا قالىسىلەر. خاقانى چىنىنىڭ سەلتەنىتىگە قارشى چىققانلىقىڭلار جانان چىنىدەك ھەم ياسالغان ئىستىھكامغا تاش ئاتقىنىڭلار بىلەن باراۋەردۇر! شۇڭا، شۈكرى قىلىڭلار!

— ئى لەنتى ئابدۇللا! — دەپ ۋارقىرىدى رەھمىتۇللا بەگ، — ھەي زالىم! ئىمانىڭ سۇس بولغانلىقىنىڭ ئۈچۈن بەندىلەرنىڭ شۈكرى قىلماقلىقىنىڭ ئۆزى ئازادلىق ئۈچۈن بولىدىغانلىقىنى بىلمەيسەن! ئاللا تائالا: «ۋەقەلەد زەنەگەن ۋەسسەر دۇنيا بىنا ساھىبىيە ۋە جەھەننامە...»① دېگەن. بۇ زېمىندىكى مەزلۇملارنىڭ ئاھۇ - زارلىرى، كۆزلىرىدىن ئاققان قان - ياشلىرى ئوتلۇق مالامەت تاشلىرىغا ئايلىنىپ، زۇلۇمنىڭ ئىگىسى بولغان سىلەرنىڭ بېشىڭلارغا تەگمەكتە. زۇلمەتتىن كېيىن چوقۇم كۈن چىقىدۇ! بىز بۇ قۇياشنى تاقەت بىلەن كۈتمەكتىمىز. چۈنكى، ئاتا - بوۋىلىرىمىز: «تاقەت قىلىش - قارشىلىق قىلىش بىلەن باراۋەردۇر!» دەپ ئۆگەتكەن! سەنلەر مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ئىستىھكاملىرىنى جانان چىنىدەك ھەم، پۇختا قىلىپ ياسالغان دەپ ئويلاشما، بىزنىڭ مۇشتۇمىمىزنى قۇرام تاش دەپ بىل. شۇنداق ئىكەن، خاقانى چىنىنىڭ جانان چىنىسى بىلەن خەلقىمىزنىڭ غەزەپ - نەپرىتىدىن ھاسىل بولغان قۇرام تاشنى بىر - بىرىگە ئۇرسا، چىنە قانداقمۇ تاشقا تەڭ كېلەلىسۇن؟!

— ...

خان ئامبال سۇچىڭ مۆلجەر تاغ قەلئەسىنىڭ مۇستەھكەملىكىگە ئىشىنىپ قەلئەنىڭ قوۋۇقلىرىنى چىڭ تاقاپ،

---

① «بىز دۇنيا ئۈستىدىكى ئاسماننى يۇلتۇز چىراغلىرى بىلەن بېزىدۇق ۋە ئۇلارنى شەيتانلارغا ئاتىدىغان تاش قىلىپ ياراتتۇق...»

ئاقسۇدىن كېلىدىغان ياردەمنى كۈتۈپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئەمما، نۇرغۇن خەلقنىڭ سىقىلىشقا نېمە بەرداشلىق بېرەلىسۇن؟! كىشىلەر يوغان لىم ياغاچلارنىسى كۆتۈرۈشۈپ كېلىشىپ، قەلئە دەرۋازىلىرىغا قاتتىق ئۇرۇشقا باشلىدى. ئاخىر، مۆلجەر تاغ قەلئەسى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن يىمىرىپ تاشلاندى. قەلئە ئاخىر رەھمىتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى!

ئالامان چېقىپ تاشلانغان قوۋۇقتىن ئامبال يامۇلىنىڭ ئىچىگە تاشقىن سۇدەك ئېقىشقا باشلىدى. يامۇلنىڭ سەيناسىغا بىرىنچى بولۇپ بېسىپ كىرگەنلەر يۈزىگە چۈمبەل تارتىۋالغان ئېگىز بويلۇق بىر «ئايال»نى كۆرۈپ قېلىشتى. ئەمما، ئۇنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشى ئايال كىشىگە ئوخشىمىغانلىقىنى كۆرۈپ، دەرھال ئۇنىڭ بېشىدىكى پەرەنجىسىنى يۇلۇپ ئېلىپ قارىۋىدى، كۆردىكى، ئۇ ئايالچە ياسىنىۋالغان ھاكىمبەگ ئابدۇللا ئىكەن!

— ئۇرۇڭلار، كاپىرغا يان باسقان بۇ نەپرەتلىك چاياننى دەسسەپ مىجىقىنى چىقىرايلۇق!

كىشىلەر ئابدۇللا بەگنىڭ ئۇچىسىدىكى ئايالچە كىيىملىرىنى يۇلۇپ سالدۇرۇۋالغاندىن كېيىن قوللىرىدىكى خىش بىلەن ئۇنىڭ يۈزىگە ئۇرۇشتى ۋە ئۇنى سۆرەپ ئېلىپ كېتىشتى. . .

باشقا قوزغىلاڭچىلار خان ئامبال سۇچىڭنى ئىزدەپ تېپىش ئۈچۈن قەلئەنىڭ ئىچىگە يۈگۈرۈشتى. بۇ چاغدا ئىككى قولى ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ ئىسسىق قانلىرى بىلەن بويالغان خان ئامبال سۇچىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرى يېتىپ كەلگەنلىكىنى تۇيدى. بىراق، ئۇ ئاسمانغا چىقىپ كېتەي دېسە ئاسمان يىراق، يەرگە كىرىۋالاي دېسە يەر قاتتىق، ئاخىر قەلئە ئىچىدىكى بىر توپ جىگدىگە ئۆزىنى ئېسىپ ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. قوزغىلاڭچىلار ئۇنى تاپقاندا، تېنى تېخى سوۋۇشقا

ئۆلگۈرمىگەنىدى. . .

*　　　*　　　*

ئاقسۇ خان ئامبىلى بيەن تاخەي ئۆچتۇرپاندا غەلىيان چىققانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال بەش يۈز چېرىك بىلەن ئون - يىگىرمە توپنى كۆتەرتىپ ئۆچتۇرپانغا يېتىپ كەلدى ۋە رەھمىتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلارغا ھەيۋە كۆرستىش ئۈچۈن سېپىل سىرتىدىكى بىر دۆڭدە بارگاھ تىكىپ، توپ - زەمبىرەكلىرىنى قۇرغۇزۇپ تەييار قىلغاندىن كېيىن سېپىل ئاستىغا ئات سېلىپ كەلدى ۋە سېپىل ئۈستىدە جەڭچىلىرىنى سەپراس - چەپراس قىلىپ تەق تۇرغان رەھمىتۇللا بەگكە: «ھەي غەلىيانچى، خاقانى چىنىنىڭ مائاش - كۆلىياڭنى يەپ تۇرۇقلۇق، يەنە ئىسيان كۆتۈرۈشكە قانداق پېتىندىڭ؟ ھازىرنىڭ ئۆزىدە تېز تەسلىم بولساڭ بولدۇڭ، بولمىسا شەھەرنى توپقا تۇتقۇزۇپ، قېرى - ياش دېمەي ھەممەڭنى ئۆلتۈرگۈزگەي-مەن! شەھەرنى كۆيدۈرۈپ تۈپتالاس قىلىۋەتمىگۈچە ھەرگىز توختىمايمەن!» دەپ ۋارقىراپ تەھدىت سالدى.

بۇ چاغدا رەھمىتۇللا بەگ:

— ئى دوزاخ يۇتقۇر بيەن تاخەي، سۆزۈمگە قۇلاق سال! سەنلەر بىزدەك گۇناھسىز مەزلۇم پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ھەممىدىن ئاۋۋال قىلىچ سېلىشتىڭ! — دەپ جاۋاب بەردى قىلچىمۇ ھولۇقماستىن، — بىزدەك گۇناھسىزلارنىڭ قېنىنى تۆككىنىڭلار خۇددى ئۆز ئېلىڭلاردىكى قوشۇننى قىرغىنىڭلارغا ئوخشاشتۇر! مۇبادا، بۇ سۆزۈمگە ئىشەنمىسەڭ، تەڭرىتائالانىڭ قۇدرىتىنى تاماشا قىلىپ كۆرگەيسەنكى، ھازىر بېشىڭدىكى دۇبۇلغاڭ ئۇچۇپ كېتىدۇر! مانا بۇ تاش بىلەن سەنلەرگە خەۋەر يەتكۈزدۈم. تۇغۇڭنىڭ شەددىسىگە قارىغايسەن! — دېگىنىچە

قولىدىكى سالغىسىغا ئىككى تال تاشنى سېلىپ چۆرۈپ - چۆرۈپ بىر ئېتىۋىدى، سالغىدىن غۇيۇلداپ ئۇچۇپ چىققان تاشلار مانجۇلارنىڭ شامالدا لەپىلدەپ تۇرغان ئەجدىھا سۈرەتلىك سېرىق تۇغىنىڭ شەددىسىنى ۋە بېيەن تاخەينىڭ بېشىدىكى دۇبۇلغىسىنى ئۇچۇرۇۋەتتى.

رەھمىتۇللا بەگ كۈچلۈك قوللىرى بىلەن تاش ئېتىپ، تىل خەنجىرى بىلەن شۇنداق سۆزلەرنى قىلغاندىن كېيىن بېيەن تاخەينىڭ تېنىگە تىترەك ئولىشىپ، قول - پۇتلىرى قولاشماي قالدى. ئاخىر ئۇ سېپىل ئاستىدىن بارگاھىغا قايتىشقا مەجبۇر بولۇپ، توپچى چېرىكلىرىگە شەھەرنى توپقا تۇتۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۈستىدىن ئىككى ھارۋا قاتار مېڭىش مۇمكىن بولغان بۇ ئۇچتۇرپان سېپىلى مەزمۇت بولغاچقا، ھېلىغۇ ئون - يىگىرمە توپ ئىكەن، پۈتۈن بىر تاغنىڭ تېشى ئېتىلغان تەقدىردىمۇ قىمىرلىمايدىغاندەك قىلاتتى.

سېپىل ئۈستىدىكىلەرمۇ بوش كەلمىدى. ئۇلار يۇقىرىدا تۇرۇپ پوتەي - ئۇگەكلەرنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنۇۋېلىپ، سېپىل ئاستىدا تۇرۇشقان بېيەن تاخەينىڭ قارا چېرىكلىرىگە قېلىن ئوق ياغدۇرۇپ تۇرۇشتى. گاھىدا ئۇلار ئاتقان ئوقلار شۇنچە ئۇزاققا كېتەتتىكى، يىراقتىكى بىرەر چېرىككە ياكى ئاتقا تېگىپ، مانجۇلارنى ساراسىمىگە سالاتتى. قوزغىلاڭچىلار بەزىدە سېپىل ئۈستىدىن تۆۋەنگە كۆيۈۋاتقان ئوت تاشلاپ، قايناق موملارنى تۆكۈپ، قارا چېرىكلەرنى سېپىل تۆۋىدىن يىراققا قوغلايتتى.

بېيەن تاخەينىڭ «ئالداش، دوق قىلىش ھىيلىسى» كارغا كەلمىگەنلىكتىن، ئۇ ئۆزىنىڭ «ھەيۋە كۆرسىتىپ، ئىندەككە كەلتۈرۈش» تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ، «شەھەرنى شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇپ، غەلىيانچىلارنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇپ تاشلاش» ئۈچۈن توپچى چېرىكلىرىگە بۈگۈن تاڭ سۈزۈلۈشتىن ئىلگىرى شەھەرنى ئۈدۈلدىن شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇشقا بۇيرۇق

چۈشۈردى.

ئەڭ دەسلەپكى پەيت ھەقىقەتەن قورقۇنچلۇق ئىدى. شەھەر ئىچىدىكى قوزغىلاڭچىلار توپ ئوقلىرىنىڭ دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرى ئىچىدە مەڭدەپ، ئالاقزادە بولۇپ كېتىشتى. قورقۇپ خۇدىنى يوقاتقان بەزى كىشىلەر پارتلاش سادالىرى ئىچىدە نېمە قىلىشنى بىلمەي، بېشى قايغان تەرەپكە ئۆزلىرىنى ئېتىشاتتى. كىشىلەر بىر - بىرىنىڭ ئىسملىرىنى ئاتىشىپ چاقىرىشاتتى. ۋىڭىلداپ ئۇچۇپ كېلىۋاتقان زەمبىرەك ئوقلىرى كوچىلارغا، ئۆيلەرنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپ، ۋاللىدە نۇر چاقنىتىپ قاراڭغۇلۇقنى يورۇتاتتى - دە، غايەت زور ئاۋاز چىقىرىپ گۈلدۈرلەپ پارتلايتتى. شەھەرنىڭ ھەممىلا جايى ئىس - تۈتەك ۋە قالايمىقانچىلىقلار بىلەن تولغان، ئاتلار ئۈركۈشۈپ سەكرىشەتتى. ساق كىشىلەر ياربدار بولۇپ يىقىلغانلارنى دەسسەپ يۈگۈرۈشۈپ يۈرۈشەتتى. بىراق، تاڭ سۈزۈلۈشكە ئەگىشىپ ئالاقزادە بولۇپ يۈرۈشكەن بۇ كىشىلەر ئاخىر ئۆزلىرىنى تۇتۇۋېلىشتى. ئۇلار توپ ئوقلىرىنىڭ پارتلاش سادالىرىغا كۆنۈپ قېلىشتى. يەرگە چۈشۈپ پارتلاۋاتقان توپ ئوقلىرىنىڭ قۇلاق - مېڭىنى يەپ كېتىدىغان دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرى ئەمدى ئۇلار ئۈچۈن قورقۇنچلۇق تۇيۇلمايدىغان بولۇپ قالدى. بيەن تاخەينىڭ شەھەردىكى غەلىيانچىلارنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇپ تاشلاش يۈزىسىدىن شەھەرنى شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇشى ئارقىسىدا، قوزغىلاڭچىلار تېخىمۇ قەيسەرلىشىپ، تېخىمۇ جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. ھەتتا ئىككى مىڭدىن ئارتۇق قوزغىلاڭچى شەھەر ئىچىدىن ئات سېلىپ چىقىشىپ، بيەن تاخەينىڭ بەش يۈز چېرىكىنىڭ ۋەتتۇەرىكىنى چىقىرىۋەتتى. مەغلۇپ بولغان بيەن تاخەي شۇ قاچقانچە ئاقسۇغا كېلىپ،

سىپىلنى تاقىۋالغاندىن كېيىن ئاندىن يۇرتىكى ئورنىغا چۈشتى![1]

ئاشۇ دەۋردىن بىر قەرنە كېيىن ياشاپ، بۇ ۋەقەلەرنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلاشقا مۇيەسسەر بولغان شائىر، تارىخشۇناس موللا شاكىر ئۆزىنىڭ «زەپەرنامە» دېگەن داستانىدا شۇ قېتىمقى ئۇرۇش توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

. . . .

شوتا بىرلە يۈگۈردى تامام،
بۇ مۆلجەر تەرەپتىن ھەممە خاسۇ ـ ئام.
بۇ مەنچىڭلار مۆلجەر تەرەپتىن قاچىپ،
شەھەرگە ياغى كەلدى، دەپ قىچقىرىپ.
سۈرەن بىرلە قىقاس مەغلۇبەسى،
ئوت ئالماي پىلتىدىن دارىسى.

. . . .

بۇلار ئالدىراپ ئاغزىدىن ئوت ياقىپ،
قۇيۇپ ئەردىلەر نەچچە تۇڭ دارى.
ئو ئالدى تەپپو جاڭجۇڭ پورى،
بىراق گۈركىرەپ تەۋرىدى يەر ـ جاھان،
تۇتۇن بىلەن ئوت پۈرقىرار ئاسمان.
بۇ مەنچىڭلاردىن قالمىدى ھېچ ئەسەر،
ھەممە جەھەننەمگە قىلدى سەپەر.
چىقىپ ئاسمانغا بۇلۇتتەك تۈتۈن،
چۈشەر پارە ـ پارە، ئەمەس بىر پۈتۈن.
ھاۋادىن چۈشەر نەچچىسى نىمجان،

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 29 ـ جىلد 27 ـ بەت. چەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى خان يارلىقىغا ۋە زىڭ ۋېنۋۇ يازغان «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ «ئۈچتۇرپان پېخىلىقىنىڭ ئۆتمۈشى» دېگەن قىسمىغا قارالسۇن. بۇ كىتاب 1936 ـ يىلى 11 ـ ئايدا شاڭخۇ نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

بۇيان قوشتېغى①، مەھەللە ئەنجان② ،
بۇ دۇلدۇل ئوقۇر ③ بەزىسى تاش ئارا.
پۇتى يوق، قولى يوق سۆكەنلەر تولا،
بۇ ماچاڭ ④ تەرەپتە قارا باغ يولى⑤.
ياتۇر دۇمبىسى بىرلە ئىككى قولى.

قوزغىلاڭ بارغانسېرى كېڭىيىپ، ئىسيان يانغىنى ھەممە يەرنى قاپلىغىلى تۇردى. رەھمىتۇللا بەگ رەھبەرلىكىدىكى ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى ئاقسۇ ئامبىلى بيەن تاخەي ۋە كۇچا خان ئامبىلى ئاباۋ قوماندانلىقىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ قىلدى.

ئۇچتۇرپاندا غەلىيان چىققاندا خاقانى چىن چەنلۇڭ كۆڭزىنىڭ توپا بېشىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن سەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى چۈيفۇ دېگەن يەرگە كەتكەنىدى. ئۇ غەلىيان خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال سەندۇڭدىن ئاستانىدىكى ئوردىسىغا قايتىپ كەلدى ۋە ئۇچتۇرپان يېغىلىقىنى قانداق بېسىقتۇرۇش ھەققىدە قارا دىۋان ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشتى. بىراق، خاقانى چىن چەنلۇڭ بۇ غەلىيانچىلارنىڭ ئۇۋىسىغا ياغاچ تىقسا پىتىراپ كېتىدىغان چۈمۈلە ئەمەسلىكىدىن خېلى ئوبدانلا خەۋىرى بار ئىدى. شۇڭا، ئۇ دەرھال قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى ناشتۇڭنى قوشۇن باشلاپ كېلىپ، بيەن تاخەي بىلەن ئاباۋغا ياردەم قىلىشقا بۇيرۇدى ھەمدە ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۈي بىلەن مۇشاۋىر سانغۇن ئاگۇيلارغا لاۋ ـ لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ ئۇچتۇرپاننى دەرھال قورشاپ، كېچە ـ كۈندۈز ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى غەلىيانچىلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىش ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق، سۈرۈكسى ئېنىق پەرمان

---

① ②③④⑤مەھەللىلەرنىڭ نامى. ھەممىسى مۆلچەر تاغنىڭ ئەتراپىدا.

چوشۇردى...

*　　　　*　　　　*

چەنلۇڭنىڭ بۇنداق تېز قارارغا كېلىشىگە نېمە سەۋەبچى بولغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن گەپنى باشتىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

قارا دېۋان ۋەزىرى خېشېن قولىدىكى خوراز قاناتلىق جىددىي مەلۇماتقا قاراپ نېمە قىلىشىنى بىلمەي تۇرۇپ قالدى. بۇ ئالتە يۈز چاقىرىملىق جىددىي مەلۇمات پەرۋانچى، ياندىش باشبۇغ، قەشقەر ياردەمچى خان ئامبىلى بەيكۇندىن كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ئۇچتۇرپان دېگەن مۇسۇلمان شەھىرىدە مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى كۆتۈرۈلگەن ئىسيان ھەققىدە مۇپەسسەل مەلۇمات بېرىلگەنىدى:

«... چەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى كەبىسە قەمەرىيە 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى[1] كېچە ئۈچ جىنىڭ بولغان مەھەلدە، ئۇچتۇرپان شاغىبېگى رەھمىتۇللا قاتارلىقلار گەدەنكەش چەنتۇلارنى باشلاپ كېلىپ، خان ئامبال يامۇلىنى كۆيدۈرۈۋەتكەن. ئىسيانچىلار سۇ دارىن باشلىق ھۆكۈمەت لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋېتىشكەن. ھاكىمبەگ ئابدۇللانى قاماپ قويغان. بۇ ئىشنىڭ سەۋەبى ئەسلىدە مۇنداق ئىكەن: قەمەرىيە 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى جىگدە ئالۋىڭىغا تۇتۇلغان ئىككى يۈز قىرىق ھاشارچى يىگىرمە تۆت تۇلۇڭ جىگدىنى كۆتۈرۈپ يولغا چىقماقچى بولغان. شاغىبەگ رەھمىتۇللا ئۆزىنىڭ بىر ياپىسىنى ھاكىمبەگ ئابدۇللانىڭ قېشىغا جىگدىلەرنى قەيەرگىچە يەتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقىنى سوراپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىكەن. ھاكىمبەگ

[1] مىلادى 1765 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى.

ئابدۇللا: «مۇشۇنچىلىك ئىشقىمۇ مېنى ئاۋارە قىلامسەن؟» دەپ
ھېلىقى يايىنى ئوتتۇز قامچا ئۇرغۇزغان. بۇ چەنتۇ يايى نائىلاج
گۇمرۇك ـ تەمتەكخانىنىڭ زەڭگىسىدىن يولىورۇق سورىغاندا،
بۇ زەڭگىمۇ «سوراشقا تېگىشلىك بولمىغان ئىشنى مېنىڭدىن
سورامسەن» دەپ، ئۇنى يەنە ئوتتۇز كالتەك ئۇرغۇزغان. شۇنىڭ
بىلەن ھاشارچى چەنتۇلار دىلىغۇل بولۇشۇپ غەلىيان
كۆتۈرمەكچى بولۇشقان. شاغىبەگ رەھمىتۇللا ئاغلاقچى قاسىم
خوجا بىلەن غەلىيان كۆتۈرۈشنى مەسلىھەتلەشكەن. قاسىم خوجا
ھاكىمبەگ ئابدۇللاغا بۇ خەۋەرنى يەتكۈزگەن ۋە ئۇنىڭدىن بۇ
ئىشنى سىر دارىنغا خەۋەر قىلىپ قويۇشنى ھاۋالە قىلغان. بۇ
چاغدا رەھمىتۇللا بەگ قاتارلىقلار غەلىيانچى ئالامىنى باشلاپ
كېلىپ ھاكىمبەگ ئابدۇللانى تۇتۇۋالغان ۋە شەھەردىكى
چەنتۇلارنى مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە
قوزغاتقان. ئۇلار: «... ھازىر قالماق تۆرىسى ئامۇرسەنا ۋە
خان خوجام خوجا جاھان بىلەن بۇرھاندىن خوجاملار لاۋ ـ
لەشكەرلەرنى باشلاپ كېلىۋاتىدۇ. بىزگە: لەنتى مەنچىڭلارنى
قىرىڭلار، دەپ ئەمىر قىلدى!» دەپ ئۆسەك سۆز تارقاتقان.
چەنتۇلار تۇشمۇ ـ تۇشتىن قوزغىلىپ ھۆكۈمەت خادىملىرى
بولغانلىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى تۇتۇپ كېلىپ ئۆلتۈرۈپ
تۈگەتكەن. خان ئامبال سۇچىڭ ئۆزىنى دەرەخكە ئېسىپ
ئۆلتۈرۈۋالغان. غەلىيانچىلار يېزا ـ قىشلاقلاردىكى چەنتۇلارنىڭ
ھەممىسىنى شەھەرگە ھەيدەپ ئەكىرىۋالغان!...»

جەنۇبتىكى مۇسۇلمانلار يۇرتىدا ئىسيان يالقۇنى
كۆتۈرۈلگەنلىك خەۋىرى بىردەمدىلا خاقانى چىن ئوردىسىنى
زىلزىلىگە كەلتۈردى. بىراق، بۇ چاغدا خاقانى چىن چەنلۇڭ دارۇ
سەلتەنەت بېيجىڭدا ئەمەس ئىدى. ئۇ كۆكزىنىڭ تۇپراق بېشىنى
تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن چۈيفۇ دېگەن يەرگە كەتكەنىدى.

ئەسلىدە، چەنلۇڭنىڭ گۇلۇن خېجىڭ دېگەن خانىكەسىدىن تۇغۇلغان بىر ئامراق قىزى بار ئىدى. بۇ قىز تۇغۇلغاندا ئوردا رەسەتبېگى يۇلتۇزلارغا قاراپ پال بېقىپ، «خان بۇ مەلىكىسىنى نەسەب ۋە ھەسەبتە ئۆزىدىنمۇ ئۈستۈنرەك مەرتىۋىگە ئىگە بولغان بىرەر خانىدانىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلغاندا، ئاندىن بۇ مەلىكە خېيىمخەتەردىن خالىي بولالايدىكەن» دېگەنىدى. رەسەتبېگىنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلىغان چەنلۇڭ بۇ مەملىكەتتە نەسەب ۋە ھەسەبتە كۇڭزى جەمەتىدىن باشقا ئۆزىدىنمۇ ئۈستۈن مەرتىۋىگە ئىگە بىرەر خانىدانىنىڭ يوقلۇقىنى ئېسىگە ئالدى. چۈنكى، خاقانى چىن چەنلۇڭ مۇشۇ سۇلالە ۋە مۇشۇ دەۋراندا مەملىكەت بويىچە ئەڭ ئاقسۆڭەك ھېسابلىناتتى. ھالبۇكى، كۇڭزى جەمەتى بولسا تارىختىن بۇيانقى ھەر قايسى سۇلالىلەر ۋە ھەرقايسى دەۋرانلار بويىچە نەسەب ۋە ھەسەبتە ھەممىدىن چوڭ ئاقسۆڭەك ھېسابلىناتتى. خان كۇڭزىنىڭ تۇپراق بېشىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن ھەر قېتىم چۈيفۇغا كەلگەندە، كۇڭزىنىڭ بۇتى ئالدىدا تەزىم قىلاتتى. ۋەھالەنكى، بۇنداق شان ـ شەرەپتىن بىر خان، بىر كۇڭزىلا بەھرىمەن بولالايتتى. شۇڭا، خاقانى چىن چەنلۇڭ ئۆزىنىڭ ئامراق قىزىنى كۇڭزىنىڭ يەتمىش ئىككىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى بولغان كۇڭ شەنپېيگە ياتلىق قىلماقچى بولدى. بىراق، شۇ چاغلاردا بۇ مەملىكەتتە مانجۇلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئۆزئارا نىكاھلىنىشى مەنئى قىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، چەنلۇڭ قىزىنى دارىلئۇلۇمنىڭ يانداش مىرزىسى، تۇتۇن ـ سېلىق پىرقىسىنىڭ دىۋانبېگى يۇمىڭجۇڭغا «ئاتاق قىز» بولۇشقا ئەمىر قىلدى، ئاندىن يۇ خانىدانىنىڭ قىزى سۈپىتىدە بۇ مەلىكىسىنى كۇڭ جەمەتىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلدى.

مەلىكە ياتلىق قىلىنغاندا، ئۇنىڭ تويلۇق مېلى بېسىلغان نەچچە يۈز هارۋا ئۈچ ئايغىچە ئاستانە بېيجىڭدىن چۈيفۇغىچە ھەر كۈنى دېگۈدەك ياپكارنىڭ موكىسىدەك توختىماي قاتناپ تۇردى.

مەلىكىنىڭ كىيىم - كېچەك، زىبۇ - زىننەتلىرى قاچىلانغان ساندۇقلا نەچچە مىڭغا يەتكەنىدى. ھەر خىل مەرغۇپ تاشلاردىن ياسالغان ئېسىل مەنزىرە، دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھلار، مارجانلار ھەمدە قاشتېشى، پىل چىشىدىن ياسالغان ئۆي جاھازلىرى؛ ئادەمگىيا- مېھرىگىياھ قاتارلىق ئالەمدىكى تۈرلۈك - تۈمەن بىباھا دەپنى - دۇنيالارنىڭ ھەددى - ھېسابى يوق ئىدى!

مەلىكە كۆكزى جەمەتىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىنغاندا، ھەرەمبەگلىرىمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەلگەنىدى. خاقانى چىن چەنلۇڭ يەنە يەتتە يېزا، سەككىز قىشلاق، ئون ئىككى جاگىرنى قىز مېلى سۈپىتىدە تېرىپ - ئېكىپ يېيىشى ئۈچۈن مەلىكىگە سوۋغات قىلىپ بېرىۋەتكەنىدى! بۇ يېزا - قىشلاق، بازار - گۇزەرلەردىن كىرىدىغان كىرىملەرنىڭ ھەممىسى مەلىكىنىڭ خۇسۇسىي دارامىتى بولۇپ، چاكار - غالچىلارنىڭ تەمىناتىغا سەرپ قىلىناتتى.

مەلىكە كۆكزى جەمەتىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىنغاندىن كېيىن خاقانى چىن چەنلۇڭ، خانىكە گۈلۈن خېنىمنىڭ خېنىم ۋە شاھ سانىيە شاۋشيەن ئايىملار ھەمىشە چۈيفۇغا خان قىزىنى كۆرگىلى كېلىپ تۇرىدىغان بولدى. ئوردا تۇرمۇشىدىن زېرىككەن چەنلۇڭ بۇ قېتىممۇ كۆكزىنىڭ تۇپراق بېشىنى تاۋاپ قىلغاچ، ئامراق قىزىنى يوقلاپ چۈيفۇغا كەتكەنلىكتىن، قارا دىۋان ۋەزىرى ئالتە يۈز چاقىرىملىق جىددىي مەلۇماتنى كۆتۈرۈپ شاھ سانىيە شياۋشيەن ئايىم تۇرۇشلۇق پىنھانىي شاپائەت ھەرىمىگە قاراپ ماڭدى.

«سىنىڭگۈڭ» دەپ ئاتالغان بۇ پىنھانىي شاپائەت ھەرىمى مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭۋۇ يىللىرى[①] ياسالغان بولۇپ، ئەسلىدە

① مىڭ تەيزۇ - جۇيۇەنجاڭنىڭ سەلتەنەت يىلنامى، مىلادى 1368 - يىلدىن 1398 - يىلىغىچە جەمئىي 31 يىل داۋام قىلغان.

ئىككى ئىشىكلىك، ئىككى گۇمبەزلىك بىر قەسىرە ئىدى. خېشىن ھەرەم ئەتراپىدا بىردەم كۈتۈپ تۇرۇپ، شاھ سانىيەنىڭ باش كېنىزىكى بىلەن روبىرو كېلىشكە مۇۋەپپەق بولالىدى. كېنىزەك مەلۇم قىلغىلى ھەرەم ئىچىگە كىرىپ كېتىپ بىرئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ھېچكىم يوق بىر يۆلەك بىلەن ئۇنى باشلاپ ماڭدى. خېشىن كېنىزەكنىڭ ئارقىسىدىن پوسۇرلاپ مېڭىپ، چۆرە قىزلار ئۆرە تۇرۇشقان زالنى بېسىپ ئۆتتى ۋە ياغاچ ياغىچېدىن ياسالغان يۆلەنچۈكلۈك كۇرسىلار قويۇلغان تولىمۇ گۈزەل، ياسىداق بىر بۆلمىگە كىردى. ئۇ كۆردىكى، تۆردىكى شاھ سۇپىنىڭ كەينىگە دالچىن ياغىچىدىن ئويما نەقىش ئىشلەپ ياسالغان بىر شىرما قويۇلغان، شىرمىنىڭ ئالدىدا پىل چىشىدىن ياسالغان يوغان بىر مانجۇچە كات قويۇقلۇق ئىدى. بۆلمىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئەينەكلىك يوغان دېرىزىلەر ئۇلۇغ ئېچىۋېتىلگەن. دېرىزىلەرگە تارتىقلىق دەرپەردىلەر سالقىن شامالدا مەيىن لەپىلدەپ تۇراتتى. تۆردىكى مانجۇچە كات ئۈستىدە قاتمۇ قات شايى كۆرپىلەر ئۈستىدە ياشانغان بىر ئايال — شاھ سانىيە شاۋشىيەن ئايىم يانپاشلاپ ياتاتتى. يەتمىش - سەكسەنلەرگە كىرىپ قالغان بۇ موماينىڭ قەددى - قامىتىدىن، سوزۇنچاق يۈزىدىن، ھەتتا كىيىنىشلىرىدىنمۇ بىر خىل يوشۇرۇن گۈزەللىك چىقىپ تۇراتتى. ئۇ ئۆزى ۋىجىككىنە بولسىمۇ ئەمما زوۋۇلىسى پىششىق، كۆزلىرى ئۆتكۈر چاقناپ تۇراتتى.

خېشىن شاھ سانىيەگە كۆزى چۈشۈشى بىلەنلا ئىككى پۈكۈلۈپ تەزىم بەجا كەلتۈردى. شاھ سانىيە ئۇنىڭ تەزىمىنى ئىلىك ئالغاندەك قىلىپ ئورنىدىن سەل كۆتۈرۈلۈپ قويدى ۋە ئولتۇرۇشقا ئىجازەت بەردى.

ئالدىنقى قېتىم خېشىن ئىمپارخانىنىڭ سەۋەبىدىن ئاچىسى شاھ سانىيە شياۋ شيەن ئايىمدىن دەككىسىنى ئىشىتكەندىن بېرى، ئۇنىڭدىن خېلىلا تەپتارتىدىغان بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا،

شاھ سانىيەنىڭ سۆز باشلىشىنى كۈتۈپ، ھودۇقۇپ بېشىنى تۆۋەن سېلىپ جىم ئولتۇردى.
— خېشىن، مېنى ئىزدىشىڭ نېمە ۋەجىدىن؟ — دەپ سورىدى شاھ سانىيە چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ.
— جانابىي شاھ سانىيە ئائىلىلىرىنىڭ مۇبارەك تەنلىرى ساق، دىللىرى شادمىكىن؟ — دەپ مۇراجىئەت قىلدى خېشىن ئاچىسى شىياۋ شيەن ئايىمغا.
— ئاسمان تەڭرىسىگە مىڭ قەترە شۈكرى، — دېدى شاھ سانىيە ئۆزۈن ئالتۇن تىرناق بىلەن قاپلانغان بارماقلىرى بىلەن چاچلىرىنى تۈزىتىپ تۇرۇپ، — خان تېخى چۈيفۇدىن ئوردىغا قايتمىغاندۇ؟
— ئانىەزرىتىمگە مەلۇم بولغايكى، پۇشتىپاناھ تېخى چۈيفۇدىن ئوردىغا قايتمىدى، — دېدى خېشىن ئالدىراپ جاۋاب بېرىپ، — پېقىر قۇللىرى خېشىن جانابىي ئۇلۇغ خېنىم ئائىلىلىرىنى بىمەھەل ئاۋارە قىلغانلىقىم ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇممەن. بىراق، بۇ ئىش مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ چېگرا - ھۇدۇتلىقىنىڭ ئامان - ئېسەنلىكىگە مۇناسىۋەتلىك زور ئىش بولغانلىقتىن، سىلىنى ئاۋارە قىلماي تۇرالمىدىم. كەچۈرگەيلا، شاھ سانىيە ئائىلىلىرى، ياشىغايلا، مىڭ يىل ياشىغايلا!
— قارا سېنى، شۇنچە ھولۇقۇپ كەتكىنىڭدىن قارىغاندا، بۇ چوڭ ئىش بولسا كېرەك؟ — دېدى شاھ سانىيە ئورنىدىن تۈزلىنىپ.
شاھ سانىيە ئۆزىنى مانجۇ سەلتەنىتى ۋە ئىسىنگورۇلار خاندانى ئۈچۈن قايغۇ يەيدىغان بىر ئىستېداتلىق مەلىكە قىلىپ كۆرسىتىشنى ياخشى كۆرەتتى. شۇڭا، بۇگۇنمۇ شۇ ئادىتى بويىچە ئەلدىكى ئەھۋال توغرىسىدا سورىدى.
— ئادالەتتە يېگانە بولغان پۇشتىپاناھ ۋە سىلىدەك ئەقىلدە كامالەتكە يەتكەن شاھ سانىيەنىڭ شاراپىتىدە پۈتكۈل ئەلدە

پەرۋانىچىلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە. بۆرە بىلەن قوي بىر ئېرىقتا بىللە سۇ ئىچمەكتە. كەپتەر بىلەن قۇرغۇي بىر كۆۋۈكتا بىللە بالا چىقارماقتا! . . .

مەككار خېشىن خاقانى چىن چەنلۇڭ بىلەن شاھ سانىيە شياۋشيەن ئايىمنى چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ماختاۋاتقاندا، جايى كەلگەندە بۇ يولدا كۆرسەتكەن ئۆزىنىڭ خىزمەت - تۆھپىلىرىنىمۇ قىستۇرۇپ ئۆتۈشنى ئۇنتۇپ قالمىدى. شاھ سانىيە بىردەم بېزەكلىرى ۋە چاچلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، بىردەم دېرىزىدىن جىمجىت باغۇ - ئېرەمگە قاراپ ئۇنىڭ سۆزلىرىنى پەرىشانلىق بىلەن تىڭشاپ ئولتۇردى.

— مەلىكەم، ئاڭلىدىلىمىكىن، — دېدى خېشىن سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، — جەنۇبتىكى يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىۋېلىنغان مۇسۇلمان چەنتۇلار يۇرتىدا ئىسيان يالقۇنى كۆتۈرۈلۈپتۇ! ئۇچتۇرپان دېگەن يۇرتتا غەلىيان كۆتۈرگەن چەنتۇلار ئامبالنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى تارتىۋاپتۇ - دەك!

— غەلىيان چىقىشىغا نېمە سەۋەب بولغانلىقىنى بىلدىڭمۇ؟ — دەپ سورىدى شاھ سانىيە ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىپ.

— قۇللىرىغا مەلۇم بولۇشىچە، — دېدى خېشىن ئالاق - جالاق بولۇپ ئەتراپىغا بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن، — غەلىيانغا جىگدە ئالۋىنى بىۋاستە سەۋەب بولغاندەك قىلىدۇ!

— جىگدە ئالۋىنى دېگەن نېمە ئۇ؟! . . .

— جانابىي شاھ سانىيە ئالىيلىرى، بۇنىڭدىن بەش يىل ئىلگىرى پۇشتىپاناھ چەنتۇلار ئېلىدىن كەلتۈرۈلگەن بىر ئۇرۇش ئەسىرەسىنى ئۆز ھەرىمىگە ئالدۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ خاس كېنىزەكلىرى قاتارىدىن ئورۇن بەرگەنلىكى مۇبارەك ئەسلىرىدە بارمىكىن؟ — دېدى خېشىن ئەيمىنىپرەك.

— ھېلىقى «ئىپارخان» دېگەن چەنتۇ كېنىزىكىنى

دەمسەن؟!
— ھەببەللى، ئاپىرىن، شاھ سانىيەنىڭ ئەقلىگە ئاپىرىن!
— ھە، ئىسپارخان نېمە بوپتۇ؟ ئەزمەڭنى ئەزمەي، بولمامسەن تېز!
— قۇللۇق، ئانھەزرىتىم، پۇشتىپاناھ ئالىيلىرى ئاشۇ چەنتۇ كېنىزىكنىڭ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇش ئۈچۈن، ئۆتكەن يىلى ئۇنىڭ ئۆز يۇرتى بولغان ئۈچتۇرپان شەھرىنىڭ خان ئامبىلى سۇچېڭغا يىگىرمە تۆت تۇپ جىگدىنى تېگى بىلەن تۇڭغا ئولتۇرغۇزۇپ تۇتقۇزغاندىن كېيىن بۇ يىل ئەتىيازدا ئاستانىمىز بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ كېلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ھالا بۈگۈن، ئول گەدەنكەش چەنتۇلار مانجۇ خانىنىڭ بۇ پەرمانىغا بويسۇنۇشتىن باش تارتىپ غەلىيان كۆتۈرۈپتۇ!
— مەن ئۆز ۋاقتىدا «بۇ چەنتۇ كېنىزىكنى دەرھال يوقىتىڭلار. بولمىسا قەدىمكى زاماندىكى ساھىبجامال شىشىدەك، تاجۇ ـ تەختىمىزگە زامىن بولىدۇ!» دەپ ئېيتماپمىدىم؟! قارا، دېگىنىمدەك بولمىدىمۇ؟
— قۇللىرىنىڭ بىلىشىچە، . . . — دەپ خېشىن دۇدۇقلاپ توختاپ قالدى شاھ سانىيەنىڭ ئاچچىقى كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ.
— سۆزلىمەي نېمىگە دۇدۇقلايسەن؟ سۆزلە، يەنە نېمە گەپ بار؟!
— قۇللۇق، قۇللىرىنىڭ بىلىشىچە، بۇ قېتىمقى غەلىيانغا سەۋەبچى بولغان جىگدە ئالۋىنىدىن سىرت يەنە باشقا سەۋەبمۇ باردەك قىلىدۇ.
شاھ سانىيە كۆزىنى ئالايتتى — دە، ئۇنىڭ سۆزلىشىنى كۈتۈپ جىم تۇردى.
— قۇمۇللۇق ھاكىمبەگ ئابدۇللا پۇقرالارغا زادىلا كۆيۈنمەيدىكەن، — دېدى خېشىن شاھ سانىيەنىڭ ئۇندىمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، — ساپلا قوتۇر بايتال، ئورۇق

ئىنەك، چىچقاق قوزىلارنى چەنتۇلارغا تۆمۈر مال قىلىپ بېرىپ، ئوتتۇرىدىن پايدا ئالىدىكەن. خان ئامبال سۇچىڭ دارىن ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرىنى سۈرۈشتە قىلماق تۇگۇل، ئۆزىمۇ، ئۇنىڭ ئوغلىمۇ چەنتۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى ئوردىسىغا ئەپكىرىۋېلىپ خوتۇن قىلىپ كۆڭۈل ئاچىدىكەن. قارا چېرىكلەرمۇ ھە دېسىلا چەنتۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا چېقىلىدىكەن. ئۇلارنىڭ بۇ ناشايان ئىشلىرىمۇ بۇ قېتىمقى غەلىيانىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان ئىشلارنىڭ بىرى ئىكەن[1]. ئۇنىڭدىن باشقا، ھۆكۈمەت ئىشخانىلىرىدا ئىشلەيدىغانلارنىڭ مائاش - كۆلىياگى ھەر قېتىم تولۇق بېرىلمەي تۇتۇپ قېلىنغانلىقتىن، ئۇلار بۇ پۇللارنى چەنتۇلارنىڭ ئۈستىگە چېچىپ، ئالۋان سېلىپ يىغىۋالىدىكەن. بولۇپمۇ، قارا چېرىكلەر چەنتۇلارنى بەك ئاني تاپىدىكەن، چەنتۇلار ئۇلار بىلەن زاكۇنلىشىشقا جۈرئەت قىلالماي دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، خەپ دەپ يۈرۈشىدىكەن. سۇچىڭ ئاتا - بالا ئىككىسىمۇ بەك ھەددىدىن ئېشىپ كېتىپتۇ... ئۇلار خالىغىنىچە چەنتۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنىڭ نومۇسىغا تېگىدىكەن. بەگلەرنىڭ خوتۇنلىرى ئارىسىدا رەڭگىرويى سەل جايىدا، ياشراقلىرىنى كۆرۈپ قالسىلا، دەرھال ئوردىسىغا چاقىرتىپ قوندۇرۇۋالىدىكەن. بۇ قېتىم جىگدە ئالۋىنىدا، سۇچىڭ ئېرىغ ماللىرىنى ئوغلى بىلەن قوشۇپ يۇرتىغا ماڭغۇزماقچى بولۇپ، پۈتۈن يۈك - تاقلىرىنى ھاشارچى چەنتۇلارغا كۆتۈرتۈپ ماڭغۇزۇپتۇ. بۇ ھاشارچىلارغا شاغىبەگە رەھمىتۇللانى باش قىلىپتۇ. ئۇلار يولغا چىقىشى بىلەن تەڭلا، سۇچىڭ رەھمىتۇللا بەگنىڭ چوكىنىنى ئوردىسىدا قوندۇرۇۋاپتۇ. بۇ غەلىيان مۇشۇ ۋەجىدىن چىققان غەلىيان

[1] «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 30 - جىلد 7 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، بەيكۇن يوللىغان قاتلاق مەكتۇپقا قارالسۇن.

ئىكەن![1]

— قارا دىۋان ئابدۇللا دېگەن چەنتۇ ھاكىمبېگىنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىنى ئېنىقلاپ باقتىمۇ؟ — دەپ سورىدى خېنىمدىن، ئىشىنىڭ ھەرگىزمۇ ئۆزى ئويلىغاندەك ئاددىي ئەمەسلىكىنى ھېس قىلغان شاھ سانىيە.

— قۇللىرىنىڭ بىلىشىچە، — دېدى خېنىم دەرھال، گەپنىڭ جىگدە ئالۋىنىدىن باشقا تەرەپكە يۆتكەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، — قولغا چۈشكەن بىر غەلىيانچىنىڭ ئىقرار قىلىشىچە، ئىلگىرى ئىلىغا بوز ئېچىشقا ئەۋەتىلىدىغان چەنتۇلارغا ئات - ئۇلاغ ۋە ئوزۇق - تۈلۈكلەر سېتىپ بېرىلىدىغان چاغدا باھاغا سۈندۈرۈلمايدىكەندۇق. شۇڭا، ئابدۇللا بەگ تۆت يۈز تۇياق ئورۇق - ئۇششاق، چىچقاق قوزىلارنى چەنتۇلارغا ھەر بىرىنى تۆت سەر كۈمۈشكە ھېسابلاپ مەجبۇرىي سېتىپ بېرىپتۇ. بۇنىڭدىن كىرگەن پايدىنىڭ ھەممىسى ئاشۇ ئۆلگۈر قومۇللۇقلارنىڭ چۆنتىكىگە كىرىپ كېتىپتۇ! ھېلىقى غەلىيانچى يەنە مۇنداق دەپتۇدەك: «بىز خاقانى چىنغا ئەل بولغىلى ئۇزاق زامان بولدى. ھۆكۈمەتكە قارشى غەلىيان كۆتۈرۈشكە ھەددىمىزمۇ بىزنىڭ؟ بىراق، ئاشۇ ئۆلگۈر قومۇللۇقلار بىزنى تولا ئانىي تېپىپ كەتكەنلىكتىن، نائىلاج بۇ ئېغىر گۇناھلىق ئىشلارنى قىلىشقا مەجبۇر بولدۇق. بىزدە نېمە ئامال بولسۇن؟»[2]

— مەلۇمكى، ئانا دېگەننىڭ كۆڭلى ئۈچۈن ئۆز پەرزەنتىنىڭ بەختى - سائادىتىدىن ئۆزگە ھېچقانداق شادلىق ۋە راھەت بولمايدۇ! — دېدى شاھ سانىيە ئويلىنىپ تۇرۇپ، — ئۇنداق بولغاندىكەن، خان ئوغلۇم ئۈچۈن ئايال بېشىمغا

---

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 29 - جىلد، 26 -، 27 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلي 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، يارلىق.

② «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 28 - جىلد، 23 -، 24 - بەتلەرگە قارالسۇن؛ «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 731 - جىلد، 10 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى كەبىسە 2 - ئاينىڭ 8 - كۈنى.

قايغۇرمىسام بولماس ئىكەن. بۇ ئىش سەلتەنىتىمىزنىڭ چېگرا - ھۇدۇتلۇقىنىڭ ئەمىنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك زور ئىش ئىكەن. شۇڭا، قارا دىۋان دەرھال پۇشتىپاناھقا خەۋەر يەتكۈزسۇن ۋە جانابىي ئالىينى دەرھال ئاستانىگە - ئوردىغا قايتىشنى تەۋسىيە قىلسۇن! مېنىڭ پىكرىم ئۆزۈڭگە ئۇقۇشلۇق بولدىمۇ؟ — دەپ شاھ سانىيە قايغۇلۇق نەزەرى بىلەن ئۇنىڭغا تىكىلىپ قارىدى ۋە:

— بىراق، بۇ غەلىيانغا سەۋەبچى بولغان ئىپارخان دېگەن چەنتۇ كېنىزىكنى كۆزدىن نېرى قىلماي بولمايدىغاندەك قىلىدۇ! خېشىن، سېنىڭچە مۇشۇنداق قىلساق بولارمۇ؟

— قۇللۇق، شاھ سانىيە جانابىي ئالىيلىرىنىڭ دانا پىكىرلىرى قۇللىرىنىڭ كۆڭلىگە ئاپتاپتەك روشەندۇر!، — دېدى خېشىن دەرھال تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، — سىلىنىڭ بىر جۈملىسى مىڭ تىللاغا ئەرزىيدىغان بۇ سۆزلىرى مەنتىقە ئىگىلىرى ئۈچۈن بىباھا سۆز دۇردانىلىرىدۇر! ئەقىل - پاراسەتلىرى ئاقىل - دانالار ئىدرىكىنىڭ مەرغۇب گۆھەرلىرىدۇر! قايىلدۇرمەن، ھەقىقەتەن قايىلدۇرمەن! پەقىر پۇشتىپاناھ ھەزرەتلىرىگە قانداق قۇل بولغان بولسام، سىلى شاھ سانىيە ھەزرىتىمگىمۇ شۇنداق قۇلدۇرمەن! مەن دەرھال قۇش بولۇپ ئۇچۇپ، ئىت بولۇپ يۈگۈرۈپ، شاھ سانىيە ئالىيلىرىغا پەرمانبەردار بولغايمەن! ياشىغايلا، ياشىغايلا، مىڭ يىل ياشىغايلا!

— بۇ گېپىڭ خېلى ئورۇنلۇق بولدى. بىز ھەممىمىز مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ئامان - ئېسەنلىكى ۋە ئىسىنگورو خانىدانىنىڭ مەڭگۈ سەلتەنەت سۈرۈشى ئۈچۈن تىرىشىشىمىز لازىمدۇر! مەن ئەمدى ئارام ئالاي. سەن قايتساڭ بولىدۇ، — دەپ شاھ سانىيە قولىنى سىلكىدى.

خېشىن تەزىم قىلىپ خوشلاشتى.

*   *   *

خان ئوغلى چەنلوڭنىڭ تېخـــى چۈيفۇدىن ئاستانـــىگە قايتمـــىغانلـــىقـــىدىن خەۋەر تاپقان شاھ سانـــىيە دەرھال كېنىزەكلەرگە:

— خاس ئۆينى ئالاھىدە گىلەم - كېچەك، زىبۇ - زىننەتلەر بىلەن بېزەڭلار. ناھايىتى ئوخشىتـــىپ مۇسۇلمانچە غىـــزا تەييارلاڭلار! — دەپ بۇيرۇدى. كېنىزەكلەر ھەش - پەش دېگۈچە شاھ سانىيەنىڭ پەرمانىنى ئادا كەلتۈرۈشتى. جىمى تەييارلىقلار پۈتكەندىن كېيىن شاھ سانىيە ئۆزىنىڭ يېقىن كېنىزەكلىرىدىن بىرىنى ئىپارخاننى ئۆزىنىڭ خابگاھى - پىنھانى شاپائەت ھەرىمىگە زىياپەتكە تەكلىپ قىلىشقا ئەۋەتتى. بارغان كېنىزەك:

— شاھ سانىيەنىڭ مىجەزى يوق. ئۇ سىزنىڭ كىشىنىڭ كۆڭلىگە ئارام بەرگۈدەك خۇش پۇراق تېنىڭىزنىڭ تەرىپىنـــى ئاڭلىغان ئىكەن. شۇڭا، بىر كۆرۈش ئىستىكىدە سىزنى ئۆزىنىڭ خابگاھىغا چايغا چىللايدۇ! — دەپ خەۋەر يەتكۈزدى.

باغۇ - ئېرەمدىكى ئۆز خانىسىدا مۈگدىـــنـــىپ ياتقۇز ئولتۇرغان ئىپارخان بۇ گەپنى ئاڭلاپ دەرھال كۆڭلى بىرنېمىنى تۇيغاندەك بولدى ۋە ئـورنىدىن تـۇرغىنىچە بـۇگـلـۈك ئالدىغا باردى — دە، ياستۇقنى ئاستىغا تىقىپ قويغان يىلان بېشى، كەكلىك قېشى، سۆڭەك دەستىلىك بىر يىگىسار خەنجىرنـى ھېلىقى چۆرە قىزغا كۆرسەتمەستىن ئىتتىك يېڭى ئىچـــىگە يوشۇردى. ئۇ ئىشىكتىن چىقىدىغان چاغدا ئۆزى بەش يىلدىن بېرى تۇرۋۇاتقان بۇ ئۆيگە كۆز قىيالماسلىق نـەزەرى بـىلەن بـىر قـاراپ چىقتى - دە، قەيسەرلىك بىلەن بېشىنى تىك كۆتۈرگەن ھالدا ھېلىقى چۆرە قىز بىلەن خانىدىن چىقىپ پىنھانى شاپائەت ھەرىمىگە قاراپ ماڭدى.

ئىپارخان شاھ سانىيەنىڭ خابگاھىغا كىرگەندىن كېيىن دەرھال شاھ سانىيەگە تىزلىنىپ تەزىم ـ بەجا كەلتۈردى. ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ:

— ئەسسالام، ئۇلۇغ مەرتىۋىلەرنىڭ ئىگىسى، بىگانىلەرنىڭ كىرىشى مەنئى قىلىنغان دەرگاھنىڭ ساھىبى، پەغپۇرچىنىنىڭ ئانىسى بولغان ئالىيجاناب شاھ سانىيە، خۇدا سىزنىڭ بەخت ـ ئىقبالىڭىزنى مەڭگۇ بەرقارار قىلسۇن! يىللار بويى ئالتۇن تېنىڭىزگە سالامەتلىك ئاتا قىلسۇن! — دېدى. ئاندىن كېيىن ئارقىچىلاپ يېنىپ ئۆرە تۇرۇشقان كېنىزەكلەر قاتارىغا كېلىپ تۇردى.

بۇ چاغدا شاھ سانىيە خان ئوغلى چەنلۇڭنىڭ مەيلىنى ئۆزىگە خۇددى ئاھىگرەبادەك[1] تارتىۋالغان بۇ چەنتۇ كېنىزىكى — ئاي يۈزلۈك، ئاھۇ كۆزلۈك، ئاپتاپ تەلەت، كىرپىكلىرى سۇلۇق نەشتەردەك، قاپاقلىرى كەڭ، ئاغزى گويا بادامدەك، كىيگەن لىباسلىرى سۆز بىلەن سۈپەتلەپ چىققۇسىز دەرىجىدە يارىشىملىق ئىپارخاننىڭ لاتاپەتلىك نازىنىن ھۆسن ـ جامالىنى كۆرۈپ كۆزلىرى جىمىرلاپ، ئەقلى لال بولۇپ، ھوش ـ كاللىسىدىن كېتىشتىن ئۆزىنى زورىغا بېسىۋالدى. «ھەر كىم كۆرسە جەزمەن ئەس ـ ھوشىنى يوقاتقۇدەك دەرىجىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر ساھىبجامال ئىكەنغۇ بۇ؟!» دەپ ئويلىدى شاھ سانىيە ئۆز ئىچىدە ۋە مۇشۇنداق كەمكۈتىسىز ساھىبجامالنى يارانقان ئاسمان تەڭرىسىگە ھەمدۇ ـ سانالار ئوقۇپ كەتكەنلىكىنى ئۆزىمۇ تۇيمايلا قالدى.

— ھەي ئىپارخان، — دېدى شاھ سانىيە ئۇنىڭ ھۆسنى ـ زىباسىنى تاماشا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، — مەرھابا، خۇش كەپسەن. قېنى، ئولتۇرغىن، ماھارىتىڭ ۋە ياخشى تۈسىپ ـ سۈپەتلىرىڭ بىلەن بىزنى خۇرسەن قىل!

---

① ماگنىت تېشى.

— باش ئۇستىگە! — دېدى ئىپارخان ئۆزىگە ئىنئام قىلىنغان كۇرس ئۇستىدىن تۇرۇپ تەزىم بەجا كەلتۇرگەندىن كېيىن.

— ھەي ئىپارخان، ھۆسن ـ جامال بابىدا يەتتە ئىقلىمدا ھەقىقەتەن سېنىڭدەك ساھىبجامال يوق! ئاڭلىسام، باھادىرلىق، كەمەندازلىق، شەمشەرۋازلىق، چەۋەندازلىق، نەيزىۋازلىق ۋە سىپاھبازلىق بابىدىمۇ زامانىنىڭ يېگانىسىدۇركەنسەن. بىراق، خاننىڭ ھەرىمىگە كەلتۇرۈلگەندىن بۇيان، سەرگەشتىلىك قىلىپ بويۇن ئەگمەي كېلىپتۇرسەن. بۇ بىئەدەبلىكىڭنىڭ سەۋەبى نېمىدۇر؟ سەن ئۆلۈمدىن قورقماسەن؟

— ئى بىلقىس ئۇزما، مەھدى ئۇليا، رەھىم قىل، زۇلۇم قىلما! مەن سېنىڭ قۇلۇڭدۇرمەن. مېنىڭ مۇنچە بىئەدەبلىك قىلمىقىمنىڭ سەۋەبى ئۆز ئىمانىمنىڭ پاكلىقىنى ساقلاشقا بەل باغلىغىنىمدىن بولغان. بولمىسا، مېنىڭدەك بىر چۆمۈلىنىڭ پەغپۇرچىندەك شىرغا سەرگەشتىلىك قىلىپ، بويۇن تولغىشى ھەددىمۇ؟ نىھايەت، بۇنىڭ سەۋەبىنى مېنىڭدىن سورىغان ئىكەنسەن، مېنىڭ ساڭا دەيدىغان بىر ھاجىتىم بار، شۇ ھاجىتىمدىن چىقىشقا ياردەم قىلغايسەن. ئەگەر ھاجىتىمنى راۋا قىلماي ئۆلۈپ كەتسەم، داغۇ ـ ھىجراندا كەتكەيمەن!

— قېنى ئېيتقىنچۇ، بىز ئاڭلاپ بېقىپ ئاندىن بىرنەرسە دېگەيمىز! — دېدى شاھ سانىيە ئىپارخاننىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىغا قىزىقىپ.

— خاقانى چىننىڭ قان كەچكۈچى لەشكەرلىرى ۋەتىنىم مۇلكىي قەشقەرىيىنى پايمال قىلىپ، خەلقىمنى قىردى. ۋەللاھۇ ئەئلەم، خەلقىمدىن خىراجەت تەلەپ قىلىپ، ئۆزىگە ئاداۋەت پەيدا قىلدى. ئەپسۇسكى، مەن مۇرەببىم بىلەن خاقانى چىن قوشۇنلىرىغا قارشى جەڭ قىلىپ، خەلقىمنى مۇشۇنداق زۇلۇم ـ سىتەم ۋە تەشۋىشكە گىرىپتار قىلدىم. ئەلھال، ۋەتەن

ماڭا ئات بولغان بولسىمۇ ئەمما مەن ۋەتەنگە يات بولدۇم. ئەمدى مەن ئۈچۈن ياشاش ھارامدۇر! نىھايەت، مۇسۇلمانچىلىق ئۇدۇمىدا جان ئىمان بىلەن بىللە ئاللا تائالا تەرىپىدىن بىز بەندىسىگە ئاتا قىلىنغان، دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، مېنى ئىمان بىلەن خۇدانىڭ دەرگاھىغا كەتكەي دېسەڭ، جانىمنى ئېلىشنى ساڭا تاپشۇردۇم!

— ئى ئىپارخان، بۇ سۆزۈڭ راستمۇ؟

— بىر خۇدا تۇرۇپتۇ، بىر ئىمان تۇرۇپتۇ. ئەلھەمدۇلىللاھى مۇسۇلماندۇرمەن. بۇ سۆزۈمنىڭ راستلىقى ئۈچۈن مۇنۇ خەنجەرنىمۇ ساڭا تاپشۇرىمەن! — دېدى ئىپارخان ۋە يەڭ ئىچىدىن ھېلىقى خەنجەرنى چىقىرىپ يەرگە تاشلىدى.

— نىھايەت، سېنىڭ ئارزۇيۇڭمۇ شۇ ئىكەن. بىزنىڭ كۆزلىگەن مەقسىتىمىزمۇ ھەم شۇ ئىدى. بىز سېنىڭ تەلىپىڭنى بەجا كەلتۇرگەيمىز.

— رەھمەت ساڭا! مېنىڭ مەقسىتىم ھەم شۇ ئىدى. چۈنكى، مۇبادا مەن سەن كاپىرنىڭ قولىدا ئۆلسەم، شېھىتلىك مەقامىغا يېتىپ ئۆلگەن بولىمەن، مۇسۇلمان ئۈچۈن بۇنىڭدىنمۇ ئالىي شۆھرەت يوق بولسا كېرەك! ئۇ چاغدا روھىم جەننەتۇل فىردەۋستە مۇرەببىم خان خوجام بىلەن بىللە پەرۋاز قىلۇر!

— قايسىڭلار بار؟ — دەپ ئەمىر قىلدى شاھ سانىيە شياۋشيەن ئايىم، — ئول چەنتۇ كېنىزىكىنى زەڭگەر شايى پوتا بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرۈشكە ئىجازەت قىلدىم! — دېدى.

ئىككى بەستلىك ھەرەمئاغىسى ئىشىكتە پەيدا بولدى. شاھ سانىيە كۆز قىيالماسلىق نەزىرى بىلەن ئىپارخانغا قارىدى ۋە:

— ئىپارخان، سەن ھەقىقەتەنمۇ ئۆز ئەقىدەڭگە سادىق، تىللاردا داستان بولغۇدەك ئېسىل پەزىلەت ئىگىسى، ئىپپەت - نومۇسلۇق چەنتۇ قىزى ئىكەنسەن! — دېدى - دە، تەتۈر قاراپ قولىنى شىلتىدى.

بۇ چاغدا ئىشىك تۇۋىدە تۇرۇشقان ھېلىقى بەستلىك ئىككى ھەرەمئاغىسى: «پەرمانبەردارمىز، شاھ سانىيە جانابىي ئالىيلىرى!» دېيىشكىنىچە يېتىپ كېلىپ، ئىپارخاننى قولىدىن تۇتۇپ يان ئۆيگە ئېلىپ كىرىپ كەتتى...

ئىپارخان ئولتۇرۇلۇپ ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن خاقانى چىن چەنلۇڭ چۇيفۇدىن ئاستانە — بېيجىڭدىكى ئوردىسىغا قايتىپ كەلدى ۋە دەرھال ئىپارخاننى كۆرمەك بولۇپ باغۇ - ئېرەمگە كىردى. كۆردىكى، قەشقەر ئۇسلۇبىدا ياسالغان بۇ ھەشەمەتلىك كاشانە ئىمارەت جىمجىت بولۇپ، ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. ئىپارخاننىڭ ناخشا - كۈلكە قايناپ تۇرىدىغان خانىسىدا ئەمدى بوران ئۇچۇپ تۇراتتى. ئۆيدىكى ھەشەمەتلىك جابدۇق - مەنقۇلاتلارنى توپا - چاڭ باسقان بولۇپ، خانا ئىچىدە بىر خىل غېرىبلىق ھۆكۈم سۈرۈپ تۇراتتى.

چەنلۇڭ دەرھال ئىپارخاننىڭ خىزمىتىنى قىلىدىغان ھەرەمئاغىسىنى ئالدىغا چاقىرتىپ سورىۋىدى، ھەرەمئاغىسى دەرھال ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ، ئىپارخاننىڭ شاھ سانىيە تەرىپىدىن بوغۇپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى خانغا مەلۇم قىلدى.

ئىپارخاننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ چەنلۇڭ يۈرىكىنىڭ بىر يېرى ئاچچىق ئېچىشقاندەك بولدى - يۇ، ئەمما قىلچە چاندۇرمىدى. «تەڭرىم ئىپارخاننى بىزگە نېسىپ قىلمىغانىكەن!» دېگىنىچە بۇ ھەقىقەتنى تەن ئېلىشقا مەجبۇر بولدى...

* * *

ئەتىسى، شاھىنشىندا ئۆتكۈزۈلگەن ئوردا كېڭىشىدە قارا دىۋاندىكىلەر خاقانى چىن چەنلۇڭغا ئۇچتۇرپاندا كۆتۈرۈلگەن

غەلىيان توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات بەردى.

— يۈشتىپاناھىمغا مەلۇم بولغاندەك، — دېدى خېشىن چەنلۇڭنىڭ ئىجازىتىنى ئالغاندىن كېيىن، — ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى ئابدۇللا قۇمۇللۇق بولغانلىقتىن، ساپلا قۇمۇللۇقلاردىن ئىشقا قويغان ئىكەن، ئۇلار ئۇچتۇرپانلىق چەنتۇلارنى ئالبات - قۇللاردەك ئىشلىتىپ، ئات - ئېشەك ئورنىدا خالىغانچە ئىشقا سېلىپ كەپتۇ. يەرلىك چەنتۇلارمۇ ئۇلارغا بىر نەرسە دېيەلمەيدىكەن. مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى باشقا شەھەرلەردە بۇنداق ئىش يوق بولغاچقا، ئۇ يەرگە ئەمەلدار بولۇپ تەيىنلەنگەنلەر يەرلىك چەنتۇلارنى ئۆز قوۋمى دەپ ھېسابلايدىكەن. ئابدۇللا بەگنىڭ مىجەزى ئوسال، ئۆزى مۇتىھەم بولغاچقا، يەرلىك پۇقرالارغا زۇلۇم - سىتەم قىلىشنى ئۆزىگە ئادەت قىلىۋاپتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ مال - دۇنياغا ھېرىسمەن، بالاخور، نەپسانىيەتچى بىر ئادەم بولغاچقا، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىمۇ ھەددىدىن بەك ئېشىپ كېتىشىپتۇ. ئۇچتۇرپانلىق چەنتۇلار مۇشۇ كەمگىچە ليۇنى چىشلەپ، تاقەت قىلىپ كېلىپتۇ. خان ئامبال سۇچىڭ ئۆزى ھاماقەت، پاھىشىۋاز بىر ئادەم ئىكەن. ئۇنىڭ ئوغلى ئاتىسىدىن ئېشىپ چۈشەر پوخۇر بىرنەرسە ئىكەن. شۇڭا ئۇچتۇرپانلىقلار ئۇزاقتىن بېرى ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ قېنىنى ئىچسەك، دەپ يۈرگەن ئىكەن[1].

— غەلىيان كۆتۈرگەنلەر قانداق ئادەملەر ئىكەن؟ — دەپ سورىدى تەخت ئۈستىدە ئولتۇرغان چەنلۇڭ تەرىنى تۈرۈپ.

— مەلۇماتلاردىن قارىغاندا غەلىيانچىلار جەمئىي ئىككى مىڭ ئالتە يۈز ئادەم ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئىككى مىڭى يىگىت، ئالتە يۈزى سەرۋاز ئىكەن. ئۇلارغا لوكچۇنلۇك تۆتىنچى دەرىجىلىك شاغىبەگ رەھمىتۇللا، لەمجىنلىك بەشىنچى دەرىجىلىك بەگ

① «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، 5 - جىلد: «ئۇچتۇرپان ييغىلىقىدىن قىسقىچە مەلۇمات»

ئەمرۇللا، يار مەھەللىسىدىن بەشىنچى دەرىجىلىك قازىبەگ غوپۇر، بەشىنچى دەرىجىلىك مىراپبەگ ھوشۇر، شاغىبەگ مۇھەممەت رىيىملار باش ئىكەن[1].

— بۇ قانداق گەپ! ئەجەبا، بىزنىڭ جەنۇبتىكى مۇسۇلمانلار يۇرتىدا تۇرۇۋاتقان قان كەچكۈچى قۇدرەتلىك قوشۇنلىرىمىز ئۇچتۇرپاندىكى ئاشۇ ئىككى توكتوك غەلىيانچى چەنتۇلارغا تەڭ كېلەلمىسە ـ ھە؟! — دەپ چالۋاقاپ كەتتى چەنلۇڭ قارا دىۋان ۋەزىرى خېشىننىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، — مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ تەسەررۇپىدىكى مۇسۇلمان يۇرتلىرىدا تۇرۇۋاتقان لەشكەرلىرىمىزلا بىر تۈمەندىن ئېشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭغا يەنە تۇردى گۇڭنىڭ نەچچە مىڭ كىشىلىك «مەشۇرۇتيىتى ئىشقىيە» ساقچى قىسىملىرىنى قوشساق، ئىككى تۈمەندىن ئارتۇق چېرىك بار دېگەن گەپ!...

— غەلىيان كۆتۈرۈلگەن دەسلەپكى چاغلاردا ئاقسۇ خان ئامبىلى بيەن تاخەي بىر جازالاش قوشۇنىنى باشلاپ ئۇچتۇرپانغا تېگىش قىلغان بولسىمۇ ئەمما تېرىپىرەن بولۇپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولۇپتۇ. ئاخىر، قەشقەر خان ئامبىلى ناشتۇڭ ئۈچ مىڭدەك قوشۇن بىلەن ئۇنىڭغا ياردەمگە كەلگەن بولسىمۇ ئەمما كارغا كەلمەپتۇ!...

— ئىلى جاڭجۇنى مىڭرۇي بىلەن ئاگۈيلارچۇ؟ ئۇلار نېمە ئىش قىلىپ يۈرىدۇ؟ ھوي، بىز لەشكەر دېگەننى مۇشۇنداق چاغدا ئىشلەتمەي يەنە قاچان ئىشلىتىمىز؟ سەلتەنىتىمىزنىڭ ئۇلارغا مائاش ـ كۆلىياڭ بېرىپ بېقىشتىن مەقسىتى ھەرگىزمۇ قىغ چوشۇرۇش ئەمەسقۇ؟ — دەپ قايىندى چەنلۇڭ خاپا بولۇپ.

— پۇشتىپاناھىمغا مەلۇم بولغايكى، مىڭرۇي دارېن بىلەن ئاگۈي دارېن ئىككىسى بىر تۈمەندىن ئارتۇقراق لەشكەرنى باشلاپ

[1] «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى. 30 ـ جىلد، 21 ـ بەت. چەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى كەبىسە 2 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى.

ئۇچنۇرپان ئالدىنقى سېپىگە يېتىپ بېرىپتۇ ۋە ئول غەلىيانچىلارنى قاتمۇ قات قورشىۋاپتۇ.

بۇ ھەقتەن چەنلۇڭنىڭ قولىغا خۇشياقىدىغان سۆز ئىدى. شۇڭا، ئاچچىقىدا قايناۋاتقان چەنلۇڭ بۇ گەپنى ئاڭلاپ دەرھال پەسكويغا چۈشتى ـــ ۋە:

ـــ غەلىيانچىلار يوقىتىلىپتىمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى مەلۇمات بېرىۋاتقان خېشىندىن.

ـــ ئانھەزرىتىمگە مەلۇم بولغايكى، ـــ دېدى خېشىن قوللۇق بىلدۈرۈپ، ـــ غەلىيانچىلار تېخى يوقىتىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئاشلىقى ئۆكسۈپ، شەھەردە قەھەتچىلىك يۈز بېرىپتۇ. شەھەردە ئەسلىدىكى ئاھالە ۋە ھەر قايسى يېزا ـ كەنتلەردىن غەلىيان كۆتۈرۈپ شەھەرگە كىرىۋالغان ئاھالە قوشۇلۇپ تۆت مىڭ تۈتۈن ئاھالە بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۆلتۈرۈلگىنى، يارىدار ۋە كېسەل بولۇپ ئۆلگەنلىرى ئىككى مىڭدىن ئاشىدىكەن. قالغانلىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكى ئۆكسۈپ قاپتۇ. غەلىيانچىلارنىڭ كاتتىۋېشى رەھمىتۇللا بەگ: «جەڭگە قاتناشقانلارغىلا ئاشلىق بېرىلىدۇ، جەڭگە قاتناشمىغانلارغا ئاشلىق بېرىلمەيدۇ» دەپ ئېلان قىلىپتۇ[①].

ـــ بۇ غەلىيانچىلار مۇشۇنداق ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان تۇرۇقلۇق، يەنىلا قارشىلىق بىلدۈرگىنى نېمىسى؟ ـــ دەپ سورىدى چەنلۇڭ ھەسرەت بىلەن.

ـــ پۈشتىپاناھىمغا مەلۇم بولغايكى، ـــ دېدى خېشىن قوللۇق بىلدۈرۈپ تۇرۇپ، ـــ ئەئيانلىرى بۇ ئىشنى سۈرۈشتە قىلغاندا مەلۇم بولدىكى، بۇ غەلىيانچىلار: «تەسلىم بولساقمۇ بەرىبىر بىزگە ياخشى كۈن يوق، خوتۇن ـ بالىلىرىمىزنى ساق قويمايدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە، ئۆلگۈچە جان تىكىپ ئېلىشقىنىمىز

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 31 ـ جىلد، 6 ـ بەت، چەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى يارلىقىغا قارالسۇن.

ئېلىشقان!» دەپ جاھىللىق قىلىۋېتىپتۇدەك!

— دەسلەپتىغۇ غەلىيانچىلار قەلئەنىڭ مۇستەھكەملىكىگە، قولىدىكى ئاشلىقىنىڭ كۆپلۈكىگە تايىنىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسۇن، — دېدى چەنلۇڭ شاھ سوپا ئۈستىدە قول شىلتىپ تۇرۇپ، — ئەلھال، تەڭرى قوشۇنلىرىمىزنىڭ قاتتىق زەربىسىدە ئۇلار ئادىمىنىڭ پىرىمىنى دېگۈدەك تالاپەت بەرگەن ھەم ئاشلىقى ئۈكسۈپ قالغان مۇشۇنداق قىيىن شارائىتتىمۇ يەنە پەيلىدىن يانمىغىنىنى كۆرۈڭ![1] چەنتۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىدىن تارتىپ قارشىلىق بىلدۈرگەنگە قارىغاندا، ئۇلار ھەقىقەتەنمۇ جاھىل خەلق ئىكەن![2]

— پۇشتىپاناھ، ھەق گەپ قىلدىلا، لەنىتى گەدەنكەش چەنتۇلار ھەقىقەتەن ئۆلۈمگە مەھكۇمدۇر! — دەپ گۆركىمرەشتى شاھىنشىندىكىلەر تەڭلا.

— بۇ قېتىم ئۇچتۇرپاندا غەلىيان كۆتۈرگەن بۇ چەنتۇلار گەرچە بىر توپ ئالامان بولسىمۇ ئەمما ئۇلارنىڭ خۇي - پەيلى ئۇسال بولغانلىقتىن، ئۇلارنى ئىنساپقا چاقىرىپ بولماق بەسى قىيىندۇر!... ئۆتكەندە سەلتەنىتىمىز توپىلاڭچى جۇڭغارلار بىلەن ئىسيانچى خوجىلارنى تىنچىتقاندىمۇ بۇنىڭدەك قارشىلىققا دۇچ كەلمىگەنىدۇق!...[3]

چەنلۇڭ ئىسيانچى خوجىلار ھەققىدە سۆزلەۋېتىپ، دەرھال ئېپارخان ئېسىگە چۈشۈپ قالدى - دە، يۈرىكىنىڭ بىر يېرى

---

① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 734 - جىلد، 8 - بەت، چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىكى يارلىققا قارالسۇن.

② «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 740 - جىلد، 13 - بەت، چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىكى يارلىققا ۋە 741 - جىلد، 8 - بەت، چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىكى يارلىققا قارالسۇن.

③ «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 741 - جىلد، 8 - بەت، چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىكى يارلىققا ۋە 736 - جىلد، 6 - بەت، چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىكى يارلىققا قارالسۇن.

ئېچىشقاندەك بولۇپ تولغىنىپ كەتتى:

— شۇڭا، — دېدى ئۇ ياۋۇزلۇق بىلەن چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ تۇرۇپ، — تەڭرى قوشۇنلىرىمىز ئۇچتۇرپاننى پەتھى قىلغاندىن كېيىن بۇ ئىسيانچى چەنتۇلارنى بىرىنىمۇ قويماي قىرىپ تاشلىشى كېرەك. ئۇچتۇرپاندا ئادەمنىڭ ئۇرۇقىنى قۇرۇتۇش لازىم!...①

— پۇشتىپاناھىمىز دانادۇر! ياشىغايلا، ياشىغايلا! تۈمەن مىڭ يىللار ياشىغايلا! — دەپ تەنتەنە قىلىشتى ئوردا ئەھلىلىرى خاقانى چىن چەنلوڭنىڭ بۇ پەرمانىغا.

* * *

قەشقەر خان ئامبىلى ناشتۇڭ مانجۇ چېرىكلىرىنى باشلاپ ئۇچتۇرپانغا كەتكەندىن بېرى، قەشقەرنى ساقلاپ قالغان ئاغلاقچى ئامبال بەيكۈن دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ قالدى. ئۇنىڭغا گويا قەشقەردىمۇ غەلىيان كۆتۈرۈلىدىغاندەكلا تۇيۇلاتتى. شۇڭا، ئۇ بۈگۈن ئۆزىنىڭ سەردارلىرىغا قەشقەر گۈلباغ سېپىلىنىڭ قوۋۇقلىرىنى بالدۇرراق تاقاپ، ھوشيار تۇرۇشنى تاپىلاپ بولۇپ، خابگاھىغا كىرىپ ئولتۇراتتى. ئىشىك ئېچىلىپ ئۆيگە ياش بىر چېرىك كىرىپ كەلدى:

— دارېن، بۇرۇت قىرغىزلىرىنىڭ چېرىكچىسى ياساۋۇل ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار: «ناھايىتى مۇھىم ئىش بىلەن كەلگەندۇق، ئامبال بىلەن كۆرۈشمىسەك زادى بولمايدۇ!» دەپ سىلىدىن كىرىشكە ئىجازەت سورايدۇ! — دەپ مەلۇم قىلدى.

— بۇرۇت قىرغىزلىرىمۇ پاراكەندە قوۋم، — دېدى ئاغلاقچى

① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 736 - جىلد، 6 - بەت، چەنلوڭنىڭ 30 - يىلى 5 - ئاينىڭ 17 - كۈندىكى يارلىققا قارالسۇن.

ئامبال بەيكۇن ئۆزىچە غۇدۇراپ، — ئۇلارغا بەك ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ. قىرلىرىدا مىلتىنى بىقىپ جىم يۇرمەي، ئۆلكىگە ياساۋۇل ئەۋەتكىنى نېمىسى؟ ئۇلارنىڭ باشقىچە غەرەزلىرى بولۇپ يۇرمىسۇن يەنە؟ ھەرقايىسى قوۋۇقلارغا دەرھال قوش قاراۋۇل قويۇلسۇن، داتاڭنىڭ سىرتىدا قارا چېرىكلەر تەييار بولۇپ تۇرسۇن، ئاندىن سەن بۇرۇتلارنى مۇشۇ يەرگە باشلاپ كەل.

— قۇللۇق، دارىن، — دېدى ھېلىقى ياش چېرىك ۋە تالاغا چىقىپ كېتىپ بىر ھازادىن كېيىن بۇرۇت قىرغىزلىرىنىڭ ياساۋۇللىرىنى باشلاپ كىردى. بۇ ياساۋۇللار بويۇنلىرى گۆشلۇك، ئۆزى بەستلىك، قارامتۇل كۇچتۇڭگىر ئادەملەر ئىدى. ئۇلار ئاغلاقچى ئامبال بەيكۇنگە باشلىرىنى ئېگىپ سالام قىلىشتى.

— ھە، باھادىرلار ھارمىغايسىلەر، ئولتۇرۇڭلار، — دېدى بەيكۇن كۇرسىنى كۆرسىتىپ، — ئەلھال، غەلىيانچى چەنتۇلار ئىسيان كۆتۇرۇپ، بېشىمىزنى ئوچاق ئېتىۋەتتى. بەلكىم ئاقساقىلىڭلار سىلەرنى بىرەر خوش خەۋەر بىلەن ئەۋەتتىمغۇ دەيمەن؟

— شۇنداق، — دېدى ياساۋۇللاردىن بىرى، — بىز سارتلارنىڭ ئىككى ئادىمىنى تۇتۇۋالغاندۇق!

— ئەھە! — دەپ قاقىلىپ كەتتى بەيكۇن، — نېمىشقا تۇتۇۋالدىڭلار؟

— ئۇلار سارتلارنىڭ ئايغاقچىسى ئوخشايدۇ. سوراق قىلساق كۆپ نەرسىنى دېگىلى ئۇنىمىدى.

— ھەي، قىيناپ سوراق قىلىشنى بىلمەيسىلەر - دە، مەن بولسام ئۇلار بىلەن قانداق سۆزلىشىدىكەنمەن! — دېدى بەيكۇن كۆرەڭلەپ.

ھېلىقى باش ياساۋۇل:

— چىرىكچىبەگنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، بۇ ئىككى سارتنى سىلىنىڭ ئالدىلىرىغا ئېلىپ كەلدۇق. دارېن، بىز ئۇلارنىڭ يېنىنى ئاختۇرغانىدۇق، ئېرىغ مال چىقتى، — دېگىنىچە خۇرجىنىدىن ئون توققۇز يامبۇنى چىقىرىپ شىرە ئۈستىگە قويدى. بۇ يامبۇلارنىڭ ھەربىرى ئەللىك سەرلىك يامبۇ ئىدى.

— قېنى ئۇلار؟ ئۇلارنى داتاڭغا ئېلىپ كىرىڭلار! — دېدى ئاغلاقچى ئامبال بەيكۇن.

مانجۇ چېرىكلىرى بۇ ئىككى تۇتقۇننى دەرھال داتاڭغا ئېلىپ كىرىشتى. بۇ تۇتقۇنلارنىڭ قوللىرى خام تاسما بىلەن كەينىگە قايرىپ باغلانغان بولۇپ، بىرى ئېگىز، ئاۋاق كەلگەن بىر ئۇيغۇر بولۇپ، ئۈستىگە چەكمەندىن ئۇزۇن چاپان كىيگەن، ئايىغىدا ئۆتۈك بار ئىدى. ئۇنىڭ ئالىيىپ تۇرغان كۆزلىرىدىن ئۆزىنىڭ تۇتقۇن قىلىنغىنىغا تەن بەرمىگەنلىكى چىقىپ تۇراتتى. تۇتقۇنلارنىڭ يەنە بىرى قېرى بىر ئادەم ئىدى. بەيكۇن بۇ قېرى تۇتقۇننىڭ يېنىغا كەلدى.

— قېنى، ئېيت، ئات - جۇنۇڭ نېمە؟

تۇتقۇن ئۇنىڭغا بىر ئالايدى - دە، تەتۈر قاراپ تۇرۇۋالدى.

— ئەگەر راستىڭنى دېمەيدىغان بولساڭ، قايناق سۇغا باسىمىز!

— مەيلى بولمىسا، جاۋاب بېرەي.

— كىم بولىسەن، مۇنۇنىڭ ئىسمىچۇ؟

— بىز ئۇچتۇرپانلىق سودىگەرلەر بولىمىز. مېنىڭ ئىسمىم باۋۇدۇن توختى، مۇنۇ ھەمراھىمنىڭ ئىسمى مۇھەممەت ئابدۇللا، — دەپ جاۋاب بەردى ھېلىقى قېرى تۇتقۇن.

— نەگە، نېمە ئىشقا ماڭغانىدىڭلار؟

— بىز سودا قىلىش ئۈچۈن ئەنجانغا كېتىۋاتقانىدۇق، يولدا قارا قىرغىزلارنىڭ چېرىكچىبەگ دېگەن ئاقساقىلىنىڭ ئادەملىرى ماللىرىمىزنى ئولجا قىلىپ، ئۆزىمىزنى تۇتقۇن قىلىۋالدى.

— گىپىڭ تۇگىدىمۇ؟ يەنە دەيدىغان گىپىڭ يوقمۇ؟

— . . .

باۋۇدۇن توختى ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋاب بەرمەي يۈزىنى ئۆرۈپ تەتۈر قاراپ تۇرۇۋالدى.

— ھى، ھى! . . . — بەيكۇن زەھەرخەندىلىك بىلەن كۈلۈپ قويدى ـ دە، قارا چىرىكلىرىگە:

— گاڭزىغا بىسىڭلار، قىنى شۇ چاغدا دىگەن ـ دىمىگىنىنى كۆرىمىز، — دەپ بۇيرۇق قىلدى. قارا چىرىكلەر ھەش ـ پەش دىگۈچە گاڭزا دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى تال بادىرنى كۆتۈرۈپ كىرىشتى ـ دە، يەرگە تاشلاپ قويۇپ، باۋۇدۇن توختى بىلەن مۇھەممەت ئابدۇللا ئىككىسىنى چەمبەرچاس باغلاپ، ئۇلارنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئۆتۈپ، مۇرىسىدىن تۇتۇپ تۇردى. بەيكۇن: «باس!» دەپ پەرمان چۈشۈرۈشى بىلەن تەڭلا، قارا چىرىكلەر ھىلىقى گاڭزىلارنى بۇ ئىككىسىنىڭ پاقالچىكىنىڭ ئۈستىگە توغرا قويۇپ، ئىككى تەرەپتىن بۇ گاڭزىلارنىڭ ئۈستىگە دەسسەشكە باشلىدى. گاڭزا بۇ ئىككى تۇتقۇننىڭ پاقالچىكىنى يانجىپ تاشلىغانلىقتىن، تۇتقۇنلار ئازابقا چىدىماستىن قاتتىق نالە ـ پەرياد كۆتۈرۈشتى.

— ئىيتە، ئەنجانغا زادى نىمە ئىشقا بارماقچى بولۇشتۇڭ؟ — دەپ سورىدى بەيكۇن ئۇلارنى قىيىن قىستاققا ئىلىپ تۇرۇپ.

— . . . تۇتقۇنلار جاۋاب بەرمىدى.

— ئۇلارنىڭ تىزىنىڭ ئاستىغا قىرلىق تاش قويۇڭلار. گاڭزىنىڭ ئۈستىگە يەنە ئىككىدىن ئادەم چىقسۇن! — دەپ بۇيرۇق بەردى بەيكۇن قەھرى بىلەن.

بۇ چاغدا باۋۇدۇن توختى:

— ۋايجان، زادى چىدىيالمىدىم! — دىگىنىچە ھوشىدىن كىتىپ يىقىلدى.

قارا چېرىكلەر ئۇنى ھوشىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بېشىغا بىر تۇڭ سۇنى شارقىرىتىپ قۇيدى. ئۇ ھوشىغا كەلدى.

— جېنىم قاقشىمىسۇن، دېسەڭ، مەن سورىغان سوئالغا جاۋاب بەر! — دېدى بەيكۇن ئۇنىڭغا ۋارقىراپ.

— بىز رەھمىتۇللا بەگنىڭ قوقان خانى ئالدىغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى بولىمىز، — دەپ ئىقرار قىلىشقا باشلىدى باۋۇدۇن توختى قىيىن - قىستاققا چىدىماي، — قوقان خانى ئېردەنىبەگنىڭ ھۇزۇرىغا ياردەم سوراپ كېتىۋاتقاندۇق...

— ئەنجانغا قاراپ ماڭماقچى بولساڭلار، ئۇدۇل ئوشقا قاراپ ماڭماي، بەدەخشان تەرەپتە نېمە ئىش قىلىسىلەر؟ راست گەپ قىل! — دېدى بەيكۇن، — مەن سېنىڭ يالغان سۆزلەۋاتقانلىقىڭنى بىلمەمدىمەن! ؟ تىرنىقىنىڭ ئاستىغا بىگىز تىقىڭلار. تاكى راستىنى دېگۈچە قىيناڭلار!

چېرىكلەر ئۇنىڭ تىرناقلىرىنىڭ ئاستىغا بىگىز تىقىشقا باشلىدى. باۋۇدۇن توختىنىڭ قولىنىڭ ئۇچىدىن تارقالغان ئاغرىق ئۇنىڭ يۈرىكىگە زىخ سانجىلغاندەك تەسىر قىلىۋىدى، زادىلا چىدىيالمىدى، ئۇ:

— ۋايجان، مەن راستىنى ئېيتاي، مېنى قىينىماڭلار، جېنىم بەك قاقشاپ كەتتى! — دەپ نالە - پەرياد كۆتۈردى.

بەيكۇن قارا چېرىكلەرگە قولىنى شىلتىدى ۋە:

— قېنى ئېيتە، راست گەپ قىل! — دەپ قەھىر قىلدى.

— بىز ئەسلىدە بەدەخشان تەرەپتىن كېلىۋاتقاندۇق...

— بەدەخشانغا نېمىشقا بارغانىدىڭلار؟ ! — بەيكۇن ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ تاشلىدى.

— رەھمىتۇللار بەگ بىزلەرنى بەدەخشانغا ئافغانىستان پادىشاھى ئەھمەد شاھ دۇرانىيدىن ياردەم تەلەپ قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى، — دەپ ئىقرار قىلدى باۋۇدۇن توختى.

— ئەھمەد شاھ بىلەن كۆرۈشەلىدىڭلارمۇ؟

— ياق، بىز بارغاندا، ئەھمەد شاھ شىكلار ئۇستىدىن غازات قىلىش ئۈچۈن پىشاۋۇرغا لەشكەر باشلاپ كېتىپتۇ. نائىلاج، قىرغىز - قىپچاق ئاغىنىلەردىن ياردەمگە لەشكەر چاقىرماقچى بولۇپ، بۇرۇتلارنىڭ چېرىكچىبەگ دېگەن ئاقساقىلىنىڭ ئالدىغا كەلسەك، بىزنى تۇتۇۋېلىپ بۇ يەرگە ئېلىپ كەلدى...

— يەنچۇ؟ يەنە نېمە ئىش بار؟

— بىز بىلىدىغان ئىش مۇشۇنچىلىق ئىدى. ئامبال دارىن، رەھىم قىلىپ پۇتىمىزدىكى گاگزىنى ئالدۇرۇۋەتسىڭىز! جېنىمىز بەك قاقشاپ كەتتى... — دېدى باۋۋدۇن توختى يىلىنىپ تۇرۇپ.

ئەمدى سوراق قىلىۋەرسە، بۇنىڭدىنمۇ جىق نەتىجە چىقمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن ئاغلاقچى ئامبال بەيكۇن قولىنى سىلكىدى — دە:

— ئېلىپ چىقىپ كېتىڭلار! — دەپ قارا چېرىكلىرىگە بۇيرۇق قىلدى.

شۇ كۈنى ئاخشىمى، بەيكۇن سوراق نەتىجىسىنى پۈتۈپ چىققاندىن كېيىن خاقانى چىنغا بۇ ئەھۋاللار توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات يوللىدى①.

* * *

خاقانى چىنمۇ «ئۈچتۇرپان توپىلاڭچىلىرىنىڭ قوقاندىكى

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 30 ـ جىلد، 7 ـ، 8 ـ بەت، چەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىكى بەيكۇننىڭ مەلۇماتىغا قارالسۇن. يەنە، «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىراتى»، 5 ـ جىلد، 11 ـ، 12 ـ بەتتىكى: «گادايمەتنىڭ تەرجىمىھالى»، «سالىنىڭ تەرجىمىھالى» ۋە «غەربىي چېگرىنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىغا ئائىت قىسقىچە خاتىرىلەر»، 5 ـ جىلد: «بۇرۇت قىرغىزلىرىنىڭ تارىخى» غا قارالسۇن.

ئېردەنبەگنىڭ ھىمايىسىگە قېچىپ كېتىشى» دىن[1] بەكمۇ ئەنسىرەيتتى. شۇڭا، ئۇ قەشقەر ئاغلاقچى ئامبىلى بەيكۇنىڭ مەلۇماتىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن جەنۇبتىكى مانجۇ قىسىملىرىغا غەلىيانچىلارنىڭ ئەتراپتىكى مۇسۇلمان ئەللىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالماسلىقى ئۈچۈن، مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ چېگرا - ھۇدۇتلۇقىنى قاتتىق ساقلاش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى.

* * *

ئۇچتۇرپان خەلقى مانجۇ ئىستىبداتىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، رەھمىتۇللا بەگ ئەتراپتىكى قوقان، ئافغانىستان، بەدەخشان ۋە كەشمىر قاتارلىق مۇسۇلمان ئەللىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلغانىدى. بىراق، ئۇنىڭ ئارزۇسىنىڭ تەتۈرىسىچە، بۇ چاغدا ئافغانىستاندىكى دۇررانىيلار سۇلالىسى ھىندىستاندىكى شىكلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقتىن، ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا لەشكەر چىقىرىپ ياردەم بېرەلمىدى؛ قوقاندىكى ئېردەنىبەگ گەرچە ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا ياردەم بېرىمىز دەپ ۋەدە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما خاقانى چىننىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ، لەۋزىدە تۇرالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، جەنۇبتىكى كەڭ مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ پايانسىز چۆل - باياۋانلار ئارقىلىق سان - ساناقسىز پارچە - پارچە بوستانلىقلارغا بۆلۈپ تاشلانغانلىقتەك ئەپسىز

[1] «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 28 - جىلد، 19 - بەت، «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 730 - جىلد، 21 - بەت، چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى، كەبىسە 2 - ئاينىڭ 15 - كۈنى.

جۇغراپىيىلىك شارائىتى ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنى باشقا يۇرت - ئايماقلاردىكى كەڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زوررۇر ياردەملىرىدىن مەھرۇم قالدۇردى. خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ ئۆزىنىڭ يارلىقلىرىدا: «مانجۇ مەمۇرلىرىنىڭ ۋە قومۇللۇق ھاكىمبەگلەرنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇم - ستەملىرىگە قارشىلىق بىلدۇرۇش يۈزىسىدىن قوزغالغان» [1] دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان ئۇچتۇرپان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك قوزغىلىڭى ئالتە ئايدىن كېيىن چىش - تىرنىقىغىچە قوراللانغان ۋە ئۆزلىرىدىن ئون - يىگىرمە ھەسسە كۆپ بولغان قۇدرەتلىك مانجۇ ئارمىيىسىنىڭ قانلىق قىرغىنچىلىقى ئاستىدا مەغلۇپ بولۇشتەك ئېچىنىشلىق قىسمەتتىن قېچىپ قۇتۇلالمىدى. . .

نەزمە

ياماندىقنى تېرىپ كۈتسەڭ ياخشىلىقنى،
باغلىنارسەن قۇرۇق ئۈمىد، خام - خىيالغا.
قولىڭدىن ئال پاختىنى، خەلقنى تىڭشا،
تىڭشىمىساڭ، بىر كۈن كېلىپ بېرەر جازا.

— شەيخ سەئىدى

[1] بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» دېگەن كىتاب بىلەن «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابقا قاراڭسۇن.

ئون بەشىنچى باب

«يەتتە قىزلىرىم»

«كىشىلەرنىڭ ئاجىزلارنى مەدھىيىلىشى كۈچلۈكلەرنى مەدھىيىلىشىدىن كۆپ ئېشىپ كېتىدۇ. شۇڭا، ئاجىزلارنىڭ مەغلۇبىيىتى تارىختىن بۇيان سەلتەنەتلىك ئىشلار قاتارىدا كىشىلەر تەرىپىدىن مەڭگۈ يادلىنىپ كېلىنمەكتە!»

—خاتىرەمدىن

مىلادى 1767 ـ يىلى قەمەرىيە 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى. رەھمىتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئالتە ئايدىن بېرى قاتتىق مۇداپىئە قىلىنىۋاتقان ئۇچتۇرپان شەھىرى مانجۇلارنىڭ شىددەتلىك توپ ئوقلىرىنىڭ زەربىسىدە ئاخىر تەلتۆكۈس ۋەيران قىلىپ تاشلاندى!

*　　　　*　　　　*

مانجۇلار ئالتە ئايدىن بۇيان، مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ۋە ئىلى ئەتراپلىرىدىكى لاۋ ـ لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ ئەتراپىغا توپلىدى. ئىلى جاڭجۇنى

مىڭرۇي، يانداش ئىلى جاڭجۇنى ئاگۇي ۋە ئىلى ھاكىمبەگى مۇساگۇڭلار باشچىلىقىدىكى مانجۇ ياردەمچى قوشۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ قۇدرەتلىك لاۋ ـ لەشكەرلەر شەھەرنىڭ سىرتىغا بارگاھ تىكىپ سەپ تارتىپ تۇرۇشقانىدى. ئىلى جاڭجۇنى مىڭرۇي ۋە ئاگۇيلار بۇ دىيارنىڭ خەلقىگە زالىملىق قىلىش ئۈچۈن ئۇچتۇرپان قەلئەسىگە قاراپ زۇلۇم ئىتىنى سۈردى. ئۇلار ئاسمان قورغىنىغا سىرتماق سالماقچى بولغاندەك، گۇرۇھ ـ گۇرۇھ قارا چېرىكلىرى بىلەن شۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلدى. گوياكى چېرىك دەرياسى سەل سۈيىدەك چايقالدى. مانجۇلارنىڭ ھەيۋەتلىك قوشۇنلىرى خۇددى مەشىق دەپتىرىنى قارا سىياھ بىلەن بويىغاندەك ۋە رويى ـ زېمىننى قاپلاپ ئۇچۇپ كېلىۋاتقان چېكەتكىدەك يەر يۈزىنى قاپلىدى. قارا چېرىكلەر ئۇچتۇرپان قەلئەسىنى قاتمۇ قات قورشاش ئۈچۈن تۈشمۇ ـ تۈشتىن نەچچە داپقۇر يۈرۈش قىلدى. ئۇلار قەلئە ئەتراپىغا يېقىنلىشىپ، شاۋقۇن ـ سۈرەن سېلىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ غوۋغالىرىنىڭ سۈرى خۇددى جەددالنىڭ ئېشىكىنىڭ ئاۋازىغا، بەلكى قىيامەتنىڭ غوۋغاسىغا ئوخشايتتى.

تاڭ ئاتماقتا ئىدى. ئىمام قىبلىگە قاراپ بامدات نامىزىنى ئوقۇۋاتاتتى. سېپىل ئۈستىدە ناماز ئوقۇۋاتقان جەڭچىلەرنىڭ مەنزىرىسى تەنتەنىلىك ۋە دەھشەتلىك ئىدى. ناماز قىسقىلا ئوقۇلدى. بامدات نامىزى تۈگەپ، مىڭلىغان جەڭچىلەر ئورنىدىن تۇرۇشقان چاغدا، گوياكى شامال چىققاندەك شاۋۇلدىغان ئاۋاز چىقتى. ئەتىگەنلىك ئالدىراش ئىشلار باشلاندى. جەڭچىلەر قورال ـ ياراقلىرىدىكى قان داغلىرىنى ۋە توپا ـ چاڭلارنى سۈرتۈپ تازىلاشتى. ئوقيا ئوقلىرىغا پەيلەرنى باغلاشتى.

دەل مۇشۇ چاغدا مانجۇلار پۈتۈن لاۋ ـ لەشكەرلىرىنى شەھەر ئەتراپىغا توپلاپ، يەر ـ جاھاننى توپا ـ توزانغا كۆمۈپ يەتتىنچى داپقۇر ئومۇمىي ھۇجۇمغا ئۆتتى! دەھشەتلىك جەڭ باشلىنىپ

كەتتى. دۈشمەن لەشكىرى كۆپ ھەم خىل ئىدى. رەھمىتۇللا بەگنىڭ لەشكەرلىرى مانجۇلارنىڭ شىددەتلىك توپ ئوقلىرىدا كۆپ ئۆلۈپ كەتتى.

ئەسلىدە قوزغىلاڭچىلار ئىگىلىۋالغان ئۇچتۇرپان قەلئەسىنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا ئاسان ئالىمىز، دەپ ئويلاشقان مانجۇلار ئالتە كۈندىن بېرى شەھەرگە قوزغىغان ئالدىنقى ئالتە داپقۇرلۇق ھۇجۇمىدا قەلئە تۈۋىدە دۆۋە - دۆۋە ئۆلۈكلىرىنى قالدۇرۇپ كېتىشتىن باشقا ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەنىدى. قەلئەدىكى قوزغىلاڭچىلار ئۆزلىرىنى ۋە خوتۇن - بالىۋاقلىرىنى جان تىكىپ ھىمايە قىلىشماقتا ئىدى.

بۇ سەرەتان ئۆتۈپ، ئەسەد ئېيى كىرىپ قالغان بىر مەزگىل ئىدى. ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى باغلاردا مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ شاخلىرى پىشىپ يېتىلگەن ھوسۇلدىن ئېگىلىپ، يەرگە سالام بېرىشكە باشلىدى. شەھەر ئىچىدىمۇ مېۋىلىك دەرەخلەر، ئۈزۈم بىدىشلىرى كۆپ ئىدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھېلىتىن سىپسىدام بولۇپ قالغان، تېخى سارغايمىغان كۆپكۆك شاخلار ئارىسىدا بىرەر تال ئالما، بىرەر تال شاپتۇل، بىرەر شىڭگىل ئۈزۈم قالمىغان. ئالتە ئايدىن بېرى، قامال ئازاۋىنى يەتكۈدەك تارتقان ئۇچتۇرپان خەلقى بارلىق مېۋىلەرنى پىشار - پىشمايلا يەپ تۈگىتىشكەنىدى! قەلئەنىڭ ھەممە قوۋۇق - دەرۋازىلىرى ئېتىك، شەھەر ئەتراپىنى بولسا مانجۇلار قورشاپ ياتقان، ئىچكىرىسىدىن ھېچكىمنىمۇ چىقارمايدۇ، سىرتتىن ياردەم بەرمەكچى بولغانلارنىڭ يولىنىمۇ توسۇپ تاشلىغانىدى!

مانجۇلار ئالتە ئايدىن بېرى پۇقرالارغا ئېغىر ھاشار سېلىپ، ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ ئەتراپىغا ئۇزۇنلۇقى بەش چاقىرىم كېلىدىغان چوڭقۇر خەندەكلەرنى قازدۇرغانىدى. بۇ خەندەكلەردىن چىققان توپىلارنى ئېگىز قىلىپ دۆۋىلىتىپ،

ئۈستىگە نۇرغۇن ھارۋىلارنى ئىككى قاتار قىلىپ تىزىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ياغاچ ياتقۇزۇپ، ھارۋىلارنى بىر - بىرىگە چىتىپ مىخلاپ ئېگىز شەبىھ تەييارلارتقۇزغانىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىغا ئوقياچى ۋە مىلتىقچىلارنى ئورۇنلاشتۇرغان، خەندەك ئەتراپىغا قويۇق ئۆسكەن پىچاندەك قىلىپ ئېگىز قوزۇقلارنى قېقىپ توساق ھاسىل قىلغانىدى!

*　　　*　　　*

مانجۇلار ئۈچتۇرپان سېپىلىغا قاراتقان ھۇجۇمىنى قانچىكى جىددىيلەشتۈرگەنسېرى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئوق - دورىلىرى، ئوزۇق - تۈلۈكى شۇنچە تېز خوراپ تۈگەشكە باشلىدى! ياردار بولۇۋاتقانلار كۆپىيىپ، ئۆلۈۋاتقانلارنىڭ سانى كۈندىن - كۈنگە ئېشىۋاتاتتى. ساق قالغان قوزغىلاڭچىلار — قېرى - ياش، ئۇششاق - چوڭ، ئەر - ئاياللارنىڭ ھەممىسى سېپىل ئۈستىگە چىقىپ جان تىكىپ جەڭ قىلىشماقتا ئىدى! قەلئەدىكى خوتۇن - قىزلار مايسىخان باشچىلىقىدىكى يەتتە قىزغا ئەگىشىپ قىلىشىپ، ئۆز ئاتىلىرى، ئەرلىرى ۋە ئاكا - ئۇكىلىرى بىلەن يانمۇ يان تۇرۇپ جەڭ قىلىشماقتا ئىدى. رەھمىتۇللا بەگنىڭ ئاي - كۈنى يېقىنلىشىپ قالغان قىزى ئاسىمخانمۇ سېپىل ئۈستىدە پىداكارلىق كۆرسىتىپ، ئوق تېگىپ يىقىلغان ئەرلەرنىڭ يارىسىنى تېڭىپ، يەنە ئوق تەگمىسۇن دەپ، دەرھال ئۇنىڭ ئالدىغا خىش - كېسەك پارچىلىرىدىن تام قوپۇرۇپ ئېھاتە قىلىپ قويۇۋاتاتتى. ئوق تېگىپ يىقىلغانلار كۆپەيمەكتە ئىدى. ئۇگەكلەرنىڭ كەينىدە ياردار بولغانلار ياتاتتى. قېرى بىر جەرراھ بىلىكىگە ئوق تېگىپ يىقىلغان بىر ياردار جەڭچىنى داۋالاپ، جەرراھ ئۇنىڭ بىلىكىدىن تېخى يېڭىلا تەگكەن ئوقيا ئوقىنى تارتىپ چىقىرىۋاتقانىدى. ئەمما، ئوقنىڭ باشقى ئۇنىڭ

بىلىكىنىڭ گۆشىگە كىرىپ كەتكەنىدى. ئوقنىڭ ئىلگىكى ئوق باشىقىنى گۆشتىن تارتىپ چىقىرىۋېلىشقا كاشىلا قىلىۋاتاتتى. شۇڭا، ھېلىقى ياربدار جەڭچى جېنىغا پاتقان ئاغرىق ئازابىدىن قاقشاپ ـ قاقشاپ، ئوتقا تاشلانغان قىلدەك تولغىناتتى. جەرراھ چاققانلىق ۋە ئۇستىلىق بىلەن ئۇچى گۆشتىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئوققا بىر مىس نەيچىنى كىرگۈزدى ـ دە، ئۇنى ئوڭ تەرەپكە بۇراپ تۇرۇپ، ئېھتىياتلىق بىلەن ئوق باشىقىغا قوشۇپ تۇرۇپ سىرتقا تارتتى. بۇ چاغدا ياربدارنىڭ بېشىغا ئىنتايىن ئاچچىق ئاغرىق كىرىپ كەتتى ـ دە، قاتتىق ئىڭراپ كەتتى. لېكىن، باشاق جەرراھنىڭ قولىدىكى ھېلىقى مىس نەيچە بىلەن تەڭ ھەرىكەت قىلىپ، بىلەكنىڭ گۆشىدىن سۇغۇرۇلۇشقا باشلىدى. ئۇستىگە شىپالىق مەلھىمى سۈرتۈلگەن مىس نەيچە سىيلىق بولغانلىقتىن، ئوقنىڭ تۈۋىنى بەدەندىن ئاجراتقان ھالدا قاپلاپ، ئىلگەكنى گۆشتىن ئاجراتتى. جەرراھ كۆپ ئۇرۇنۇپ ئاخىر باشاقنى گۆشتىن چىقىرىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. ياردەمچى جەرراھ يارىنىڭ ئاغزىغا شىپالىق مەلھەمنى سۈرتۈپ، ئۈستىنى تۇز سۈيىگە چىلانغان يىڭى خام بىلەن مەھكەم باغلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھېلىقى ياربدارنىڭ يۈرىكىگە پاتقان ئوق يارىسىنىڭ ئازابىمۇ شاپپىدە توختىدى. جەڭچى ئورنىدىن تۇرماقچى بولۇۋىدى، جەرراھ:

— ياق، ئاستا ـ ئاستا ياخشى بولۇپ كېتىسەن!... تېۋىپ ياراڭنى ھازىرلا پۈتتۈرىدىغان خۇدا ئەمەس. ئۇ ياراڭنى داۋالاپ ساقايتىدۇ. ئەمما، دەررۇ ئەمەس! — دېدى ئۇنىڭغا كايىپ تۇرۇپ.

بىراق ھېلىقى جەڭچى جەرراھنىڭ توسقىنىغىمۇ ئۇنىماستىن سەكرەپ تۇردى ـ دە، ئۆگەكنىڭ نېرىسىدىن بېشى كۆرۈنگەن بىر قارا چېرىككە قاراپ ئېتىلدى!...

سەككىز شوتا قوزغىلاڭچىلارنىڭ جەڭ قىلىشىغا قوماندانلىق

قىلىۋاتقان رەھمىتۇللا بەگكە قاراپ يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇ تۆۋەندە شوتىلارنىڭ قويۇلۇشىنى كۈتۈپ سېپىل ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىپ چىقماقچى بولۇپ تەييارلىنىپ تۇرۇشقان بىر توپ قارا چېرىكلەرنى كۆردى ـ دە، جەڭچىلەرگە دەرھال تۆۋەنگە تاش دومىلىتىشنى بۇيرۇدى. مۇداپىئەچىلەر يوغان ـ يوغان تاشلارنى تۆۋەنگە قارىتىپ دومىلاتتى.

بۇ چاغدا، رەھمىتۇللا بەگ شوتىدىن سېپىل ئۈستىگە سەكرىمەكچى بولغان بىر مانجۇ سەردارىنى كۆرۈپ قالدى — دە، «يا ھەزرىتى ئەلى شاھمەردان!» دەپ ۋارقىرىغىنىچە شەمشادتەك چوڭ گۇرزىسىنى بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ ھېلىقى مانجۇ سەردارنىڭ كاللىسىغا ئارقا ـ ئارقىدىن ئۈچ رەت ئۇرۇۋىدى، مانجۇ سەردارى دەرھال بېشىغا قالقان تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئۈچ قېتىملىق ھۇجۇمىنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۈچ رەت قايتۇردى. گۇرزە ساداسىنىڭ گۈلدۈر ـ گۈلدۈرى زېمىن قۇلىقىنى گاس قىلىپ، گۇرزە ـ قالقان ئارىسىدىن چاقنىغان ئوت ئالەم كۆزىنى قارىغۇ قىلدى. ھېلىقى مانجۇ سەردارى نۆۋەتنى ئۆتكۈزۈۋېتىپ، بۆرە چىشلىق ئۇمۇتنى ئېلىپ بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ ئۇردى. رەھمىتۇللا بەگ قولىدىكى گۇرزىنى تاشلاپ، پولات نەيزە بىلەن ھېلىقى مانجۇ سەردارىنىڭ كۆكرىكىگە ئۇردى. مانجۇ سەردارى چەبدەسلىك بىلەن ئۇمۇتنى تاشلاپ، قالقاننى يۈزىگە تۇتتى ۋە رەھمىتۇللا بەگكە شەمشەر ئۇرماقچى بولۇپ شەمشىرىنى كۆتۈردى. رەھمىتۇللا بەگ مانجۇ سەردارىنىڭ قولىنى كۆتۈرگىنىدىن پايدىلىنىپ قولىدىكى نەيزىسىنى چۆرۈپ تاشلىدى ـ دە، يېنىدىن شەمشىرىنى سۇغۇرۇپلا شۇنداق ئۇردىكى، شەمشەر مانجۇ سەردارىنىڭ سول بېقىنىدىن ئوڭ قولتۇقىغىچە سانجىلىپ، ئۇنى ئىككى ھەسسە قىلىپ تاشلىدى. مانجۇ سەردارى شوتا ئۈستىدىن خۇددى ئېگىز پور كۆتەكتەك يىقىلدى ۋە جېنى جەھەننەمگە كەتتى.

*   *   *

سەركەردىسىنىڭ پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن جەڭچىلەر شوتا بىلەن تۆۋەندىن يۇقىرىغا ئۆمىلەپ چىقىۋاتقان قارا چېرىكلەرنى قەيسەرلىك بىلەن پەسكە ئۇرۇپ چۈشۈردى. ئەمدى، سېپىلنىڭ رەھمىتۇللا بەگ تۇرغان بۆلىكىنىڭ ئوڭ - سول تەرەپلىرىدىمۇ بىرنەچچە شوتا پەيدا بولدى، ئۇزاق ئۆتمەي، مانجۇلار سېپىل ئۈستىگە چىقىشىپ، ئاندىن سېپىلدىن سەكرەپ چۈشۈشكە باشلىدى. ئۇلار كوچىلاردا بىر - بىرىگە يول بېرىشمەي، ئۆتۈپ كېتىشكە تىرىشاتتى. شەھەر ئىچىدىكى سودىگەرلەر ۋە بايلارنىڭ ئۆيلىرى، ئامبارلىرى، مال - قورۇلىرى تەرەپكە قاراپ ئۇچقاندەك چاپاتتى. ئۇدۇل كەلگەن ئۆيلەرگە بېسىپ كىرىپ، كۆزىگە كۆرۈنگەن ئادەمنى ئۆلتۈرەتتى.

شەھەر ئىچىدە مانجۇلار بىر مەھەللىدىن كېيىن ئىككىنچى مەھەللىنى ئىشغال قىلىشماقتا ئىدى. كەڭ مەيداندا ئاتلىق جەڭ قىلىشقا ئۆگەنگەن بۇ مانجۇ چېرىكلىرى تار كوچىلاردىن ۋە ئۆرۈلۈپ چۈشكەن ئۆيلەرنىڭ ئارقىسىدىن ئۆتۈپ، ھەر خىل قېينىچىلىقلارغا قارىماي، توختىماي ئالغا ئىلگىرىلەپ، قاتتىق ھۇجۇم قىلاتتى ۋە دەريا تەرەپكە قاراپ چېكىنىۋاتقان قوزغىلاڭچىلارنى ئوق بوران قىلماقتا ئىدى.

رەھمىتۇللا بەگ، ئەسمىتۇللا بەگ، جىيەنى ئەمرۇللا بەگ ۋە كۇيئوغلى تاھىر بەگلەر باشلىق بىر بۆلۈك قوزغىلاڭچىلارنى باشلاپ مانجۇلار بىلەن ئېتىشىپ - ئېتىشىپ، سېپىلنىڭ دەريا بىلەن تۇتىشىدىغان يېرىگە قاراپ سىلجىدى. ئۇلار ئۇچ مەھەللە يېنىغا كەلگەندە، رەھمىتۇللا بەگ يىقىلدى، ئۇنىڭغا ئوق تەگكەنىدى! ئۇ «ئاكا!» دەپ ئېتىلىپ كېلىۋاتقان ئىنىسى ئەسمىتۇللا بەگكە ۋە «ئاتا، نېمە بولدىلا!؟» دەپ

چۇرقىرىشىۋاتقان جىيەنى ئەمرۇللا بەگ، كۇيئوغلى تاھىر بەگلەرگە قاراپ ئاغزىنى ئۇمچەيتىپ، نىمىلەرنىدۇر پىچىرلىغاندەك قىلدى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ بېشى شىلىققىدە قىلىپ يانغا ساڭگىلاپ چۇشتى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىكى ئوت شولىسى لاپپىدە يانغاندەك بولدىيۇ ئەمما ئاستا ـ ئاستا ئۆچۈپ، خىرەلىشىپ قالدى...

* * *

ئەسمىتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى بىر گۇرۇھ قوزغىلاڭچىلار قوۋۇق يېنىغا كېلىشكەندە، بۇ يەرمۇ ئاللىقاچان مانجۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنىدى! مانجۇلار كىشىلەرنى تۇتقان يېرىدىلا قىلىچلاپ سويۇپ تاشلىشىۋاتاتتى. شېرىپ دورغا، ساۋۇت بەگ ۋە داۋۇت مىرزا دېگەن خائىنلار مانجۇلارنى باشلاپ قوزغىلاڭچىلارنى تونۇپ بېرىۋاتاتتى. ئۇلار كىمنى قوزغىلاڭچى دېسە، مانجۇلار شۇ كىشىنى قىلچىمۇ ئاياپ ئولتۇرماستىن، «مانا ئىسيان كۆتۈرگەننىڭ جاجىسى!» دەپ رەھىمسىزلەرچە چېپىپ تاشلىشاتتى. ئەسمىتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى ھېلىقى بىر گۇرۇھ ئادەملەر قىلىچلىرىنى كۆتۈرۈشكەن پېتى مانجۇلارغا ئېتىلدى. بۇ چاغدا، ساۋۇت بەگنىڭ: «ئىسيانچىلارنىڭ كاتتىۋېشى ئەسمىتۇللا بەگ دېگەن ئەنە شۇ!» دەپ ۋارقىرىغىنىنى ئاڭلىغان مانجۇلار قوۋۇقنى تاشلاپ، ئۇلارنىڭ ئۇستىگە يوپۇرۇلۇپ كېلىشكەن پېتى قوزغىلاڭچىلارنى چاپ ـ چاپ قىلدى. كۆچتۇنگىر بىر مانجۇ قولىدىكى بۆرە چىشلىق ئۇمۇتى بىلەن بىر ئۇرۇپلا ئەسمىتۇللا بەگنىڭ قولىدىكى نەيزىسىنى قېقىپ چۇشۇرۇۋەتتى. ئەسمىتۇللا بەگ شەمشىرىنى سوغۇرۇپ قولىغا ئېلىپ بولغىچىلىك ئارىلىقتا تۆت ـ بەش مانجۇ چېرىكى ئۇنىڭ ئۇستىگە تاشلاندى ـ دە، ئۇنى تۇتۇۋالدى. ئەسمىتۇللا بەگنىڭ

مانجۇلار قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ مايسىخان: «ئاكا!» دەپ ۋارقىرىغىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈۋىدى، ئەسمىتۇللا بەگ ئۇنىڭغا: «مېنىڭ بىلەن كارىڭىز بولمىسۇن، دەرھال قوۋۇقتىن بۆسۈپ چىقىپ كېتىڭلار!» دەپ قاتتىق قەھر قىلدى. ئائىلاج مايسىخان بايمۇرات پالۋان دېگەن يەنە بىر سەردار بىلەن بىللە مۇشۇ پاتىپاراقچىلىقتا قالغان قىزلارنى ۋە بىر قىسىم قوزغىلاڭچىلارنى باشلاپ قوۋۇقتىن مۇھاسىرىنى يېرىپ قېچىپ چىقىپ كېتىشكە مۇۋەپپەق بولدى. يەنە بىر بۆلۈك قوزغىلاڭچىلار قوۋۇق يېنىدا ئەسمىتۇللا بەگدىن ئايرىلىپ قېلىشقاندىن كېيىن، ئەمرۇللا بەگ بىلەن تاھىر بەگلەرنىڭ باشچىلىقىدا مانجۇلار بىلەن قەيسەرلەرچە قانلىق ئېلىشىپ يۈرۈپ دەرۋازا ئالدى جامەسىنىڭ ئىچىگە كىرىۋالدى ۋە جامەنىڭ ئىشىكىنى ئېتىۋېلىشتى. قالغان بىر بۆلۈك خوتۇن ـ قىزلار بەختكە قارشى مانجۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تاھىر بەگنىڭ ئېغىرئاياغ خوتۇنى ئاسىمخانمۇ بار ئىدى.

مانجۇ سەردارى، ئاقسۇ خان ئامبىلى بيەن تاخەي ئېتىنى دېۋىتىپ چاپتۇرۇپ كېلىپ، جامە ئالدىدىكى مەيداندا توختىدى ۋە جامەنىڭ سەيناسىغا سەپسېلىپ قارىدى ـ دە، ئەتراپىتىكى قارا چېرىكلەرگە:

— ئالغا، باتۇرلىرىم! چەنتۇلار بۇتخانىسىدىكى ئاشۇ بىر توپ ئىسيانچىلارنى تىرىك تۇتساڭلارلا، مۇنۇ چەنتۇلارنىڭ پاقلاندەك ئۇماق، پاختىدەك يۇمشاق خوتۇن ـ قىزلىرى سىلەرنىڭ بولىدۇ! قولۇڭلارغا چىققان ئولجىلارنىڭ ھەممىسى سىلەرنىڭ بولىدۇ! مىڭرۇي دارىن شەھەرنى ئۈچ كۈن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا رۇخسەت قىلدى! — دەپ ۋارقىرىدى. قارا چېرىكلەر خۇشاللىقىدىن: «ئۇر، چاپ، تۇت، بۇلا، باس!» دەپ چۇقان سېلىشىپ، جامەگە ئۆزلىرىنى پەرۋانىدەك ئېتىشتى.

جامە ئىچىگە بېسىپ كىرىشكە تەقەززا بولغان قارا چېرىكلەر

ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئۇلار بىردەمدىلا ئىشىككە قاپسىلىپ قېلىشتى. ئەمرۇللا بەگ بىلەن تاھىر بەگ بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىشىپ قوللىرىدىكى ئايپالتىلىرىنى بىر - بىرىگە يول بېرىشمەي قىستىلىشىپ كەلگەن مانجۇلارنىڭ بېشىدا ئوينىتاتتى.
جامە ئىچىگە بېسىپ كىرگەنلىكى قارا چېرىك بېشىغا پالتا تېگىپ ئۇدۇللۇق يەر چىشلەپ يىقىلىۋەردى. ئۇستى - ئۇستىگە يىقىلغان جەسەتلەر دۆۋىسى مانجۇلارنىڭ ئولجا ئۈچۈن ماڭىدىغان يولىنى توسۇپ قويۇشتى.
— ئوت قويۇڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى بىيەن تاخەي. قارا چېرىكلەر دەرھال جامە ئەتراپىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئىشىك - دېرىزىلىرىنى بۇزۇپ، ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرىنى ئېچىپ نۇرغۇن ياغاچلارنى توشۇپ كېلىشتى - دە، جامەنىڭ ئەتراپىغا دۆۋىلەپ ئوت قويۇشتى. لاۋۇلداپ كۆيگەن ئوتنىڭ يالقۇنى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. جامەنىڭ ئىشىكىدىن كىرگەن كۈچلۈك ئوت يالقۇنى ياغاچتىن نەقىش ئويۇلغان پەنجىرەلەرنى يالاپ قاپقارا تۇتۇن بىلەن جامەنىڭ ئىشىك - تۈڭلۈكىدىن تۇرۇلۇپ - تۇرۇلۇپ چىقتى.
جامە ئىچىدىكى كىشىلەرنىڭ قاتتىق تىللىغان، چىرقىرىغان، قاغىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇ پاجىئەنى كۆرۈپ چىدىيالمىغان ئەسىرەلەر ئارىسىدىكى ئاسىمخان ئېچىنىشلىق بىر ۋارقىرىدى - دە، ھوشىدىن كېتىپ يەرگە يىقىلدى.
بىر ھازادىن كېيىن ۋارقىرىغان ئاۋازلارمۇ تۈگەپ، جامە ئىچىدىن يىگانە بىر ئادەمنىڭ زارلانغان ئاۋازى چىقتى - دە، توختىدى. ئەمدىلىكتە گۈلخان ئىچىدە يېنىۋاتقان جامەنىڭ تاختاي پوللىرىنىڭ چارسىلداپ كۆيۈشىلا جىمجىتلىقنى بۇزۇپ تۇراتتى.
مانجۇلار بۇ ئەسىرەلەرنى پۈتۈنلەي يېشىندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى ئولجا ئېلىشقاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ ھايۋانىي نەپسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن كۈپكۈندۈزدىلا ئۇلارغا زورلۇق قىلىشتى. ئاندىن ئۇلارنىڭ ئەمچەكلىرىنى

كېسسىپ، ئىچ ـ باغرىنى يېرىپ تاشلاشتى.
قارا چېرىكلەر يەردە بىھوش ياتقان، ئېغىر بوي ئاسىمخاننى ئۇزۇن قارا چېچىدىن تۇتۇپ سۆرىگەن پېتى، بيەن تاخەينىڭ ئالدىغا ئەكېلىپ تاشلاشتى. بۇ چاغدا بيەن تاخەيگە تۇڭچىلىق قىلىپ بېرىۋاتقان شېرىپ دورغا بۇ چىرايلىق چوكاننىڭ رەھمىتۇللا بەگنىڭ قىزى ئىكەنلىكىنى ئۇنىڭغا مەلۇم قىلدى.
ئاڭغىچىلىك، قارا چېرىكلەر ئاسىمخاننىڭ ئۈستىدىكى يىپەك كۆڭلىكىنى سالدۇرۇۋالغانىدى. ئاندىن ئۇنىڭ بوينىدىكى كەھرىۋا مارجىنىنى ئۈزۈۋېلىپ، قۇلىقىدىكى ئالتۇن زىرىسىنى چىقىرىۋېلىشتى ۋە پۇتىدىكى قىزىل سەختىيان ئۆتۈكىنى، ئەتلەس ئىشتىنىنى سالدۇرۇۋېلىپ، ئۇنى سويغان پىيازدەك قىلىپ قويۇشتى. بيەن تاخەي چىرايىنى قىلچىمۇ ئۆزگەرتمەستىن، بۇ مەنزىرىنى تاماشا قىلىپ تۇراتتى. بىر هازادىن كېيىن ئۇ:
— ها! ها! ها! . . . بۇ چەنتۇ خوتۇن كىمگە كېرەك؟ ماڭا كېرەك ئەمەس! سىلەرنىڭ ئۇنىڭ لەززىتىنى تېتىشىڭلارغا رۇخسەت! — دېدى.
— ئەلۋەتتە ئۇنى ئامبال ناشتۇڭ ئالىدۇ — دە! — دېيىشتى مانجۇلار پاراققىدە كۈلۈشۈپ، — ناشتۇڭ ئەزەلدىن چەنتۇ خوتۇنلارنىڭ تەمىنى تېتىپ ئۆگىنىپ قالغان! . . .
— ناشتۇڭ، قارىغىنا، ئۇنىڭ كۆكسىگە! جانۋارنىڭ ئىككى كۆكسى بەئەينى يۇرتۇڭلارنىڭ ئالمىسىكەنغۇ؟!
بۇ چاغدا، قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى ناشتۇڭ ئېتىنى دېۋەتكىنىچە ئاندىن تۇغما هالەتتە، هېچقانداق ھىمايىسىز هالدا هوشسىز ياتقان ئاسىمخاننىڭ بۇلماقتەك يۇمران تەنلىرىنى كۆرۈپ بىردەم هۇزۇر قىلماقچى بولۇپ مېڭىۋىدى، ئۇنىڭ ئاستىدىكى جەدە ئات بېشىنى يۇلقۇپ، پۇشقۇرۇپ كەينىگە داجىدى. ناشتۇڭ ئاتتىن چۈشۈپ، يەردە ياتقان ئاسىمخاننىڭ

يېنىغا كەلدى. بىرنەچچە مانجۇ سەردارى ئاغزىدىن سېرىق سۈيىنى ئاققۇزۇپ، نەپسىنى يىغالمايلا قىلىشتى. ئۇلار ناشتۇڭدىن كېيىن بۇ قەدىرلىك ئولجىغا ئىگە بولۇشنى ئويلاپ، ھەممىيىسىز ئايالنىڭ يېنىغا ئولاشتى.
بىرئازدىن كېيىن ئاسىمخان ھوشىغا كەلدى. . . بىراق، ئۇ ۋارقىرىمىدى، يىغلىمىدى. پەقەت ئۇيالغىنىدىن قىپقىزىل بولۇپ كەتتى. قوللىرى بىلەن كۆكسى ۋە ئۇياتلىق يېرىنى يېپىپ، تۈگۈلۈپ تۇرۇۋالدى.
خورلۇققا زادىلا چىدىيالماي قىلىۋاتقان ئاسىمخان يېنىغا شالىنى ئېقتىپ كېلىۋاتقان بۇ تەنبەل مانجۇغا غەزەپ بىلەن ھومىيىپ قارىغىنىچە تۇرۇپ قالدى.
ناشتۇڭ ئۇنىڭ كۆكسىنى سىلاي دەپ سول قولىنى ئۇزىتىشىغا، ئاسىمخان ئۇنىڭ قولىنى تۇتتى ـ دە، بەش بارمىقىنى ئاغزىغا سېلىپ گاچچىدە چىشلەپ ئۈزۈپ تاشلىدى، ئاندىن سۇنغان چىشلىرى بىلەن قوشۇپ قان ئارىلاش بۇ بارماقلارنى يەرگە تۈكۈردى. بارماقلار يەردە لىك ـ لىك قىلىپ سەكرەپ جىم تۇرمايۋاتاتتى. ناشتۇڭ ئاغرىق ئازابىغا چىدىيالماستىن، تۈگۈزدەك چىرقىراپ تاقلاپ كەتتى ۋە قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ، ئېغىربوي ئاسىمخاننىڭ قورسىقىغا دەستىسىگىچە تىقىۋەتتى. بۇ چاغدا ئاسىمخاننىڭ ئاغزىدىن قان ئۇقتەك ئېتىلىپ چىقىپ، ئۇنىڭ ئاپئاق كۆكسىنى قىپقىزىل بوياپ تاشلىدى.
ئاسىمخان:
— بىزگىمۇ ئاللانىڭ يورۇق كۈنلىرى كېلىدۇ. بۇ قىساس ئېلىنماي قالمايدۇ — دەپ ئېچىنىشلىق بىر ئىڭرىدى ـ دە، نەپەستىن قالدى. . .

* * *

مانجۇلار شەھەر ئىچىدە ئۈچ كۈنگىچە دەھشەتلىك قەتلىئام يۈرگۈزدى. ئۇلار يەتتە ياشتىن ـ يەتمىش ياشقىچە بولغان ھەممە ئادەمنى «ئىسيانچىلارغا بولۇشقان» دېگەن نام بىلەن قىرىپ تاشلىدى. قېچىپ چىقىپ قەتلىئامدىن ساق قالغان ئاز ساندىكى ئادەملەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۈچ كۈنگىچە داۋام قىلغان بۇ قەتلىئامدا ئىككى مىڭ ئۈچ يۈزدىن ئارتۇق ئۈچتۇرپانلىق مانجۇلارنىڭ قانلىق قىلىچى بىلەن ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈلدى[1]. ئۈچىنچى كۈنى كەچكە يېقىن، شەھەرنىڭ ئىچىدە بىرمۇ تىرىك جان قالمىدى.

بۇ ھەقتە شائىر، تارىخشۇناس موللا شاكىر: «مانجۇلارنىڭ قانلىق قىلىچى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن ئۈچتۇرپانلىق ئاتا ـ ئانىلار ئۈچۈن ھازا ئېچىپ يىغلايدىغان بالا، بالىلار ئۈچۈن كۆز يېشى قىلىدىغان ئاتا ـ ئانا، تۇغقانلار ئۈچۈن قايغۇرىدىغان ئۇرۇق ـ تۇغقان قالمىغان، خەلقنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي قىرىلىپ تۈگىگەندى! » دەپ يازغانىدى. . .

* * *

ئۈچتۇرپان پەتھى قىلىنىپ ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن مانجۇلار شەھەردىن چېكىنىپ چىققان بىر بۆلۈك قوزغىلاڭچىلارنى دۇلدۇل ئوقۇر[2] ئەتراپىدا قورشىۋېلىپ كۆپ قىسمىنى قىرىپ تاشلىدى. قىرغىندىن ئېشىپ قالغان ئاز بىر

① بۇ ھەقتە «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 30 ـ جىلد، 15 ـ، 17 ـ بەتلەرگە ۋە «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 763 ـ جىلد، 4 ـ بەت، چەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى «خان يارلىقى» غا قارالسۇن.

② ئۈچتۇرپاندىكى جاي ئىسمى. رىۋايەتلەردە، ھەزرىتى ئەلى ئۆزىنىڭ تۇلپارىنى مۇشۇ يەرگە باغلىغان ئىمىش، دېيىلىدۇ.

قىسىم قوزغىلاڭچىلار مايسخان ۋە بايمۇرات پالۋان قاتارلىق سەركەردىلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۇرۇشا ـ ئۇرۇشا، مۆلجەر تاغ ئۈستىگە چېكىنىپ چىقىۋېلىشقا مەجبۇر بولۇشتى. ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغىدىن بۇ غەلىيانچىلارنى تىرىك تۇتۇش ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق كۆرسەتمە ئېلىشقان قارا چېرىكلەر مۆلجەر تاغنى قاتمۇقات قورشىۋالدى ۋە مۇھاسىرە چەمبىرىكىنى بارغانسېرى تارايتىپ باردى.

كېچىلىرى تاغنىڭ ئەتراپىدا مانجۇلار ياققان گۈلخانلار كېچىنىڭ تۇن قاراڭغۇلۇقىنى خۇددى كۈندۈزدىكى ئاپتاپتەك يورۇتۇۋەتكەندى. چوقچىيىپ تۇرغان مۆلجەر تېغى خۇددى ئاسماندا ئەركىن پەرۋاز قىلىپ يۈرگەن قارلىغاچتەك يىراقتىن قارىيىپ كۆرۈنەتتى. قارا چېرىكلەر گۈلخان يورۇقىدا قورال ـ ياراقلىرىنى جاراقشىتىپ تاغنىڭ ئەتراپىنى چارلاپ يۈرۈشەتتى. ئوت يورۇقىدا تاغنىڭ قىياپىتى تولىمۇ ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى. مۆلجەر تېغىنىڭ بىر ئۇچى توققۇز بۇلاق ئەتراپىغا كەلگەندە خۇددى پالتا بىلەن كېسىپ تاراشلىغاندەك بىردىنلا تىك ھاڭغا ئۆزگىرەتتى. بۇ ھاڭ تاغنىڭ ئەڭ ئېگىز تەرىپىدە بولۇپ، تاپىنىدىن تاكى چوققىسىغىچە قاپقارا قىيا تاشلار بىلەن قاپلانغانىدى. بۇ قىيالىقنىڭ بەزى جايلىرى كۆپۈپ چىققان بولۇپ، ھازىرلا ئۆرۈلۈپ چۈشىدىغاندەك كۆرۈنسە، يەنە بەزى جايلىرى ئىچىگە يىمىرىلىپ كىرىپ كەتكەن بولۇپ، ئىچىدە خۇددى تېگىگە يەتكىلى بولمايدىغان ئۆڭكۈرلەر باردەك بىلىنەتتى. قىيا تاشلارنىڭ ئۈستى ۋە ئاستىدىكى ئاراشلاردا خۇددى ئېگىز بويلۇق كۈچتۈڭگۈر ئادەمنىڭ بەدىنىدە ئۆسكەن يىرىك موي ـ تۈكلەرگە ئوخشاش ئىرماش ـ چىرماش ياۋا ئوت ـ چۆپلەر ئۈنگەنىدى. بۇنىڭغا كېچىنىڭ مەشئۇملۇقى قوشۇلۇپ، كىشىگە بىر خىل ۋەھىملىك ۋە قورقۇنچلۇق بولۇپ تۇيۇلاتتى.

مايسخان بۇ كېچىنى مانجۇلار مۇھاسىرىسىنى قانداق

بوزۇپ چىقىپ كېتىش ھەققىدە ئويلاپ بىدار ئۆتكۈزدى ۋە ئاخىر بىر قارارغا كەلدى.

ئۇ ئۆزىنىڭ قارارىنى سەردار بايمۇرات پالۋانغا ئېيتماقچى بولۇپ، زۆھرەگۇلگە ئۇنى چاقىرىشنى بۇيرۇدى.

— بۈگۈن تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىمىز، — دېدى مايسىخان كۆپچىلىككە پىچىرلاپ تۇرۇپ، — مەن بىر بۆلۈك ئادەملەرنى ئېلىپ شەبخۇن ئۇرۇپ، مانجۇلارنى پاراكەندە قىلاي، سىلەر بايمۇرات سەردار باشلىق قالغانلىرىڭلار يارىدارلارنى ئېلىپ تاغدىن چۈشۈڭلار ـ دە، ۋادا تەرەپكە چېكىنىڭلار!

زۆھرەگۈل ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كەتتى:

— بىز سىزدىن ئايرىلمايمىز! — دېدى ئۇ، — سىز نەدە بولسىڭىز بىزمۇ شۇ يەردە جان پىدالىق كۆرسەتكەيمىز!

— بىز سىز بىلەن ھايات ـ ماماتتا بىللە بولىمىز، — دەپ قەسەم قىلغانمىز! — دەپ چۇرقىراشتى قالغان قىزلارمۇ تەڭلا.

بۇ چاغدا سەردار بايمۇرات پالۋان قولىنى كۆتۈردى ۋە:

— جانابىي سەركەردەم، ئاللا تائالا جەڭنى ئاياللار ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئەرلەر ئۈچۈن ياراتقان! — دېدى ئىشەنچ بىلەن سۆزلەپ تۇرۇپ، — بىز ئەرلەر بار يەردە، سىز ھەمشىرىلىرىمىزنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرەلمەيمىز! بولمىسا، مەھشەر كۈنى مۇرەببىسىمىزگە قايسى يۈزىمىز بىلەن قارايمىز؟

— شۇنداق، مۇرەببىمىز ئالدىدا يۈزىمىز قارا بولمامدۇ؟ ئەۋلادلىرىمىز ئۇ ئالەمدە بىزلەردىن «مومىلىرىمىزنى نېمىشقا خەتەرلىك جايغا ئەۋەتكەنىدىڭلار؟» دەپ سورىسا، نېمە دەپ جاۋاب بېرىمىز؟ — دېيىشتى قالغان سەردارلارمۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭلا، — ئۇنىڭدىن كۆرە، مانجۇلارغا بىز شەبخۇن ئۇرايلى، سەركەردە خېنىم، سىز قالغان ھەمشىرىلىرىمىزنى ۋە سەپداشلىرىمىزنى باشلاپ چېكىنىڭلار.

— تىنچ، ئاستا گەپ قىلىڭلار. مانجۇلارنىڭ چۆچۈتۈپ قويماڭلار! — دېدى مايىسخان. ئۇ سەل ئويلىنىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— مەن كېچىچە بۇ ئىشنى ھەر تەرەپلەردىن ئاسماقچىلاپ مولجاللىدىم. بىز تاغنىڭ ئۈستىدە تۇرۇۋەرسەك، مانجۇلارنىڭ قولىدا ئۆلمىگەن تەقدىردىمۇ، ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق ھەممىمىزنى ئاخىر ھالاكەتكە دۇچار قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە، بىز ئاز بىر قىسىم ئادەمنىڭ ھاياتى بەدىلىگە كۆپ قىسىم ئادەملەرنى مۇھاسىرە ئىچىدىن ئېلىپ چىقىپ كېتەلىسەك، بۇ بىزنىڭ غەلىبىمىز بولغان بولىدۇ!

— ئۇنىڭدىن كۆرە، لەنىتى مەنچىڭلارغا ھەممىمىز بىراقلا ھۇجۇم قىلايلۇق، — دېدى غۇنچە قىز چۆچۈلداپ سۆزلەپ، — ئۆلسەكمۇ بىللە ئۆلەيلى، قالساقمۇ بىللە ھايات قالايلى!

— بولدى، تالاشماڭلار. ھەممىمىز بىراق ھۇجۇم قىلساق ئۆزىمىزنى ھالاكەتكە تۇتۇپ بېرىدىغان تەۋەككۇلچىلىك قىلغان بولىمىز. ئۇنىڭدىن كۆرە، بىز يەتتە قىز شەبخۇن ئۇرۇشقا بارايلۇق، ئادەم ئاز بولسا، كېچىدە شەپىمۇ ئاز بولىدۇ. دۇشمەننى قايمۇقتۇرۇشقىمۇ ئوڭاي بولىدۇ. مەن ھەم دۇشمەننى تالاپەتكە ئۇچرىتىدىغان، ھەم ئۆزىمىزنى ساقلاپ قالغىلى بولىدىغان بىر ئەپلىك چارىنى قىلىپ قويدۇم.

مايىسخان ئورنىدىن تۇرۇپ تاغنىڭ كەينىدىكى يانتۇ قىيالىق لېۋىگە كېلىپ توختىدى ۋە تۆۋەنگە سىنچىلاپ قارىدى. ئاندىن:

— بۇ يانتۇ قىيالىقنى كۆرۈۋاتامسىلەر؟ — دېدى ئالدى تەرەپنى كۆرسىتىپ، — مانجۇلار بىزگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىسا، دەل مۇشۇ يانتۇ قىيالىقتىن تاغنىڭ ئۈستىگە چىقالىشى مۇمكىن. ئەنە ئاۋۇ شەرق تەرەپتە قارىيىپ كۆرۈنگەن قارا سايە مانجۇلار مۆلجەر تاغ قەلئەسىنى سالدۇرغاندا، تاغنىڭ ئۈستىگە ئەھيا قىلدۇرغان پوتەيدۇر. بىراق، بۇ پوتەي تەرەپتىن

مۇھاسىرىنى بۇسۇپ چىقىپ كېتىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى مانجۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئوردۇگاھىنى دەل ئاشۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرغان. شۇڭا، ئۇلار بىزنى بۇ يەردىن چۈشەلمەيدۇ، دەپ ھېسابلاپ، بۇ يەردە كۆپ لەشكەر قويمىغان، بەلكى ئاساسلىق كۈچىنى تاغنىڭ يانتۇ قىيالىق تەرىپىگە يۆتكەپ كەتكەن. شۇڭا، بىز پوتەيگە ئوت قويۇپ، شۇ تەرەپتىن مانجۇلارنىڭ ئوردىگاھىغا تۇيۇقسىز شەبخۇن ئۇرساق، مانجۇلارنى جەزمەن تەمتىرىتىپ قويغىلى بولىدۇ. مانجۇلار بىزنى ئاشۇ يەردىن مۇھاسىرىنى بۇزۇپ قاچىدىغان بولدى، دەپ قاراپ، يانتۇ قىيالىق تەرەپكە قاراتقان كۈچىنى بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىشكە مەجبۇر بولىدۇ. سىلەر شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قالغاچ تاغ تەرەپتىن مۇھاسىرىنى يېرىپ ئۆتۈڭلار ــ دە، ۋادا تەرەپكە چېكىنىڭلار.

— بىراق، مەن ئاشۇ ئېگىزلىكنىڭ كەينىدە ياكى ۋادا تەرەپتە مانجۇلارنىڭ يوشۇرۇنغان لەشكەرلىرى بارمىكىن، دەپ ئەندىشە قىلىمەن، — دېدى ئادەتتە ئىشنى ئىنچىكە ئويلايدىغان گۇلئايىم.

— بىراق، مانجۇلار بىزنى بۇنداق قالتىس يول بىلەن كېلىدۇ ياكى ئۇ يەرگە چۈشىدۇ، دەپ خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈشمەيدۇ!

— ھۇجۇمنى قاچان باشلايمىز؟ — دەپ سورىدى دىلبەر قىز.

مايسىخان ئاسمانغا قارىدى ۋە:

— ھازىر ئاي قاراڭغۇسى بولغان ياخشى پەيت. شۇڭا، سىز بايمۇرات پالۋان دەرھال جايىڭىزغا بېرىپ چېكىنىشكە تەييارلىنىڭ! بىز پوتەيگە ئوت قويۇشىمىز بىلەن تەڭ سىلەرمۇ يانتۇ قىيالىق تەرەپكە قاراپ چېكىنىڭلار!

بايمۇرات:

ـ قۇللۇق، سەركەردەم! — دېدى — دە، دەرھال ئادەملىرىنى باشلاپ چېكىنىشكە تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى.

*   *   *

كېچە ئاسمىنى خۇددى قازاننىڭ كۈيىسىدەك قاپقاراڭغۇ ئىدى. ئەتراپنى تۇن زۇلمىتى قاپلىغانىدى. قولىدا ياندۇرۇلمىغان بىر ئوتقاشنى تۇتۇۋالغان مايسىخان قىزلارنى باشلاپ تاغ ئۈستىدە پوتەي تەرەپكە قاراپ ئاستا ئىلگىرىلىمەكتە. قىزلار ئۇنىڭ كەينىدە سەپ تارتىپ ئاستا كېلىشمەكتە ئىدى.

ئارىلاپ ـ ئارىلاپ مايسىخاننىڭ پىچىرلاپ ئېيتقان:

— يېتىشىپ مېڭىڭلار قىزلار، تېزرەك مېڭىڭلار! — دېگەن ئاۋازى ئاستا ئاڭلىناتتى.

ئۇلار تاغ ئۈستىدىكى پوتەينىڭ يېنىغا كەلگەندە، بىردەم تىڭ ـ تىڭلاپ تۇرۇشتى ـ دە: «پوتەيدە ئادەم بار ئىكەن» دەپ جەزم قىلىشتى.

مايسىخان قولىنى شىلتىدى:

— يېقىنراق كېلىڭلار! — دەپ پىچىرلىدى، — مېنىڭ قېشىمغا يىغىلىڭلار!

پوتەينىڭ ئىچىدىن غۇۋا چىراغ نۇرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بىر ئايال كىشىنىڭ ئېچىنىشلىق زارلىنىشى ۋە قارا چېرىكلەرنىڭ ھاياسىزلارچە كۈلۈشكەن كۈلكىسى ئاڭلىنىۋاتاتتى.

مايسىخانلار تىۋىش چىقارماي پوتەينىڭ تۈۋىگە كەلدى. پوتەينىڭ ئىشىك تەرىپىدە بىر قارا چېرىك تاشقا يۆلەنگەن ھالدا ئۇخلاپ ئولتۇراتتى. مايسىخان ئۇقتەك ئېتىلىپ بارغان پېتى قولىدىكى خەنجەر بىلەن كۆزەتچىنىڭ كارنىيىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. ئۇ قوللىرىنى ئۇيان ـ بۇيانغا پۇلاڭلاتتى ـ دە، ۋارقىراشقىمۇ ئۈلگۈرمەستىنلا يېنىغا قىڭغىيىپ قالدى.

پوتەينىڭ ئاستى تەرىپىدە، كىيىملىرى سالدۇرۇۋېلىنغان ئادەم ئۆلۈكلىرى كۆپ ئىدى. بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ تەگدىن تولىسى قىپيالىڭاچ خوتۇن - قىزلار بولۇپ، قارا چىبىركىلەر ئۇلارنىڭ نومۇسىغا تەگكەندىن كېيىن ھەممىسىنى ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈپ تاشلىغانىدى.

— يارەببىم! بۇ نېمىدېگەن ۋەھشىيلىك! — دېدى دىلبەر قىز بۇ ئۆلۈكلەرگە قاراشقا پېتىنالماي.

— يۇرۇڭلار! پوتەي ئىچىدىكىلەرنى يىغىشتۇرۇۋېتەيلى! — دەپ پىچىرلىدى مايىسخان ۋە قولىدىكى ئوتقاشنى ياندۇرۇپ پوتەي ئىچىگە تاشلىدى. كۆيۈۋاتقان ئوتقاش دەل بىر تۈگۈك پورۇخنىڭ ئۈستىگە چۈشكەنىدى! قىزىل ئوت يالقۇنى پوتەينىڭ ئىچىنى لاپ قىلىپ قاپلاپ، ئارقىدىن دەھشەتلىك پارتلاش ساداسى ئاڭلاندى - دە، ئىچىدىكى ئادەملىرى بىلەن قوشۇلۇپ چۇل - چۇل بولغان پوتەي بىراقلا ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى. قاتتىق پارتلاش ئاۋازى پۈتۈن مۇلجەر تاغنى زىلزىلىگە سالدى. تۆۋەندىن قارا چىبىركىلەرنىڭ:

— ۋاي بولمىدى، ئىسيانچىلار ئوردۇگاھقا ھۇجۇم قىلدى! ۋاي، بولۇڭلار تېز! — دەپ ئالاقزادە بولۇپ ۋارقىراشقان ئاۋازلىرى ئاڭلانماقتا ئىدى.

— قىزلار، ئالغا! ئاتا - ئانىلىرىمىزنى ئۆلتۈرگەن، ئەرلىرىمىزنى قىرغان، ھەمشىرىلىرىمىزنى ئاياغ - ئاستى قىلىپ خورلىغان لەنىتى مەنچىڭلارنى ئايىماستىن قىرىڭلار!

مايىسخان قولىدىكى قىلىچى بىلەن نەيزىسىنى كۆتۈرۈپ سانجىماق بولۇپ ئېتىلىپ كېلىۋاتقان بىر قارا چىبىركىنى چېپىپ تاشلىدى. بۇ چاغدا يارىلانغان سول قولىنى تېڭىپ بويىنىغا ئېسىۋالغان بىر تەمبەل مانجۇ سەردارى جۇغى كىچىك غۇنچە قىزنى بوزەك تاپقاندەك قىلىپ ئۇنىڭغا چىرمىشىۋالدى. غۇنچە قىز ئۇنىڭغا نەچچە داپقۇر قىلىچ ئۇرغان بولسىمۇ ئەمما ئۇ

ھەممىسىنىلا قولىدىكى قىلىچى بىلەن رەت قىلىپ تاشلاپ، ھەملە قىلىپ ئۇنى تاغ تەرەپكە قىستاپ سۈرۈپ كېلىشكە باشلىدى ۋە قولىدىكى قىلىچى بىلەن ئۇنى چاپماقچى بولۇپ شىلتىۋىدى، غۇنچە قىز كېيىكتەك چاققانلىق بىلەن يانغا داجىپ ئۆتۈۋالدى. مانجۇنىڭ قىلىچى بوشقا كەتتى ـ دە، ئالدىغا دەلدۈگۈنۈپ كەتتى. بۇ چاغدا دىلبەر قىز بىر قىلىچ سېلىپلا ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىۋالغان سول قولىنى مۆرىسى بىلەن قوشۇپ چېپىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ مۆرىسى بەش بارمىقى يوق ياردار قولى بىلەن بىللە خۇددى بوراندا يىقىلغان دەرەخنىڭ شېخىدەك ساڭگىلاپ قالدى. غۇنچە قىز يەنە بىر قىلىچ ئۇرۇپ بۇ تەمبەل مانجۇ سەردارنىڭ بېشىنى توڭ سويمىنى ئۈزگەندەك ئۈزۈپ چۈشۈردى.

بۇ چاغدا، مانجۇلار ئارىسىدا بىردىنلا: «ۋاي يامان بولدى! خان ئامبال ناشتۇڭنى چېپىپ تاشلىدى!...» دېگەن ۋەھىمىلىك سادالار كۆتۈرۈلۈپ، پۈتۈن مۆلجەر تاغ باغرىنى چاڭ كەلتۈردى. ئىككى قولى ئۆچتۇرپان خەلقىنىڭ ئىسسىق قېنى بىلەن بويالغان، ئاسمىخاننى خورلاپ، بەش بارمىقىدىن ئايرىلىپ قالغان بۇ جاللات ئاخىر مۆلجەر تاغ باغرىدا ئۆچتۇرپانلىق باھادىر قىز — غۇنچەم تەرىپىدىن چېپىپ تاشلاندى![1]...

قالغان قىزلارمۇ ھەر تەرەپتە مانجۇلار بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىشىپ باتۇرلارچە جەڭ قىلىشماقتا ئىدى...

---

① ناشتۇڭ (1765 ـ ؟) — باركۆل نازىر بېگى، ئاقسۇ ياندىاش خان ئامبىلى، كۇچا خان ئامبىلى، قاراشەھەر خان ئامبىلى قاتارلىق مەنسەپلەردە ئولتۇرغان. جەنۇبتىن ئىلىغا تارانچىلارنى يۆتكەش ئىشىنىڭ ئاساسلىق پىلانلىغۇچىلىرىدىن بىرى ئىدى، كېيىن يەنە قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلىمۇ بولغان. ئۇ ئۆچتۇرپان قوزغىلىڭىنى باستۇرغان جاللاتلارنىڭ بىرى ئىدى. بەزى مەنبەلەردە، ئۇ «ئۆچتۇرپان يېغىلىقىنى باستۇرالمىغان، دېگەن گۇناھ بىلەن ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۈي تەرىپىدىن مۆلجەر تاغ ئالدىدا چاپتۇرۇۋېتىلگەن» مۇ دېيىلىدۇ.

* * *

پوتەي ئاستىدىكى مانجۇلار مايىخانىلارنىڭ شەبخۇنىدا مەغدەپ تۇرۇپ قىلىشقان بولسىمۇ ئەمما تېزلىكتە ئۆزلىرىنى ئوڭشىۋېلىشتى ۋە دەرھال تەشكىللىك ئاساستا دادىللىق بىلەن ئۇرۇشۇشقا باشلىدى. ئاخىر مايىخانىلارنى تاغ تەرەپكە چېكىندۇرۇشكە مۇۋەپپەق بولالىدى. ئىش ئەمدى تەتۈرىسىگە قاراپ مېڭىۋاتاتتى... بايمۇرات پالۋان تاغ ئۈستىدە قاپسىلىپ قالغان قوزغىلاڭچىلارنى باشلاپ، ياربدارلىرىنى ئېلىپ يانتۇ قىيالىق تەرەپكە تېزلىك بىلەن چېكىندى. ئۇلار سويۇنقا بۇلاق دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە، ئاقسۇ خان ئامبىلى بيەن تاخەينىڭ چارلىغۇچىلىرىغا دۈچ كېلىپ قېلىشتى. «چەنتۇلار! چەنتۇلار كەلدى!» دېگەن سادا بىلەن مانجۇلار دەرھال ئۇپۇر - توپۇر بولۇپ كېتىشتى. چارلىغۇچىلار جەزلىرىنى جاراڭلىتىپ چاڭ ئۇرماقتا ئىدى. بۇ چاغدا، بيەن تاخەي چېدىر ئىچىدە ئالدىغا ئۇلجا ئالغان خىلمۇ خىل مەرغۇپ تاشلاردىن ۋە ئالتۇن - كۈمۈشلەردىن ياسالغان بىلەزۈك، ئالتۇن قاداق، ھالقا، سىرغا، سۆكە، ئۈزۈك، ئالتۇن زۇننار ۋە ئۈنچە - مەرۋايىتلاردىن گۈل چېكىپ ئىشلەنگەن يىپەك ياغلىقلارنى قويۇۋېلىپ قاراپ ئولتۇرغانىدى. چېرىكلەرنىڭ ۋەھىمىلىك ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ چىرايى بىردىنلا تۇتۇلۇپ، رەڭگى ئۆزگىرىپ، ئالدىدا يېيىلىپ تۇرغان ئولجىلارنى دەرھال سىيپاپ يىغىۋېلىپ خالتىسىغا سالدى - دە، خالتىنى قوينىغا تىقىپ، قىلىچنى قولىغا ئېلىپ، چېدىر سىرتىغا يۈگۈرۈپ چىقتى.

بەستلىك بايمۇرات پالۋان چېدىرنىڭ ئىچىدىن يۈگۈرۈپ چىققان بيەن تاخەي دېگەن بۇ ئاۋاق مانجۇ سەردارى بىلەن روبىرو كېلىپ قالدى. بيەن تاخەي بارلىق كۈچىنى يىغىپ قولىدىكى قىلىچنى بايمۇرات پالۋاننىڭ كۆكرىكىگە ئۇرماقچى بولۇپ

تەمشىلىشىگە، بايمۇرات پالۋان قولىدىكى گۇرزە بىلەن ئۇنىڭ قىلىچىنى قېقىپ چۈشۈرۈۋەتتى ـ دە، قولىنى ئۇزۇتىپلا ھېلىقى بيەن تاخەينىڭ گېلىنــــى بوغۇۋالدى ۋە خۇددى قامقاقنــــى كۆتۈرگەندەك دەس كۆتۈرۈپلا ئاندىن يەرگە ئۇلاقتۇرۇپ بىـر ئېتىۋىدى، بيەن تاخەينىڭ بېشى يەردە چوقچىيىپ تۇرغان قارا تاشقا تېگىپ پىقىش ـ پىقىش بولۇپ كەتتى[1].

قارا چېرىكلەر سەردارىنىڭ ئۆلگەنلىكىنى كۆرۈپ، چۇقان كۆتۈرۈشكىنىچە، خۇددى ئۇۋىسى بۇزۇلغان چاشقاندەك تەرەپ ـ تەرەپكە پىتىراپ قېچىشقا باشلىدى. دەل مۇشۇ چاغدا بىر توپ مانجۇ ئاتلىقلىرى قىلىچلىرىنى باش ئۈستىدە ئوينىــــتىــــپ ھــۇيقۇتقىنىچە چــېپىپ كېلىشتى ۋە پىيادە قــوزغىلاڭچــلارنى قوغــلاپ يــۈرۈپ بىردەمدىلا ھــەمــمــىــنى قــىــلــىــچلاپ تاشلىدى. . .

* * *

تاڭ ئېتىپ، يەر ـ جاھان يورۇشقا باشلىدى. ئاسمان شۇنچە سۈزۈك بولۇپ، غۇبارسىز كۆكتە بىرمۇ بولۇت يوق ئىدى. ئەتراپ بۇ يەردە ئەزەلدىن جەڭ بولۇپ باقمىغاندەك جىمجىت بولۇپ قالغانىدى. ئەمدى مۆلجەر تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالغان مايسخان قاتارلىق يەتتە قىزدىن باشقا بۇ ئەتراپتا ھېچقانداق تىرىك قوزغىلاڭچى قالمىدى. تاغ باغرىدا ئۇ يەر ـ بۇ يەردە چېپىپ تاشلانغان قوزغىلاڭچىلارنىڭ جەسەتلىرى ياتاتتــــى. شەھەردە ئىشىكلىرى ھاڭغىرقاي ئوچۇق، شامال ھۇۋلىغان خارابە

---

① بيەن تاخەي (1765 ـ ؟) — ئاقسۇ خان ئامبىلى، قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى قاتارلىق مەنسەپلەردە ئولتۇرغان. ئۇ ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىنى باستۇرغان جاللاتلارنىڭ بىرى. بەزى مەنبەلەردە ئۇ: «ئۇچتۇرپان پىغىلىقىــــنــــى باستۇرالماي مەغلۇپ بولغانلىقتىن، ئىلــى جاڭجۈنــى مــىڭرۇي تەرىپىــدىن مۆلجەر تاغ ئالدىدا چاپتۇرۇۋېتىلگەن» دېيىلىدۇ.

ئۆيلەرنى ماكان تۇتقان لالما ئىتلاردىن باشقا ھېچمۇ تىرىك جان كۆرۈنمەيتتى. ئۆلۈكلەرنىڭ ھىددىنى ئالغان قاغا ـ قۇزغۇنلار تاغ باغرىغا تـوپ ـ تـوپى بىـلەن ئـۇچـۇپ كېـلىشمـەكتە ئىدى! . . .

* * *

مايسىخان باشلىق يەتتە قىز مانجۇلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەسلىك ئۈچۈن قـايتىـدىن مـۆلجـەر تـاغ ئـۈستىـگە چىقىۋېلىشتى. مانجۇلار بولسا خۇددى تىللىرىنى ساڭگىلىتىپ، شۆلگەيلىرىنى ئېقىتىپ ئولجىسىغا قاراپ تۇرۇشقان بىر توپ غالجىر ئىتلاردەك تاغنىڭ چوققىسىغا چىقىۋېلىشقان يەتتە قىزغا قارىشىپ تۇرۇشاتتى.

مانجۇلار بىردىنلا ئىككىگە بۆلۈنۈپ، ئالچاڭلاپ كېلىۋاتقان بىر ئۇلۇغىغا يول بېرىشتى. ئۇ تاغنىڭ ئاستىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن تاغ ئۈستىدىكى يەتتە قىزغا قولىنى پۇلاڭلاتتى:

— ھەي چەنتۇ ياتۇ! سەنلەر مېنى تونۇيدۇ ـ مۇ؟ مەن شۇ ئىلى جاڭجۇنى مىڭرۇي دارېن بولىدۇ! بېيشىڭگە[1] مەندە ئىچى ئاغرىيدۇ! — دېدى ئۇ چالا بىلىدىغان ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەپ كۆرەڭلەپ تۇرۇپ، — سەندە تاغدىن چۈشسە بولىدۇ، مەن جاڭجۇن دارېن ساڭغا تولا ـ تولا شاڭ[2] بېرىدۇ! چۈشمىسە، دارېن تاشلاڭ[3] دەيدۇ!

— سەن كىمگە شاڭ بـەرمەكچى ئـىدىڭ؟! بـىزگە شـاڭ بېرەمسەن تېخى؟! بىزنىڭ ھەمشىرىلىرىمىزنىڭ ئـىپپەت ـ نومۇسىغا تېگىپ، ئاياغ ـ ئاستى قىلغان كىـم؟ ئۇلارنـى

① بېيشىڭ — لاۋبەيشىڭ، پۇقرا، دېگەن مەنىدە.
② مۇكايات، ئىنئام دېگەن مەنىدە.
③ تاشلاڭ — ئۆلتۈرۈۋېتىش دېگەن مەنىدە.

ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئۆلۈكنى قىيپالىڭاچ قىلىپ تاشلاپ قويغان كىم؟ بىزنىڭ قىزلىرىمىزنىڭ سىرغىلىرىنى قۇلىقى بىلەن بىللە كېسىپ ئېلىۋالغان كىم؟ ئاتا ـ ئانىلىرىمىزنى، بىر تۇغقان قېرىنداشلىرىمىزنى ئۆلتۈرگەن كىم؟ بۇ ۋەھشىيلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى قىلغان زادى كىم؟ ھەي مىڭرۇي دېگەن ئىتنىڭ بالىسى، سېنىڭ بىزگە راستىنلا ئىچىڭ ئاغرىغان بولسا، مۇشۇ ياۋۇزلۇقلارنى قىلارمىدىڭ؟!

مايىسخان ئارقا ـ ئارقىدىن سۆزلەپ، ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇينى ئېغىز ئاچالماس قىلىپ قويدى.

مىڭرۇي بېشىنى چايقاپ قويدى ـ دە، قولىنى كۆتۈرۈپ «باشلاڭلار!» دېگەندەك قىلىپ قاتتىق سىلكىدى. بۇ چاغدا مانجۇلار تۇشمۇ تۇشتىن مۆلجەر تاغقا ياماشقىلى تۇردى. مايىسخان تاغقا يامىشىپ چىقىۋاتقان مانجۇلارنى كۆرۈپ قىزلارغا تاش دومىلىتىشنى بۇيرۇدى. قىزلار دومىلاتقان يوغان ـ يوغان تاشلار گۈلدۈرلەپ دومىلاپ كېلىپ، مانجۇلارنىڭ باشلىرىنى مىجىپ ئۆتۈپ كېتىشتى. بىراق، بۇ ئۆلگەن مانجۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭىلىرى پەيدا بولۇشاتتى. ئۇلارمۇ ئالدىنقىلىرىدەكلا جاھىللىق بىلەن تاغنىڭ چوققىسىغا قاراپ يامىشاتتى.

ئاخىر تاغ ئۈستىدە دومىلاتقۇدەك تاش قالمىدى. مانجۇلار تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىشقاندىن كېيىن يەتتە قىزنى تۆت ئەتراپتىن قورشاپ كەلدى.

قىزلار مانجۇلار بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار چېكىنە ـ چېكىنە تىك قىيانىڭ لېۋىگە كېلىپ توختىدى. ئەمدى يول پۈتۈنلەي ئۈزۈلگەنىدى. كەينىدە ئەجەل مۇئەككەللىرى بولغان مانجۇلار شىپقاپ كېلىۋاتاتتى. ئالدىدا بولسا نەچچە تېرەك بويى كېلىدىغان تىك ھاڭ ـ ئۆلۈم ئۇلارنى كۈتۈپ تۇراتتى!

بىر مانجۇ قولىدىكى ئۇزۇن ساپلىق كوتمەك قىلىچى بىلەن مايىسخاننى چاپماق بولۇپ قىلىچ چۆرۈۋىدى، مايىسخان ئۆزىنى

ھىمايە قىلىش ئۈچۈن قىلىچنى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈردى. قىلىچ قىلىچقا تېگىپ «جاڭ!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ يېشىل ئۇچقۇن چاچراپ چىقتى - دە، مايسىخاننىڭ قولىدىكى قىلىچ سۇنۇپ ئىككى نىمتە بولۇپ كەتتى. مانجۇنىڭ قولىدىكى كوتمەك قىلىچنىڭ ئۇچى مايسىخاننىڭ قولىغا تېگىپ كېتىپ، بىلىكىنى كېسىپ چۈشتى! ئۆز سەركەردىسىنىڭ يارىلانغانلىقىنى كۆرگەن باشقا ئالتە قىز دەرھال مايسىخاننى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، ئۇنى تېنى بىلەن ھىمايە قىلىپ تۇرۇشتى!

بۇ چاغدا، تاغۇ - تاشلارنى تىترىتىپ، مۆلجەر تاغ ئۈستىدە مايسىخاننىڭ ئاۋازى ياڭراشقا باشلىدى:

— ئەلۋىدا، ئانا يۇرت! ئەلۋىدا جەننەتۇل ۋەتەن! بىز مەڭگۈ ئەل - ۋەتەن بىلەن بىللە!

قىزلار قوللىرىدىكى سۇنۇق قىلىچلىرىنى ئۆزلىرىنى تۇتماقچى بولۇپ شىپقاپ كېلىشىۋاتقان بۇ بەتبەشىرە مانجۇلارنىڭ بېشىغا ئاخىرقى قېتىم چاپتى! مانجۇلار دەررۇ ئارقىغا داجىشتى. بۇ چاغدا قىزلار ياردار سەركەردە مايسىخاننى يۆلىشىپ، پىچاق قىرىدەك تىك يار ئۈستىدىن ئۆزلىرىنى پەسكە تاشلاشتى. ئىلى جاڭجۇنى مىڭرۇينىڭ كۆزىگە تاغدىن چۈشۈپ كېتىۋاتقان بۇ يەتتە قىز خۇددى كۆكتىن ئولجىسىغا قاراپ ئېتىلىپ چۈشۈۋاتقان يەتتە شۇڭقاردەك كۆرۈنۈپ كەتتى!...

ئىلى جاڭجۇنى مىڭرۇي بۇ پاجىئەگە زادىلا چىداپ تۇرالمىغاندەك قىلىپ پەسكە قاراپ تۇرۇۋالدى. بىراق، ئۇ كۆزىگە ئىشەنمەي قېلىۋاتقانىدى. توۋا، مۇنۇ مىدىراۋاتقان نېمىدۇ؟ ئەنە ئاۋۇ كۆيۈپ چۈچۈلىگە ئايلانغان ياغاچلارنىڭ ئاستىدىن بىرنەرسە مىدىرلىدى. ماۋۇ ئۆرۈلۈپ ۋەيران بولغان پۈچۈق تامنىڭ تېگىدىن ئادەمنىڭ بېشىغا ئوخشايدىغان بىرنەرسە قىمىرلاپ كۆتۈرۈلدى. ياق، ئۇ ھەقىقەتەن ئادەمنىڭ

بىشى ـ تىرىك ئادەم ئادەمنىڭ بىشى ئىكەن! ئەنە ئۇ تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ يۈرۈپ، مىڭ مۇشەققەتتە ئورنىدىن تىك تۇردى. ئەنە ئاۋۇ ئۆرۈلگەن تامنىڭ ئاستىدىنمۇ ئىككىنچى، ئۈچىنچى. . . ئادەمنىڭ بىشى كۆرۈندى. مانا ماۋۇ توپا مىدىرلىغاندەك بولۇپ، ئاستىدىن بىر ياردار ئادەم ئۆمىلەپ چىقتى. ئەنە ئاۋۇ ئورنىڭ ئاغزىدىنمۇ بىر ئادەمنىڭ قولى كۆرۈندى. . . شۇنداق قىلىپ، تەرەپ ـ تەرەپلەردىن، كارىز ـ گوداڭلارنىڭ تېگىدىن، ئادەملەر بىلمەيدىغان يەر ئاستىدىكى گەمە ـ گېرەملەردىن ئۇستۇۋاشلىرى توپا ـ كۇيە بولۇپ كېتىشكەن قوزغىلاڭچىلار، قېرىلار، ئاياللار، نارەسىدە بالىلار سۆرىلىپ چىقىشۋەردى. ئۇلار ئاچلىقتىن تىترەپ تۇرۇشقان ئاياغلىرىنى ئاران يۆتكىشىپ دەلدۈگۈنۈپ كېلىشمەكتە ئىدى. ئۆرە تۇرۇشقا ماجالى قالمىغانلىرى بولسا پۇت ـ قوللىرى بىلەن ئۆمىلەپ، ھەتتا ئىڭەكلىرىنى يەرگە تىرەپ بولسىمۇ سۆرىلىپ كېلىشمەكتە ئىدى.

ئەلھال، دەھشەتلىك جەڭلەرنى تولا كۆرۈپ سۆڭىكى قاتقان، مەزلۇم ئەلنىڭ قېنىنى تۆكۈپ يۈرىكى مۇزلىغان ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇيمۇ بۇ دەھشەتنى كۆرۈپ زادىلا چىدىيالماي قالغانىدى. ئۇ مۇشۇ تاپتا پۇشايمان ئىلكىدە ئىزتىراپقا چۈشۈپ قالغانىدى. ئىۇ ئىۆزىنى يىغلىۋېتىشتىن ئاران ـ ئارانلا تۇتۇپ تۇراتتى. ئۇزاق يىللاردىن بېرى ھاياتىنى جۇڭغارىيە ۋە مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى جەڭ مەيدانلىرىدا ئۆتكۈزگەن بۇ مانجۇ سەركەردىسى ئادەم ئۆلتۈرۈۋېرىپ خوردا بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ قىلىچى باشقا مانجۇ سەركەردىلىرىنىڭكىدىن ئالاھىدە ئىدى. ئۇ قورال ـ ياراغ ئۇستىسىغا بۇيرۇتۇپ، قىلىچىنىڭ

① قىلىچ قولى — قىلىچ بىسىنىڭ كەينىدىكى ئىككى تال ياكى بىر تال نوكىش سىزىق.

قولىغا[1] سىماپ قۇيدۇرغانىدى. بۇ قىلىچنى ئۇنىڭ ئۆزىدىن باشقا ھەرقانداق ئادەم يەردىن ئۇزۇپ كۆتۈرەلمەيتتى. قىلىچ كۆتۈرۈلگەندە سىماپ قىلىچ قولنى بويلاپ تۆۋەنگە دوملاپ كېلەتتى، قىلىچنى ئادەمگە چاپقاندا سىماپ قىلىچ قولنى بويلاپ قىلىچنىڭ ئۇچىغا دوملاپ باراتتى ـ دە، قىلىچ ئېغىر بېسىم بىلەن چېپىپ چۈشۈپ، ھەرقانداق ئادەمنى بىر چېپىشتىلا ئىككى نىمتە قىلىپ تاشلىغىلى بولاتتى.

— غەلىيانچى چەنتۇلارنى يۇرەكلىك چېپىڭەر! ئادەم دېگەن ھۆل نېمە، قىلىچ ھۆل نەرسىگە ئاسان ئۆتىدۇ! ئادەم دېگەن خېمىردەك يۇمشاق نېمە، نەرىنى چەنلەپ چاپساڭ، شۇ يېرىنى بىر چېپىشتىلا ئۇزۇپ تاشلا! — دەيتتى ئۇ قول ئاستىدىكىلىرىگە، — ھەرگىز رەھىم قىلما، ھەتتا نېمىشقا؟ قانداق؟ دەپ ئويلاپمۇ ئولتۇرما. سەن بوغدا خانىنىڭ سەردارىسەن! سېنىڭ ۋەزىپەڭ — غەلىيانچىلارنى يوقىتىش. ئۇرۇشتا غەلىيانچىلارنى يوقىتىشتىن مۇقەددەس ئىش بولمايدۇ! . . .

ئادەتتە ئۇ ئۆزىمۇ بۇ قىلىچى بىلەن ئادەم چاپقاندا كۆزىنى مىت قىلىپ قويماي ئىشتىياق بىلەن چېپىۋېرەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ قىلىچ قولىغا سىماپ قۇيدۇرغان بۇ قىلىچى بىلەن ماختىناتتى. مانا ئەمدى، ئۇ ئۇچتۇرپان دىيارىدىكى مۆلچەر تاغ باغرىدا تۇنجى قېتىم ئۆز ـ ئۆزىدىن نەپرەتلىنىشكە باشلىدى. ئۇ يىغلاپ تاشلاشتىن ئۆزىنى شۇنچە تۇتقان بولسىمۇ ئەمما قانغا تولغان كۆزلىرىدىن ياش ئىختىيارسىز تاراملاپ تۆكۈلۈۋاتاتتى.

مانجۇلار ئۆزلىرىگە قارشى مېڭىپ كېلىۋاتقان بۇ تىرىك ئادەملەرنى كۆرۈپ قىلىچلىرىغا قول ئۇزىتىشتى. بىراق، ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇي ئۇلارنى توسۇپ قويدى:

— ياق، كارىگلار بولمىسۇن! ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان ئەلنى قىلىچ بىلەن قورقىتىش مۇمكىنمۇ؟ — دېدى ئۇ ھەسرەت بىلەن، — ئۇلار ئاللىقاچان بىر قېتىم ئۆلۈپ بولغان. ئەمدى ئۇلارنى يەنە ئۆلۈم بىلەن قورقىتىمەن دېسەگلار، بىھۇدە ئاۋارە بولغان بولماسىلەر؟!...

مانجۇلارنىڭ دەھشەتلىك قەتلىئامىدا ئۆلگەن بۇ شەھەرگە باشقىلەتىن جان كىرگەندەك بولدى. بۇ ئادەملەر غەزەپ ئوتى يالقۇنلاۋاتقان كۆزلىرى بىلەن ئۇدۇل قاراشقان پېتى مانجۇلارغا قارشى كېلىشمەكتە ئىدى. بۇ ئادەملەرنىڭ سانى ساناقلىقلا دەرىجىدە ئاز بولسىمۇ ئەمما ئۇلار ئۇچتۇرپانلىقلار ئىدى! ئۇلار - ئۇيغۇرلار ئىدى!...

نەزمە

«ۋەتەن ئۇچۇن سەن ئەمەس،
جان بېرىدۇ خۇدالار.
يەتتە قىزغا ئۆكسۈمەس،
خەلقىمىزدىن دۇئالار!
يەتتە دېگەن ساناقنى،
مىليون بارماق سانايدۇ!
ھەر ساناقتا يەتتە قىز،
بارماقلاردىن مارايدۇ!
ئۆلگەن ئەمەس يەتتە قىز،
يەتتە مىڭ بوپ تارالغان.
يەتتە قىزنىڭ قېنىدىن،
ئويغاق ئۇيغۇر يارالغان!»

— باتۇر روزى

ئون ئالتىنچى باب

قانلىق ئىزلار

«غالىبلار ئۈستىدىن شىكايەت قىلغان كىشىنىڭلا غالىبلارنى سوتلاش ھوقۇقى بولىدۇ!»

— ۋىكتورگيوگو: «خارلانغانلار»

مىلادى 1768 ـ يىلى (چاشقان يىلى) قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى. جارچىلار ناغرا ـ سۇنايلىرىنى چېلىشىپ، ھەرە كۆنكىدەك غۇيۇلداپ تۇرغان ئاقسۇنىڭ چوڭ ـ كىچىك كوچىلىرىنى ئارىلاپ: «ئەييۇھەنناس، ئىشتىڭلار ئامۇ ـ خاس! خاقانى چىننىڭ پەرمانى بۇدۇر! قۇلاق سال ھەممىڭ تىمتاس! ئەي ھۈنەرۋەن، رەۋەندە، ئۈن تاسقىغان جەۋەندە، ھاممال، مەشكاپ، شۇستىگەر، چاھار بازارچى ـ سودىگەر، ياش ـ قېرى، ئەرۇ ـ ئايال، يىگىت ـ قىز، چوكان ـ سىبكىلەك! مۆتىۋەر بەگۇ ـ بېگاتلار، زەردار بىلەن پۇلدارلار، لەشكەر ـ چېرىك، ئەمەلدار ـ مەنسەپدار، ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ھەممىڭ بار! بۇگۈن كۈن پېشىندىن قايرىلغاندا، كونىشەھەر دەرۋازا تامان بارغايسىز! ئەسمىتۇللا بېگىمنى، شېرىپ دورغا ناكەسنى ۋە قالغان قىرىق ئۈچ ئادەمنى دار مۇئەللەقتە كۆرگەيسىز! ئىسيانچىنىڭ شۇدۇر

جاجىسى، ئاق ئۆيلۈك بولۇپتۇ قېرى دادىسى! . . .
ئەييۇھەنناس، ئىشتىڭلار ئامۇ ـ خاس! » دەپ جار سېلىپ يۈرۈشەتتى.

بۇ چاغدا قارا چېرىكلەر ئىلى هاكىمبېگى مۇسا گۇڭنىڭ باشچىلىقىدا ئۇچتۇرپان تەرەپتىن ئىلىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىنىپ سۈرگۈن قىلىنغان بىر توپ تۇتقۇنلارنى ھەيدەپ كەلدى.

بۇ ئادەملەر خاقانى چىننىڭ پەرمانىغا ئاساسەن «ئاسىيلار تاۋابىئاتلىرى» دېگەن گۇناھ بىلەن ئىلىغا پالانغان ئۇچتۇرپانلىق ئادەملەر ئىدى. بىۇ ئادەملەرنىڭ كۆپى ئاغرىق ـ سىيلاق، قېرى ـ چۆرە، نارەسىدە بالىلار ئىدى①. بۇ تۇتقۇنلار شەھەرگە كىرىشى بىلەن تەڭلا، ئۇلارنى ھەيدەپ ئېلىپ كېتىۋاتقان قارا چېرىكلەر چەتتە دەلدۈگۈنۈپ ئاران كېتىۋاتقانلارنى ئاتنىڭ كوكسى بىلەن ئۇرۇپ ـ ئىتتىرىپ سىقىشقا باشلىدى. كۆزى قانغا تولغان بىر مانجۇ بىر چەتتە دەلدۈگۈنۈپ ئاران مېڭىپ كېتىۋاتقان بىر نىمجان بوۋاينى ھېچبىر سەۋەبسىزلا قولىدىكى قامچا بىلەن بىرنى سالدى. قامچىنىڭ ئۇچى ھېلىقى بوۋاينىڭ مەڭزىنى تىلىپ تاشلىدى. ئۇ مۇشتىنى تۈگۈپ، ئارقىسىغا بۇرۇلۇۋىدى، ئەمما ئىككىنچى قېتىم ئۇنىڭدىنمۇ قاتتىقراق تەگكەن قامچا زەربىسى ئۇنى توپنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىشقا مەجبۇر قىلدى. چۈنكى، دەھشەتلىك قانلىق قەتلىئامدىن ئېشىپ قالغان بۇ ئادەملەردە ئىختىيارسىز ھالدا ئۆزىنى ھىمايە قىلىش جەھەتتىكى تۇيغۇ ۋە ياشاش ئارزۇسى كۈچلۈك ئىدى.

قارا چېرىكلەر ئۆزلىرى ھەيدەپ ئېلىپ كېتىۋاتقان بۇ قېرى ـ چۆرە، ئاغرىق ـ سىيلاق ئادەملەرنى، ھەتتا مەسۇم

① ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى باستۇرۇلغاندىن كېيىن مانجۇلارنىڭ جازا ئەترەتلىرى ئۇچتۇرپاننىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىدا قىرغىندىن ئېشىپ قالغان بىر تۈمەندەك ئادەمنى تۇتقۇن قىلغان ۋە ئۇلارنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ ئىلىغا پالىغانىدى. بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 ـ توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 478 ـ، 479 ـ ۋە 480 ـ بەتلەرگە قاراڭ. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 ـ يىل نەشرى.

كىچىك بالىلارنىمۇ قىلىچە ئاياپ ئولتۇرۇشماستىن ئېگەردىن ئېغىشىپ قامچا بىلەن، قىلىچنىڭ قىرى بىلەن قاتتىق ئۇرۇشاتتى. تاياقتا ئۇچرىغانلار نائىلاج سەپنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىقىلىپ كىرىۋېلىشقا تىرىشىپ تىقما - تىقما بولۇشۇپ كېتىشەتتى. تىقىنچىلىق باشلاندى. داد - پەرياد كۆتۈرۈلدى!

— ئۆلتۈرىدىغان بولساڭلار، بىر يولىلا ئۆلتۈرۈڭلار!... بىزنى نېمىشقا مۇنداق خورلايسىلەر؟! — دەپ ۋارقىرىدى ئاق ئۆيلۈك قىلىنغانلارنىڭ ئارىسىدا بىرى.

— ئالدىرىمىساڭمۇ بۇ ئارزۇيۇڭغا يېتىسەن، ھۇ گەدەنكەش ئىسيانچى، — دېدى ئىلى ھاكىمبېگى مۇسا گۇلڭ زەھەرخەندىلىك بىلەن، — ئىپلاس گېزەندە، بىر قوشۇق قېنىڭنى تىلىمگىنىڭنى كۆرىمىزغۇ!...

ئاق ئۆيلۈك قىلىنغانلار تىنچىپ قالدى. ئۇلاردىن بىرى يېنىدىكى قارا چېرىكتىن «بىزنى نەگە ھەيدەپ كېتىۋاتىسىلەر؟» دەپ سورىۋىدى. ھېلىقى قارا چېرىك بۇ تۇتقۇنلارنىڭ ھالىغا ئىچى ئاغرىغان بولسا كېرەك، ئاستا ئاۋاز بىلەن جاۋاب بەردى:

— سىلەر ئىلىخوغا بارىدۇ - شۇ! خاندىن گۇڭسا - خەت بار. سىلەرنى ئۆلتۈرمەيدۇ، پاڭشىڭ بولسۇن - شۇ!

كۈن پېشىندىن قايرىلدى. قارا چېرىكلەر تۇتقۇنلارنى ئاقسۇنىڭ كۆنىشەھەر دەرۋازىسى ئالدىغا ھەيدەپ كېلىشتى.

ئاقسۇ كۆنىشەھەر دەرۋازىسى ئالدىدا ئادەملەر مىغىلداپ كەتكەنىدى. دەرۋازا ئالدىدا قاتار قىلىپ دار ياغىچى قادالغان بولۇپ، دارنىڭ توغرا ياغىچىدا بىلەكتەك توملۇقتا چىگىدىن ئېشىلگەن قىرىق بەش تال سىرتماق ساڭگىلاپ تۇراتتى. شەھەردە بىر خىل مەشئۇملۇق، ۋەھىمىلىك ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. جازا مەيدانىنىڭ ئەتراپىنى قوللىرىغا نەيزە - قىلىچ، مىلتىق - تۇفەڭ ئېلىشقان قارا چېرىكلەر قاتمۇ قات

قورشىۋېلىشقان بولۇپ، چاھار سۇدىكى مەيداننىڭ تاغ تەرىپىگە ياغاچتىن ئېگىز سۇپا ياسالغان، ياغاچ سۇپىنىڭ ئۈستىگە مانجۇچە يوغان بىر چېدىر تىكىلگەنىدى.

چېدىر ئىچىدە تۆر تەرەپكە قويۇلغان قارا شىرەنىڭ كەينىدە بېشىغا ئۈچىنچى دەرىجىلىك ئوتىغات مۇنچاقلىق دىڭ قالپاق - خىتايى، ئۈچىسىغا قېنىق زەڭگەر رەڭلىك يىپەكتىن ئۇدۇلىغا ئىزمىلىنىدىغان ئۇزۇن مانجۇچە ئەمەلدارلىق تونى كىيگەن ئىلى جاڭجۇنى ئاگۇي دارغا ئېسىش جازاسىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا نازارەتچىلىك قىلىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كەينى تەرىپىنىڭ ئوڭ - سول تەرىپىگە ئىككى قاتار قويۇلغان يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقلاردا قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى خەيمىڭ باشلىق ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ خان ئامباللىرى، ئاغلاقچى ئامباللىرى ۋە تۇرپاننىڭ ھاكىمبېگى ئىمىن خوجا، قۇمۇلنىڭ ھاكىمبېگى يۇسۇپ خوجا، ئىلىنىڭ ھاكىمبېگى مۇساگۇڭ، يەكەننىڭ ھاكىمبېگى ئوداي خوجا، خوتەننىڭ ھاكىمبېگى گادايمەت خوجا ۋە باشقا ئۇيغۇر، قىرغىز مەنسەپدارلىرى قاتار ئولتۇرۇشقانىدى.

بۇ چاغدا كۇچا خان ئامبىلى ئاباۋ چېرىكلىرىگە ئىلىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىنغان بىر تۇمەن تۇتقۇننى مەيداندا قاتار تۇرغۇزۇشقا بۇيرۇق بەردى. ئىلى جاڭجۇنى ئاگۇي بۇ تۇتقۇنلارغا يىرگەنگەندەك قىلىپ بىر قاراپ چىققاندىن كېيىن ياساۋۇلغا خىرىلداپ تۇرۇپ بۇيرۇق بەردى:

— ئاباۋغا مېنىڭ پەرمانىمنى يەتكۈز! پۇقرالارنى مەيداندىن نېرى قوغلىسۇن. ماۋۇ گەدەنكەشلەر دارنىڭ ئالدىغىراق تۇرغۇزۇلسۇن! خاقانى چىننىڭ مانجۇ سەلتەنىتىگە تاش ئاتقانلارنىڭ ئەقىۋالىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشسۇن! ئەسىمتۇللا قاتارلىق توپىلاڭچىلار دارنىڭ ئاستىغا ئېلىپ كېلىنسۇن!

— جە، باش ئۈستىگە، جاڭجۈن دارېن، پەرمانلىرىنى بەجا

كەلتۈرگەيمىز! — دېدى ياساۋۇل تىزىنى يۈكۈپ ئىلى جاڭجۈنى ئاگۇيغا تەزىم قىلغاندىن كېيىن ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ چېدىردىن چىقىپ كەتتى.

بۇ چاغدا، ئاگۇي قارا چېرىكلەرنىڭ قىستىشى بىلەن جازا مەيدانىدىن ئاستا ئارقىغا سۈرۈلۈۋاتقان يۇقرالارنى ۋە دارنىڭ ئالدىغا ھەيدەپ كېلىنىۋاتقان سۈرگۈنلەرنى كۆزىتىپ تۇردى.

مەيدان بىردىنلا قالايمىقانلىشىپ كەتتى. دارغا ئېسىلىدىغانلار قارا چېرىكلەرنىڭ قورشاۋىدا ئامبال يامۇلىدىن ئېلىپ چىقىلدى. بۇ چاغدا تىقما - تىقما بولۇشۇپ سىقىلىشىپ تۇرۇشقان زور ئادەملەر توپى ئارىسىدا پىچىر - پىچىر گەپلەر ۋە گۇدۇڭلىغان ئاۋازلار ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

دارغا ئېسىلىدىغان بۇ قىرىق بەش مەھبۇسنىڭ ئەڭ ئالدىدا ئەسمىتۇللا بەگ ماڭغانىدى. ئۇنىڭ بەستلىك بويى ئورۇقلاپ، يىگىلەپ قورايدەك بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۆسكىلەڭ چاچ - ساقاللىرى يۈتۈنلەي ئاقىرىپ، غۇجمەكلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇستىگە كىيىۋالغان سارغىيىپ كەتكەن ئاق يەكتەكنىڭ ئالدى ئېچىۋېتىلگەن، شالۋۇرىنىڭ پۇچقاقلىرى يىرتىلغان بولۇپ، پۇتىغا سېلىنغان 18 جىڭلىق تۆمۈر ئىشكەل ئۇنىڭ شالاڭ يۇڭ باسقان بىر تېرە، بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغان ئورۇق پۇتلىرىنى يالاپ كەتكەنىدى. ئەسمىتۇللا بەگ ئۇششاق - ئۇششاق دەسسەپ تېز ماڭاتتى. ئۇ پۇتلىرىنى ھەربىر يۆتكىگەندە تۆمۈر ئىشكەل يالاپ ئېچىۋەتكەن يارا ئاغزىدىن جىرت - جىرت قان ئېتىلىپ چىقاتتى - دە، ئۇنىڭ كەينىدە قانلىق ئىز پەيدا بولاتتى. ئۇنىڭ ھېچنېمىگە پىسەنت قىلمايدىغان كۆكۈچ، ئەمما ھوشيار، سوغۇق نۇر چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى خۇددى قانداقتۇر ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان ئېزگۈ بىر ئارماننى كۈتۈۋاتقاندەك قىلىپ تېز - تېز چىمىلدايتتى. ئۇنىڭ يۈزىدە خاقانى چىننى، خاقانى چىننىڭ جاڭجۈنلىرىنى، خان ئامباللىرىنى، ئۇيغۇر ھاكىمبەگلىرىنى،

ھەتتا شامالدا پۇلاڭشىپ جىم تۇرمايۋاتقان دارنىڭ سىرتماقلىرىنى قىلچىمۇ مەنىستىمىگەندەك بىر خىل قىياپەت جىلۋە قىلاتتى. ئۇ قوللىرىنى جاسارەت بىلەن سىلكىپ، يېنىدا ئۆزلىرىنى يالاپ كېتىۋاتقان مانجۇ چېرىكلەرنىڭ ئايىغى ئاستىغا تۈكۈرەتتى. قارا چېرىكلەر ئۇنىڭدىن كۆزلىرىنى ئېلىپ قاچاتتى. ناۋادا كۆزلىرى تاسادىپىي ئۇنىڭ كۆزى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالغاندا ئالاق ـ جالاق بولۇپ، دەرھال بۇرۇلۇپ باشقا تەرەپكە قارىۋېلىشاتتى.

قارا چېرىكلەر بۇ مەھبۇسلارنى مەيدان ئىچىگە ئېلىپ كىردى. ئۇلار دارنىڭ ئاستىغا يېتىپ كەلگەندە، كوچا خان ئامبىلى ئاباۋ: «توختا!» دەپ بۇيرۇق بەردى ۋە ئۆزى ياغاچ سۇپا ئۈستىدىكى چېدىرغا كىرىپ كېتىپ، قولىدا بىر ۋاراق سېرىق گۇڭسا ـ خەتنى كۆتۈرۈپ پاتلا يېنىپ چىقتى.

— مۇنۇ خان پەرمانىنى بۇ ئىسيانچى گەدەنكەشلەرگە ئوقۇپ بەر! — دەپ بۇيرۇق قىلدى ئۇ تۇڭچىسىغا.

— جە، باش ئۈستىگە، — دەپ قۇللۇق بىلدۈردى تۇڭچى، ئاندىن خان ئامبال ئاباۋنىڭ قولىدىن ھېلىقى بىر ۋاراق سېرىق گۇڭسا ـ خەتنى ئېھتىرام بىلەن ئالدى ۋە:

— بوغدا خاندىن پەرمان شۇلدۇركى، — تۇڭچى قولىدىكى سېرىق قەغەزگە يېزىلغانلارنى ئوقۇشقا باشلىدى، — بوغدا خان ئالىيلىرى ئەيتىپدۇرلەر: «... ئۇچتۇرپان شاغىبېگىنى، تۆتىنچى دەرىجىلىك مائاش ـ كۆلىياڭ يەيدىغان ئەمەلدار رەھمىتۇللا بىلەن ئەسمىتۇللالار مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ مائاش ـ كۆلىياڭىنى ئېلىپ تۇرۇۋاتقانلىقىغا قارىماي، گەدەنكەش چەنتۇ پۇقرالىرىنى قۇترىتىپ، تەپتارتماستىن خاقانى چىن سەلتەنىتىگە قارشى يېغى قوپتى! بۇ زادىلا كەچۈرگىلى بولمايدىغان ئېغىر گۇناھدۇر! تەڭرى لەشكەرلىرىمىز تەڭرىنىڭ يولىنى تۇتۇپ، ھىدايەتنى جارى قىلدۇرغانلىقتىن، توپىلاڭچىلارنىڭ كاتتىۋېشى، ئاسىي رەھمىتۇللا تەڭرى لەشكەرلىرىمىز تەرىپىدىن ئېتىپ

ئۆلتۈرۈلۈپ، بېشىنى يېدى! ئۇچتۇرپان شەھىرى ئادالەتپاناھ خان لەشكەرلىرى تەرىپىدىن پەتھى قىلىنغاندىن كېيىن، نىھايەت، تىرىك قولغا چۈشكەن ئەسمىتۇللا باشلىق قىرىق بەش توپىلاڭچىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، شەھەر ئىچىدىكى توپىلاڭچىلارنىڭ ھەممىسى قىلچمۇ ئاياپ ئولتۇرۇلماستىنلا تەڭرى لەشكەرلىرىمىز تەرىپىدىن پاك - پاكىز يوقىتىلدى①. بۇ توپىلاڭچىلار يوقىتىلمىسا، مۇسۇلمانلار يۇرتى بىر كۈنمۇ تىنچىمايدۇ! مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس! شۇڭا، بىز مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى گەدەنكەش چەنتۇلارغا ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن توپىلاڭچىلار كاتتىۋېشى ئەسمىتۇللا باشلىق قىرىق بەش نەپەر توپىلاڭچىنى تەخىرسىز دارغا ئېسىشنى بۇيرۇيمىز! بىز تەڭرى قوشۇنلىرىمىزغا ھىدايەتنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئۇچتۇرپان پەتھى قىلىنغاندا، توپىلاڭغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلاشنى، قىلچمۇ رەھىم قىلماسلىقنى ئەمر قىلغانىدۇق. ئەلھال، بىز ئۆزىمىز كۆزلىگەن بۇ ئۇلۇغ مەقسەتكە يەتتۇق!②

ئۇچتۇرپان خەلقى پاراكەندە غەلىيانچى خەلق. ئۇلار ئەمدى ئۆز يۇرتىدا تۇرۇۋەرسە بولمايدۇ! چۈنكى، ئۇلار يەنە توپىلىشىپ غەلىيان كۆتۈرۈشتىن يانمايدۇ! سەلتەنىتىمىزنىڭ ئىلى... قاتارلىق جايلاردا تۇرغۇزغان تەڭرى لەشكەرلىرىمىزنىڭ مائاش - كۆلىياڭلىرى ئۈچۈن كۆلىدىكى پۇقرالارنى ئەمدى يەنە ئاۋارە قىلىۋېرىشكە بولمايدۇ! بۇ بىر قىسىم يۈكنى مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى چەنتۇ پۇقرالىرى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشلىرى كېرەك. شۇڭا، ئۇچتۇرپان پەتھىسىدىن كېيىن ئۇچتۇرپاننىڭ يېزا -

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، «جوڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى. 32 - جىلد، 28 -، 29 - بەتلەرگە ۋە چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى قەمەرىيە 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىكى يارلىقىغا قارالسۇن.

② «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 736 - جىلد، 6 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى قەمەرىيە 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىكى يارلىق.

قىشلاقلىرىدىكى يۇقىرالار قېرى - چۆرى، ئاغرىق - سىلاق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى ئۇچتۇرپان دىيارىدىن قوغلاپ چىقىرىلىپ ئىلىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىنسۇن! ئىلى قاتارلىق جايلاردىكى تەگرى لەشكەرلىرىمىزنىڭ مائاش - كۆلىياڭلىرىنى تەييارلاش ئىشىنى ئەمدى ئىلىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىنغان مۇشۇ چەنتۇلار ئۆز ئۈستىگە ئالسۇن. تەگرى لەشكەرلىرىمىزنىڭ مائاش - كۆلىياڭى ئۇلار تېرىغان يەرلەردىن كىرىدىغان كىرىم ھېسابىغا خىراجەت قىلىنسۇن! ①

بۇ چاغدا دارىنىڭ ئالدىدا تىترىشىپ تۇرۇشقان تۇتقۇنلارنىڭ ئارىسىدىكى كىمدۇر بىرى ۋارقىرىۋەتتى. ئەتراپتا تۇرۇشقان خالايىق گۇرۇلدىشىپ كېتىشتى. بىراق، ئۇلار ئەسمەتۇللا بەگنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، يەنە توختاپ قېلىشتى. ئەتراپ بىر پەسنىڭ ئىچىدىلا يەرگە يىڭنە چۈشسە ئاڭلانغۇدەك دەرىجىدە تىمتاس بولۇپ كەتتى.

ئەسمەتۇللا بەگ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ۋارقىراپ سۆزلەۋاتاتتى:

— خاقانى چىن «ئۇچتۇرپاننى قانغا پاتۇرساملا، ئىش شۇنىڭ بىلەن تۈگەيدۇ!» دەپ ئويلىمىسۇن! ياق، ھەرگىز! بۈگۈن سىلەر ئۈستۈن كېلىپ، بىزنى چاپقان، دارغا ئاسقان بولساڭلار، يۇرت قاياشلىرىمىزنى رەھىم قىلماستىن ئاق ئۆيلۈك قىلىپ ئەل - ۋەتىنىدىن قوغلاپ چىقارغان بولساڭلار، تاڭلا ئەتە سىلەرنىمۇ شۇنداق قىلىشىدۇ! بىز مەزلۇم خەلقىمۇ ئازادلىق تېڭى ھەم ئاتىدۇ! بۇ قىساس چوقۇم ئېلىنماي قالمايدۇ! خاقانى چىن شۇنى ئېسىڭدە مەھكەم ساقلىغايسەنكى، بىزنى ھەرگىز ئۆلتۈرۈپ تۈگىتەلمەيسەن، ياق، ھەرگىز! پۈتۈن ئۇيغۇرنى

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى. 3 - جىلد، 21 -، 22 -، 23 - بەتلەر. «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى» 615 - جىلد، 9 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى قەمەرىيە 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى.

دارغا ئاسالمايسەن! . . .

چېدىر ئىچىدە ئولتۇرغان ئىلى جاڭجۇنى ئاگۇي قولىنى سىلكىدى. كۇچا خان ئامبىلى ئاباۋ قارا چېرىكلەرگە:

— دارغا ئېسىڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى.

ئىككى بەستلىك قارا چېرىك ھەممىدىن ئاۋۋال ئەسمىتۇللا بەگنى دارنىڭ ئاستىغا ئېلىپ كەلدى. ئەسمىتۇللا بەگ بېشىنى تىك تۇتۇپ، مەردانە، غەيۇرلۇق بىلەن دارنىڭ ئاستىغا قويۇلغان ياغاچ كۇرسىنىڭ ئۈستىگە چىقتى. ئۇنىڭ كىشەنلەنگەن ئىككى پۇتىدىكى يارىسىدىن ئاققان قىزىل قان بىردەمدىلا دارنىڭ ئاستىغا قويۇلغان ھېلىقى كۇرسىنى بوياپ تاشلىدى. بۇ چاغدا، قارا چېرىكلەردىن بىرى سىرتماقنى ئەسمىتۇللا بەگنىڭ قارامتۇل ئىنچىكە بويىنىغا سالماقچى بولۇۋىدى، ئەسمىتۇللا بەگ ئۇنىڭ قولىنى ئىتتىرىۋېتىپ، سىرتماقنى بويىنىغا ئۆزى سالدى. قالغان قىرىق تۆت نەپەر ئۇچتۇرپانلىق قوزغىلاڭچىمۇ ئەسمىتۇللا بەگكە ئوخشاش سىرتماقنى بويۇنلىرىغا ئۆزلىرى سېلىشتى. بۇ چاغدا، پۈتۈن خالايىق بۇ قىرىق بەش نەپەر ئۇچتۇرپانلىق قوزغىلاڭچىنىڭ ئۆلۈم ئالدىدىكى مەردانە، تەمكىن قىياپىتىنى كۆرۈپ، ھەيران بولۇشقىنىدىن قېتىپ قېلىشقانىدى[①]. بۇ چاغدا ئەسمىتۇللا بەگ قوللىرى بىلەن بويىنىغا سېلىنغان سىرتماقنى تۇتۇپ تۇرۇپ:

— ئى جاللات، ئۆلۈش ئالدىدا ئەڭ ئاخىرقى سۆزۈمنى ئېيتىۋېلىشىمغا رۇخسەت قىلغايسەن! — دەپ ۋارقىرىدى.

— ئېيت! — دېدى كۇچا خان ئامبىلى ئاباۋ.

— سىلەرنى ئۇچتۇرپان قەلئەسى ئاستىدا دىر - دىر تىترەتكەن بىز ئىدۇق. سىلەر بىزنى يېڭەلىگەن ئەمەس، دەپ

---

① ئەسمىتۇللا بەگنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ھەققىدە خىلمۇ خىل مەلۇماتلار بار. بەزىلەر: «ئەسمىتۇللا بەگ قالىغاچ تاغنىڭ ئالدىدا مانجۇلار تەرىپىدىن چېپىپ تاشلانغان» دېيىشىدۇ. ئەسمىتۇللا بەگلەرنىڭ قەتلى قىلىنىشى ھەققىدىكى باشقا تەپسىلاتلار ئۈچۈن، «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 - توم، 1982- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 478 -، 479 - بەت ۋە 480 - بەتلەرگە قاراڭ.

ئويلامسىلەر؟ بىز ئەركىنلىكىمىز ئۈچۈن سىلەر بىلەن جەڭ قىلدۇق. ئازادلىقىمىزنى ئۆتكۈر قىلىچ ۋە نەيزىمىزنىڭ تىغى بىلەنلا ئالغىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۇق! مانا ئەمدى ئەركىنلىك ئۈچۈن ئۆلۈۋاتماقتىمىز. ئۆلۈم بىز ئۈچۈن قورقۇنچلۇق ئەمەس! چۈنكى، بىزنىڭ ئۆلۈمىمىز خەلقنى ئويغىتىدۇ! شۇنداق كۈنلەر كېلىدۇكى، ئويغاق ئارسلان كەبى خەلقنىڭ ئالدىدا مۇشۇك كەبى دىر ـ دىر تىترەيسىلەر. مانا مۇشۇ كۈنلەر سىلەر ئۈچۈن ئەڭ قورقۇنچلۇق!...

خالايىق ئارىسىدا ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ كۆتۈرۈلۈپ، بارغانسېرى كۈچەيدى. ھاياجانلانغان كىشىلەرنىڭ گۇرۇلدەشكەن ئاۋازى ئىچىدە ئەسمىتۇللا بەگنىڭ ئاۋازى ئانچە ئاڭلانماي قالدى. شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قارا چېرىكلەردىن بىرى ئۇنىڭ پۇتى ئاستىدىكى كۇرسىنى تېپىۋەتتى. ئەسمىتۇللا بەگنىڭ بەستلىك ئېغىر گەۋدىسى پىلتىڭلاپ بىردىنلا ئېسىلىپ قالدى. بۇ چاغدا قالغان قارا چېرىكلەرمۇ ھېلىقى قىرىق تۆت نەپەر قوزغىلاڭچىنىڭ پۇتى ئاستىدىكى كۇرسىنى چاققانلىق بىلەن تېپىپ نېرىغا ئۇلاقتۇرۇۋەتتى. سىرتماق دارغا ئېسىلغانلارنىڭ كانىيىنى بارغانسېرى چىڭ سىقىپ، نەپەسىنى بوغۇشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ بىردەم گەۋدىسى يىغىلىپ، ئېگىلگەن تىزلىرى ئېڭەكلىرىگە تاقىشىپ، بىردەم جان تالىشىش ئەسناسىدا پەسكە سوزۇلۇپ، ئۇزاققىچە تەۋرىنىپ تۇرۇشتى...

ئەسمىتۇللا بەگ داردا تېخىچىلا تىپىرلاپ، جېنى يا چىقماي، بىر تەرەپكە قىيىشىپ قالغان قاپقارا تىلىنى مىدىرلىتىپ تۇراتتى، سىرتماق ئۇنىڭ كېكىردىكىنى بوغۇپ تاشلىغانىدى. ئۇ تاراملاپ ياش ئېقىۋاتقان كۆزلىرىنى ئەتراپقا يۈگۈرتۈپ، ئاغزىنى قىيسايتىپ، جېنىغا پاتقان ئۆلۈم ئازابىنى بىردەم بولسىمۇ يېنىكلىتىشكە ئۇرۇنۇپ، قاتتىق قىينىلىپ، ھەدەپ يۇقىرىغا كۆكلەپ باقاتتى. ئۇ ھەر كۆكلىگەندە، دارنىڭ توغرا ياغىچى

غىچىرلاپ، بىر رىتىمدا ئاستا تەۋرىنەتتى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ داردىكى ئەسمىتۇللا بەگمۇ گويا ئۆزىنىڭ قارىيىۋاتقان قىزىل يۈزىنى ئىسسىق شۆلگەيلىرى ۋە كۆز ياشلىرى ئېقىپ چۈشۈپ ھۆل قىلىپ تاشلىغان كۆكرىكىنى جازا مەيدانىنىڭ تۆت ئەتراپىدا تۇرۇشقان خالايىققا كۆرسەتمەكچى بولغاندەك تۆت تەرەپكە ئايلىنىپ، تەۋرىنىشكە باشلىدى. . . .

* * *

ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان بىر تۈمەن قېرى - چۆرى، ئاغرىق - سىلاق ئادەملەر ئىلى جاڭجۈنى ئاگۈينىڭ پەرمانى بويىچە تۆت تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ يولغا چىقتى①.

تۇنجى تۈركۈمدىكى ئۈچ مىڭ ئادەم قەمەرىيە 6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تاڭ سەھەردە قۇراللىق قارا چېرىكلەرنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئاقسۇ شەھىرىنىڭ كۆنىشەھەر دەرۋازىسىدىن مۇز داۋانغا قاراپ يولغا چىقىشتى. ئەتىگەنلىك ئۇيقۇدىكى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئۈستىنى تۇمان قاپلىغان بولۇپ، دالىدا تۇمان كۆپۈكلىنىپ، ساي - جىرالاردا پۇرقىراپ ئويمانلاردىن پەسلەپ ئۆتۈپ، يار تىزمىلىرىنىڭ باغرىنى يالايتتى. تۇمان ئۆز قۇچىقىغا ئالغان تۆپىلىكلەر غۇۋا پارقىراپ كۆرۈنەتتى. ئۇنچىلەر يېتىشقان ئېگىزلىقلاردىكى ئوت - چۆپلەر ئارىسىدا بۆدۈنىلەر سايرىشاتتى. ئاق ئۆيلۈك قىلىنغان سۈرگۈنلەرنىڭ ئارىسىدىن تاھىرخان ئىسىملىك بىرىنىڭ مۇڭلۇق ئېيتقان ناخشا ساداسى ئاڭلىنىۋاتاتتى:

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 32 - جىلد، 9 -، 10 - بەتلەرگە ۋە «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 725 - جىلد، 4 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى قەمەرىيە كەبىسە 8 - ئاينىڭ 14 - كۈندىكى يارلىققا قارالسۇن.

خوش دەي دېسەم يۇرتۇمدا،
ئادەم ئىزى كۆرۈنمەس.
قورۇسدا ھېچكىمنىڭ،
ئوغۇل - قىزى كۆرۈنمەس.

يوپۇرماقلار سارغىيىپ،
شاخلار سۇندى غولىدىن.
ساق قالمىدى ھېچ كىشى،
زالىملارنىڭ قولىدىن.

. . .   .

— ھەي ئۆلۈمتۈك چەنتۇ، — دەپ ۋارقىرىدى بۇ چاغدا ئاچچىقى يامان بىر قارا چېرىك، — مېنىڭ دارىڭنىڭ قۇلاق تولا ئاغرىيدۇ! سەن - شۇ ئىشەك ئوخشاش نېمە تولا ۋارقىرايدۇ؟!

ناخشا ئېيتىۋاتقان تاھىرخان دېگەن سۇرگۇن دەرھال ئاۋازىنى ئۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئەمدى ئەتراپتا مېڭىپ كېتىۋاتقانلارنىڭ ئاياغ تاۋۇشىدىن باشقا ھېچنېمە ئاڭلانمايۋاتاتتى. بىلەكلىرىدىن بىر تال ئارغامچا بىلەن چېتىپ باغلانغان بۇ سۇرگۇنلەر قەدىمى سەل - پەل ئاستىلىشىپ قالسا، قارا چېرىكلەر قىلچە ئاياپ ئولتۇرماستىن قوللىرىدىكى قامچىسى بىلەن ئۇرۇپ ئۇلارنى ئىتتىك مېڭىشقا مەجبۇر قىلاتتى. سۇرگۇنلەرنىڭ ھەربىر گۇرۇھنىڭ بېشىدا بىردىن ئاتلىق مانجۇ نازارەتچى قويۇلغانىدى. بوينى زەنجىر بىلەن بەند قىلىنغان تۇتقۇنلار تۆگىلەرنى يېتىلەپ ماڭاتتى. مانجۇلار ئۈچۈن تەييارلانغان چېدىرلار بىلەن كىگىز ئۆيلەر، ھەر تۈرلۈك تىكمەت كىگىزلەر، گىلەملەر، قازان - قومۇچ، چىنە -

قاچىغا ئوخشاش نەرسىلەر؛ تاغار ـ تاغار ئۇن، چاناش ـ چاناش ماي، تاغار ـ تاغار گۇرۇچ، يېمىش، سۇرلەنگەن گۆش، ئىسلىغان يىلقا گۆشى، كۆيدۈرۈلگەن قويرۇق ياغ، قورۇلغان تالقانغا ئوخشاش يولنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكىمۇ مۇشۇ تۆگىلەرگە ئارتىلغانىدى.

سۇرگۈنلەر قورسىقىنىڭ غېمىنى ئۆزى قىلاتتى. ئۇلار يولدا ئۇچرىغان يېگىلى بولىدىغانلىكى ھەرقانداق يېمەكلىكلەرنى ئوزۇق قىلىپ كېتىۋېرەتتى. ئۇلارنى توختاۋسىز داۋاملىق مېڭىشقا مەجبۇر قىلىدىغان نەرسە شەپقەتسىز قارا چېرىكلەرنىڭ قامچىسىدىن باشقا يەنە ئاچلىقمۇ بار ئىدى. ئاچلىق ئۇلارنى توختىماي ئالغا مېڭىشقا، يول بويى ئۇچرىغاننىڭ ھەممىسىنى يالماپ يەپ مېڭىشقا مەجبۇر قىلاتتى.

كەچ كىرمەكتە ئىدى. زېمىن تېخى كۈن بويى توپلىغان ئىسسىقنى چىقىرىپ تازا قىزىماقتا ئىدى. ئەمما، تاغ تەرەپتىن چىقىۋاتقان سالقىن شامال كەچقۇرۇنلۇقى سالقىن بولىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىپ تۇراتتى. سۇرگۈنلەر قاراڭغۇ چۈشكەندە ئاران تازلەنگەر دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىشتى. ئاقسۇدىن چىققاندىن كېيىن تازلەنگەر — مۇزداۋان يولىدىكى بىرىنچى قونالغۇ ئىدى.

مۇزداۋان يولى قەدىمكى يول بولۇپ، شۇ چاغلاردا مۇلكىي قەشقەرىيەدىن ئىلىغا چىقىشتا ئەڭ يېقىن يول ھېسابلىناتتى. خاقانى چىننىڭ ۋە ئىلى جاڭجۇننىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرىنى يەتكۈزىدىغان چاپارمەنلەر جەنۇبتىكى مۇسۇلمانلار شەھەرلىرىدە تۇرۇشلۇق مانجۇ مەمۇرلىرىنىڭ قېشىغا مۇشۇ يول ئارقىلىق ماڭاتتى. بۇ يول شۇ چاغلاردا پىيادە ئادەملەر ئۈچۈن 18 قونالغۇلۇق يول ھېسابلىناتتى. ئەينى يىللاردىكى دوغلات قەبىلىسىنىڭ تارخانلىقى بولغان ئاقسۇ تەۋەسىدىكى تازلەنگەر، ئىشلەمچى، جام، تۈزئاۋات، بوزدۆڭ، قورغان، چوڭ ئارپا،

يېڭى مەھەللە، تۆغ ـ بەلچى، تامغا تاش، مۇز داۋان، توغرا سۇ قاتارلىق مەنزىللەرنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن يەنە ئىلى تەۋەسىدىكى خان يايلاق، ئايدىڭكىر، شاتى، ئاقسۇ، سىمتاش، قاراكۆل دېگەن مەنزىللەرنى بېسىپ ئۆتكەندىلا ئاندىن تېكەس ۋادىسىغا بېرىپ يەتكىلى بولاتتى. بۇ يول ئۆزىنىڭ بېرىپ يېتىدىغان ئاخىرقى مەنزىلىنىڭ يىراقلىقى، يولنىڭ مۇشكۈللۈكى بىلەن تارىختىن تارتىپ «بارسا كەلمەس يول» دەپ ئاتىلىپ كېلىنگەنىدى.

*　　　　*　　　　*

قەدىمكى كارۋان يولى بولغان مۇزداۋان يولى تەڭرىتاغلىرى ئىچىدىكى جىلغا ـ ساي ئىچىدە ئەگرى ـ بۈگرى تولغىنىپ، مۇزداۋان باغرىدىكى تۆغ بەلچى دېگەن قونالغۇغا يېتىپ كەلگەندە كىچىككىنە بىر ئوچۇقچىلىققا ئېلىپ كېلەتتى. مۇزداۋاندىن ئۆتىدىغانلار مانا مۇشۇ ئوچۇقچىلىققا كەلگەندە چوشكۈن قىلىشىپ، ئۆزلىرىنى بىرەر قۇر تۈزەشتۈرۈۋېلىش ئۈچۈن توختىشىپ، «پىلسىرات كۆۋرۈكى» دەپ ئاتالغان مۇزداۋاندىن ئۆتۈشكە تەييارلىناتتى.

كېتىۋاتقان بۇ سۈرگۈنلەرنىڭ ئارىسىدا مەتروسۇل دېگەن بىر بوۋاي بىلەن بابەك دېگەن بىر ئۆسمۈر بالىمۇ ئىلىغا ماڭغانىدى. تاغ يولىدا ئاستا كېتىۋاتقان بۇ ئىككىسى پاراڭلىشىپ مېڭىۋاتاتتى.

— مانا، ئىلىغىمۇ ئاز قالدۇق، — دېدى مەتروسۇل بوۋاي يېنىدىكى ئون ياشلاردىكى بابەك دېگەن ئۆسمۈرگە مۇراجىئەت قىلىپ.

— ھۆرمەتلىك مەتروسۇل بوۋا، مەن بۇ سۆزنى سىزدىن ئونىنچى قېتىم ئاڭلاۋاتىمەن. بىراق شۇنداق بولسىمۇ، ئىلىغا

بىرىش ئۇمىدىدىن تېخى ۋاز كەچكىنىم يوق، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ بوۋايغا يېتىشىۋېلىپ.

— ئالدىمىزدا تۇغ بەلچى دېگەن كىچىك بىر يۇرت بار. ئۇ يەردە ئۆزىمىزگە ھېچ بولمىسا كاۋا بولسىمۇ تاپالايمىز. ئاندىن بىر كېچە قېنىپ ـ قېنىپ ئۇخلىۋالالايمىز. «پىلسىرات» دەپ ئاتالغان مۇزداۋاندىن تىنچ ـ ئامان ئۆتۈۋالساقلا، ئۇنىڭ ئۇ يېقى جەننەت كەبى يۇرتلاردۇر. ئۇ يەردە ئۆزىمىزگە بىرەر پۇچۇق زاغرا بولسىمۇ نان تاپقىلى بولىدۇ.

ئۇلار مۇشۇ تەرىقىدە سۆزلىشىپ مېڭىشتى. ئەسىرلەردىن بېرى تاغ باغرىدا يىلاندەك تولغىنىپ ياتقان يول ياقىسىدا كونا ساپال قاچىلارنىڭ، ئەينەك بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى، ئۆلگەن ئات ـ ئۇلاغلارنىڭ، ھەتتا ئادەملەرنىڭ ئۇستىخانلىرى چېچىلىپ ياتاتتى. ئاشۇ پۇچۇق ساپاللارنىڭ ئۇستىگە ئويۇلغان تۈرلۈك نەقىشلەر، چېچىلىپ ياتقان ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ ئاپئاق سۆڭەكلىرى چەكسىز ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەرنىڭ گۇۋاھچىسى ئىدى.

كەچكە يېقىن سۇرگۈنلەر توپى ئوت ـ چۆپ تاقىر، دەل ـ دەرەخلىرى شالاڭ تۇغ بەلچى دېگەن قونالغۇغا كېلىپ چۈشتى. نەچچە يۈز ئورۇنغا گۈلخان يېقىلغاندا، خۇددى پۈتۈن تاغ باغرى كۆيۈۋاتقاندەك بولۇپ كۆرۈندى. لۆمشىپ تۇرغان ئادەملەرنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرى ئەتراپتا ئېنىق ئاڭلىناتتى. ئادەملەرنىڭ بىرلىرى ئوت ياقسا، يەنە بىرلىرى قومغانلىرىدا چاي قايناتاتتى. يەنە بىرلىرى ناخشا ئېيتاتتى. بۇ سۇرگۈنلەر چۈشكۈن قىلىشىپ ئورۇنلىشا ـ ئورۇنلاشماي تۇرۇپلا، ھېلىقى تاھىرخاننىڭ ناخشىسى تۇغ بەلچى ئاسمىنىدا يەنە ياڭراشقا باشلىدى:

سۇرگۈن بولۇپ ماڭدۇق بىز،
مۇز داۋانغا پىيادە.

زۇلۇم يەنە بولارمۇ؟
بۇندىن ئارتۇق ـ زىيادە. . .

ئالما تۇتقان ئاقسۇلۇق،
رەھمەت سىزگە قېرىنداش.
كۆزۈڭلاردىن ئاقمىسۇن،
بىزنىڭكىدەك يىرىك ـ ياش!
. . .   . . .

ئاق ئۆيلۈك قىلىنغان باشقا سۈرگۈنلەردەك، مەترۇسۇل بوۋاي بىلەن بابەكنىڭمۇ ئوزۇقى پۈتۈنلەي ئۆكسۈپ قالدى. ئاچلىق ئۇلارنى قىيىنماقتا ئىدى. ئاچلىقتىن ئۆسمۈر بابەكنىڭ كۆزلىرى قارىداپ، كۈچ ـ مادارىدىن قالماقتا ئىدى. ئۇلار مۇشۇ كۈنگىچە يول ياقىسىدىكى ياۋا ئوت ـ چۆپلەرنى يەپ جان ساقلاپ كەلگەنىدى. ئاخىر ئۆسمۈر بابەك ياۋا ئوت ـ چۆپلەرنى يېسە، «ھۆ» قىلىپ ياندۇرۇۋېتىدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى. مەترۇسۇل بوۋاي ئۆسمۈر بابەكنىڭ ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىشىگە كۆزى يەتتى ـ دە، نائىلاج ئەتراپتا قوغۇن ـ قاپاقتەك يېگۈدەك بىرنەرسە ئىزدەپ كەتتى.

ئۇلار چۈشكۈن قىلغان يەرنىڭ يېنىدىكى قۇرام تاشلىقنىڭ كەينىدە بىر پارچە كاۋىلىق بولۇپ، كاۋا پېلىكىدە نوقۇتچىلىك نەرسە تۇگۈل، ھەتتا كاۋىنىڭ پىلەكلىرىمۇ قالمىغانىدى. مەترۇسۇل بوۋاي پاساڭداپ قۇرۇتۇۋېتىلگەن كاۋا چۆنەكلىرىنى بويلاپ كېتىۋېتىپ، پۈتى تۇيۇقسىزدىن يۇمشاق توپىغا كىرىپ كەتتى. يۇمشاق توپىنىڭ ئاستىدا تۇرغان بىرنەرسە ئۇنىڭ پۇتىغا ئۇرۇلدى. ئۇ دەرھال قولى بىلەن يۇمشاق توپىنى كولاپ ئاچتى. ئورەكتە قوش مۈشتتەك بىر خام كاۋا تۇراتتى! ئۇ ئەتراپقا

ئالاق ـ جالاق بولۇپ بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن ھېلىقى كاۋىنى يەردىن ئېلىپ قوينىغا سالدى ـ دە، ئۆسمۇر بابەك يېتىپ قالغان يەرگە قايتىپ كەلدى ۋە كاۋىنى پارچىلاپ ئىككى قىلىپ ئوتقا قويۇلغان قۇمغانغا سالدى. ئۇزاق ئۆتمەي مەززىلىك كاۋا ئۇمىچى پىشىپ تەييار بولدى. مەتروسۇل بوۋاي ئۆسمۇر بابەككە بىر غېدىر كاۋا ئۇمىچىنى ئىچۈرۈۋىدى، ئۇنىڭ چىرايىغا ئانچە ـ مۇنچە قان يۈگۈردى. بالىنىڭ تىرىلىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ مەتروسۇل بوۋاي ئۇھ، دەپ خاتىرجەم بولدى. «مۇبادا، — دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە، — مۇبادا، بايقېزبەگ بەگزادىنى ئېلى دىيارىغا ساق يەتكۈزۈپ بېرىۋالالىسىلا، مەھشەر كۈنى رەھمەتلىك رەھمىتۇللا بېگىمنىڭ ئالدىدا يۈزۈم يورۇق بولاتتى!» ئۇ قورسىقى كاۋا ئۇمىچىغا تويۇپ باداڭدەك چىقىپ كەتكەن ئۆسمۇر بابەككە سۆيۈنچلىك نەزىرى بىلەن قاراپ قويدى. بۇ چاغدا، ئۆسمۇر بابەك ئۇيقۇ دەرياسىغا غەرق بولۇپ، پۇشۇلداپ ئۇخلىماقتا ئىدى.

* * *

بابەك دەپ ئاتالغان بۇ ئۆسمۇر بالىنىڭ رەھمىتۇللا بەگنىڭ بەگزادىسى ئىكەنلىكىنى مەتروسۇل بوۋايلا بىلەتتى. ئۇ قىرغىندىن ئېشىپ قالغان بۇ بەگزادە بايقېزبەگنىڭ ئىسمىنى بابەك دەپ ئۆزگەرتىپ يوشۇرۇپ ساقلاپ قالغاندىن كېيىن ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە ئىلىغا ئېلىپ ماڭغانىدى. ئۆسمۇر بابەك مەتروسۇل بوۋاينىڭ كاۋا ئۇمىچىنىڭ شاراپىتى بىلەن ئىككىنچى قېتىم ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالدى...①

① كېيىن رەھمىتۇللا بەگنىڭ ئايالى بەگزادە بايقېزبەگنى ئېلىپ قىرغىزىستاننىڭ توقماق دېگەن يېرىگە قېچىپ كەتتي. 15 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار ئۈچتۇرپانغا قايتىپ كەلدى. بايقېزبەگ ئۈچتۇرپاندا ئۆيلىنىپ بالىلىق بولدى ۋە ئوغلىنىڭ ئىسمىنى «رەھمىتۇللا بەگ» دەپ قويدى.

*　　　　*　　　　*

تۈۋۈ بەلچىدىن يولغا چىققان سۈرگۈنلەر ئۈچىنچى كۈنى مۇزداۋانغا يېتىپ كەلدى! ئەتراپ تۈتاش كەتكەن تاغ چوققىلىرى بىلەن قاپلانغان بولۇپ، بۇ چوققىلار گويا سارغۇچ تۇمانلار ئىچىدە يۇرۇشكەن بىر توپ يىرتقۇچ ھايۋانلارغا ئوخشايتتى. جەنۇب تەرەپتە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ھەيۋەتلىك تۆمۈر چوققىسى ئايىئاق قارغا پۈركەلگەن بولۇپ، مۇز بىلەن قاپلانغان تاغ چوققىلىرى بىر - بىرى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەنىدى. ھاۋا ئوچۇق بولسىمۇ ئەمما شەرق تەرەپتىن سۈرۈلۈپ كەلگەن قاتمۇ قات ئاق بۇلۇتلار تۆمۈر چوققىسىنىڭ ئەتراپىغا توپلانماقتا ئىدى. مۇزداۋان ئۈستىگە كېچىچە قار چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن، بىچارە سۈرگۈنلەر چىشىنى چىشلەپ قار كېچىپ سەپەرنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى.

مۇز داۋاننىڭ ئۈستىدىكى يول گەرچە ئانچە ئۇزۇن بولمىسىمۇ ئەمما بۇ يول ئىككى تەرىپى نەچچە مىڭ گەز كېلىدىغان تىك ھاڭ، ئوتتۇرىسى ئاران بىر ئادەم ماڭالايدىغان بىر پارچە ئۆيۈل مۇزلۇق ئۈستىدىن ئۆتىدىغان بولغاچقا، بۇرۇنقىلار يولنىڭ بۇ قىسمىنى «پىلسىرات» دەپ بىكار ئاتاشمىغانىدى! بۇ يولدا كۈندۈزى ھاۋا ئوچۇق چاغلاردىلا ئاندىن مېڭىش مۇمكىن ئىدى. ھازىر يولنىڭ بەزى بۆلەكلىرىدە ھەتتا پۈتۈن بىر كارۋاننى ئات - ئۇلاغلىرى بىلەن كۆمۈپ تاشلىغۇدەك قېلىن قار دۆۋىلىرى توپلىنىپ قالغانىدى.

مانجۇلار تەرىپىدىن ئىلىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىپ قوغلاپ چىقىرىلغان بۇ بىچارە سۈرگۈنلەر يولدىكى چىدىغۇسىز ئاچارچىلىق دەستىدىن ئۈچىسىدىكى چاپانلىرىنى بىر پارچە زاغرىغا ياكى بىر قاچا كاۋا ئومىچىغا تېگىشىپ يېيىشكە مەجبۇر

بولۇشقان بولسا، مانا ئەمدى مۇز داۋانغا كەلگەندە ئاچلىقتا سوغۇق قوشۇلۇپ ئۇلارنىڭ يالىڭاچ قەددىنى تېخىمۇ پۈكۈپ تاشلىدى! نىمجان بولۇپ قالغان بۇ سۈرگۈنلەر كېتىپ بېرىپلا يىقىلىپ چۈشۈشەتتى. يىقىلغانلىرى بولسا، مەڭگۈ ئورنىدىن تۇرالمايتتى!

ئۆسمۈر بابەك مەترەسۇل بوۋايغا ئەگىشىپ كېتىۋېتىپ، بىرنىڭ ئۈستىگە بىرى مىنگىشىپ كەتكەن ئۈچلۇق خادا تاشلارغا ئەيمىنىپ قاراپ قويدى. بۇ تاشلار گەرچە ئۆز جايلىرىدا قىمىرلىماي تۇرسىمۇ ئەمما ئۆسمۈر بابەكتە هازىرلا گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈپ ئۆزىنى بېسىۋالىدىغاندەك سۇر پەيدا قىلدى. بۇ چاغدا مەترەسۇل بوۋاي ئۇنىڭ قولىدىن مەهكەم تۇتۇۋالدى ۋە:

— بەگزادەم، هەرگىز ئىككى يانلىرىغا ۋە ئۈستىلىرىگە قارىمىسىلا، بولمىسا باشلىرى قېيىپ سۇر بېسىپ قالىدۇ! — دېدى ئۆسمۈر بابەككە كۆيۈنۈپ.

بۇ چاغدا ئالدى تەرەپتىكى ئادەملەر پاتىپاراق بولۇشۇپ كېتىشتى. سۈرگۈنلەردىن ئۈچى يارغا غۇلاپ كەتكەنىدى! ئۆسمۈر بابەك قورققاندەك قىلىپ كەينىگە داجىدى.

— قورقمىسىلا بەگزادەم، مەن بار. مەن سىلىنى چوقۇم ئىلىغا ساق ئېلىپ چىقىپ كەتكەيمەن! — دېدى مەترەسۇل بوۋاي بالىنىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇش ئۈچۈن.

دەل مۇشۇ چاغدا، كۈتۈلمىگەن بىر ۋەقە يۈز بەردى! ئۆسمۈر بابەك مۇزدا تېيىلىپ كېتىپ، پەسكە سىيرىلىپ چۈشۈشكە باشلىدى. مەترەسۇل بوۋاي دەرهال بىر قولى بىلەن چوقچىيىپ تۇرغان بىر پارچە مۇزنى چىڭ تۇتۇپ تۇرۇپ، يەنە بىر قولىدا بالىنى ئۈستىگە كۈچەپ تارتتى. ئۆسمۈر بابەك ئورۇق بولغاچقا، مەترەسۇل بوۋاي تولا بەك كۈچىمەيلا ئۇنى تارتىپ چىقىرىۋالدى. بىراق، ئۇ يولىنىڭ ئۈستىگە چىقىشى بىلەن تەڭلا، مەترەسۇل بوۋاي تۇتۇپ تۇرغان هېلىقى مۇز قارسىدە قىلىپ

سۇنۇپ كەتتى! بوۋاي بالىنى تۇتۇپ تۇرغان قولىنى بىر سىلكىپلا بوشاتتى ـ دە، ئۆزى ھاڭنىڭ تېگىگە چۈشۈپ كەتتى!

— بوۋا!... — ئۇسمۇر بابەكنىڭ ئېچىنىشلىق ۋارقىرىغان ئاۋازى ئەتراپتىكى تىك تاغلار ئارىسىدا خېلى ئۇزاقلارغىچە ئەكس سادا قايتۇرۇپ تۇردى...

*　　　*　　　*

ئورۇقلاپ بىر تېرە، بىر ئۇستىخان بولۇپ قېلىشقان سۇرگۈنلەر خان يايلاقئا يېتىپ كەلگەندە يەيدىغان ئوزۇق ـ تۈلۈككە ئۇلىشىۋالغاچقا، ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قېلىشتى. سۇرگۈنلەر ئارىسىدىكى تاھىرخاننىڭ ئېيتقان ناخشىسى ئەتراپنى يەنە چاڭ كەلتۈرۈشكە باشلىدى:

...　...

مۇز داۋاننىڭ يولىدا،
توڭلاپ تۈگەشتى پۇتلار.
ئېلىپ قالدى كۆپ جاننى،
ھاڭغا ئىتتىرىپ جۇتلار.

تىغ ئۆتمىگەن ئۇستىخان،
ھاڭنىڭ تېگىدە مىڭ پارە.
بولدى شۇنچە ھالىمىز،
كۆرمەي ئۇنى نە چارە!...

قاچان يېتەر ئەرزىمىز؟
قاچان چىقار دەردىمىز؟

ۋىجدان نومۇس ئالدىدا.
قاچان تۆگەر قەرزىمىز؟!

*　　　　　*　　　　　*

مانجۇ ھاكىمىيىتى مىلادى 1776 ـ يىلى يازدا، «توپىلاڭچىلارغا يان باستى» دېگەن گۇناھ بىلەن ئۇچتۇرپاندىن «ئاسىيلار تاۋابىئاتلىرى» دەپ ئاتالغان جەمئىي 12 مىڭ 500 ئادەمنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ، ئۆي ـ ماكانىدىن قوغلاپ چىقاردى ۋە ئۇلارنى تۆت تۈركۈمدە ئىلىغا سۈرگۈن قىلدى. مانجۇلار بىرلا ۋاقىت ئىچىدە مۇنداق ئىككى تۈرلۈك مەقسەتكە يەتتى: بىرى، «گەدەنكەشلەر» دەپ ئاتالغان بىر تۈركۈم ئەقلى ـ ھوشى جايىدا، ھەققانىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك ئادەملەرنى ئۆز يۇرتىدىن ياقا يۇرتلارغا قوغلاپ چىقاردى؛ يەنە بىرى، ئاق ئۆيلۈك قىلىنغانلارنىڭ نۇرغۇن مىقداردىكى يەر ـ سۇيى ۋە مال ـ مۈلۈكلىرىنى ھەقسىز ئىگىلىۋالدى.

مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ جەنۇبتىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىدە يولغا قويغان زاكات ـ سېلىقلىرى ئىتتىنىڭ تۈكىدەك كۆپ بولغاچقا، ساناپ تۈگەتكىلى بولمايتتى! بۇنداق زاكات ـ سېلىقلار خاقانى چىنىنىڭ ئۇيغۇر خەلقى ئۈستىدىن ئىقتىسادىي جەھەتتە يۈرگۈزگەن دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە سىياسىي جەھەتتە سالغان قاتتىق مىللىي زۇلمىنىڭ بىر خىل تەييار ۋاسىتىسى بولۇپ قالغانلىقتىن، خەلقنىڭ مانجۇ ئىستىبداتىغا قارشى تۈرلۈك نارازىلىقلىرىنىڭ مۇھىم بىر مەنبەسىگە ئايلىنىپ قالدى. ھالبۇكى، بۇنداق نارازىلىقلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇ ھاكىمىيىتىگە قارشى چوڭ ـ كىچىك قوزغىلاڭلىرىغا تۈرتۈرۈك بولۇپ تۇردى.

چەنلوڭنىڭ 29 ـ يىلىدىن 30 ـ يىلىغىچە، مانجۇ هاكىمىيىتى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلاردا تۇرغۇزغان قوشۇنلىرىدىكى چېرىكلىرىنىڭ سانى 18 مىڭ 85 كە يەتتى. جەنۇبتىكى ھەرقايسى مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە تۇرغۇزغان قوشۇنلىرىدىكى چېرىكلىرىنىڭ سانى 12 مىڭ 108 گە يەتتى. بۇلارغا يەنە ھەرقايسى مانجۇ، شىبە، سولۇن، چاخار، ئۇيرات، تورغات قوشلىرىدىكى ئائىلە تاۋابىئاتلارنى قوشقاندا مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدىكى كەڭ جايلاردا تۇرغۇزغان ھەربىي، مۇلكىي خادىملىرىنىڭ سانى قىرىق مىڭدىن ئېشىپ كەتكەنىدى[1]. مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ پۈتۈن جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى بىۋاستە ۋەكىلى بولغان كېلەڭسىز ھەربىي ـ مەمۇرىي ئورگانلىرىدا مائاش ئالىدىغان بۇ ھەربىي ـ مەمۇرىي خادىملارنىڭ غايەت زور خەج ـ خىراجىتى خاقانى چىن ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا تولدۇرۇپ بولغىلى بولمايدىغان تېگى يوق بىر ھاڭ ھېسابلىناتتى. بۇ مەسىلىنى ئۇنۇملۇك ھەل قىلىش ئۈچۈن، مىلادى 1760 ـ يىلى خاقانى چىن جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىنى تەسەررۇپ قىلىۋالغاندىن كېيىن يەنىلا جۇڭغارلارنىڭ جەندىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىلىنى ئۆزىنىڭ پۈتۈن جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىگە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈش مەركىزى قىلىپ تاللىدى ھەمدە كېلەڭسىز ھەربىي ـ مەمۇرىي ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىنىڭ غايەت زور خەج ـ خىراجىتىنى قامداش ۋە ئات ـ ئېشەك ئورنىدا ئىشلىتىش ئۈچۈن جۇڭغارلارنىڭ ئەسلىدىكى ئالبات ئىشلىتىش تۈزۈمىنى قىلچىمۇ ئۆزگەرتمەستىن، بوز ئاچقۇزۇپ، تېرىقچىلىققا سالىدىغانغا جەنۇبتىكى كەڭ مۇسۇلمان يۇرتلىرىدىن

[1] بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن «ئىلى تەزكىرىسىدىن قىسقارتىلمىلار». دېگەن كىتابقا قارالسۇن. بۇ كىتاب قورغاس 1 ـ رايون 5 ـ يېزىلىق يازور (داغۇر) ئەپەندىدە ساقلانغان.

ئىلىغا مەجبۇرىي يوسۇندا يانچى يۆتكەپ چىقتى.

مىلادى 1760 ـ يىلىدىن 1765 ـ يىلىغىچە بولغان بەش يىل ئىچىدە مانجۇ ھاكىمىيىتى جەنۇبتىن ئىلىغا 3000 تۈتۈن يانچى ئۇيغۇرنى ھەيدەپ چىققان بولسا، 1765 ـ يىلىدىكى «ئۇچتۇرپان يىغىلىقى» نى دەھشەتلىك باستۇرغاندىن كېيىن ئىلىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىنغان سۈرگۈن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى بىردىنلا ھەسسىلەپ ئېشىشقا باشلىدى!

مىلادى 1765 ـ يىلى كۈزدە، ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن مىلادى 1768 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچىلىك بولغان ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە مانجۇلار ئۇچتۇرپان، خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، يەكەن قاتارلىق جايلاردىن 3000 تۈتۈن ئۇيغۇرنى «توپىلاڭچىلارغا يان باستى!» دېگەن گۇناھ بىلەن ئىلىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىپ پالىدى. مىلادى 1770 ـ يىلىغا كەلگەندە ئىلىدىكى «ئاق ئۆيلۈك» ئۇيغۇرلارنىڭ سانى بىردىنلا كۆپىيىپ 8000 تۈتۈنگە يەتتى! دېمەك، مانجۇ ھاكىمىيىتى 1765 ـ يىلىدىن كېيىنكى قىسقىغىنا بەش يىل ئىچىدە جەمئىي 5000 تۈتۈن ئۇيغۇرنى جەنۇبتىن ئىلىغا سۈرگۈن قىلدى! بۇ ئۇيغۇرلار مانجۇلار ئۈچۈن بوز ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان «تارانچىلار» دەپ ئاتالدى. ھەر بىر تۈتۈن تارانچى ئۇيغۇر مانجۇ ھاكىمىيىتىگە ھەر يىلى 16 پاتمان[1] ئاشلىق (ئارپا، بۇغداي، سۇلۇ، سۆك، قىزىل قوناق) ئالۋان تاپشۇراتتى. دېمەك، ئىلى تارانچى ئۇيغۇرلىرى ھەر يىلى مانجۇ ھاكىمىيىتىگە جەمئىي 120 مىڭ پاتمان ئاشلىقنى ئالۋان ھېسابىدا تاپشۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. بۇ كونا جىڭ ھېسابىدا 43 مىليون 200 جىڭ بولاتتى!

تارانچى تۈزۈمى ئەسلىدە جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان

---

① بىر پاتمان كونا جىڭ ھېسابىدا 360 جىڭ بولاتتى.

دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر خەلقى ھېسابلىنىدىغان بۇ كۆچمەن چارۋىچى جۇڭغارلارنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئۇستىدىن يانچىلىق تۇزۇمىدىكى ھۆكۈمرانلىقنى بىۋاستە يۇرگۇزگەنلىكىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى ئىدى. ئەلھال، خاقانى چىنمۇ بۇ قالاق تۇزۇمگە ۋارىسلىق قىلىپ، تارانچى ئۇيغۇرلىرىنى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ئىلكىدىكى يانچىلارغا ئايلاندۇرۇۋالدى. بۇ ئەلۋەتتە بىر خىل ۋەھشىيانە چېكىنىش، تارىخىي ئەكسىيەتچىلىك ئىدى!

*　　　　*　　　　*

مانجۇ سەلتەنىتى ئىلى دىيارىدا جەنۇبتىن ئىلىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىپ ھەيدەپ چىققان بۇ تارانچى ئۇيغۇرلىرىنى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 13 ئۆستەڭگە بۆلۈپ، تارانچى يېزىلىرىنى تەشكىل قىلدى. بۇ 13 ئۆستەڭ مۇنۇلاردىن ئىبارەت ئىدى: قاينۇقتا 600 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار بۇلاق سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى. قاشقا 500 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار دەريا سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى. بورا بوسۇنغا 1100 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار دەريا سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى. جىرغىلاڭغا 900 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار بۇلاق سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى. تاش ئۆستەڭگە 400 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار بۇلاق سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى؛ ئارا ئۆستەڭگە 600 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار بۇلاق سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى. خونۇخايغا 800 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار بۇلاق سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى. داردامتۇغا 500 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار بۇلاق سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى.

مىلادى 1804 ـ يىلىغا كەلگەندە، مانجۇ ھاكىمىيىتى يەنە

توققۇزتارا، نىلقا، سەنداۋان، چۇنچى قاتارلىق تۆت ئۆستەڭلىك يەرگە يېڭىدىن تارانچى ئۇيغۇرلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. مانجۇلار بۇ تارانچى ئۇيغۇرلىرىنى باشقۇرۇشقا ئوڭاي بولۇشى ئۈچۈن، ھەربىر ئۆستەڭلىك يەرنى يەنە بىرنەچچە يۈزلىككە، ھەربىر يۈزلىكنى بىرنەچچە ئەللىكلىككە، ھەربىر ئەللىكلىكنى يەنە بىرقانچە يۈز ئونلۇققا بۆلۈپ تاشلىدى.

بۇ 13 ئۆستەڭلىك تارانچى ئۇيغۇر يېزىلىرىنى ئومۇمىي جەھەتتىن ئىلى ھاكىمبېگى باشقۇراتتى. ھاكىمبەگنىڭ قول ئاستىدا بىر شاغىبەگ ۋە ئىككى شاڭبېگى، بەش مىراپبېگى، ئون مىڭبېگى، بىر خەزىنىچىبەگ، بىر دىۋانبېگى، بىر باجگىر بەگ، بىر ھىلارى بېگى، 82 نەپەر يۈز بېگى، ئەلبېگى، ئونبېشى، پاششاپ، شىغاۋۇلبېگى قاتارلىق ئۇششاق بەگلەر بولاتتى. ھاكىمبەگنىڭ ئوردىسىدا ئىككى ياساۋۇل، سەككىز پۈتۈكچى، سەككىز دورغا، ئىككى ئوردا بېگى، ئىككى نۆكەر بولاتتى. شاغىبەگنىڭ خىزمەتچىلىرى بۇنىڭ يېرىمىغا توغرا كېلەتتى. قالغان بەگلەرنىڭمۇ ئۆزىگە مۇناسىپ خىزمەتچى ـ چاكارلىرى بولاتتى. ھاكىمبەگ ئوردىسىدا 20 تۈتۈن ناغرىچى پىرقىسى بولۇپ، بۇلار تۈرلۈك ئالۋان ـ ياساقلاردىن خالاس قىلىنغانىدى. ھاكىمبەگكە بىر غولنىڭ سۈيى ئوڭچە بېرىلگەن بولۇپ، شاغىبەگكە يېرىم غول سۇ بېرىلگەنىدى. قالغان ھەر دەرىجىلىك بەگ ـ بېگاتلارغىمۇ ئۆز لايىقىدا سۇ بۆيرۈپ بېرىلگەنىدى.

ھاكىمبەگنىڭ دېھقانچىلىق ۋە باشقا كار ـ بارىنى جابجا كەلتۈرىدىغان يۈز تۈتۈندىن يانچىسى، شاغىبەگنىڭ ئەللىك تۈتۈندىن يانچىسى، يۈز بەگلەرنىڭ ئۈچ تۈتۈندىن يانچىسى بولاتتى①.

تارانچى ئۇيغۇرلىرى ئىلىغا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، شۇي سۇڭ تۈزگەن «شىنجاڭ ھەققىدە يېڭى مەلۇماتلار» دېگەن كىتابنىڭ 6 ـ جىلد، «تارانچىلار» بابىغا قارالسۇن.

ئىلىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە زور يۈكسىلىش بارلىققا كەلدى. دېھقانچىلىق ئىشلىرى راۋاج تېپىپ، ئەلدە ئازراق بولسىمۇ مەمۇرچىلىق زاھىر بولۇشقا باشلىدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپلا ئىلى دىيارىغا خاقانى چىنىنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىن سودا ـ سېتىق قىلىدىغان، ھۈنەر ـ سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلەر كۆپلەپ ئېقىپ چىقىشقا باشلىدى...

تاشلاندۇق قاقاس چۆللەرگە سۇ باشلاپ، ئاۋات قىلىش، يۇز مىڭلىغان ئاھالىنى بېقىپ تويغۇزۇش، مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ پۇتۇن ئالۋان ـ ياساقلىرىنى تەخىرسىز بەجا كەلتۈرۈشتەك ئېغىر يۈك ئىلىدىكى مۇشۇ سەككىز مىڭ تۇتۇن تارانچى ئۇيغۇرلىرىنىڭ زىممىسىگە چۈشتى. زۇلۇم ـ سىتەم تېخىمۇ كۈچەيدى. ئۆكۈز تېخىمۇ ئورۇقلىدى. ئەمما، ياغاچ بويۇنتۇرۇق تۆمۈر بويۇنتۇرۇققا ئالماشتى...

نەزمە

ئەمىن بولما، سەنمۇ ئەلەم تارتىسەن،
قولۇڭدىن بىراۋ چەككەن بولسا ئەلەم.
تاش ئاتما پەقەت سەن سېپىل ئۈستىگە،
ئۇ يەردىن ياغار تاش بېشىڭغا شۇ دەم.

— شەيخ سەئىدى

ئون يەتتىنچى باب

ئىدىل دەرياسى بويىدىن قايتىش

ئالما ـ ئالما دەرىخىنىڭ تېگىدىن
يىراققا دومىلاپ كېتەلمەيدۇ.

—ئۇيغۇر خەلق ئەقلىيە سۆزلىرىدىن

مىلادى 1771 ـ يىلى (توشقان يىلى)، قىش پەسلى.

مانا يەنە قىش كەلدى — يازنىڭ سالقىن، ئەمما قىسقا كېچىلىرى، زەھەردەك ئاپتاپلىق ئىسسىق ئۇزۇن كۈنلىرىدىن كېيىن قىسقا كۈز ئايلىرىنى قوغلاپ ئۆتۈپ قارا قىش يەنە كەلدى.

بۇ قىش يەر يۈزىدىكى بارلىق مەۋجۇداتلارغا سوغۇق نەشتىرىنى سانجىپ، پايانسىز تۈزلەڭلىكلەرنى، ئېدىرلارنى قېلىن ئاپئاق قار بىلەن يۆركىدى. يازىچە تۈرلۈك ـ تۈمەن چەرەندە ـ پەرەندە ۋە دەرەندىلەر بىلەن قىزىغان يېشىل زېمىن ھەش ـ پەش دېگۈچە ئاق قار، كۆك مۇزلاردىن يېپىنچا كىيدى. داللاردا توختىماي ئىزغىرىن شامال ھۆكۈم سۈرەتتى. بەزىدە كۈچلۈك سوغۇق شامال يىلتىزسىز قامغاقلارنى دومىلىتىپ سۈرۈپ يۈرەتتى. يىراق ـ يېقىنلاردىن ئېقىپ كەلگەن سان ـ ساناقسىز تارماق ئېقىنلارنىڭ ئۆزگە قوشۇلۇشىدىن ھاسىل

بولغان چولمان دەرياسى[1] قار - مۇز ئارىلاش شۇرمەل ئېقىۋاتقان سۇلارنى ئۆز قوچىقىدا ئېلىپ تېخىمۇ يىراقلارغا ئېقىتىپ كېتەتتى. ئاخىر زۇلمەت تەرەپتىكى تىك يارلار بويىدا ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ تۇغقىنى — بۈيۈك ئىدىل دەرياسى[2] بىلەن قوشۇلاتتى - دە، كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ ئۆركەشلەپ ئاققانچە پايانسىز دەشت - قۇملۇقلارنى، ھەيۋەتلىك تاغ تىزمىلىرىنى، ساسلىقلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئابىسكۇن[3] دېڭىزىغا بېرىپ قۇيۇلاتتى. كۆك يايىق دەرياسى[4] بىلەن ئىدىل دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا تورغات خانلىقىنىڭ ماڭقاي قورغىنى بار ئىدى. بۇ قورغان ئىدىلنىڭ سول قىرغىقىدىكى ئېگىز، تىك يار ئۈستىدىكى بىر تۆپىلىككە ئورۇنلاشقانىدى.

قېلىن ئورماندىن ئۆتسىلا كەڭ ئوتلاق باشلىناتتى. ئوتلاق بويلاپ يېرىم چاقىرىم ئەتراپىدا ماڭغاندا، ماڭقاي قورغىنىنىڭ چېتىدىكى كەپىلەر، ياغاچ ئۆيلەر ۋە قورۇلار كۆرۈنەتتى. بۇ قورۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆز ئارا گىرەلەشتۈرۈلۈپ ياكى ئارىلىق قالدۇرۇلۇپ ئىدىل بويىغا قاتار - قاتار ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. تېخىمۇ يىراقتىكى ئوتلاقلاردا كىگىز ئۆيلەر، يۇڭدىن توقۇلغان پالاسلاردىن تىكىلگەن چېدىرلار قاتار - قاتار تىزىلىپ كەتكەنىدى. كىگىز ئۆيلەرنىڭ ۋە چېدىرلارنىڭ ئارىلىقىدا مال سولايدىغان ئېغىل - قوتانلارمۇ كۆرۈنۈپ قالاتتى. تورغات خانى ئۇباشىنىڭ ئالتۇن چېدىرى ماڭقاي قورغىنىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانىدى.

خان چېدىرى ئىچىدىن ئاچچىق يامان بىر ئادەمنىڭ ۋارقىراپ سۆزلەۋاتقان ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ئاق پاشا يېكاتېرىنا II تورغات خانلىقىغا ئەۋەتكەن مىنىستىر ئەلچى

---

① كاما دەرياسىنىڭ تارىختىكى نامى. بۇ دەريا رۇسىيە فېدېراتسىيىسىدە.
② ۋولگا دەرياسىنىڭ تارىختىكى نامى. بۇ دەريا رۇسىيە فېدېراتسىيىسىدە.
③ كاسپىي دېڭىزىنىڭ تارىختىكى نامى. بۇ دېڭىز ئوتتۇرا ئاسىيادا.
④ ئورال دەرياسىنىڭ تارىختىكى نامى. بۇ دەريا رۇسىيە فېدېراتسىيىسىدە.

گېشىنىسكوۋ ئىدى. تورغات خانى ئۇباش ۋە ئۇنىڭ دۆۋرەنلەر كېڭىشىنىڭ ئەزالىرى — يارغۇچىلار چېدىر ئىچىدە ئۇنىڭغا قاراپ ئۆرە تۇرۇشاتتى. گېشىنىسكوۋ بېگىز بارمىقىنى جۇنۇپ تۇرۇپ سۆزلىمەكتە ئىدى:

— ئاڭلىساق، سەن ئۆز ئۇلۇسۇڭنى ئېلىپ جۇڭغارىيىگە كەتمەكچى ئىمىشسەن؟ — دېدى ئۇ كېبىركۆرستىپ تۇرۇپ، — سىلەر تورغاتلار ئاق پاشانىڭ ئەمىر - ئىتائىتىدىن چىقماقچىمۇ تېخى؟

— مەن بۇنى بىلمەيدىكەنمەن، — دېدى تورغات خانى ئۇباش چىرايىنى ئۆزگەرتمەستىن، — جانابىي مىنىستىر ئەلچى، بۇ گەپنى نەدىن ئاڭلىدىلا؟

مىنىستىر ئەلچى گېشىنىسكوۋ زەھەرخەندىلىك بىلەن كۈلۈپ قويدى.

— گېزى كەلگەندە، سىلەر ھېچنەرسە بىلمەيدىغان بولۇۋالىسىلەر! — دېدى ئۇ، — ئاستراخان گوبرناتورى بېكتوۋنىڭ ئۇخرانكىسى[①] رازۋېتكا قىلىپ، سىلەرنىڭ ۋولگا بويىدىن جۇڭغارىيىگە كەتمەكچى بولۇۋاتقانلىقىڭلارنى بىلىۋاپتۇ. ئۇلار بۇ ئىشنى مەلىكە ئاق پاشا يېكاتىرىنا II ئالىيلىرىغا دوكلات قىلىپتۇ.

— بىز تورغاتلار رۇس خەلقى بىلەن ئەزەلدىن ئىناق - ئەپ ئۆتۈپ كەلدۇقۇ. ئاق پاشانىڭ ئەمىر - ئىتائىتىدىن ھېچقاچان چىقمىمىز دېگىنىمىز يوققۇ؟

— ئاق پاشانىڭ ئەمىر - ئىتائىتىدىن چىقمىمىز، دەپمۇ چىقالمايسىلەر! — دېدى مىنىستىر ئەلچى گېشىنىسكوۋ توساتتىنلا، — سىلەر تورغاتلار ئاق پاشا يېكاتىرىنا II مەلىكە ئالىيلىرىنىڭ قولىدىكى زەنجىرىگە باغلانغان ئېيىقتا

① چارروسىيىنىڭ مەخپىي ساقچىسىنىڭ نامى.

ئوخشايسىلەر. ئاق پاشا سىلەرنى نەگە ھەيدىگۈسى كەلسە، شۇ يەرگىچە ھەيدەپ بارالايدۇ. سىلەرنىڭ خالىغىنىڭلارچە بولىدىغان ئىش نەدىكەن؟[1]

— مىنىستىر ئەلچى جانابلىرى خاتىرجەم بولغايكى، — دېدى تورغات خانى ئۇباش يارغۇچلار بىلەن ئاستا كۆز بېقىشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، — مەن تېخى يېقىندىلا ئىككى تۈمەن تورغات لەشكىرىنى باشلاپ ئاق پاشانىڭ تۈركلەر قولىدىن سىۋاستىپولنى تارتىۋېلىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ كەلدىم[2]. مەن ھېلىمۇ ئاق پاشانىڭ ئەمىر - ئىنتائىتىدىن چىقماي، ئاق پاشا ئالىيلىرى نەنى كۆرسەتسە، تورغات لەشكەرلىرىم بىللەن بىللە شۇ يەرنى ئېلىشقا تەيياردۇرمەن!

— بۇ گېپىڭ جايىدا بولدى. بىراق، سىلەر تورغاتلار ئاق پاشانىڭ ئەمىر - ئىنتائىتىدىن چىقساڭلار نەگە بارالايسىلەر؟ قازاق دالاسىغىمۇ؟ قازاقلار سىلەرنىڭ ئۇ يەرگە بېرىشىڭلارغا يول قويارمۇ؟ جۇڭغارىيىگىمۇ؟ ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، قارا خاننىڭ بىر گېنېرالى جۇڭغارىيىدىكى ئاھالىنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلاپتۇدەك، — دېدى چاررۇسىيىنىڭ مىنىستىر ئەلچىسى گېشىنىسكوۋ ئۆز - ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا ئالدىرىماي سۆزلەپ تۇرۇپ.

خان چېدىرى ئىچىدە ئارچا ئوتۇنى گۈرۈلدەپ يېنىۋاتقان ماڭغالنىڭ ئەتراپىدا بىرپەس جىمجىتلىق پەيدا بولدى.

— قارا خاننىڭ جۇڭغارىيە ئاھالىسىنى قىرىپ تاشلىغان ھېلىقى گېنېرالنىڭ ئىسمى نېمە ئىدى؟ . . . جاۋ خۇيمىدى؟ — دېدى گېشىنىسكوۋ بىر ھازادىن كېيىن.

قارىماققا، چاررۇسىيىنىڭ مىنىستىر ئەلچىسى گەپ تاپالماي قىلىۋاتقاندەك قىلىۋاتاتتى. شۇڭا، ئۇ گەپنى تېخىمۇ

① خوۋس: «موڭغۇللارنىڭ تارىخى»، 1 - توم، 574 - بەت.
② رېكونىس: «تاتارلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشى»، 14 - بەت.

يىراقتىن ئەگىتمەكچى بولدى:

— سىلەر ۋولگا بويىدا ھازىرغىچىلىك بەختلىك ياشاپ كېلىۋاتىسىلەر، . . . — دېدى ئۇ بىر پەستىن كېيىن.

— بىراق، — دەپ ئۇنىڭ گېپىنىڭ بېلىگە تەپتى باياتىن گەپكە ئارىلاشماي بىر چەتتە قاراپ تۇرغان يارغۇچ سېبەك دورجى، — بىراق ئەركىنلىك بىلەن غورۇرنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا ئېرىشكەن بۇنداق بەختنىڭ قانداق مەززىسى بولسۇن؟! ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىزنىڭ كىندىكىمىز ئاق پاشاغىمۇ، قارا خانغىمۇ باغلانمىغان. . .

— بىزنىڭ كىندىكىمىز جوڭغارىيىدە، — دېدى تورغاتلارنىڭ يارغۇچلىرىدىن بىرى بولغان دۇندۇپ ئاراش، — گەرچە، قارا خاننىڭ قان ئىچكۈچى قوشۇنلىرى جوڭغارىيىنى قانغا پاتۇرغان بولسىمۇ بىراق ئۇ يەر يەنىلا بىزنىڭ ئانا يۇرتىمىزدۇر! ئاق پاشاچۇ؟ بۇنىڭدىن يۈز ئەللىك يىل ئىلگىرى، بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئىدىل بويىغا كۆچۈپ كەلگەندە ئاق پاشا نەدە ئىدى؟ تورغاتلار جوڭغارىيىدىن ئىدىل بويىغا كۆچۈپ كەلگەندە، ئىدىل دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى قاراڭغۇ زېمىندا[①] ياشايدىغان ئاق پاشا يىلدىن - يىلغا كۈچىيىپ، غايەت زور بايلىق توپلىدى. ئۇنىڭغا ئەمدى ئىدىل دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىن لازىم بولۇپ قالدى. ئاق پاشا پېتر بۇنىڭدىن نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ياۋۇز قولىنى ئىدىل دەرياسىنىڭ بۇ يېقىدىكى ئەسلىدە تۇركلەر ياشاپ كەلگەن كەڭ زېمىنغا سوزۇپ، سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى. ئاق پاشانىڭ سولداتلىرى بۇ ئەتراپلاردا ياشايدىغان بۇلغار، پەچەنەك، باشقىرت، قارا قالپاق قاتارلىق تۇركىي خەلقنى قىرىپ تاشلاپ، پۈتكۈل ئىدىل بويلىرىنى قانغا بويىدى. پۇقرالارنى تالان - تاراج

① رۇسىيىنىڭ قۇتۇپقا يېقىن جايلىرىدا يېرىم يىلغا يېقىن ئاق كېچە بولىدۇ.

قىلىپ، ئۆيلەرگە ئوت قويۇپ، ئاھالىنى بۇ يەردىن قوغلاپ چىقاردى ۋە ئورغۇن زېمىننى ئىشغال قىلىۋالدى.
— تىلەمچىگە كۆلۈپ قارىساڭ، ياماقلىق سوراپتۇ، دېگەندەك، بىز سىلەرگە شاپائەت قىلىۋاتساق، يەنىلا رازى بولماسىلەر - ھە؟ — دەپ قەھىر قىلدى مىنىستىر ئەلچى گېشىنىسكوۋ تېرىككىنىدىن خان چېدىرىنىڭ ئىچىدە ئۇياق - بۇياققا مېڭىپ تۇرۇپ.
— بىزنىڭ كىندىكىمىز جۇڭغارىيىدە، — دېدى سېبەك دورجى قىلچىمۇ بوش كەلمەستىن، — قارا خان جۇڭغارىيىنى قانغا پاتۇرغان بولسىمۇ، بىز يەنىلا ئۆزىمىزنىڭ كىندىك قېنىمىز تۆكۈلگەن ئانا يۇرتىمىزغا تەلپۈنىمىز.
— سىلەر قەيەر ئارقىلىق كەتمەكچى؟ ۋەھشى دالا ئارقىلىقمۇ؟ — دەپ مەسخىرە قىلىپ كۈلدى گېشىنىسكوۋ، — قاتمۇقات تاغۇ - تاشلار، بىپايان ساسلىق - پاتقاقلىقلار ئارقىلىقمۇ؟ سىلەر ۋولگا بويىدىن ئايرىلىپ چىقىشىڭلار بىلەن تەڭلا، سىلەرنى باشقىلار قىرىپ تاشلىماسمۇ؟
— قىرىۋېتەلمەيدۇ! قەدىمكى زاماندا ئۇلۇغ بوۋىمىز چىڭگىزخان موڭغۇل ئۇلۇسلىرىنى بىر يەرگە توپلاپ كۆنچىقىشتىكى ئەللەرگە قورۇقلۇق ئارقىلىق بېرىپتىكەن. بىز نېمە ئۈچۈن بارالمىغۇدەكمىز؟
— گېپىڭغۇ خاتا ئەمەس سېبەك تايشى، — دېدى مىنىستىر ئەلچى گېشىنىسكوۋ ئۆزۈلۈپ قالغان سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — سەن چىڭگىزخاننىڭ يولى بولغاندىكىن ماڭغىلى بولار، دەۋاتىسەن. بىراق، ئاتا - بوۋىلىرىڭ ماڭغان ئاشۇ يوللاردا ھازىر ماڭغىلى بولارمۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، سىلەر موڭغۇل ئۇلۇسىمۇ چىڭگىز زامانىسىدىكى موڭغۇل ئۇلۇسى ئەمەس. قاراخاننىڭ قوشۇنلىرىدىن قورقۇپ، ئۇرۇق - تۇغقانچىلىقنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇدۇڭلار. سىلەر ئۆزئارا بېرىش -

كېلىش قىلىشمىغىلى يۈز يىلدىن ئېشىپ كەتتى. ئەمدى، يۇرت ـ ئايمىقىڭلار بىلەن قىرىلىپ كەتسەڭلارمۇ باشقا موڭغۇل ئۇلۇسلىرىدىن سىلەرگە ياردەم قولىنى سۇنىدىغانلىرى چىقمايدىغان يەردە، باشقا ئۇلۇس، باشقا تائىپە ھېسابلىنىدىغان ئاشۇ قارا خاننىڭ مانجۇلىرى سىلەرگە ياردەم قولىنى سۇنارمۇ؟

تورغات خانى ئۇباش مىنىستىر ئەلچى بىلەن تاكاللىشىۋەرسە ئىشنىڭ يامانغا ئۆرۈلۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەيتتى. شۇڭا، ئۇلارنى مىنىستىر ئەلچى بىلەن ياراشتۇرماقچى بولدى:

— جانابىي مىنىستىر ئەلچى، بۇ قىش ـ قۇرۇمدا ئىسسىق ئۆي ـ ماكانىمىزنى تاشلاپ نەگىمۇ بارارمىز دەيسىز؟ بۇلار سىز بىلەن چېقىشىپ قويۇۋاتىدۇ. ھەرگىز چىنپۇتۇپ قالمىغايسىز! — دەپ كۈلدى.

...

چارروسىيىنىڭ تورغات خانلىقىدا تۇرغۇزغان بۇ مىنىستىر ئەلچىسى تولىمۇ ئۆزۈمچىل ۋە ئۇچىغا چىققان ئەخمەق بىر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ئاستراخان گوبرناتورى بېگتوۋ بىلەن ئاداۋىتى بولغاچقا، ئۇنىڭ تورغاتلار ھەققىدە چار پادىشاھ يېكاتىرىنا II گە سۇنغان دوكلاتىغا ئانچە ئىشىنىپ كەتمىگەنىدى. شۇڭا، كېيىنىسكوۋ تورغات خانى ئۇباشنىڭ كاپالەت بەرگەنلىكىنى ئاڭلاپ خاتىرجەم بولدى. بېگتوۋنى «توشقان يۈرەك» دەپ مەسخىرە قىلىپ كۈلدى ۋە چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنى بېگتوۋنىڭ تورغاتلار ھەققىدىكى دوكلاتىدا دېيىلگەنلەرنىڭ ھەممىسى قىلچىمۇ ئاساسى بولمىغان تۇتۇرۇقسىز ئۆسەك پاراڭ ئىكەنلىكىگە ئىشەندۇردى[1].

ئۇباشنىڭ كۈتكىنىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. ئاق پاشا ھۆكۈمىتى

---

[1] بۇ ھەقتە باكمان يازغان: «تورغاتلارنىڭ رۇسىيىدىن جۇڭگوغا قايتىپ كېتىشى» دېگەن ماقالىغا قارالسۇن. «شەرق مەدەنىيىتى»، 1955 ـ يىل نەشرى، 2 ـ توم، 98 ـ، 99 ـ بەتلەر.

ھۆشىنى تېپىۋالغىچىلىك، تورغاتلارمۇ شەرققە قايتىش تەييارلىقىنى ئىشلەپ پۈتتۈرۈۋالدى...

* * *

چار رۇسىيە ئاق پاشا پېتر I[①] نىڭ زامانىسىدىن تارتىپ روناق تېپىپ كۈچىيىشكە باشلىدى. ئۇزاققا بارمايلا، پۈتۈن شىمالىي ياۋروپا، ھەتتا پۈتۈن ياۋروپا قۇرۇقلۇقى بويىچە ئالدىنقى قاتاردىكى كۈچلۈك فېئودال جاھانگىر دۆلەتكە ئايلاندى.

چاررۇسىيە دۇنياغا خوجا بولۇش ئۈچۈن، غەربىي ياۋروپاغا چىقىدىغان دېڭىز يولى - قارا دېڭىزنى تالىشىپ، تۈركىيىگە قارشى كۆپ قېتىم ئۇرۇش قوزغىدى، ھەتتا بالتىق دېڭىزىغا بولغان خوجايىنلىق ھوقۇقىنى تالىشىپ شۋېتسىيە بىلەن ئۇدا 21 يىل ئۇرۇش قىلدى.

چاررۇسىيە ئۆزىنىڭ چەت ئەللەرگە قارشى قوزغىغان ئۇرۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۆز دۆلىتىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى جىددىيلەشتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى سىياسىي جەھەتتىكى مىللىي زۇلۇمنىمۇ ئىنتايىن كۈچەيتتى. ئۇرۇش يۈكىنى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۈستىگە يۈكلىدى. ئاق پاشا ھۆكۈمىتى بىر تەرەپتىن تورغات خانلىقىنى كونترول ۋە تالان - تاراج قىلىشنى كۈچەيتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، توپ يېمى قىلىش ئۈچۈن، تورغاتلاردىن كەڭ كۆلەمدە ئەسكەر چاقىردى. ئۇزاققا سوزۇلغان بۇ ئۇرۇشلاردا تورغاتلار ناھايىتى زور بەدەللەرنى تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. «جەڭ قىلىشنى بىلمەيدىغان

① ئاتاقلىق رۇس ئىمپېراتورى. 1682 — 1725 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان، چارپادىشاھى، ئۇ تەختتىكى چاغلىرىدا رۇسىيىنىڭ غەربتىن ئۆگىنىشىنى، ئىقتىساد، ھەربىي، مەدەنىيەت ۋە سىياسىي جەھەتتە پائال ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلغان ۋە چەتكە قارىتا پائال كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزگەنىدى.

تورغات ئۇلۇسى ئۇرۇشتا كۆپلەپ تالاپەتلەرنى بەردى.»[1] 1768 ـ يىلى، ئاق پاشا يېكاتېرىنا II تۈركىيىگە قارشى قوزغىغان يېڭى بىر قېتىملىق ئۇرۇشقا قەدەر بولغان ئۆتكەنكى ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ جەمئىي 70 ـ 80 مىڭدەك تورغات ئۇرۇشتا ئۆلدى. دېمەك، «تۈگىمەس ـ پۈتمەس ئۇرۇشلار، تۈگىمەس ـ پۈتمەس ئەسكەر چاقىرىشلار ـ تورغاتلارنى پۈتۈنلەي ھالاك بولۇش گىردابىغا ئىتتىرگەنىدى!»[2]

* * *

مىلادى 1761 ـ يىلى، ئىدىل تورغات خانلىقىنىڭ دوندۇپ ئاراش دېگەن خانى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۇباش ئاتىسىنىڭ ئورنىغا تورغاتلارغا خان بولدى. بۇ چاغدا ئۇ 17 ياشتا ئىدى. ئۇباش خاننىڭ قول ئاستىدا تورغات شاھزادىلىرى ۋە تورغات ئاقسۆڭەكلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان يەتتە كىشىلىك يارغۇچلار كېڭەشى بار ئىدى. ئاق پاشا يېكاتېرىنا II تورغات خانلىقىنىڭ مۇنارخىيىسىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن، ئۇباشنىڭ تېخى بالاغەتكە يەتمىگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، سېبەك دورجى دېگەن تورغات ئاقسۆڭىكىنى تورغات خانلىقىغا باش يارغۇچ قىلىپ تەيىنلىگەنلىكى ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى.

تورغات خانى ئۇباش سېبەك دورجى بىلەن بىر تۇغقانىنىڭ بالىلىرى ئىدى. ئۇلار ئۇرۇقتا ئەڭ نوپۇزلۇق كىشىلەر بولغاچقا، ئەزەلدىن ئىناق ئۆتۈپ كەلمەكتە ئىدى. ھەتتا، ئۆزئارا ئىختىلاپ يۈز بەرگەن تەقدىردىمۇ ئۇلار زىددىيەتنى ھەرگىز

① ۋېي يۈەن: «زەپەرنامە»، 4 ـ جىلد، «چەنلوڭ يىللىرىدا شىنجاڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئائىت خاتىرىلەر».

② خې چۇتاۋ: «چېگرىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ھەققىدە ئەسلەتمىلەر»، 38 ـ جىلد، «تورغاتلارنىڭ بۈيۈك مانجۇ سەلتەنىتىگە بەيئەت قىلىش جەريانى».

چوقايتتۇەتمەيتتى، بىر ئىلاج قىلىپ زىددىيەتنى ھەل قىلىشقا، يارىشىشقا تىرىشاتتى.

مىلادى 1770 ـ يىلى كۈزدە، تورغات خانى ئۇباشى تۈركىيىدىكى ئۇرۇش مەيدانىدىن ئىدىل بويىدىكى ماڭقاي قورغىنىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن جىيەن تاغىسى، باش يارغۇچ سىبەك دورجى ۋە چوڭ لاما لوساڭ داڭزىڭ، يارغۇچ داش دوندۇپ ۋە جۇڭغار شىلىن تايشى قاتارلىق تورغات تۆرىلىرى بىلەن جۇڭغارىيىگە قايتىپ كېتىش ئۈستىدە كېڭەش قىلدى. سىبەك دورجى بۇرۇندىنلا ئىدىل بويىدىن ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئەسلى ماكانى بولغان جۇڭغارىيىگە قايتىپ كېتىشنى ئاكتىپ تەشەببۇس قىلاتتى.

— بىز ۋەتەندىن ئايرىلغاندىن بۇيان، خۇددى قۇلۇننى بۆرە تالىغان بىيىگە، موزىيىنى ئېيىق قاۋىغان مارالغا، قوزىسى ياردىن چۈشۈپ كەتكەن ساغلىققا ئوخشاپ قالدۇق! — دېدى ئۇ خورسىنىپ تۇرۇپ.

— بۇ كاپىرلار يۇرتىدىن تېزرەك كەتمىكىمىز، دىنداشلىرىمىز بولغان بۇرھان دۆلىتى — تىبەتكە يېقىن جۇڭغارىيىگە قايتمىقىمىز لازىم![1]— دېدى چوڭ لاما لوساڭ داڭزىڭ قولىدىكى تەسبىھىسىنى سىيرىپ تۇرۇپ.

— ھازىر ئىلى ۋادىسىدا ئادەمنىڭ ئۇرۇقى قۇرۇتۇلدى، — دېدى يېقىندا جۇڭغارىيىدىن ئىدىل بويىدىكى تورغاتلار ئارىسىغا قېچىپ كەلگەن شىلىن تايشىمۇ، — ئەڭ ياخشىسى، قىرچاڭغۇ ئاتقا ئوخشاش ئىككى يېنىمىزغا قاراپ تۇرماي، ھازىرنىڭ ئۆزىدە جۇڭغارىيىگە قايتىپ كەتكىنىمىز تۈزۈك. بولمىسا، خاقانى چىن ئۇ يەرلەرگىمۇ ئاھالە يۆتكەپ كەلسە، بىزگە زېمىن قالمايدۇ![2]

---

① خوۋس: «موڭغۇللارنىڭ تارىخى»، 1 ـ توم، 574 ـ جىلد.
② خې چوتاۋ: «چېگرىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر توغرىسىدا ئەسلەتمىلەر»، 38 ـ جىلد، «تورغاتلارنىڭ بۈيۈك مانجۇ سەلتەنىتىگە بەيئەت قىلىش جەريانى».

— قېرى دەرەخ ئۆرۈلگىنى بىلەن، ئورمان قۇرۇمايدۇ! — دېدى داش دوندۇپ گەپنى ئۇزۇپلا، — پاشانغانلارنىڭ ئورنىغا ياشلار دەسسەيدۇ، ئاتىلارنىڭ قىلىچىنى بالىلىرى قولىغا ئالىدۇ!

تورغات خانى ئۇباش ئۆزىنىڭ ۋەتەنگە قايتىش پىلانى بەك بالدۇر ئاشكارىلىنىپ قالسا، ئاق پاشانىڭ مۇداخىلىسى بىلەن پۈتۈن ئەجىر - تۆھپىنىڭ شامالغا سورۇلۇشىدىن بەكمۇ ئەنسىرەيتتى. شۇڭا، ئۇ شىكار قىلىش نامى بىلەن ئىدىل بويىدىكى بىر پىنهان ئورمانلىق ئىچىدە مەخپىي كېڭەش چاقىردى. بۇ كېڭەشكە ئۆزىدىن باشقا يەنە باش يارغۇچ سىبەك دورجى، يارغۇچ بۆمبە، داش دوندۇپ، چوڭ لاما لوساڭ داڭزىڭ ۋە شېلىن تايشى قاتارلىق بەشلا ئادەم قاتناشتى. بۇ كېڭەشتە، تورغات خانى ئۆزىنىڭ تورغاتلارنى باشلاپ جۇڭغارىيىگە قايتىش قارارىنى رەسمىي ئېلان قىلدى.

— يېتەر ئەمدى، — دېدى ئۇ ئاغرىۋاتقان قورسىقىنى قولى بىلەن تۇتۇپ تۇرۇپ، — بىز ئەمدى خۇددى ئوۋچىدىن ھۈركىگەن ئېيىقتەك ئورمان ئىچىدە قېچىپ، مۆكۈپ يۈرمەسلىكىمىز لازىم. ئورۇسلاردىن قورقۇپ موڭغۇل ئۇلۇسلىرى ئىچىدىكى تۇغقانچىلىقنىمۇ ئۇنتۇپ قالدۇق. ئۆزئارا باردى - كەلدى قىلىشالمىدۇق. . . ئۇرۇق - تۇغقانسىز قوۋم خۇددى يىلتىزسىز قامغاققا ئوخشايدۇ. بۇ يەردە يىغىمىزغا يىغلىشىدىغان، كۈلكىمىزگە ئورتاقلىشىدىغان ھېچكىمىمىز يوق بىزنىڭ! ئەل - يۇرتىمىز بىلەن قىرىلىپ كەتسەكمۇ، بىزگە ياردەم قولىنى سۇنىدىغان ھېچكىم چىقمايدۇ!

— خان توغرا دەيدۇ! — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى قوللىدى يارغۇچى داش دوندۇپ، — بىزنى بىر تەرەپتىن ئاق پاشا قىستىسا، بىر تەرەپتىن باشقىرتلار تىنچ قويمايۋاتىدۇ. چولمان خەلقى بولغان تاتارلارمۇ بىزگە قارشى قىلىچلىرىنى بىلەشمەكتە.

مۇشۇنداق كېتىۋەرسەك، ئۇلۇغ تورغاتلار خۇددى كۇيە چۇشكەن تېرىدەك تۇشمۇ ـ تۇشتىن تېشىلىپ تېرىپپىرەن بولغۇسى!

*　　　*　　　*

ئوتتۇزنىڭ قارىسىنى ئېلىپ قالغان تورغات خانى ئۇباش بۇغىدەك تازا، ئىمەن دەرىخىدەك تۇز، ئېگىز يىگىت ئىدى. لېكىن، بۇ ئۇنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىلا بولۇپ، بۇ ساغلام «ئىمەن» نىڭ ئىچىگە هازىر «قۇرت» چۈشكەنىدى. ئۆتكەن يىل قىشنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇيان، ئۇنىڭغا ئاللىقانداق يامان بىر كېسەل تىنچلىق بەرمەيۋاتقانىدى، ئۇنىڭ قورسىقى قاتتىق ئاغرىيتتى. ئۇ بۇرۇنقىدەك تورسۇقلاپ بوزا ئىچەلمەيتتى. جەينىكىدىن مايلىرىنى تېمىتىپ سېمىز گۆشلەرنى يېيەلمەيتتى. ئۆتكەن يىلى ئەتىيازغا يېقىن ئۇنىڭ بۇ كېسىلى تېخىمۇ ئەدەپ قالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئوڭ بېقىنى توختىماي ئاغرىغانلىقىنى، غولى تىنماستىن كۆيۈشىدىغانلىقىنى هېس قىلاتتى. بەزى چاغلاردا يۈرىكى سانجىلىپ ئاغرىغاندەك قىلاتتى. ئەمما، هازىر پەۋقۇلئاددە بىر ۋاقىت بولغاچقا، ئۇ ئۆزىنىڭ كېسىلى هەققىدە هازىرچە بۇ تۆرىلەرگە ئەمەس، بەلكى ئەمچى ـ لوۋۇڭلارغىمۇ، هەتتا خوتۇن ـ بالىۋاقىلىرىغىمۇ هېچنەرسە بىلىندۇرمىدى.

بۇ چاغدا، باياتىن سۆز قىلماي جىم تۇرغان بۆمبە دېگەن يارغۇچىمۇ:

— «قوينۇڭدىن تۆكۈلسە، قونچۇڭغا» دېگەن گەپ بار. مانجۇ، مۇڭغۇل تائىپىلىرى بىر ئائىلە كىشىلىرىدۇر. گەرچە ئۇلار جۇڭغارلارنى قىرغان بولسىمۇ خۇددى ئات مىنگەن كىشى ئاتنىڭ تىزگىنىنى چوڭ پۇتاقا باغلىسىمۇ، ئىنچىكە پۇتاقا باغلىسىمۇ بەرىبىر، ھەممىسى بىر دەرەخنىڭ پۇتىقى بولغىنىدەك بىر ئىش ئەمەسمۇ؟ خان جانابلىرى، كۆڭلۈڭنى توق

تـوٌتقايسەن. بـىـز ھەممىـىـز ساقا ھەمدەم بولىمىـز، ئىشىـڭ خەيـرلىك بولسۇن! — دەپ ئۇباش خانغا تەسەللى ئېيتىپ كۆڭلىنى خۇش قىلدى.

— ئەمىسە، قەسەم بېرەيلى! — دېدى ئۇباش خان يېنىدىن بىر ئەگرى قىلىچنى چىقىرىپ.

بۇ چاغدا، سىبەك دورجى ھەممىسىگە ۋاكالىتەن:

— ۋەتەنگە قايتىش يولىدا ئاخىرغىچە ماڭىمىز. جاپا - مۇشەققەت، خەتەرلىك ئۆتكەللەر ئالدىدا ھەرگىز چېكىنمەيمىز! يولىمىزنى توسقان ھەر قانداق دۈشمەنگە ئوقتەك ئېتىلغايمىز! شىردەك تاشلىنىپ، گېلىدىن بوغقايمىز! — دەپ قەتئىي ئىرادە بىلدۈردى.

— سۆي! — دېدى تورغات خانى ئۇباش قىلىچنى ئۇنىڭغا سۇنۇپ.

سىبەك دورجى خاننىڭ قولىدىن قىلىچنى ئىككى قوللاپ ئالدى - دە، قىزىق لەۋلىرىنى مۇزدەك تۆمۈرگە تەگكۈزدى.

— بەرگەن قەسىمىمىزنى بۇزسام، بۇ قىلىچ تېنىمگە كۆك كىرىپ، قىزىل چىقسۇن! — دېدى ئۇ.

باشقىلارمۇ ئۇنىڭ سۆزىنى تەكرارلاشتى:

— قەسىمىمىزنى بۇزسام، بۇ قىلىچ كۆك كىرىپ، قىزىل چىقسۇن! . . .

*　　　*　　　*

ئىدىلنىڭ بۇ يىلقى قىشى ئىسسىق كەلدى. دەريا زادىلا مۇز توڭمايۋاتاتتى. دەريا يۈزى قاتمىسا، ئىدىلنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى بىر تۈمەن تۈتۈن تورغات ئۇلۇسىنىڭ ئىدىلنىڭ جەنۇبىغا ئۆتمىكى تەسكە توختايتتى. چۈنكى، كەڭ يېيىلىپ ئۆركەشلەپ ئاقىدىغان ئىدىل دەرياسىنىڭ ئالدىدا خاھى موڭغۇل

دالاسىدىكى قۇرۇلۇن، ئۇنان دەريالىرى بولسۇن ياكى جۇڭغارىيە دالاسىدىكى ئېرتىش، ئىلى دەريالىرى بولسۇن، ھەممىسى ئادەتتىكى ئېرىق، شاخاپ ھېسابلىناتتى، خالاس. بۇ دەريالاردىن ئات بىلەن ئۆزۈپ ئۆتۈپ كېتىش ئويۇننىڭ ئورنىدىكى بىر ئىش ئىدى. بەزى يەرلىرىدىن بولسا، بويلاپ ئۆتۈپ كەتكىلى بولاتتى. ئەمما، ئىدىل دەرياسى ھەقىقىي مەنىدىكى دەريا ئىدى. ئۇنىڭدىن بويلاپ ئۆتۈش تۇرماق، ئات سېلىپ ئۆتمەكمۇ ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى. بۇ يىل مانا قىش كىرىپ قالغىلى ئۇزاق بولدى. بىراق، ئىدىل قاتماي تۇراتتى. بەش كۈن. . . ئون كۈن. . . بىر ئاي كېچىكىپ كەتتى! ئىدىلنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى تورغات ئۇلۇسلىرى يولغا چىقىش تەييارلىقىنى ئىشلەپ پۈتتۈرگىلى خېلى بولدى. بۇ چاغدا، تورغاتلارنىڭ جۇڭغارىيەگە كۆچۈپ كېتىدىغانلىقى ئاشكارىلىنىپ قالغان بولغاچقا، ئاق پاشا ھۆكۈمىتى تورغاتلارنىڭ شەرققە كۆچۈشىنى توسۇش ئۈچۈن كازاك قىسىملىرىنى رۇسىيىنىڭ غەربىدىن ئىدىل بويىغا جىددىي يۆتكىمەكتە ئىدى. ۋەزىيەتتىكى تېز ئۆزگىرىش ئۇباش خاننى تېز ۋە قەتئىي بىر قارارغا كېلىشكە مەجبۇر قىلماقتا ئىدى. «ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ — دەپ ئىت ـ تىت بولاتتى ئۇ، — ئىدىلنىڭ شىمالىدىكى تورغات ئۇلۇسلىرىنىڭ دەريادىن ئۆتۈشىنى كۈتۈپ تۇرماستىنلا ئاتلىنىپ كەتسەكمىكىن؟ !»

— قانداق قىلىمىز؟ — دەپ سورىدى ئۇ ئىزتىراپلىق ئىچىدە.

بىراق، ئۇنىڭ بۇ سوئالىغا ئۇنىڭ يارغۇچىلىرىدىن ھېچكىم جاۋاب بېرىشكە جۈرئەت قىلالمىدى.

— بۇ سوئالىڭغا قانداقمۇ ئۇدۇل جاۋاب بېرىش مۇمكىن؟ — دېدى يارغۇچى بۆمبە كۆلۈپ تۇرۇپ، — مېنىڭچە، ساقلىمىساقمىكىن؟ چۈنكى، بارماقلىرىڭنىڭ قايسىبىرىنى چىشلىسەڭمۇ ئوخشاشلا ئاغرىيدۇ. قانداق تولغانساڭمۇ،

توقماقنىڭ يوغان تەرىپى بېشىغا تېگىدۇ ـ دە!

— مېنىڭ پەرمانىمنى يەتكۈز! تورغات ئېلىنىڭ جۇڭغارىيىگە قايتقانلىقىنى جاكارلايمەن. ئوغلانلار، كۈنچىقىشتىكى ۋەتەنگە ئالغا! — دېدى تورغات خانى ئۇباش تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن.

* * *

مىلادى 1771 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، ئىدىل بويىدىكى ماڭقاي تەرەپتىن كېلىۋاتقان سان ـ ساناقسىز ئاتلىقلار كۆرۈندى. ھەممىدىن بۇرۇن ئۇلارنىڭ ئەتىگەنكى قۇياش نۇرىدا يالت ـ يۇلت قىلغان نەيزىلىرى، قىزىل، يېشىل، قارا رەڭلىك ئۈزۈنچاق تۇغلىرى، كېيىن بولسا قوراللىق كىشىلەرنىڭ دۇبۇلغىلىرى، ئاتلارنىڭ باشلىرى، قالقانلار كۆرۈنۈشكە باشلىدى. چەۋەندازلار تۆپىلىككە چىققاندىن كېيىن ئوڭغا بۇرۇلۇپ كەڭ يولغا چۈشتى. باشتىن ـ ئاياغ قوراللانغان، سىپمىز ئاتلاردا مەھكەم ئولتۇرغان بۇ تورغاتلار ئەيمەنمەستىن ئەركىن، بىمالال كېلىشمەكتە ئىدى. ئۇلار نۇرغۇن، ناھايىتى نۇرغۇن ئىدى. تورغاتلار ئۆزلىرىنىڭ ئونلۇقلىرى، يۈزلۈكلىرى، مىڭلىقلىرى ۋە تۈمەنلىرى بويىچە گۇرۇھ ـ گۇرۇھ، توپ ـ توپلارغا بۆلۈنۈپ كېتىشىۋاتقانىدى. ئۇلار خۇددى يەر ئاستىدىن چىققاندەكلا تۆپىلىككە بىردىنلا ئۆرلەپ چىقىشاتتى ـ دە، تەكشىلىككە يېيىلىپ، پۈتۈن دالانى قاپلاپ ماڭاتتى. تورغاتلار خۇددى تۈزلەڭلىكتە يېيىلىپ ئاققان، توسۇۋالغىلى بولمايدىغان تاشقىن سۇيىدەك كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ توختىماي كەلمەكتە ئىدى. كەڭ دالا بىر پەسنىڭ ئىچىدىلا مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن ئاتلار، ھارۋىلار، ئادەملەر بىلەن تولۇپ كەتتى.

تۆيۇقسىز ئاتلىق تورغاتلار ئىككى تەرەپكە سىلجىپ ئوتتۇرىدىن تار بىر يول پەيدا بولدى. ئېگىز، ساغرىسى كەڭ، پۇتلىرى ئىنچىكە، ياپلىرى تەكشى قىرىلغان، قۇيرۇقلىرى تارالغان، قومۇشقۇلاق جىرەن قاشقا ئاتقا مىنگەن بىر كىشى كۆرۈندى. بۇ كىشى مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن ئاتلىق كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا خېلى يىراقتىنلا كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. ئۇ ساغلام، كۆچلۈكتەك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ بېشىدىكى بىر تۇتام ئۇقا قادالغان دۇبۇلغىسى، ئۈستىگە كىيىۋالغان قۇيما ساۋۇتى ۋە قولىغا تۇتقان قالقىنىنىڭ ھەممىسى ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان بولۇپ، قۇياش نۇرىدا كۆزنى چاقنىتىپ پارقىراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئاستىدىكى قومۇش قۇلاق جىرەن قاشقىسىنىڭ ئېگەر - جابدۇقلىرىمۇ ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنگەنىدى. ئېگىرىنىڭ ئۇمۇلدۇرۇكىنىڭ يۈزى ھەر خىل ئالتۇن نەقىشلەر ۋە ئورنىتىلغان لەئل ياقۇت كۆزلەر بىلەن كۆرۈنمەي قالغانىدى. ئاتنىڭ ئىشمەك - توقۇملىرى زەر - تاۋاردىن تاشلىنىپ، چۆرىسىگە ئوق تۇتۇلغانىدى. ئۇلاڭ باغلىرى قىزىل تاسمىدىن قىلىنغان بولۇپ، چۇچىلىرى ئىككى تەرەپتىن يەرگە ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئات بىر جايدا تىنىم تاپماي ئويناقشىپ تۇراتتى. ئاسمانغا ھەربىر چاپچىغاندا، ئاتنىڭ ئۈستىدىكى ئادەممۇ ئاتنىڭ بېشى بىلەن تەڭ يۇقىرىغا كۆتۈرۈلەتتى.

ئاتنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغان بۇ ئادەم ساۋۇت ئۈستىگە قىزىل رەڭلىك يېپىنچا يېپىۋالغانىدى. ئۇنىڭ قاپقارا ساقال - بۇرۇتلىرى كالتە، چىرايلىق قىلىپ تەكشىلىنىپ قىرىلغانىدى. ئۇنىڭ قاڭشىرى سەل پاناق كەلگەن بولۇپ، يۇمىلاق يۈزى لېگەندەك چوڭ كۆرۈنەتتى. بۇ ئادەم - تورغات خانى ئۇباش ئىدى. ئۇنىڭ كەينىدە بىر قاتار تۇرۇشقان ساقچى تورغاۋۇتلارمۇ خۇددى ئۇباش خاندەك باشتىن - ئاياغ ئەلتېرە كىيىملەرنى ياكى ساۋۇتلارنى كىيىۋالغان بولۇپ، قىلىچ، ئوقيا ۋە نەيزىلەر بىلەن

قورالانغانىدى. ئۇلارنىڭ ئاتلىرىغىمۇ خىلمۇ خىل تاسمىلار ئېسىلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئوتتۇرىدا تۇرغان قېرى بىر تورغات باھادىرى موڭغۇللارنىڭ قارچىغا كەشتىلەنگەن ئاق تۇغىنى كۆتۈرۈۋالغانىدى.

— تورغات ئوغلانلىرى، — دەپ مۇراجىئەت قىلدى ئۇباش خان جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن، — ئاق پاشا يېكاتېرىنا پەرمان چۈشۈرۈپ، ئوغلۇمنى سانكت پېتربۇرگقا تۇرغاقلىققا ئەۋەتىپ بېرىشىمنى بۇيرۇدى ھەمدە بىز ئاق پاشانىڭ پەرمانى بويىچە ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇش ئۈچۈن يەنە بىر تۈمەن ئاتلىق لەشكەر بېرىشىمىز كېرەك ئىكەن! شۇڭا، بىزنىڭ ئالدىمىزدا ئاق پاشانىڭ بۇ پەرمانىغا قارشى چىقماقتىن ۋە ئورۇسىيەدىن ئايرىلىپ چىقىپ بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە ۋەتەنگە قايتىپ كەتمەكتىن باشقا يول قالمىدى! ①

— ئاق پاشا بۇ يىلمۇ لەشكەر تۇتماقچى، — دەپ خىتاب قىلدى جۇڭغار تايشىسى شېلىن، — ئۇ 16 ياشقا تولغانلىكى ھەرقانداق بىر ئەرنى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىپ بەرمەكچى بولۇۋاتىدۇ. ئەمما، ئاق پاشانىڭ لەشكەر تۇتىمىز دېگىنى يالغان. سىلەر تورغاتلارنى يوقاتماقچى بولغىنى راست! ②

— قېرىنداشلار، مېنىڭ سۆزۈمگە قۇلاق سېلىڭلار! — دېدى سېبەك دورجى — ئۇ مۇشۇ تاپتا ھاياجىنىنى باسالماي قالغانىدى، — ئورۇسلار دىنىمىزنى خاراب ئەيلىدى. بىز تورغاتلارنى پراۋوسلاۋىيە دىنىغا كىرىشكە مەجبۇرلىماقتا. ئۇلار ھەر يىلى ياشلىرىمىزنى لەشكەرلىككە تۇتۇپ كېتىپ، ئۆزلىرىنىڭ تىنچ - ئاسايىشلىقى ئۈچۈن جانلىرىنى سېلىپ بېرىشكە مەجبۇرلىماقتا! مۇبادا، بۇ يەردىن باش ئېلىپ چىقىپ كەتمەيدىغان بولساق، ئۇزاققا بارمايلا ئورۇسلار بىز تورغاتلارنى

① مۇنشىكى: «موڭغۇللار تارىخى ۋە مەدەنىيىتى». ياپونچە تەرجىمىسى، 36 - بەت.
② چۈنيۇەن چىشىيى: «غەربىي يۇرتنىڭ ئومۇمىي تەزكىراتى»، 6 - جىلد.

قوْل ـ ئالباتقا ئايلاندۇرۇۋېلىشىدۇ!

— ئۇباش خان، سەن نېمە دېسەڭ شۇ! بىز سېنىڭ ئارقاڭدىن ماڭغىنىمىز ماڭغان! — دەپ ۋارقىراشتى تورغاتلارنىڭ ھەممىسى.

بۇ چاغدا، ئۇباش خان:

— تورغاتلار ئارقامدىن، ۋەتەنگە قاراپ ئالغا! — دېدى ـ دە، كۈنچىقىش تەرەپكە — جۇڭغارىيىگە قاراپ ئېتىنىڭ بېشىنى بۇرىدى.

يايلىسىغا، ماڭلاي چاچلىرىغا، قۇيرۇقىغا ھەر خىل رەڭدىكى تاسمىلار، كۈمۈش، تۇچ پارچىلىرى ئېسىلغان ئات سۇنىڭ ھىدىنى، ئوتلاقنىڭ ھىدىنى سېزىپ خۇشاللىقىدىن كىشنىۋەتتى. قومۇشقۇلاق جىرەن قاشقا ئىگىسىنىڭ قامچىلىشىنى كۈتمەستىنلا بىر كىشنەپ كۈنچىقىشقا قاراپ قارا بوراندەك چېپىپ چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ كىشنىشىگە باشقا ئاتلارمۇ جور بولدى. ئۇباش خاننىڭ ئارقىسىدىن ئۇنىڭ پۈتۈن ئېلى — 33 مىڭ تۈتۈن، 169 مىڭ تورغات تەڭلا قوزغىلىپ ماڭدى. ئۇلار ئۆزلىرى بىر يېرىم ئەسىر ياشىغان ئىدىل بويىنى تاشلاپ، جۇڭغارىيىگە قايتىشتەك ئۇلۇغ، ئەمما مۇشەققەتلىك ئۇزۇن سەپىرىنى مانا مۇشۇنداق باشلىدى. «ئەل كۆچسە، تاغ ـ كۆچەر» دېگەن گەپ بار. قەدىمكى تۈرك نەسلىدىن بولغان بۇ تورغاتلارنىڭ شەرققە كۆچۈشى، تارىختا ھون قوۋمىنى باشلاپ ياۋروپاغا كۆچكەن ئاتىللادىن قالسا يەنە بىر قېتىملىق سەلتەنەتلىك كۆچ ـ كۆچ بولۇپ ھېسابلىناتتى.

*　　　　*　　　　*

ئۇباش خان باشلاپ ماڭغان تورغات كۆچى كۆك يايىق دەرياسى بويىدىكى كەڭ دالادا چارروسىيە كازاكلىرىنىڭ

ئىككىنچى قېتىملىق توسۇپ زەربە بېرىشكە دۇچ كەلدى.
ئۇباش خان دەرھال ئەللىك مىڭ تۆگىنى قاتار تۇرغۇزۇپ جايىغىلا چۆكتۈرۈپ، تۆگە ئىستىھكامى ياساشقا بۇيرۇق بەردى. بۇ — موڭغۇللارنىڭ تارىختا كۆپ قېتىم سىناقتىن ئۆتكەن، كارغا يارايدىغان مۇداپىئە چارىسى ئىدى! تورغاتلار تۆگە ئىستىھكامىنى تىرەك قىلىپ تۇرۇپ، كازاكلارغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. كۇنبويى داۋاملاشقان بۇ دەھشەتلىك جەڭدە مەيلى تورغاتلار بولسۇن، مەيلى كازاكلار بولسۇن ئىككى تەرەپ قاتتىق تىركەشتى. ۋارقىرىغان، چىرقىرىغان، ئىڭرىغان ئاۋازلاردىن، قورال - ياراقلارنىڭ بىر - بىرىگە قاتتىق ئۇرۇلغاندىكى جاراڭ - جۇرۇڭلىرىدىن ۋە يارىلانغان جەڭ ئاتلىرىنىڭ ئاغرىققا چىدىماي كىشنەشلىرىدىن روبىي - زېمىن لەرزىگە كەلدى. كازاك قوماندانى گرىشا ئوڭ قاناتتىكى كازاكلارنى كەينى - كەينىدىن تورغاتلارنىڭ سول قانىتىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. كازاكلار ھۇجۇم قىلىپ، دۆڭدە جەڭنى كۆزىتىپ تۇرغان ئۇباش خاننىڭ قېشىغا نەچچە قېتىم يېقىنلاپ كېلىشكە مۇۋەپپەق بولالىغان بولسىمۇ لېكىن تورغاتلارنىڭ قاتتىق زەربىسى بىلەن ئۇلارنىڭ ھەر قېتىملىق ھۇجۇمى سۇندۇرۇلاتتى - دە، بىر قىسمى ئۆلۈم ئۆيىگە كىرىشكە، بىر قىسمى چېكىنىشكە مەجبۇر بولاتتى.
جەڭنىڭ ئۆزىرىشى بىلەن ئۇباش خان خۇددى زەنجىردىكى ئارسلانلاردەك دېۋىنىپ تۇرۇشقان زاپاس قوشۇنىغا كازاكلارنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدىن ئايلىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە ۋە تورغات ئوقچىلىرىغا كازاكلارنى ئۇدۇلدىن شىددەت بىلەن ئوققا تۇتۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. تورغاتلار ئەللىك مىڭ تۆگىنى چۆكتۈرۈپ تەييارلىغان ئىستىھكامنىڭ ئارقىسىدىن ئېتىلىپ چىقىشتى - دە، كازاكلارنىڭ قېنىنى جەڭ مەيدانىغا تۆكۈپ، نۇرغۇنلىرىنىڭ بېشىنى خۇددى سويمىنى ئۇزگەندەك ئۈزۈپ تاشلىدى. ئۇباش

خان تورغاتلارنىڭ ئالدىدا مەردانە ھەرىكەت قىلىپ، بىرمۇنچە كازاكنى يەر چىشلىتىپ، ئۇلارغا ماماتلىق زەھىرىنى ئىچۇردى ۋە بىر ئۆزى تەنھا ھالدا ئۇدۇل كازاك قوماندانى گىرىشانىڭ ئالدىغا ئات سېلىپ كەلدى. بۇ چاغدا كازاك قوماندانى گىرىشانىڭ ئېتى ئۈركۈپ كېتىپ بىر كىشنىدى ـ دە، ئالدى پۇتلىرىنى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ تىكلىنىپ قالدى. ئۇباش خان پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ گىرىشانىڭ بېشىنى كۆزلەپ قىلىچ سىلىغۇدى، گىرىشا چاققانلىق بىلەن بېشىنى قىلىچتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالدى ۋە ئۇباش خانغا قايتۇرۇپ گۈرزە ئۇردى. ئۇباش خان ئۇنىڭ گۈرزىسىگە قالقىنىنى تۇتۇپ بېرىغۇدى، «جاڭ!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ قالقان چۇل ـ چۇل بولۇپ كەتتى. گىرىشا ئىككىنچى رەت ئۇرماقچى بولۇپ گۈرزىسىنى قايتۇرۇۋېلىشىغا، ئۇباش خان قولىدىكى قىلىچى بىلەن ئۇنىڭ گۈرزە تۇتقان ئوڭ قولىغا ئۇردى. گىرىشانىڭ ئوڭ مۈرىسى خۇددى بوراندا يىقىلغان ئىمەن دەرىخىنىڭ شېخىدەك ساڭگىلاپ قالدى. ئۇباش خان يەنە بىر قىلىچ ئۇرۇپ ئۇنىڭ بېشىنى خۇددى سويمىنى ئۈزگەندەك ئۈزۈپ چۈشۈردى. . .

جەڭ ئۇزارغانسېرى كىشىلەر ھاردى. نەيزە ـ قىلىچلار سۇنۇپ، قالقان ـ سۇپەرلەر تېشىلىپ، ساۋۇت ـ زىرىھلار تىتىلىپ ۋە ماكچىيىپ، كىشىلەرنىڭ يۈز ـ كۆزلىرى قاپقارا قان بىلەن بويالدى. تۇن قاغىسى ئاستا ـ ئاستا كۆك يايىق بويىغا كېچە قاناتلىرىنى يېيىشقا باشلىدى. جەڭگاھ قاراڭغۇلۇق ئىچىگە چۆمدى! باتۇر ـ پالۋانلارنىڭ ھەتتا يېپىنى ئۈزگىچىلىكمۇ ھالى قالمىدى!

* * *

ئاستراخان گوبېرناتۇرى بېكتوۋ تورغاتلارنىڭ ئورال

دەرياسى بويىدىكى دالادا كازاك قوغلىغۇچى قىسىملىرىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغانلىقىنى، كازاك قوماندانى، ۋاخمىستىر گرىشانى چىپىپ تاشلىغانلىقىنى ئاق پاشا ھۆكۈمىتىگە خەۋەر قىلغاندا، ئاق پاشا يېكاتىرىنا II مەلىكە ئالىيلىرى غەزەپلەنگەنلىكىدىن كۆڭلىكىنىڭ ياقىسىنى يىرتىپ تاشلىدى.

— بۇ، رومانوۋلار خاندانىغا ۋە بىشىمىزدىكى ئىمپېراتور پېترنىڭ ئالتۇن تاجىسىدىكى قارچىغىغا قىلىنغان مەڭگۈلۈك ھاقارەت ئەمەسمۇ؟!①— دەپ چىرقىراپ كەتتى ئۇ ئۆزىنىڭ يۈز - كۆزلىرىنى مورلاپ تۇرۇپ، — بۇ تورغات باندىتلىرىنى قوغلاشقا دەرھال كازاك تاغلىق قىسىملىرى ئەۋەتىلسۇن! قازاق خانلىرىغا بۇ تورغات باندىتلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇشقا پەرمان ئەۋەتىلسۇن!...

كامېرگىر ئۇنىڭ دىگەنلىرىنى بىر - بىرلەپ يېزىۋالدىيۇ، پەرمانىنىڭ بەزى بۆلەكلىرىگە كەلگەندە، چۈشەنمىگەندەك قىلىپ، ئاچچىقىدىن يېرىلىپ كېتەيلا دەپ قالغان بۇ ئايال پادىشاھقا ھاڭۋېقىپ قاراپ تۇردى.

— مېنىڭ ھەربىي قوماندانلارغا چۈشۈرگەن پەرمانىم يېزىپ تۈگىتىلدىمۇ؟ — دەپ چالۋاقىدى ئۇ، — سەن خەقنى بىرەرنىمىنى چاپسانراق قىلدۇرۇشقا قارىغاندا، تاشپاقىنى يورغىلاپ چېپىشقا مەجبۇرلاش ئاسانراق!...

ئاق پاشا ھۆكۈمىتى مەلىكە يېكاتىرىنا II پەرمانىغا ئاساسەن تورغاتلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاشقا ئورغۇن ياۋايى كازاك ئەترەتلىرىنى ئەۋەتتى ھەمدە ۋولگا دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا ماڭالماي قالغان بىر تۈمەن تۈتۈندەك تورغاتلارنى قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن سىبىردىكى ھەرقايسى قورغانلارنىڭ قوماندانلىرىغا ئۇباش خاننىڭ قوۋمىنى

① سۆزىن ھىدىن: «رېخى — خانبالىق»، 39 - بەت.

تۇسۇپ تۇتۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى.
تورغاتلار ئىدىل بويىدىن ئايرىلىپ سەككىزىنچى كۈنى كۆك يايىق دالاسىنى كېسىپ ئۆتتى - دە، كازاك قوغلىغۇچى قىسىملىرىدىن قۇتۇلۇپ، داۋاملىق شەرققە قاراپ توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلەپ ماڭدى. . .
مىلادى 1771 - يىلى 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، توختاۋسىز شەرققە قاراپ مېڭىپ كېتىۋاتقان تورغاتلار تورغاي دەرياسىنىڭ بويىدىكى توقايلىقتا دېمىنى ئېلىپ، ئەسلىگە كېلىۋېلىش ئۈچۈن چۈشكۈن قىلىشنى قارار قىلدى.
ئۇباش خان ھەمراھلىرى بىلەن بىللە توقايلىقنىڭ چېتىدىكى تۆپىلىك ئۈستىدە ئۆرە تۇراتتى. تورغات ئاتلىقلىرىنىڭ كەينىدىن يارىدارلار، ئاغرىقلار ئۇزۇلمەي كېلىشىۋاتقانىدى.
ئۇلار ئاۋۋال يەككە - يەككە، ئۇنىڭدىن كېيىن بىرنەچچە كىشى، بىرنەچچە كىشىلىك توپ بولۇپ، ئاخىرغا كەلگەندە سانجاق - سانجاق توپ بولۇپ ئۇباش خان تۇرغان تۆپىلىكنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىشىۋاتاتتى. ئېغىر يارىدارلارنى قىستاپ باسقان رۇس بىرىچكىلىرى ئاران - ئارانلا ئىلگىرىلەيتتى. ئۇلارنى تارتىپ كېلىۋاتقان قىرچاڭغۇ ئاتلار تولىمۇ ئورۇق، ئاۋارە ئىدى. پىچاقتەك قىرلىق دۈمبىسى ئۇزلۇكسىز قامچا تېگىۋەرگەنلىكتىن، تېرىسى شىلىنىپ قىپقىزىل ئېچىلىپ قالغانىدى. ئېچىلىپ قالغان ئاپئاق ئۇستىخانلىرىدا قىزىل قان چېكىت - چېكىت بولۇپ قالغانىدى. ئاتلار تۆت چاقلىق رۇس بىرىچكىلىرىنى كۆپۈكلەشكەن تۇمشۇقلىرىنى پاتقاقلىق يەرگە تىرەپ تۇرۇپ خىرىلداپ، كۈچىنىپ ئاران تارتىپ باراتتى. بەزىدە بىرەر بايتال قوۋۇرغىسى كۆرۈنۈپ تۇرغان بېقىنىنى دەرمانسىزلىق بىلەن لۆپۈلدىتىپ، ئورۇقلۇقتىن چوكىيىپ قالغان بېشىنى تۆۋەن سېلىپ بىر ئىزىدا توختاپ قالاتتى. بۇنداق چاغدا، تارس قىلىپ تەگكەن تاسما قامچىنىڭ جانغا پاتىدىغان

زەھەردەك ئاچچىق زەربىسى ئۇنى جايىدىن ئاران قوزغايتتى ـ دە، بىر ئۇ يانغا، بىر بۇيانغا تەۋرىنىپ، كۆچۈپ ئاران مېڭىپ كېتەتتى. نۇرغۇنلىغان ياردار تورغاتلار تۆت تەرەپتىن بىرىچكىنىڭ يان ياغاچلىرىغا يېپىشىپ، قاتار سوزۇلۇپ ئاران مېڭىشاتتى.

— ئۆزۈڭلارمۇ كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، — دېدى ئۇباش خان پەستە ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بۇ ئادەملەرنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — پۈتۈن تورغات ئۇلۇسى جاپا ئىچىدە جان تالاشماقتا. بەزىلەر: چېكىنسەكمىكىن، دېيىشتى... چېكىنسەك، بىزنى ئارقىمىزدا ئوخشاشلا ئۆلۈم كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. چېكىنسەك، بىزنى ئاق پاشاغا ئالبات ـ قۇل بولۇش تەقدىرى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ! بىراق، ئالدىمىزدا ۋەتىنىمىز جۇڭغارىيىلا بىزگە كەڭ قۇچاق ئېچىپ تۇرۇپتۇ! ھەممە ئىش كۆك تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە بولىدۇ. شۇڭا، بىز پۈتۈن غەيرىتىمىزنى ئىشقا سېلىپ، تورغات ئۇلۇسىنى بۇ بالا ـ قازا ماكانىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپ كەتمىكىمىز ۋە تېزدىن شىجائەت ئېتىغا قامچا سېلىپ، بىزنى كۈتۈپ تۇرغۇچى ئاشۇ ئىشەنچلىك ئانا ۋەتەن ـ جۇڭغارىيىگە قاراپ سوزۇلغان سوقماق يوللارغا چۈشمىكىمىز زۆرۈردۇر!...

— خان ھەق گەپ قىلدى! — دېدى باش يارغۇچى سىبەك دورجى ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ، — مۇبادا، ئاق پاشانىڭ زېمىنىغا قايتىپ كەتسەك، ئاياغ ـ ئاستى قىلىنمىقىمىز تۇرغان گەپ. ئاق پاشا دەرھال ئەتراپلىرىمىزنى قورغان سېلىپ قورشاپ چىقىدۇ ـ دە، ئۇ چاغدا بىزلەر قاپقانغا چۈشكەن قاپلاندەك ئەركىنلىكتىن مەڭگۈ مەھرۇم بولىمىز!

— توغرا، — دەپ ئۇلارنىڭ پىكرىنى قوللىدى داش دوندۇپمۇ، — ئۇمىد كۈنچىقىشتا، ئۇمىد — جۇڭغارىيىدە! توختاۋسىز ئالغا باسقاندىلا ئاندىن نىجاتلىققا

ئېرىشەلەيمىز! . . .

*   *   *

تىلماچ قازاقلارنىڭ كىچىك يۈزىنىڭ ئاقساقىلى نۇرالى خاننىڭ چېدىرىدا ئاق پاشا مەلىكە يېكاتېرىنا II دىن كەلگەن پەرماننى ئوقۇپ چۈشەندۈرمەكتە ئىدى.

«. . . مەنكى ئاق پاشا — مۇقەددەس سلاۋىيان ئېلىنىڭ خوجىسى مەلىكە يېكاتېرىنا II دىن قازاقلارنىڭ كىچىك يۈزىنىڭ ئاتامانى نۇرالى خانغا ئۇشبۇ يارلىق مەلۇم بولغايكى، — دەپ ئوقۇدى تىلماچ، — مەنكى رۇس ئېلى مەلىكىسىگە قاراشلىق بەگلىكلەرگە، قەبىلە ئاقساقاللىرىغا، سۇ باشلىرىغا، تارخانلارغا، ئوغلانلارغا، ئەل - ئولۇس، ئۇرۇق - ئايماق ئاقساقاللىرىغا، مىنىستىر ئەلچىلەرگە، قورغان باشلىقلىرىغا، پۇتۇكچىلەرگە، خەزىنىچىلەرگە، ياساقچىلارغا، سالمىچىلارغا، كەنت - ئۇ يەرد ئاقساقاللىرىغا، باشقىرت، تاتار - نوغاي، هەزەر- قارا قالپاق ۋە قازاق ئېلىنىڭ هەممە ئاقسۆڭەك ۋە پۇقرالىرىغا مەلۇم بولغايكى، قانخور چىڭگىزنىڭ يارىماس ئەۋلادلىرىدىن بولغان تورغات باندىسى مەنكى ئورۇس مەلىكىسى، ئاق پاشا يېكاتېرىنا II جانابىي ئالىيلىرىنىڭ شاپائىتىگە قانائەت هاسىل قىلماي، ئەمىر - ئىتائەتتىن چىقماقنى خىيال ئەيلەپ توپىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار ئورال دەرياسى بويىدىكى كۇلاتىسىنكايا، قالماقوۋ، ياندىر، سورۇچكوۋ، زېلنوۋىسكى، ئاتامانىسكى، خويار، كوچىرىنا، خالقىنوۋ ۋە گېرېنخوكوۋ قاتارلىق يېزا - قىشلاقلارنى ۋە شەهەر - قورغانلارنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى[1]. ئاهالىنى بۇلاپ - تالاپ، قاق سەنەم قىلىپ

[1] نوۋلىيوتوۋ: «قالماقلار»، 48 -، 49 - بەت.

قويۇشقاندىن كېيىن ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياش دېمەستىن ھەممىسىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى. ئۆلۈكلەرنى گەمىلەرگە تاشلىۋەتتى. يېرىمىزگە باستۇرۇپ كىرىپ، ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. ئۇلارنىڭ ۋەھشىيلىكلىرىنى ھەرگىزمۇ سۆزلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. تورغاتلار — باندىت، گېزەندىلەردۇر! بۇ قاراقچىلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈش — ئۇ ئالەم ۋە بۇ ئالەملىك ساۋاپ ئىشتۇر! مەن سىلەرگە تورغات گېزەندىلىرىنى نەدە كۆرسەڭلار شۇ يەردە ئۆلتۈرۈشۈڭلارغا ئىجازەت بەردىم. ئولجا ئالغان ماللىرىنى بەيتلمال قىلىۋېلىشىڭلارغا رۇخسەت قىلدىم! قازاقلارنىڭ بۇ ئىشتا مەنكى ئاق پاشاغا تىرگەك بولۇشىنى، ئوڭ قول بولۇشىنى تىلەيمەن! . . . »

نۇرالى خان تىلماچىنىڭ قولىدىن ئاق پاشانىڭ پەرمانىنى ئېلىپ، بىر ھازاغىچە قاراپ ئولتۇرۇپ كەتتى. تورغاتلارنىڭ ئۇنىڭ ئېلىگە سالغان خىلمۇ ـ خىل زۇلۇملىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر ـ بىرلەپ ئۆتكىلى تۇردى.

قازاقلارنىڭ كىچىك يۈزىنىڭ يايلىقى غەربتە تورغات خانلىقى بىلەن تۇتىشاتتى. ئۇلار يايلاق تالىشىپ تورغاتلار بىلەن نەچچە قېتىم سوقۇشقانىدى. ئۆتكەن يىلى ئەتىيازدا، تورغاتلار قازاقلارنىڭ كىچىك يۈزىنىڭ مال ـ چارۋىلىرىنى بۇلاپ كەتكەنىدى. شۇ چاغدا، نۇرالى خان ئاق پاشا ھۆكۈمىتىدىن بۇ ئىشقا ئارىلىششىنى تەلەپ قىلغانىدى.

تورغاتلار ئەزەلدىن قازاقلارنىڭ كىچىك يۈزىنى ئانچە بەك كۆزگە ئىلىپ كەتمەيتتى! «كۆزگە ئىلمىغان پۇتقا چوماق!»، مانا ئەمدى نۇرالى خان شەرققە كۆچكەن بۇ تورغاتلار ئۈچۈن خەۋپلىك دۈشمەنگە ئايلىنىپ قالغان بولسا ئەجەبلەنمىسىمۇ بولىدۇ! . . .

مىلادى 1771 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، يېرىم كېچە بولغان مەھەل. نۇرالى خاننىڭ لەشكەرلىرى يوشۇرۇنغان

جايلىرىدىن چىقىپ، تورغاي دەرياسىنىڭ ساھىلىدا چۇشكۈن قىلغان تورغاتلارنىڭ كېچىلىك قاراۋۇللىرىغا تاشلانغاندا، ئۆزۈن يول بېسىپ ھېرىپ كەتكەن تورغاتلار ئۇخلاپ تاشتەك قېتىپ كېتىشكەنىدى. قازاقلار شەبخۇن ئۇرۇپ كۈچلۈك ئۇق يامغۇرى ياغدۇرۇپ، تورغاتلارنىڭ ئاساسلىق قاراۋۇللىرىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاشتى. ئۇلار نۇرالى خاننىڭ «شاۋقۇن - سۈرەن سالماي، جىمجىت ئىش كۆرۈش كېرەك» دېگەن پەرمانغىمۇ قارىماستىن، قاتتىق قىقاس - چۇقان سېلىشىپ، ئېغىر ئۇيقۇدا يېتىشقان تورغاتلارغا، ئۇلاغلارغا، ھارۋىلارغا، توقايلىقتىكى پادا، يىلقىلارغا تاشلاندى.

بىراق، دۈشمەننىڭ كەينىدىن قوغلاپ، ئالدىدىن توسۇپ زەربە بېرىشلىرىگە كۆنۈپ كەتكەن تورغاتلار بىر پەس مەڭدەپ تۇرۇپ قېلىشقان بولسىمۇ ئەمما ناھايىتى تېزلا ئۇيقۇدىن ئويغىنىشتى. ئۇلگۇرگەنلىرى ئاتلىرىغا مىنىشىپ، ئۇلگۇرەلمىگەنلىرى ياياق جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. يېشىل مەخمەلدەك ئوت ئۈستىدە يېڭى قۇياش بالقىپ چىقىپ كېلىۋاتقان چاغدا، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى دەھشەتلىك قانلىق جەڭ ئەۋجىگە چىققانىدى.

جەڭ مەيدانىدا ئىككى تەرەپ ئادەملىرىنىڭ «ئۇر، چاپ، ئۆلتۈر! » دەپ ۋارقىراشقان ئاۋازلىرى ۋە «ۋايجان! » دېيىشكەن نالە - پەريادلىرىدىن چۆچۈپ ئۈركۈگەن ئورمان قۇشلىرى، كېپىنەكلەر ئاسماندا قالايمىقان ئۇچۇشۇپ يۈرۈشمەكتە ئىدى. ئىگىسىز چېپىشىپ يۈرۈشكەن ئاتلار كىشنىشەتتى. كىشلەرنىڭ ئاياغلىرى ئاستىدا رەڭگارەڭ گۈل - چېچەكلەر دەسسىلىپ چەيلەنمەكتە ئىدى. قۇياش نۇرىدا ۋال - ۋۇل قىلىپ پارقىرىغان قىلىچلار ئادەملەرنىڭ باشلىرى ئۈستىدە ئوينايتتى. خوتۇن - قىزلار باللارنى سۆرىشىپ تەرەپ - تەرەپلەرگە قېچىشاتتى. ئۈركۈگەن پادا - پادا كالىلار، قوتان - قوتان قويلار، ئۆيۈر -

ئۇيۇر يىلقىلار ھۆركىرىشىپ، مەرىشىپ، كىشنىشىپ، تەرەپ ـ تەرەپتە چىپىشىپ يۈرۈشەتتى.
ئىشنىڭ ئەمدى تەتۈرىسىگە قاراپ ئۆزگىرىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن نۇرالى خان تەمتىرەپ قالدى. ئۇ قالايمىقان پىتىراپ كەتكەن لەشكەرلىرىنى بىر يەرگە يىغماقچى بولۇپ توختىماي ئەمىر ـ پەرمانلارنى چۈشۈرەتتى، كىملەرگىدۇر ۋارقىرايتتى، دوق قىلاتتى. بىراق، ئۇنىڭ بۇ تەدبىرلىرىنىڭ ھېچقايسىسى كارغا كەلمەيۋاتاتتى. تورغاتلارنىڭ مال ـ دۇنياسىنى بۇلاشقا قىزىقىپ كەتكەن بۇ لەشكەرلەرنىڭ كۆزلىرىگە قان تولغان بولغاچقا، ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىسۇنمۇ؟ ئاخىر، نۇرالى خان چاۋۇشلارنى ئاياغقا تۇرغۇزدى ـ دە، ئۇلارنى بۇ بۇلاڭچى قازاقلارنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كىرىشكە بۇيرۇدى. چاۋۇشلار بۇ تەرتىپسىزلەرنى قامچا بىلەن ساۋاپ، نەيزىلىرى بىلەن سانجىپ، قىلىچلىرى بىلەن چېپىپ قورقۇتۇپ باققان بولسىمۇ ئەمما بۇزۇلۇپ كەتكەن سەپنى بۇ رەھىمسىز چاۋۇشلارمۇ تۈزىيەلمىدى. بۇلاڭچى قازاقلار خۇددى بۆرىنىغا قان تەگكەن بۆرىدەك ھېچنېمىگە قارىماستىن يۈك ئارتىلغان ھارۋىلارغا يوپۇرۇلۇپ تېگىش قىلىشتى. ھارۋىلارنى ئۆرۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭدىكى موي ـ تېرە، كىيىم ـ كېچەك، قاچا ـ قومۇچ، ئوزۇق ـ تۈلۈك دېگەندەك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى بۇلىدى. ئۇلار كۆتۈرەلىگىنىنى ئېلىپ، كۆتۈرەلمىگەنلىرىنى چېقىپ، يىرتىپ، چېچىپ، بۇزۇپ دېگەندەك، ھەممىنى ۋەيران قىلىپ تاشلىدى.
ئۇباش خان دەسلەپتە جىددىيلىشىپ، ھولۇقۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما دەرھال ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. ئۇ بىردەم بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، بىردەم ۋارقىراپ يۈرۈپ، تارقاپ كەتكەن، ھودۇقۇپ قالغان تورغاتلارنى بىر يەرگە توپلىۋالدى. تورغاتلار ئۆزلىرىنى بىرەر قۇر تۈزەشتۈرۈۋالغاندىن كېيىن نۇرالى خاننىڭ قازاقلىرىغا قارشى قايتۇرما جەڭگە ئاتلاندى.

تورغاتلارنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان قازاقلار ئەمدى پاتىپاراق بولۇشۇپ، ھېچنەرسىگە قارىماستىن بىر - بىرىنى دەسسەپ - چەيلەپ، ئىتتىرىشىپ، تەرەپ - تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى.

ئۇباش خان بىر قىسىم تورغاتلارنى باشلاپ دەريا تەرەپتىن چېكە سوقۇپ نۇرالى خاننىڭ ئالدىنى كېسىپ ئۆتتى. بۇ چاغدا، نۇرالى خان دەرھال توقايلىق تەرەپكە قاراپ قايرىلدى - دە، ئادەم ئۆلۈكلىرى، بوپا - تۇگۇنچەكلەر بىلەن تولغان ئوتلاقنى بويلاپ قاچتى. ئۇباش خانمۇ ئۇنىڭ يولىنى توسۇش ئۈچۈن ئېتىنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بەردى. بىراق، ئوتلاقتا چېپىپ ئۆگەنگەن قازاق ئېتى ئارىلىقنى بارغانسېرى ئۇزارتىپ، نۇرالى خاننى جەڭ مەيدانىدىن ئېلىپ چىقىپ كەتتى!

تورغاتلار نۇرالى خاننىڭ ئوغلىنى قوشۇپ بىرەر مىڭدەك بۇلاڭچى قازاقنى ئەسىرگە ئېلىپ توقايلىققا قايتىپ كېلىشتى. تورغاي دەرياسى بويىدىكى شەبخۇن ئۇرۇشى قازاقلارنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشتى. بىراق، تورغاتلارنىڭ قايتىش يولىدا بۇنىڭدىنمۇ چوڭ خېيىمخەتەر يوق دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟...

*　　　　*　　　　*

شەرققە كۆچكەن تورغاتلار مومتا دەرياسىنىڭ بويىغا كەلگەندە، قازاقلار قورغان قاپقانغا دەسسەپ قېلىپ، پۈتۈنلەي تۈگەشكىلى تاس قالدى!

مىلادى 1771 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى. قازاقلارنىڭ ئۇلۇغ يۈزىنىڭ ئاقساقىلى ئابلايخان سۇلتان بىلەن قازاقلارنىڭ كىچىك يۈزىنىڭ ئاقساقىلى نۇرالى خاننىڭ 50 مىڭ كىشىلىك بىرلەشمە ئارمىيىسى تورغاتلارنى مومتا دەرياسى بويىدا قاتمۇ قات

قورشىۋالدى. تورغاتلارنىڭ جۇڭغارىيىگە قايتىش يولى يەنە بىر قېتىم ئۈزۈپ تاشلاندى! شۇڭا، بۇ قېتىم قازاقلار بىلەن زورمۇزور ئۇرۇش قىلسا، ئۆزلىرىگە پايدىسىز ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن ئۇباش خان قازاقلار بىلەن سۈلھىلىشىش قارارىغا كېلىپ ئەلچى ئەۋەتتى...

— خان سوۋغات بىلەن بىللە ساڭا يەنە بىر چوڭ ئىلتىماس يوللىدى، — دېدى تورغات ئەلچىسى، — بىز تورغاتلار سىلەر قازاقلار بىلەن يۈز يىلدىن بۇيان ئىناق ئۆتۈپ كېلىۋاتقاندۇق. بۇ قېتىم سىلەر ئاق پاشانىڭ دامىغا چۈشۈپ بىزلەر بىلەن دۈشمەنلەشتىڭلار!

— بىزمۇ ئەسلىدە سىلەر بىلەن ئىناق ئۆتۈشنى ئويلىغان، — دېدى قازاق كىچىك يۈزىنىڭ خانى نۇرالى تېرىكىپ، — بىراق، سىلەر بىزنىڭ ئاشلىقىمىزنى بۇلاپ كەتتىڭلار

— بۇنىڭدىن ئىككى يىل ئىلگىرى يۈز بەرگەن بۇ ئىشتا ئۇباش خاننىڭ گۇناھى يوق، — دېدى ئەلچى، —ئۇلار باسمىچىلار. باسمىچىلار تورغات خانى ئۇباش بىلەن بىر تۇغقان ئەمەس! ئەمدى ھازىرقى ئىشقا كەلسەك، بۇنى ئوبدان كېڭەشسەك بولىدۇغۇ.

— بىلىمەن، ئوبدان بىلىمەن! — دېدى نۇرالى خان قولىنى شىلتىپ تۇرۇپ، — بۇ باسمىچىلارنىڭ ئاتامانى بولغان داش دوندۇپنىڭ ئۇباش خاننىڭ يارغۇچلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنىمۇ ئوبدان بىلىمەن!

— بۇنى مەن بىلمەيدىكەنمەن، — دېدى تورغات ئەلچىسى كۆزىنى چىمىلدىتىپ.

— شۇنداق، گېپىزى كەلگەندە سىلەر ھېچنېمىنى بىلمەيدىغان بولىۋالىسىلەر، — دېدى نۇرالى خان تەنە قىلىپ، — ئېھتىمال، سەن بىزنىڭ نۇرغۇن ئادەملىرىمىزنى تۇتۇۋالغىنىڭلارنىمۇ

بىلمەيسەنغۇ دەيمەن!

— تورغات خانى دەل مۇشۇ ئىش ئۈچۈن مېنى سېنىڭ ئالدىڭغا ئەۋەتكەن. مەن ياخشى تىلەكلەر بىلەن كەلدىم، خان، — دېدى ئەلچى.

— «ياخشى تىلىكىڭ» نېمە؟! — دەپ سورىدى نۇرالى خان.

— بىز ئادەملىرىڭنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى ئويلىشىۋاتىمىز، — دېدى تورغات ئەلچىسى، — بۇنىڭ ئۈچۈن سەن ئۇرۇش توختىتىشىڭ كېرەك!

نۇرالى خان تورغات ئەلچىسىنىڭ ئەسىرلەرنى قايتۇرۇپ بېرەيلى، دېگىنىنى ئاڭلاپ بەك خۇش بولغان بولسىمۇ، ئۇرۇش توختىتىش ھەققىدىكى تەكلىپنى قوبۇل قىلغۇسى كەلمىدى. ئەمما، ئۇ بۇنى چاندۇرمىدى.

— بولىدۇ. بىز ئۈچ كۈن مۆھلەت بېرەيلى. ئۈچ كۈنگىچىلىك سىلەر پۈتۈن ئەسىرلەرنى بىزگە ئۆتكۈزۈپ بېرىڭلار — دە، ئىدىل بويىغا قايتىڭلار. شۇنداق قىلساڭلارلا بىز سىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلمايمىز!

— . . .

تورغات ئەلچىسى نۇرالى خاننىڭ چېدىرىدىن قايتىپ چىقتى. . .

ئۈچىنچى كۈنى تۈن نىسبى بولغان مەھەل. نۇرالى خاننىڭ كۆزەتچىلىرى توقاي تەرەپتىن كېلىۋاتقان ئاياغ تىۋىشىنى ئاڭلاپ قالدى.

— كېلىۋاتقان كىم؟ جېنىڭ باردا سۆزلە. بولمىسا، ھازىر جېنىڭنى ئالىمەن! — دەپ ۋارقىرىدى كۆزەتچىلەرنىڭ بىرى نەيزىسىنى يەرگە ئۇرۇپ دوق قىلىپ تۇرۇپ.

— ئەسىرلەرمىز، تورغاتلارنىڭ قولىدىن قېچىپ چىقتۇق!

كۆزەتچىلەرگە تورغاتلاردىن قېچىپ ئۆتكەنلەرنى

ئۆتكۈزۈۋېتىش ھەققىدە بۇيرۇق بار ئىدى. شۇڭا، ئۇلارمۇ كۆپ سوراپ ئولتۇرمىدى ـ دە:

— ئەسىرلەر بولغان بولساڭلار كېلىۋېرىڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى. كۆزەتچىنىڭ سۆزى تۈگىمەي تۇراتتى، كېلىۋاتقانلار ئۇلارنىڭ ئۈستىگە تاشلاندى. كۆزەتچىلەر نېمە ئىش يۈز بەرگەنلىكىنى ئاڭقىرىپ بولغۇچىلىك قارنىغا پىچاق يەپ، جان قۇشلىرى كۆكرەك قەپەزلىرىدىن ئۇچۇپ چىقىپ كەتتى! تورغاتلار نۇرالى خاننىڭ كۆزەتچىلىرىنى پاك ـ پاكىز يىغىشتۇرۇۋەتتى. بۇ چاغدا، ئۇباش خان قالغان تورغات لەشكەرلىرىنى باشلاپ نۇرالى خاننىڭ بارگاھىغا باسقىن قىلىپ، قازاقلارنى پاراكەندە قىلىپ تاشلىدى. پۈتۈن بارگاھ كۆيۈۋاتقان ئوتنىڭ يورۇقىدا خۇددى كۈندۈزدىكىدەكلا يوپيورۇق يورۇپ كەتكەنىدى. ئوتنىڭ شولىسى ئاسماندىكى تۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان ياز بولۇتىنىڭ چۆرىسىنى قىزارتىۋەتكەنىدى.

قازاقلارنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرى پۈتۈن مومتا دەريا ساھىلىنى لەرزىگە كەلتۈردى.

ياۋىداق ئاتقا مىنگەن كۆڭلەكچان، يالاڭباش بىر قازاق سەردارى:

— قالماقلارنىڭ باسقىنىغا ئۇچرىدۇق! قىرغىن ئىچىدە قالدۇق! تورغاتلار باسقىن قىلدى. جېنىڭلارنى تېز قۇتقۇزۇڭلار! — دەپ ۋارقىراپ ئېتىنى چاپتۇرۇپ ئۆتۈپ كەتتى. بۇ چاغدا، توقايلىق تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ «قى ـ قۇۋ» دەپ بېسىپ كېلىۋاتقانلىقى ئاڭلاندى. ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگەن تۇياق تاۋۇشلىرى، كىشنىگەن ئاۋازلىرى، ئادەملەرنىڭ ۋارقىراش ـ جارقىراشلىرى كېچە جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ، يىراقلارغا ئاڭلىناتتى. تورغاتلار كۆزگە كۆرۈنگەنلىكى قارىنى ئەگرى قىلىچلىرى بىلەن چاپاتتى. قېچىپ كېتىۋاتقانلارنى ئوق ئېتىپ يىقىتىشاتتى.

— قى - قۇۋ، قى - قۇۋ، ئۇرراخ! — دەپ ۋارقىرىغان ئىنتايىن يېقىمسىز ئاچچىق ئاۋازلار يېقىنلا يەردىن ئاڭلىناقتتا ئىدى. قازاقلارنىڭ ئاتلىرى ئۈركۈپ كەتتى. بەزىلىرى ھەتتا ئىگىلىرىگە بوي بەرمەي كەينىگە بۇرۇلۇپ قاچتى. . . بەزىلىرى ئاسمانغا چاپچىپ ئۈستىدىكى ئادەمنى يىقىتتى. كۆپچىلىكنى ئۆزىنى تۇتالماي كەلگەن پېتى تورغاتلارنىڭ نەيزىسى بىلەن قىلىچلىرىغا ئۆزىنى ئۇرۇپ يەر چىشلىدى.

تورغاتلارنىڭ باسقىنىغا ئۇچراپ مەگدەپ قېلىشقان قازاقلار دەررۇ ھوش - كاللىلىرىنى تېپىۋېلىشتى. ئۇلار ئەمدى جانپىدالىق بىلەن ئۇرۇشۇشقا باشلىدى. قازاقلار تورغاتلارنىڭ ساۋۇتلىرىنى پارە - پارە قىلىپ تاشلاپ، ماكچايتىپ، ئاتتىن يۇلۇۋالدى. تورغاتلارنىڭ ئەگرى قىلىچلىرى بارغانسېرى خىرەلىشىپ قېلىۋاتقان يۇلتۇزلارنىڭ ئاجىز يورۇقىدا يالتىرايتتى، ئۇلار قان كېچىپ ئۇرۇش قىلىشىۋاتاتتى، قازاقلار تورغاتلارنى بىردىنلا چېكىندۈرەلمىدى.

تاڭ يورۇدى، يەر ئۈستىدىكى قاراڭغۇلۇق تارقىلىشقا باشلىدى. ئوتلاقلاردا، ئورمانلارنىڭ ياقىسىدا ۋە تۆپىلىكنىڭ ئۈستىدە جەسەتلەر ئۈستى - ئۈستىگە دۆۋىلىنىپ كەتكەنىدى. بېشىنى كۆتۈرەلمەي تۇرالماي قانسىراپ ياتقان ئاتلار ساينىڭ تېشىدەك يېتىشىپ كېتىشكەنىدى. بەزى ئاتلار ئۆزەڭگىگە پۇتى ئىلىنىپ قالغان ئادەملەرنى سۆرەپ دالادا جىنىنىڭ بارىچە چېپىشاتتى.

تورغاتلار ئاخىر نۇرالى خان بىلەن ئابلاي خان سۇلتاننىڭ سانجاق - سانجاق كىرىشىپ كەتكەن بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ قاتمۇ قات مۇھاسىرىسىنى بۆسۈپ ئۆتۈشتى - دە، بالقاش كۆلىنىڭ غەربىي - جەنۇبىي تەرىپىنى بويلاپ شەرققە قاراپ

ئىلگىرىلىدى. . .①

*　　　　*　　　　*

مىلادى 1771 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، خاقانى چىن چەنلۇڭ ئۆزىنىڭ رىخىدىكى يازلىق ئوردىسىنىڭ نەنمۇدىيەن قەسرىدە تورغات خانى ئۇباش ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى قوبۇل قىلدى.

چەنلۇڭنىڭ رىخىدىكى يازلىق ئوردىسى چېڭدېنىڭ يېرىمىغا توغرا كېلەتتى! ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ سېلىنغان قىزىل ئوردا تاملىرىنىڭ ئىچى بۈك ـ باراقسان دەرەخزارلىق بولۇپ، ئوردا ئىچىدىكى ياپيېشىل قارىغاي ۋە قامەتلىك شەمشادلار بەكمۇ كۆركەم ئىدى. دەرەخلەر ئارىسىدىن سان ـ ساناقسىز ئالتۇن رەڭ بىللۇر قۇببىلىق ئۇچما راۋاقلار ئۆزگىچىلىكى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. نەنمۇدىيەن قەسرى بۇ راۋاقلار ئىچىدە تېخىمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى بىلەن پەرقلىنىپ تۇراتتى. يازلىق ئوردىنىڭ ئىچكىرىسىدە بىر بۇددا ساگرامى بولۇپ، ئۇنىڭ بۇلۇڭلارغا تاقاشقان ئۇچما راۋاقلىق، سېرىق كاھىشلىق ئۆگزىسى يىراق ـ يىراقلاردىن كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. ئوردىنىڭ كۈنگىرىلىك ئاسارلىرىنىڭ ئۇ يەر ـ بۇ يەرلىرىدە بىردىن قاراۋۇل نەيزىلىرىنى چىڭ تۇتقان ھالدا مىدىر قىلماي تۇرۇشاتتى.

قارا دىۋان ۋەزىرى خېشىن تورغات خانى ئۇباشنى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى چيەنلۇڭنىڭ قوبۇلخانىسىغا باشلاپ كىردى. ئۇلار يەتتە باسقۇچلۇق پەلەمپەيدىن خابگاھقا قاراپ كۆتۈرۈلدى.

---

① تورغاتلار مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىققاندا، مومتا دەرياسى بويىدا قالغان ئىككى تۈمەن تورغات داڭزىلىڭ نويانىنىڭ باشچىلىقىدا بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقىنى بويلاپ مېڭىپ، ئاياغوز، لەپشە ۋە قارانۇر دەريالىرىنى كېچىپ ئۆتكەندىن كېيىن ئىلى دەرياسىنى بويلاپ شەرققە قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن «قالماقىستان س س ئارنىڭ تارىخى» غا قاراڭ.

خابگاهنىڭ تۆر تەرىپىدە بىر ئالتۇن تەخت قويۇلغان بولۇپ، تەخت ئۈستىدە ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كەكە ساقىلى قاپقارا قىلىپ بويالغان، بېشىغا ئىسنگورۇلارنىڭ ئالتۇن تاجىنى كىيگەن، ئۈستىگە سېرىق يىپەكتىن تىكىلگەن، كەشتىلەنگەن مانجۇچە تون كىيگەندى. تەخت يېنىدا ھەرەمبېگى خۇشىڭ ئۆرە تۇراتتى.

«مەن ئاخىر ئۇلۇغ بوغدا خان بىلەن مۇلاقەتتە بولۇشقا مۇيەسسەر بولدۇم، — دەپ ئويلىدى تورغات خانى ئۇباش ھاياجاندىن نەپىسى قىسىلغان ھالدا، لېكىن سىرتتىن قارىغان ئادەمگە ئۇ ناھايىتى سالماق كۆرۈنەتتى، — مېنىڭ نۇرغۇن مۇشەققەتلەر بەدىلىگە ئىدىل بويىدىكى تورغات خانلىقىنى تاشلاپ جۇڭغارىيىگە قايتىپ كېلىشىم مانا مۇشۇ بەختلىك مىنۇتلارغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئەمەسمىدى؟ ئەلھال، قۇدرىتى تەڭداشسىز بولغان بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ تىلسىماتلىق ئوردىسىدا بەخت - ئىقبال ماڭا قۇچاق ئېچىپ تۇرۇپتۇ. مەن ئۇنى ھەرگىز قويۇۋەتمەيمەن!»

ئۇباش خان بېشىدىكى قالماقچە بۆكىنى ئېلىپ يەرگە قويغاندىن كېيىن دەرھال دوم يېتىپ ئاياغ ئاستىدىكى يەرنى قايتا سۆيدى. ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ خانغا تىزلىنىپ باش قويۇشقا باشلىدى.

— ئىجازەت، ئەئيانىم، ئورنىڭىدىن تۇرۇشۇڭغا ئىجازەت! — دېدى چەنلۇڭ تەختتىن قوپۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە، — ھارماي - ئاچماي خۇش كەلدىڭمۇ؟ ئۆزۈڭنىڭ قوۋمىڭنى باشلاپ تەڭرى خاقانلىقىمىزغا بەيئەت قىلغانلىقىڭ ئەلمىساقتىن تارتىپ كۆرۈلمىگەن، باشقىلارغا ئۆرنەك ۋە تىللاردا داستان بولىدىغان مەردانە ئىشتۇر!

— سىز ئەزەلدىن ھەقىقەتنى سۆزلەيسىز، دانالىقتا تەڭدىشى يوق ئى پۇشتىپاناھ، — دەپ ئارقا - ئارقىدىن باش ئۇردى ئۇباش

خان، — بوغدا خاننىڭ شۆھرىتى ئالەمگە پۇر كەتتى، قۇدرىتى ئالدىدا قۇياش خىرەلەشتى، دۇشمەنلىرى بىتاب ۋە زەبۇن بولدى! ياشىغايسىز، ياشىغايسىز، تۈمەن مىڭ يىللار ياشىغايسىز!

— مانجۇ سەلتەنىتىگە بەيئەت قىلغان ھەرقانداق يات تائىپىلەر بىزنىڭ چەكسىز شاپائىتىمىزگە نائىل بولۇر، — دېدى چەنلۇڭ تورغات خانى ئۇباشقا ۋە ئۇنىڭ باشقا ھەمراھلىرىغا جايى راھەت ئىجازىتىنى بەرگەندىن كېيىن، — سەلتەنىتىمىزنىڭ ئەمىر - ئىتائىتىدىن چىقماقنى خىيال ئەيلەپ، گەدەنكەشلىك قىلىپ غەلىيان كۆتۈرگەنلەر يەر چىشلىمەي قالماس![1]

ئۇباش خاقانى چىن چيەنلۇڭنىڭ ئۆلۈم پۇرىقى پۇراپ تۇرغان بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ تېنى ئىختىيارسىز شۈركىنىپ كەتتى.

— مۇبادا، كىمەرسىكى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ شان — شۆھرىتى ئۈچۈن جانپىدالىق كۆرسىتىدىكەن، ئۇ كىشى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ قوللىشى ۋە ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولۇر، — دەپ قوشۇپ قويدى چەنلۇڭ ئورنىغا بېرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن.

— پۇشتىپاناھىمغا مەلۇم بولغايكى، مانجۇ سەلتەنىتى ئۈچۈن بۇركۇت بولۇپ ئۇچۇش، ئات بولۇپ چېپىش، ئىت بولۇپ ساداقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلىش — دەل مەن قۇللىرىنىڭ مەقسىتىدۇر! — دېدى تورغات خانى ئۇباش تىترەپ، قاقشاپ تۇرۇپ.

خاقانى چىن ئۇنىڭ بۇ جاۋابىنى ئاڭلاپ مەمنۇن بولغىنىدىن كۈلۈپ قويدى. خابگاھىتىكىلەرنىڭ كۆڭلى سەل جايىغا چۈشكەندەك بولدى.

— بىراق، ئەئيانىم، جاۋاب بەرگىنچۇ، ئەسلىدە ئېرتىش بويلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان

[1] «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا پۈتۈلگەن گورۇدا خاتىرىلىرى»، 1023 - جىلد، چەنلۇڭنىڭ 36 - يىلى 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى.

سلەر تورغاتلار قانداق قىلىپ نەچچە ئون مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئىدىل دەرياسى بويىغا بېرىپ قالدىڭلار؟!

— باش ئۇستىگە، پادىشاھى ئالەم، — دەپ سەكرەپ تۇردى تورغات خانى ئۇباش ئولتۇرغان ئورنىدىن.

— ئولتۇر، ئولتۇر! ئولتۇرۇپ سۆزلىسەڭمۇ بولىدۇ، — دېدى چەنلۇڭ قولىنى سىلكىپ، — سەن بىلىدىغانلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى بىزگە ئېيتىپ بەر. بىز سېنىڭ بىر قوشۇق قېنىڭدىن كەچتۇق، خاتا سۆزلەپ قويساڭمۇ سېنىڭ بىر تال مويۇڭمۇ زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىمايدۇ!

— قۇللۇق، پۇشتىپاناھىم، — دېدى ئۇباش خان، — بىز تورغاتلارنىڭ بۇزرۇكۋار بوۋىسى ئايۇش خاننىڭ بوۋىسى قورلۇغنىڭ قوۋمى ئىدۇق. بىزنىڭ قوۋمىمىز ئەسلىدە ئېرتىش ۋادىسىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرەتتىكەن، كېيىن باتۇر قۇنتەيجى زامانىغا كەلگەندە[1]، ئويرات موڭغۇللىرى ئارىسىدا چوڭ مالىمانچىلىق يۈز بېرىپتۇ. تورغات خانى قورلۇغ بۇ مالىمانچىلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن تورغات ۋە بىر قىسىم دۆربىت، خوشۇت قەبىلىلىرىدىن بولۇپ ئەللىك مىڭ چېدىرلىق ئادەمنى باشلاپ ئېرتىش بويىدىن ئوت - چۆپى، سۈيى مول بولغان ئىدىل دەرياسى بويىغا كۆچۈپ بېرىپتۇ ۋە ئىدىل بىلەن كۆك يايىق ئارىسىدىكى سابىق نوغاي زېمىنىدا تورغات خانلىقىنى قۇرۇپ، ئاگان خابا دېگەن يەرنى ئۆزىگە قارارگاھ قىلىپتۇ. 141 يىل ئۆتكەندىن كېيىن شىمالدىكى كۈچلۈك ئەل — ئورۇسىيە بىز تورغاتلاردىن لەشكەر تۇتۇپ، رۇس - تۈرك ئۇرۇشىغا سالدى. بۇ ئۇرۇشتا تورغاتلاردىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ يەتتە - سەككىز تۈمەن ئادەم قايتىپ كېلەلمىدى؛ قارىساق، ئاق پاشا بىز تورغاتلارنى

---

① مىلادى 1628 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى چاغلارنى دېمەكچى.

يەپ تۈگىتىۋېتىدىغاندەك قىلىدۇ![1] شۇڭا، بىزلەر مېھرىبان، شاپائەتلىك پۇشتىپاناھىمىزنى پاناھداپ، بۇنىڭدىن سەككىز ئاي مۇقەددەم ئىدىل بويىنى تەرك ئېتىپ، ئىلى ۋادىسىغا قايتىپ كەلدۇق!

— ئەئيانىم، سەن ھەقىقەتەن موڭغۇل دالاسىنىڭ بۈركۈتى بولۇشقا لايىق! — دېدى خاقانى چىن چەنلۇڭ ئۇباش خاننى ماختاپ، — سەن چوقۇم ئۆتكۈر تىرناقلىرىڭ بىلەن يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىنغان جۇڭغارىيە بىلەن مۇسۇلمان يۇرتلىرىنى مانجۇ سەلتەنىتىگە ۋاكالىتەن ئۆز ئىلكىڭدە تۇتۇپ تۇرالايسەن! بىز سېنى ۋە سېنىڭ ھەمراھلىرىڭنى يۇقىرى مەرتىۋە، ئۇستۇن مائاش، ئۇلۇغ نىشانلار بىلەن تارتۇقلىغايمىز!

چەنلۇڭ جەينىكى ئاستىغا قويۇلغان يۇمشاق ياستۇقنىڭ ئاستىدىن بىر يارلىقنى ئېلىپ ھەرەمبېگى خۇشبېگىغا بەردى.

خۇشبېگ چەنلۇڭنىڭ قولىدىن ئېھتىرام بىلەن يارلىقنى ئېلىپ ئۈچ قېتىم بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ، كۆزىگە سۈرتكەندىن كېيىن ئۇنى ئوقۇشقا باشلىدى:

«. . . تورغات تەيجىسى ئۇباش، سېبەك دورجى، شېلىن، خوشۇت تەيجىسى گوڭگې قاتارلىقلار ئۇرۇسىيىنىڭ ئاب ـ ھاۋاسىغا كۆنەلمەي، ئاق پاشانىڭ زۇلمىغا چىدىماي، سەلتەنىتىمىزنىڭ شاپائىتىگە قايىل ۋە مەنزۇر بولۇپ نەچچە تۈمەن ئادىمىنى باشلاپ ئۇزاق يولنى يىراق كۆرمەي، سان ـ ساناقسىز جاپا ـ مۇشەققەتلەرگە بەرداشلىق بېرىپ قايتىپ كېلىپ بوغدا خاقانلىقىمىزغا بەيئەت قىلدى. بۇ ھەقىقەتەن ئەلمىساقتىن تارتىپ كۆرۈلۈپ باقمىغان ۋە ئالقىشلاشقا تېگىشلىك بولغان خاسىيەتلىك ئىش! بىز ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى تۇرمۇش ـ

[1] «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزوڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 893 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 36 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى. فۇلۇڭئەننىڭ قاتلاق مەكتۇپىغا قارالسۇن.

مەئىشىتىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەلى جاڭجۇنى يىلىتۇغا ئول تورغاتلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇپ، خاتىرجەم قىلىش ھەققىدە پەرمان بەردۇق ھەمدە بۇ كونا تورغاتلارنىڭ بۇ يىل قىشىنى ياخشى، ئامان - ئېسەن ئۆتكۈزۈۋېلىشى ئۈچۈن سەلتەنىتىمىزنىڭ خەزىنە ئىمارىتىدىن 20 تۈمەن تۇياق قوي، تۆت تۈمەن دادەن ئۇن - گۈرۈچ، ئىككى تۈمەن تاختا تاش چاي، بەش تۈمەن دانە سەنسەن جۇۋا، ئالتە تۈمەن توپ گەزلىمە، ئالتە تۈمەن جىڭ پاختا ۋە نورغۇن كىگىز - شىرداق بېرىشنى بۇيرۇدۇق. تورغات تەيجىسى ئۇباش خان باشلىق قىرىق ئىككى ئادەمگە تۆۋەندىكىدەك يۇقىرى مەرتىۋە، ئۈستۈن مائاش، ئۇلۇغ نىشان بېرىشنى بۇيرۇيمىز: كونا تورغات قەبىلىسىنىڭ خانى ئۇباشقا جۆرۈكتۇخان مەرتىۋىسى بېرىلسۇن؛ سېبەك دورجىغا كونا تورغات بويانتۇ شاھزادىسىلىق مەرتىۋىسى بېرىلسۇن؛ شېلىن دورجىغا بېلىكتە ئىنالچىسىلىق مەرتىۋىسى بېرىلسۇن؛ بۆمبەگە بىشخۇلتە ئىنالچىسىلىق مەرتىۋىسى بېرىلسۇن؛ گۇڭگېغا خوشۇت قەبىلىسىنىڭ توشەتۇ بەيلىلىق مەرتىۋىسى بېرىلسۇن؛ . . . . مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ئوتىغات - مەرتىۋىسىگە نائىل بولغان بۇ كىشىلەرگە كۆك تەڭرى بەخت ئاتا قىلسۇن! ئۇنىڭدىن باشقا، ئىدىل بويىدىن قايتىپ كەلگەن تورغات قوۋملىرى شىمال، غەرب، شەرق ۋە جەنۇب دەپ تۆت قىسىمغا بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلسۇن ۋە شۇ جايلارنىڭ ئىچكى - تاشقى مۇداپىئە - باسقاقلىق ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆز ئۈستىگە ئالسۇن! . . . گەپ تامام. چەنلۇڭنىڭ 36 - يىلى قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى»①

خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ شاپائىتىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن تورغات خانى ئۇباش ئۆزىنى دەرھال چەنلۇڭنىڭ ئايغى ئاستىغا

① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 892 - جىلد، 51 -، 52 - بەتلەرگە قارالسۇن.

تاشلىدى ـ دە، دوم يېتىپ يەرنى سۆيۈشكە باشلىدى:
— پۈشتىپاناھىمىزغا تۈمەن مىڭ تەشەككۈر بولغاي. ئۆمرى ئاپتاپ كەبى قۇياشتەك مەڭگۈ ئۇزاق بولغاي! بوغدا خانىمىز ياشىغايلا، ياشىغايلا، تۈمەن مىڭ يىللار ياشىغايلا!...
قارا دىۋان ۋەزىرى ئۇباش خانىڭ قولتۇقىدىن تۇتۇپ يۆلەپ تۇرغۇزدى. بۇ چاغدا، ئۇباشنىڭ يۈز ـ كۆزلىرى ۋە قالماقچە تونىنىڭ ئالدى پېشى ئۇنىڭ كۆزىدىن ئاققان ياش بىلەن پۈتۈنلەي ھۆل بولۇپ كەتكەنىدى.
خۇشپىڭ قوبۇل ۋاقتىنىڭ تاماملانغانلىقىنى ئېلان قىلدى. ئەئيانى ئەكابىرلار چەنلۇڭ خانىڭ قوبۇلخانىسىدىن ئارقىچىلاپ مېڭىشىپ چىقىپ كېتىشتى...

*　　　　*　　　　*

قاراشەھەر جەنۇب بىلەن شىمالنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقتىن، مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ نەزەرىدە بۇ يەر ناھايىتى مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئورۇن ھېسابلىناتتى. چەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى، خاقانى چىن ئۇچتۇرپان پىغىلىقىنى باستۇرغاندىن كېيىن جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە تۇرۇشلۇق مانجۇ قوشۇنلىرىنى ھەسسىلەپ كۆپەيتكەن بولسىمۇ، يىلدىن ـ يىلغا قورۇقدىلىپ قىلىنىۋاتقان مالىيىسىدىكى قىيىنچىلىق تۈپەيلىدىن جەنۇبتىكى كەڭ مۇسۇلمان يۇرتلىرىدا تۇرغۇزغان قوشۇنلىرىنى پەيدىنپەي قىسقارتىپ يۆتكەپ كەتتى. شۇڭا ھەم بۇ جايلارنىڭ ئۇزاق مۇددەت تىنچ ـ ئاسايىشلىقىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدىغان ھەم كۆپ خىراجەت كەتمەيدىغان، نامدا پۇقرا، ئەمەلىيەتتە توپ يېمى قىلغىلى بولىدىغان سانى كۆپ بىر تۈركۈم ئادەملەرنى جەنۇب بىلەن شىمالنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان قاراشەھەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش خىيالى خاقانى چىن چەنلۇڭنى ئۇزاقتىن بېرى قىيناپ كېلىۋاتقانىدى. يۈز مىڭ تورغاتنىڭ ئىدىل بويىدىن قايتىپ

كىلىشى ئۇنىڭ بۇ باش قېتىنچىلىقنى ئاخىرقى ھېساپتا ھەل قىلدى. شۇڭا خاقانى چىن چەنلوڭ ئاسمان تەڭرىسىنىڭ بۇ ھىممىتىدىن خۇش بولمىسا كىم خۇش بولسۇن؟!

مىلادى 1771 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، تورغاتلار خاقانى چىننىڭ پەرمانى بويىچە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا جەنۇب، شىمال، شەرق، غەرب تەرەپتىكى قاراشەھەر، قوبۇق، كىرقارائۇسۇن ۋە جىڭ قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ئورۇنلاشتى ۋە مانجۇ سەلتەنىتىگە ۋاكالىتەن بۇ جايدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئۈستىدىن نازارەت قىلىشتەك باسقاقلىق ۋەزىپىسىنى رەسمىي ئۆز ئۈستىلىرىگە ئېلىشتى. خاقانى چىن چەنلوڭنىڭ بۇ تەدبىرىنىڭ ئۇنۇملۇك ئىكەنلىكى 47 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنى خاقانى چىن داۋگۇاڭنىڭ 8 ـ يىلى (مىلادى 1828 ـ يىلى) دىكى جاھانگىر خوجا يېغىلىقىدا تارىخ تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاندى!

تورغاتلارنىڭ جەنۇبقا ئورۇنلاشقان بىر بۆلىكى ئۇباش خاننىڭ ئۆز قوۋمى ئىدى. ئۇلار قاراشەھەرنىڭ شىمالىدىكى يۇلتۇز تۈزلەڭلىكىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى ۋە قاراشەھەر مەسلىھەتچى ئامبىلىغا قارايدىغان بولدى. بۇ تورغاتلار ھازىرقى باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى موڭغۇللارنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالدى؛

تورغاتلارنىڭ شىمالغا ئورۇنلاشقان بىر بۆلىكى قوبۇق (ھازىرقى قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى) ئەتراپلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇلار تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبىلىغا قارايدىغان بولدى. بۇ تورغاتلار ھازىرقى قوبۇقسار موڭغۇللىرىنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالدى.

تورغاتلارنىڭ شەرققە ئورۇنلاشقان بىر بۆلىكى كىرقارائۇسۇن ئەتراپلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇلار كىرقارائۇسۇن خان ئامبىلىغا قارايدىغان بولدى. بۇ تورغاتلار ھازىرقى شىخو موڭغۇللىرىنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالدى.

تورغاتلارنىڭ غەربكە ئورۇنلاشقان بۆلىكى جىڭ ئەتراپلىرىغا

كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇلار ئىلى جاڭجۇنىگە بىۋاسىتە قارايدىغان بولدى. بۇ تورغاتلار ھازىرقى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى موڭغۇللارنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالدى.

نەزمە

سۆزلىمىسەڭ، يوقتۇر كىشىنىڭ كارى،
سۆزلىگەنىكەنسەن، دەلىللە، ئارى.

—شەيخ سەئىدى

خاتىمە

پەيمانى تولغان خوجىلار

قىيامەت كۈنى ھەممىدىن كۆپ ئازاب
چەككۈچى — ئۆز ئائىلىسىنى نادانلىقتا
قويغۇچىدۇر.

— «قۇرئان كەرىم» دىن

مىلادى 1828 ـ يىلى (چاشقان يىلى) قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى.

خاقانى چىننىڭ ئاستانىسى بېيجىڭ شەھىرىدىكى ۋۇمېن قوۋۇقىنىڭ ئۈستىدە داۋگۇاڭ خاننىڭ ئالتۇن ئەجدىھالار يۆگىشىپ تۇرغان تەختى قويۇلغانىدى. قوۋۇقنىڭ ئۈچى راۋاقىنىڭ ئاستىدا شاھانە سايىۋەن، كۈنلۈكلەر قاتار ـ قاتار تىزىۋېتىلگەن، قوۋۇقنىڭ ئالدىدىكى شاھانە يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا ئوردا ھۆرمەت قاراۋۇللىرى، ئوردا ئوركېستىرى شىمالدىن جەنۇبقا قاتار تىزىلغانىدى. تيەنئەنمېن راۋىقىنىڭ سىرتىدىكى جىنشۇيچاۋ كۆۋرۈكىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە خاننىڭ شاھانە تەيپىنجاھلىرى قاتار ـ قاتار تۇرۇپ كېتىشكەنىدى. مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ شاھزادىلىرى، بەگۇ ـ بېگاتلىرى ۋە ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرى، ئەمىرۇل ـ ئۇمەرالىرى رويىبىن قوۋۇقىنىڭ

ئالدىدىكى سەيناغا ئارقا ـ ئارقىدىن كىرىشمەكتە ئىدى.
ئۇزاق ئۆتمەي، ساراي كىيىملىرىنى كىيىشكەن لەشكىرىي پىرقىسىنىڭ مەنسەپدارلىرى قىلىچ ـ نەيزىلەر بىلەن قوراللانغان نوۋكەرلەرنى باشلاپ، شىنجاڭدىن ئېلىپ كېلىنگەن ئەسىرلەرنى يالاپ ئوڭ قول چاڭئەن قوۋۇقىدىن سەيناغا كىرىپ كېلىشتى. بۇ ئەسىرلەرگە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان مەھبۇسلارنىڭ قىزىل كىيىملىرى كىيگۈزۈلگەن بولۇپ، ھەممىسىنىڭ بوينىغا ئاق شايىدىن پوتا چىگىلگەنىدى. ئۇلار ئوڭ قول تەرەپتىكى ساراي ناغىرىخانىسىنىڭ كەينىگە ئېلىپ كېلىنگەندىن كېيىن ئالدىنى ۋۇمېن قوۋۇقىغا قارىتىپ قاتار تىزىپ قويۇلدى.
ۋۇمېن قوۋۇقىدىكى چوڭ قوڭغۇراق جاراڭلاپ چېلىنىشقا باشلىدى. ئارقىدىنلا ناغرا ـ دۇمباقلار قۇلاقنى يارغۇدەك گۈمبۈرلەپ، جەز قوڭغۇراقلار نالە ـ پەرياد ئەيلىشىپ جاراڭلاپ چېلىنىشقا باشلىدى. خاقانى چىن داۋگۇاڭ خان ئەئيانلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ تەيخېمېن قوۋۇقىغا يېتىپ كەلدى. شىغاۋۇل پىرقىسىنىڭ دىۋانبېگى ۋە ياندىش دىۋانبەگلىرىنىڭ پوش ـ پوش، دەپ يول باشلىشى بىلەن داۋگۇاڭ خان قوۋۇقنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تارتما ئارقىلىق ۋۇمېن قوۋۇقىنىڭ ئۈستىگە چىقتى ۋە ئۇچما راۋاقنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا قويۇلغان ئالتۇن تەخت ئالدىغا كېلىپ، ئەئيانلىرىغا قاراپ مۇلايىم بىر بېقىش قىلىۋەتكەندىن كېيىن ئاندىن تەخت ئۈستىدە ئولتۇردى.
«ئەسىر تەقدىم قىلىش مۇراسىمى» رەسمىي باشلاندى. بۇ چاغدا، كىمخاب تونلۇق سىپاھسالا قولىدىكى ئۇزۇن تاسما قامچىسىنى سىلكىدى. «چارس، چارس، چارس!» قىلىپ قاتتىق چارسىلدىغان ئۈچ قېتىملىق قامچا ئاۋازى ئاڭلىنىشى بىلەن تەڭ شىغاۋۇل پىرقىسىنىڭ ھۆدەيچىسى جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن «ئەسىر تەقدىم قىلىنسۇن!» دەپ ئېلان قىلىشىغا، ئوردا ئوركېستىرى شاھانە كۈي — «سەربازچە» كۈيىنى ئورۇنلاشقا

باشلىدى. بۇ چاغدا ئالدىنقى سەپتىن بۇ ئەسىرلەرنى ئاستانە — بېيجىڭغا يالاپ ئېلىپ كەلگۈچى سىپاھسالار قوۋۇق ئاستىغا كېلىپ خاقانى چىن داۋگۇاڭ خان ئالىيلىرىغا توققۇز تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، «ساخاۋەتتە ئاسمان خۇداسىدەك، ئادالەتتە زېمىن خۇداسىدەك بولغان» خاقانى چىن داۋگۇاڭنىڭ ھەققىگە ھەمدۇ ـ سانالارنى ئوقۇپ، گويا «پۇشتىپاناھ» نى كۆمدى ۋە ئۆزلىرىمۇ تازا قايىلدى. ئاندىن كېيىن ھۆدەيچى «ئەسىر قوبۇل قىلىش مۇراسىمى باشلاندى!» دەپ جاكارلىۋىدى، بوينىغا ئاق شايىدىن پوتا باغلانغان مەھبۇسلارنىڭ ھەممىسى خانغا توغرا قىلىنىپ يەرگە ياتقۇزۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن لەشكىرىي پىرقىنىڭ دىۋانبېگى ۋۇمېن قوۋۇقىنىڭ ئاستىدىن ئۆتىدىغان شاھانە يولنىڭ غەربىي تەرىپىدە يەرگە تىزلىنىپ خانغا تەزىم بەجا كەلتۈردى ـ دە، خانغا: «ھازىر نۇسرەتپەرۋەر تەڭرى لەشكەرلە- رىمىز مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى چەنتۇلار ئىسيانىنى باستۇرغاندا قولغا چۈشكەن ئەسىرلەر كەرەملىك پۇشتىپاناھ ئالىيلىرىنىڭ ئاياغ ئاستىدا!» دەپ ئەرز قىلدى.

بۇ چاغدا جازا پىرقىسىنىڭ دىۋانبېگىمۇ لەشكىرىي پىرقىنىڭ دىۋانبېگىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ يەرگە تىزلاندى.

داۋگۇاڭ خان راۋاق ئۈستىدە تۇرۇپ بۇ ئەسىرلەرگە قارىۋىدى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تۆمۈر قەپەسكە سولانغان بىر ئەسىرنى كۆردى. ئۇ ئادەمنىڭ ئىچى سىيرىلغۇدەك ھالغا چۈشۈپ قالغان بىر ئەسىر ئىدى.

— بۇ كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى داۋگۇاڭ يېنىدىكى قارا دىۋان ۋەزىرى باچىڭئادىن.

قارا دىۋان ۋەزىرى باچىڭئا دەرھال يەرگە تىزلاندى ۋە:

— پۇشتىپاناھىمغا مەلۇم بولغايكى، — دېدى قۇللۇق بىلدۈرۈپ، — ئۇ قەشقەر توپىلاڭچىلىرىنىڭ كاتتىۋېشى، ناھايىتى يامان، ناھايىتى خەۋپلىك توپىلاڭچى جاھانگىر خوجا

دېگەن ئاشۇ شۇ! ئاڭلىشىمىزچە، ئۇ شاھىنشاھ، گاۋزۇڭ خان چەنلۇڭنىڭ ھەزرەتلىرى زامانىسىدا تۇپىلاڭ كۆتۈرگەن چوڭ خوجا بۇرھانىدىن خوجىنىڭ نەۋرىسى ئىكەن!

— چاقىرىلسۇن. بىز ئۇنىڭدىن نېمىشقا تۇپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكىنى سوراپ ئۇقۇۋالىمىز!

— بۇ، بۇ... — قارادىۋان ۋەزىرى قىلىدىغان سۆزىنى تاپالماي كېكەچلەپ قالدى.

— ئەئيانىم، نېمىگە دۇدۇقلايسەن؟ بول تېز، ئۇنى دەرھال ئالدىمىزغا توغرا قىلغايسەن!

— قۇللۇق، پۇشتىپاناھ! — دېدى قارا دىۋان ۋەزىرى باچىڭئا خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن سىپاھسالارغا قول ئىشارەت قىلدى.

بۇ چاغدا قوۋۇق ئاستىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇشقان ئارشاڭ خانى ماخە بالا، بەيسى لابدۇر دورجى، جاساقتۇخان ۋە قاراشەھەر تورغاتلىرىنىڭ خانى سەندا دورجى، خوشۇت جاساق تەيجىسى بويۇنكىچىك قاتارلىق موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى جاھانگىر خوجىنى تۆمۈر قەپەسدىن چىقىرىشقىنىدىن كېيىن قوۋۇق ئۇستىگە ئېلىپ چىقىپ خاقانى چىن داۋگۇاڭنىڭ ئالدىغا توغرا قىلىپ تىزلاندۇرۇپ ئولتۇرغۇزدى. خاقانى چىن داۋگۇاڭ ئۇنىڭدىن:

— ئۆزۈڭ كىمسەن؟ نېمە دەپ ئىسيان كۆتۈردۈڭ؟ سېنىڭ بۇ قىلمىشىڭ قۇدرەتلىك مانجۇ سەلتەنىتىگە تاش ئاتقانلىقىڭ ئەمەسمۇ؟ — دەپ ئارقا ـ ئارقىدىن سوئال سورىدى.

جاھانگىر خوجا «ئا، ئا...» دېگىنىچە قولى بىلەن ئاغزىنى كۆرسەتتى. داۋگۇاڭ خان سىنچىلاپ قارىۋىدى، ئۇنىڭ تىلىنىڭ ئورنىدا كوتمەك بىر پارچە گۆشنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇنىڭ ئاغزىدىن قان ئارىلاش زەرداپ سۇ ئاقماقتا ئىدى!

— ئۇنىڭ تىلى نېمە بولغان؟ — دەپ سورىدى داۋگۇاڭ

قارا دېۋان ۋەزىرى باچېكئادىن.

جاھانگىر خوجا قولى بىلەن ئىشارەت قىلدى. داۋگۇاڭ ئۇنىڭ ئىشارىتىدىن «تىلىمنى سىنىڭ ئادەملىرىڭ كېسىپ تاشلىدى!» دېگەننى ئېنىق ئۇقتى، ئەمما يىرگەنگەندەك قىلىپ قولىنى سىلكىدى. سىپاھسالالار جاھانگىر خوجىنى ئېلىپ چۇشۇپ كەتتى. بۇ چاغدا ھۆدەيچىنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى ئاڭلاندى.

— ئۇلۇغ بوغدا خان ئالىيلىرىدىن پەرمان شۇدۇركى، توپىلاڭچىلار باشلىقى، ئىسيانچى جاھانگىر خوجا كۆشۈك هارۋىغا سېلىنىپ بېيجىڭ كوچىلىرىدا ئۈچ كۈن ئۇدا سازايى قىلىنسۇن، ئاندىن تىرىك ئۇشتىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن گۆشى ئىتقا تاشلاپ بېرىلسۇن! قالغان توپىلاڭچى ئەسىرلەرنى جازا پىرقىسىنىڭ مەنسەپدارلىرى ۋەزىر - ۋۇزرالار بىلەن بىللە سوراق قىلغاندىن كېيىن گۇناھى بېكىتىلىپ كاللىسى ئېلىنسۇن! مانجۇ سەلتەنىتىگە تاش ئاتقان ھەرقانداق توپىلاڭچىغا قەتئىي رەھىم قىلىنمىسۇن! ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - زاتى قۇرۇتۇلسۇن! . . .

بۇ چاغدا قوۋۇقنىڭ ئۈستىدە ۋە ئاستىدا تۇرۇشقان شاھزادە- ئىنالچى، بەگۇ - بېگاتلار ۋە ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمرۇل - ئۇمرالار، ئەكابىر - ئەشرەبلەرنىڭ:

— پۇشتىپاناھ دانادۇر! خان ئالىيلىرى ياشىغايلا، ياشىغايلا، تۈمەن مىڭ يىللار ياشىغايلا! — دېيىشكەن تەنتەنە سادالىرى دەستىدىن پۈتۈن خان ئوردىسى ياق، پۈتۈن ئاستانە — بېيجىڭ لەرزىگە كەلدى. ئۇركۇگەن كەپتەرلەر گۇررىدە قىلىشىپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى.

داۋگۇاڭ خاننىڭ پەرمانىنى قوبۇل قىلىپ ئالغاندىن كېيىن جازا پىرقىسىنىڭ مەنسەپدارلىرى ياپىلارغا بۇيرۇق قىلىپ، ئەسىرلەرنىڭ بوينىغا شال قوۋۇق كىيگۈزۈشتى - دە، يالاپ

سەينادىن ئېلىپ چىقىپ كەتتى. . .

*　　　*　　　*

خاقانى چىن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا چەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى ۋە چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى جۇڭغارىيىدىكى ئامۇرسەنا بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى خوجا بۇرھانىددىن، خوجان جاھان توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن تاكى داۋگۇاڭنىڭ 6 ـ يىلىغا قەدەر، قەشقەر بەشكېرەمدىكى ۋە ئۇچتۇرپان شەھىرىدىكى غەليانلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا بۇ جايلاردا يەتمىش يىلدەك زاھىرەن تىنچ ـ ئاسايىشلىق ھۆكۈم سۈردى. خاقانى چىن تەرىپىدىن ئورنىتىلغان تۆرلۈك ھۆكۈمرانلىق تەرتىپلىرى ھەرھالدا ئۆزۈپ قويۇلماستىن داۋاملاشتى. . .

بىراق مىلادى 1826 ـ يىلى ئەتىيازغا كەلگەندە، جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇ ئىستىبداتىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك قوزغىلىڭى يەنە پارتلىدى!

قەشقەردە مانجۇلارغا قارشى غەليان كۆتۈرۈلگەنلىك خەۋىرى قوقانغا يېتىپ كەلگەندە، قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئاخىرقىلىرىدىن بىرى بولغان جاھانگىر خوجا ئىسىملىك بىر كىشى دەرھال پەرغانىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئالتىشەھەرلىك مۇساپىرلار ۋە قوقان تۆرلىرى، ئۆز بېشىمچى ئۆزبېكلەر، پاراكەندە قىپچاقلار، بورۇت قىرغىزلىرى ۋە قارا تېكىن تاجىكلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان بىر قوشۇننى باشلاپ مۇلكىي قەشقەرىيىگە باستۇرۇپ كىردى ۋە بۇ يەردە نۇرغۇن قان تۆكۈلۈشلەرگە، نۇرغۇن پاراكەندىچىلىكلەرگە سەۋەبچى بولدى. شۇڭا، بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭمۇ تارىخچىلار تەرىپىدىن «جاھانگىر خوجا توپىلىڭى» دەپ ئاتالدى. . .

*　　　*　　　*

هۆرمەتلىك كىتابخان، مىلادى 1826 ـ يىلىدىن 1828 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا قەشقەر مۇزاپىتىدە يۈز بەرگەن بۇ «جاھانگىر خوجا توپىلىڭى» نىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەغلۇپ بولۇشى، جاھانگىر خوجىنىڭ مانجۇلار ئاستانىسى — بېيجىڭدا ئۆلتۈرۈلۈشى قاتارلىق بىر قاتار ۋەقەلەرنىڭ ئۇجۇر ـ بۇجۇرىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، گەپنى يەنىلا بۇنىڭدىن 60 يىل ئىلگىرى يەنى، مىلادى 1765 ـ يىلى ئەتىيازدا ئۇچتۇرپاندا پارتلىغان «ئۇچتۇرپان يېغىلىقى» نىڭ يولباشچىلىرىدىن بىرى بولغان رەھمەتۇللا بەگنىڭ ئاتىسى ئېلىخان قەمبەر بەگدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ. . .

*　　　*　　　*

مىلادى 1765 ـ يىلى قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى.

ئۇچتۇرپاندا كۈن مۆلجەر تاغنىڭ كەينىگە ئۆتكەندىن كېيىن كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچىلا قاراڭغۇ چۈشۈپ كېتىدۇ. كەچ قالغان چار بازارچىلار چوڭ ـ چوڭ قەدەم تاشلاپ ئالدىراپ ئۆيلىرىگە قايتىشىۋاتقاندا، چاھارسۇدىكى يايمىچىلارنىڭ ھەممىسى شامدانلىرىدىكى شاملىرىنى يورۇتۇپ بولۇشاتتى.

ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچېڭنىڭ ئۆزىنىڭ ئارقا ھويلىسىدىكى خىلۋەت بىر ئۆيىنىڭ ئىچىدە ئېلىخان قەمبەر بېگىمنى سوراق قىلماقتا ئىدى.

سوراق مەخپىي بولۇۋاتقانىدى. ئۆينىڭ تۆر تەرىپىگە قويۇلغان قارا شىرەنىڭ كەينىدە ئامبال سۇچېڭ، ھاكىمبەگ ئابدۇللا ۋە پۈتۈكچى، يەكەن ھاكىمبېگى ئوداي خوجىنىڭ ئوغلى ئوسمان قاتارلىقلار ئولتۇرغانىدى. ئىشىكنىڭ تۈۋىگە قويۇلغان

كۇرستا ئېلىخان قەمبەر بېگىم ئولتۇراتتى. ئىشىكنىڭ تېشىدا ئىككى قاراۋۇل، دېرىزىنىڭ يېنىدىمۇ ئىككى قاراۋۇل قويۇلغانىدى. ئېگىز سېپىل بويلاپ يەنە بىرنەچچە قاراۋۇل قويۇلغانىدى. قاراڭغۇ ھويلىنىڭ ئىچىدە بىر تۇرلۇك مەشئۇملۇق ھۆكۈم سۇرەتتى.

— كېچە... بۇگۈن كېچە نېمە دېگەن جىمجىت ـ ھە! — دېدى خان ئامبال سۇچىڭ كۆرەڭلەپ تۇرۇپ، — قەمبەر بەگ، سەن ئاخىر قولغا چۈشتۈڭ. بۇ كۆك تەڭرىسىنىڭ ئىرادىسى بويىچە بولۇۋاتقان ئىش، بىلەمسەن؟ ئەمدى سەن ماڭا جاۋاب بەر. ئاسىي بۇرھانىدىنىڭ سامساق خوجا دېگەن ئوغلىنى نەگە يوشۇردۇڭلار؟ سېنىڭ قارا گۇرۇھىڭدا يەنە كىملەر بار؟ ھەممىنى تولۇق تاپشۇر!

— كىم ئۇ سامساق خوجا دېگەن؟ ئىككى پۇتى گۆرگە ساڭگىلىغان مېنىڭدەك بىر قېرى ئادەم قانداق قىلىپ قارا گۇرۇھ ئۇيۇشتۇرسۇن؟! مەن ھېچنېمىنى چۈشەنمىدىم، سۇ دارېن!

— مەن سېنى بىلمەمدىمەن؟ ھى... ھى! — دەپ سوغۇق كۇلدى خان ئامبال سۇچىڭ، — مەن سېنى ۋە سېنىڭ قارا گۇرۇھىڭنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتىنى ئۇزاقتىن بۇيان كۆزىتىپ كەلمەكتىمەن!

— سەن نېمىدېگەن ئەقىللىق، — دەپ ئۇنى مەسخىرە قىلدى ئېلىخان قەمبەر بېگىم، — ھەممىنى بىلگەن بولساڭ، يەنە نېمىشقا مېنىڭدىن سورايسەن؟

— سەن ئىككى يۇزلىمە بەگ ئىكەنسەن!

ئېلىخان قەمبەر بېگىم چايان چاققاندەك ئەندىكىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى:

— مەن قانداق ئىككى يۇزلىمە ئىكەنمەن؟! — دېدى ئۇ.

— سەنلەرنى جۇڭغارلارنىڭ زۇلمىدىن ئازاد قىلغان كىم؟

بىز ئەمەسمۇ؟ سەنلەرگە يەر ـ سۇ، ئورۇن ـ مەرتىۋە بەرگەن كىم؟ بىز ئەمەسمۇ؟ بەگ جانابلىرى، ساڭا مائاش ـ كۆلياڭ بېرىۋاتقان كىم؟ يەنىلا بىز ئەمەسمۇ؟

ئېلىخان قەمبەر بېگىم غەزىپى كەلگىنىدىن خۇددى ئۆزىنى بىــرى كاچاتلاۋاتقاندەك، يۈزىگە تۈكۈرۈۋاتقاندەك. . . خۇددى بىرى ئۇنى تېگى يوق ھاڭغا ئىتتىرىۋاتقاندەك تاتىرىپ كەتتىيۇ، ئەمما زۇۋان سۈرمىدى.

— شــۇڭا، ئــېلــخان بەگ، — دېدى ئــابدۇللا بەگ ئــۇنىڭغا دوق قىلىپ، — بۇ ئويۇنلىرىڭنى ئۆز ۋاقتىدا يىغىشتۇرۇۋالساڭ ياخشى بولارمىكــىن؟! خاقانــى چيــن سەلتەنىتىنى داۋاملىق ئالدىشىڭغا يۈرىكىم يەنە تاقەت قىلىپ تۇرالمايدۇ! ئەمدى بۇ مۆكۈ ـ مۆكۈلەڭگە خاتىمە بېرىش كېرەك. تا مۇشۇ كەمگىچىلىك خاقانى چين سەلتەنىتىنى ھېچكىممۇ ئۇتۇپ باققان ئەمەس. شاھماتتا ئۇتۇشنى ئويلىساڭ، ئاتنى ياخشــى ئوينىشىڭ كېرەك. خاقانى چىننىڭ ئارغامچىسى ئۇزۇن. خاقانى چىن ئارغامچىسىنى ئۇزۇن قويۇپ بەرسە، سەن تېخى ھېچنېمىنى بىلمەيدۇ، دەپ ئويلاپ قاپسەن — دە!

— ھەي غالچا، ئەۋرەز پاقىسى، كۆزى يوق گەندە قۇرتى، ئۇققان بولساڭ، قېنى سەن ئېيتىپ باقمامسەن، مەن زادى نېمە گۇناھ قىلىپتىمەن؟! — دېدى ئېلىخان قەمبەر بېگىم ئۇنىڭ سۆزىگە رەددىيە بېرىپ.

— چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى[①] 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، ئاسىي بۇرھانىدىن بەدەخشانغا قاچقاندا، — دېدى سۇچىڭ دانە ـ دانە سۆزلەپ تۇرۇپ، — ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى سامساق خوجىنى بەشكېرەمنىڭ مىراپبېگىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ يوشۇرۇپ قويغان كىم؟ بۇ سەن ئەمەسمۇ؟ چەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى[②] يازدا، توختى

① مىلادى 1760 ـ يىلى.
② مىلادى 1761 ـ يىلى.

سوپى دېگەننى ئەۋەتىپ، بەش ياشلىق سامساق خوجىنى قۇندۇزدىكى تۆمۈر شاھنىڭ پاناھىغا يەتكۈزۈپ بەرگەن كىم؟ بۇ سەن ئەمەسمۇ؟
— بۇنىڭغا كىم دەلىل - ئىسپات بولالايدۇ؟
— ئالدىرىما، — دېدى سوپىنىڭ ئۇنىڭغا بىر ئالىيىپ قارىۋەتكەندىن كېيىن ئاندىن تالاغا قاراپ ۋارقىرىدى، — ھوي، قايسىڭ بار؟
بۇ چاغدا تالادىن بىر قارا چىرىك «لەببەي!» دەپ كىردى.
سوپىنىڭ ئۇنىڭغا:
— ھېلىقى تالىپ خوجا دېگەن گەدەنكەش چەنتۇنى ئېلىپ كىرىڭلار! — دەپ بۇيرۇق قىلدى ۋە ئېلىخان قەمبەر بېگىمگە مەنسىتمەسلىك نەزەرى بىلەن قاراپ قويدى.
ھېلىقى قارا چىرىك چىقىپ كېتىپ، ھايالشىماستىنلا چەمبەرچاس باغلانغان بىرەيلەننى ئالدىغا سېلىپ ئېلىپ كىردى. ئۇنىڭ بەدىنىنىڭ بىرمۇ ساق يېرى قالمىغانىدى. قارىغاندا ئۇ قاتتىق قىيىن - قىستاققا ئېلىنغاندەك قىلاتتى.
— تالىپ خوجا، — دېدى سوپىنىڭ ئۇنىڭغا، — باياتىن دېگەنلىرىڭنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلاپ باققىنچۇ؟ قېنى، بۇنىڭغا ئېلىخان لوبەگ نېمە دەيدىكىن؟
— خوپ تەقسىر، — دېدى تالىپ خوجا قورقۇمسىراپ، ئاندىن قىرائەت قىلغان تەرىزدە سۆزلەشكە باشلىدى:
— بۇرھانىدىن خوجامنىڭ سامساق خوجام دەيدىغان بىر خوجىزادىسىنى، — دېدى ئۇ، — بەشكىرەمنىڭ مىرابېگى ئېلياس بېگىمنىڭ ئاغىچىسى ئېمىتىپ چوڭ قىلغان. بۇرھانىدىن خوجاملار قاچقاندىن كېيىن مەزكۇر ئېلياس بېگىممۇ سامساق خوجامنى ئېلىپ بەدەخشانغا قېچىپ بېرىۋالغانىدى. بۇرھانىدىن خوجام قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن ئېلياس بېگىم ئۇنىڭ مېيىتىنى ۋە سامساق خوجامنى ئېلىپ ئافغانىستاندىكى قۇندۇز دېگەن يەرگە

قاچقان ئىكەن. . . [①]

— بولدى، ئۇنى ئېلىپ چىقىپ كېتىڭلار! — دەپ ئەمىر قىلدى خان ئامبال سۇچىلىڭ. قارا چېرىك تالىپ خوجىنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

ئەمدى تولۇن ئاي ئاستا ـ ئاستا رۇجەكتىن كۆرۈنۈشكە باشلىدى. تولۇن ئاي ئاسماندا ئۆزىنىڭ كونا يولى بىلەن مېڭىپ، يەر يۈزىگە ئۆزىنىڭ كۈمۈش نۇرلىرىنى تەكشى سەپمەكتە ئىدى.

بۇ چاغدا سۇچىلىڭ:

— ئەمدى يەنە نېمە دەيسەن؟ — دېگىنىچە ئورنىدىن تۇردى ۋە ئېلىخان قەمبەر بېگىمنىڭ ئالدىغا تۆت ـ بەش قەدەم ئارىلىق قالغۇچە دىۋەيلەپ كەلدى.

— يامان ئىكەنسەن، بولدىمۇ؟ بىراق، سەن مېنىڭ ئاغزىمدىن گەپ ئالىمەن دەپ خام خىيال قىلما! مەن ئۆلۈشكە رازىمەنكى، خەلقىمگە ھەرگىز ساتقىنلىق قىلمايمەن، ھەرگىز! — دېدى ئېلىخان قەمبەر بېگىممۇ ئورنىدىن تۇرۇپ.

— قەشقەرنىڭ شاغبېگى ئابدۇرېھىم، يېڭىسارنىڭ ھاكىمبېگى ئابدۇللا ۋە سودۇرۇللا، سابىر خوجا، تۇغلۇق دوست خوجا قاتارلىق ھاكىمبەگلەر جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى تەرەپ ـ تەرەپكە يىلتىز تارتىپ كەلگەن قارا گورۇھنىڭ ئاساسلىق ئادەملىرىدۇر. ھالبۇكى، سەن ئېلىخان قەمبەر بەگ بۇ قارا گورۇھنىڭ كاتتىۋېشى! قانداق، توغرا ئېيتتىممۇ؟ — دېدى خان ئامبال سۇچىلىڭ ئۇنىڭ كۆزىگە مىختەك قادىلىپ تۇرۇپ. مۇشۇ تاپتا، سۇچىڭنىڭ ياۋۇزلۇق چىقىپ تۇرغان كۆزلىرىدە غەلىبە شادلىقى جىلۋە قىلىۋاتاتتى.

— ئى خۇدا، كۆردۈڭمۇ ئەتراپىمدا يۈرگەن قىسمەت بالاسىنى؟! — دەپ خىتاب قىلدى ئېلىخان قەمبەر بېگىم ئىككى

---

① «جوڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 12 ـ جىلد، 4 ـ، 5 ـ بەتلەر.

قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، — مەن خوجاملارنىڭ ئادالەت تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، خەلقىمنى لەنەت يۇتقۇر مەنچىڭلارنىڭ زۇلمىدىن ئازاد قىلىشقا بەل باغلىغانىدىم. بىراق، مېنىڭ قەيسەر ئىرادەمنى بۇ قورقۇنچلۇق تەقدىرگە تاقابىل تۇرالمىدى. سىنىڭ ئىرادەڭ بىلەن كۆز ئالدىمدىكى ھەممە نەرسە گۇمران بولدى. مەن نەچچە يىلدىن بېرى تەييارلاپ ئاران ۋۇجۇدقا چىقارماقچى بولغان بۇ ئۇلۇغ ئىش ئاخىر سىنىڭ ئىرادەڭ بويىچە ۋەيران بولدى. سەن بىزنىڭ بۇ يولدا كۆرسەتكەن بارلىق تىرىشچانلىقلىرىمىزنى پۈتۈنلەي ئەھمىيەتسىز قىلدىڭ. بىراق، مەن ھەرگىزمۇ تىز پۈكمەيمەن! ھەرگىزمۇ پۇشايمان قىلمايمەن. چۈنكى، ئاخىرقى جەڭگە باتۇر ئوغلانىم رەھمىتۇللا بەگ بىلەن ئەسمىتۇللا بەگنى ئاتاپ قويغانمەن!

— مەقسىتىڭگە ھەرگىز يېتەلمەيسەن! ھەي قېرى، — دېدى سوچېڭ زەھەرخەندىلىك بىلەن، — «ئىتنىڭ ئىگىسى بولسا، تۈلكىنىڭ خۇداسى بار» دېگەندەك، سىنىڭ بۇ «باتۇر» ئوغلۇڭ قولىدا ئۆزىنىڭ مەن يېزىپ بەرگەن ئۆلۈم خېتىنى تۇتۇپ، بوغدا خانغا جان تەسەددۇق قىلغىلى كەتتى! ئۇ جىگدىلەرنى ئېلىپ بېيجىڭغا بېرىش بىلەن تەڭلا، خان ئۇنى چېپىشقا بۇيرۇيدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىخىنىنى ئىتلار غاجايدۇ! سەنلەرنىڭ ھىيلە ـ مىكىرلىرىڭ پۈتۈنلەي بەربات بولدى، بىلەمسەن؟ پۈتۈنلەي...

غەزەپتىن ئېلىخان قەمبەر بېگىمنىڭ پۈتۈن بەدىنى غالىلداپ تىترەپ كەتتى. ئۇنىڭ كۆزى غەزەپتىن قىسىلىپ، زامانىنىڭ سان ـ ساناقسىز دەرد ـ ئەلەملىرىنى كۆرگەن يۈزلىرى پۈرلىشىپ، قۇيقا چېچى تىك تۇرۇپ، ئاغزىدىن كۆپۈك قايناپ، سەۋر قاچىسى تاشتى — دە، يېنىدىن خەنجىرىنى چىقىرىپلا ئۆزىدىن تۆت ـ بەش قەدەم يىراقتا تۇرغان خان ئامبالغا شىردەك ھۆركىرەپ ئېتىلدى.

سۇچىلىڭ دەرھال كەينىگە داجىغىنىچە بىرىپ قولىنى ئۆزىتىپلا شىرەنىڭ بۇرجىكىنى تۇتتى ـ دە، يۇقىرى كۆتۈردى ۋە:

— ھا. . . ھا! — دەپ ئەسەبىيلەرچە قاقاقلاپ كۈلدى. بۇ چاغدا، ئىلىخان قەمبەر بىگىمنىڭ پۇتى ئاستىدىكى يوغان ئىككى خىش تۆۋەنگە چۈشۈپ كەتتى. ئۇ سۇچىكنىڭ يىرتقۇچلاردەك ياۋۇز چىرايىنى، زەھەردەك سوغۇق شولا چىقىرىپ تۇرغان قىيسىق كۆزلىرىنىلا كۆرۈشكە ئۈلگۈرەلىدى. رەقىبىنىڭ يۈرىكىنى كۆزلەپ ئېتىلىپ كەلگەن ئىلىخان قەمبەر بىگىم قولىدىكى خەنجىرىنى ئۆزىدىن بىر قەدەملا يىراقتا تۇرغان خان ئامبال سۇچىڭغا سالغىچە، ئىككى پۇتى قاراڭغۇ زىنداننىڭ ئاغزىدا مۇئەللەق تۇرۇپ قالغاندەك بولدى — دە، ئۇنىڭ قاقاقلاپ كۈلگەن كۈلكىسى ئىچىدە ئېغىر گەۋدىسى بىلەن زىنداننىڭ تېگىگە چۈشۈپ كەتتى. . .

*　　　*　　　*

مىلادى 1760 ـ يىلى 6 ـ ئايدا يەكەن شەھىرى مانجۇلار تەرىپىدىن پەتھى قىلىنغاندىن كېيىن بەدەخشانغا قېچىپ بېرىۋالغان خوجا جاھان بىلەن بۇرھانىدىن خوجا بەدەخشان ئەمىرى مۇزەپپەر سۇلتانشاھ تەرىپىدىن قەتلى قىلىندى ۋە بۇ ئىككىسىنىڭ كاللىسىنى خاقانى چىن ئەلچىلىرىگە تەقدىم قىلدى[1]. خاقانى چىن ھۆكۈمىتى ئۇنىڭدىن خوجا جاھان بىلەن خوجا بۇرھانىدىنىنىڭ جەسىتىنىمۇ قايتۇرۇپ بېرىشنى كۆپ قېتىم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ ئەمما كەينىگە سۈرەپ، مىلادى 1763 ـ يىلى ئاندىن بۇرھانىدىن خوجىنىڭ جەسىتىنى قايتۇرۇپ

① بۇتەپىسلاتلار ئۇچۇن مۇشۇ كىتابتىكى «بەدەخشان تۇتقۇنلىرى» دېگەن بابقا قارالسۇن.

بەردى[1] .

گەرچە بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا خوجا جاھاننىڭ ئوغلى بار ئىكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن بولسىمۇ، «ئەمما چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» خوجا جاھاننىڭ ئوغلى ھەققىدە ھېچقانداق ماتېرىيال يېزىپ قالدۇرۇلمىغان. بىراق، بۇرھانىددىن خوجىنىڭ تۆت ئوغلى بار ئىكەنلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بېرىلگەن[2] .

بۇرھانىددىن خوجا بەدەخشانغا قاچقاندا ئۆزىنىڭ ھاشىم خوجا، ئابدۇخالىق خوجا ۋە باۋۇدۇن خوجا قاتارلىق ئۈچ ئوغلىنى ئېلىپ قاچقان. ئۇنىڭ سامساق خوجا دېگەن ئوغلى بۇ چاغدا ئاران ئۈچ - تۆت ياشتا بولغانلىقتىن، ئۇنى بەشكېرەمنىڭ مىراپبېگى ئىلياس بەگنىڭ ئۆيىدە قالدۇرۇپ قويۇشقا مەجبۇر بولغانىدى. كېيىن مەزكۇر ئىلياس بەگمۇ سامساق خوجىنى ئېلىپ بەدەخشانغا قېچىشقا مەجبۇر بولدى. . .

سامساق خوجا تاكى مىلادى 1780 - يىلى پەرغانىگە قېچىپ كەلگەنگە قەدەر، ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى قۇندۇز ۋىلايىتىدە يوشۇرۇنۇپ يۈردى. بۇ مەزگىلدە ئۇ قەشقەردىكى مۇرشىد - مۇخلىسلىرى بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولدى. قەشقەر خەلقى بۇ چاغدا گەرچە خاقانى چىن سەلتەنىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشاۋاتقان بولسىمۇ ئەمما خوجىلارغا بولغان سوقۇر ئېتىقادىنىڭ تەسىرىدە، قەشقەر خەلقىنىڭ سامساق خوجا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تېخىمۇ چىڭىيىپ باردى. ئۇلار سامساق خوجىنىڭ قايتىپ كېلىشىگە قانچىكى تەقەززا بولغان بولسا، ئىسلام تۇغىنى

---

① بۇ ھەقتە: «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەپسىراتى»، 46 - جىلد، 1 - بەتكە قاراڭ. ئۇنىڭدا: «بۇ ئىش چەنلۇڭنىڭ 28 - يىلى بولغان» دېيىلگەن؛ يەنە «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 21 - جىلد، 1 - 3 - بەتلەرگە قاراڭ.

② بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 11 - جىلد، 28 - ، 29 - بەتلەرگە ۋە «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 637 - جىلد، 20 - 21 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىكى شۇخېدېنىڭ مەلۇماتىغا قاراڭ.

كۆتۈرۈۋالغان ساماساق خوجىمۇ قەشقەردە خوجىلارنىڭ روھانىي ھاكىمىيىتىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشىنى شۇنچىكى خالايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يات ئەلدە مۇساپىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان ساماساق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى قەشقەردىكى مۇرشىد ـ مۇخلىسلىرىنىڭ ئىئانىلىرىگە تايىنىپ ياشاۋاتقانىدى. ئەلھال، خاقانى چىن سەلتەنىتىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئاخىرقى ھېسابتا مۇستەھكەم قارار تېپىشى ئارقىسىدا ئورنىتىلغان نىسپىي مۇقىم بولغان ۋەزىيەت ساماساق خوجا كۈچلىرىنىڭ قەشقەرنى تارتىۋېلىش مەقسىتىنى خام خىيالغا ئايلاندۇرۇپ قويىدى. بىراق، ساماساق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەرىكەتلىرى كېيىنكى بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى سان ـ ساناقسىز پاراكەندىچىلىكلەرنىڭ مۇھىم مەنبەلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. . .

* * *

مىلادى 1784 ـ يىلى قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى. يېڭىسارنىڭ ھاكىمبېگى ئالىمبەگ پەرماننى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ھايالشىماستىنلا ئۇچتۇرپانغا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇ ئۈچ قونۇپ تۆتىنچى كۈنى، يەنى قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى خاقانى چىننىڭ جەنۇبتىكى مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى جۇڭقۇرغۇچى باش خان ئامبىلى مىڭلياڭنىڭ ياموللىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ قەشقەر ھاكىمبېگى ئوسمانبەگ، بۇرۇت ئامبىلى ھاكىم ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئۆمەر بېيي قاتارلىقلارنىڭمۇ مۇشۇ يەردە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يۈرىكى بىرنېمىنى تۇيغاندەك بولدىيۇ ئەمما قىلچىمۇ چاندۇرمىغان بولۇپ، ئۇلار بىلەن قىزغىن سالاملاشتى ۋە مىڭلياڭ دارىنىنىڭ ئۆزىنى قوبۇل قىلىشىنى كۈتۈپ رەللە بولۇپ يۈردى.

شۇ كۈنى كەچتە، خان ئامبال ئۇنى داتاڭدا قوبۇل قىلدى. داتاڭنىڭ ئىچى تولىمۇ سۈرلۈك بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە كىرگەنلىكى ھەر قانداق ئادەمنىڭ تېنى شۈركىنەتتى. تۆردىكى شىرەنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرغان خان ئامبال مىڭلىياڭ ئۇنىڭ بىلەن سوغۇقلا كۆرۈشۈپ قويدى ـ دە، سول تەرەپتىكى كۇرسىنى ئىملاپ، ئولتۇر، دەپ تەكەللۇپ قىلغان بولدى.

— ئالىمبەگ، سىنىڭ ئەرز خېتىڭنى مەن كۆردۈم، — دېدى خان ئامبال مىڭلىياڭ تۈيۈقسىزلا، — سەن خەتتە ئادەمنىڭ كۆڭلىنى پاراكەندە قىلىدىغان ئىشلارنى مەلۇم قىلىپسەن. خېتىڭدە توختى سوپى دېيىلگەن ھېلىقى قوقانلىق ئادەم سىنىڭ يامۇلىڭغا بارمىغاندۇ؟

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئالىمبەگنىڭ بېشىدىن تۈتۈن چىقىپ كەتتى، ھودۇققانلىقى چىرايىدىن بىلىندى. بىراق، چاندۇرماستىن:

— ئامبال دارىن، توختى سوپى دېگەن قوقانلىق مېنىڭ يامۇلۇمغا نېمە ۋەجىدىن بارماقچى ئىكەن؟ — دەپ ياندۇرۇپ سورىدى.

— بۇنى سەن بىلەرسەن! بولمىسا، نېمىشقا ئۇسمانبەگ ئۈستىدىن ئەرز يازىسەن؟ تېخى مېنى ئىشەنمەي قالمىسۇن دەپ، سىنىڭ بىلەن بىللە باشقا ئۈچ نەپەر ھاكىمبەگمۇ بۇ ئەرزگە ئۆز ئىسىملىرىنى يېزىپتۇ![1] ھەر قايسىڭنىڭ سامساق خوجىغا باغلانغانلىقىڭنى كىم بىلمەيدۇ؟[2] سەنلەرنىڭ ئەرز خېتىڭدە دېيىلگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىڭدىن سادىر بولغان. بۇ

① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 1203 ـ جىلد، 21 ـ بەت. چەنلۇڭنىڭ 49 ـ يىلى كەبىسە 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈندىكى يارلىق. بۇ يارلىقتا ئىسمى ئاتالغانلارنىڭ ھەممىسى ئوسمانبەگنى قارىلاپ ئەرز يازغانلار ئىدى.

② «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 1203 ـ جىلد، 2 ـ، 3 ـ بەتلەر. چەنلۇڭنىڭ 49 ـ يىلى كەبىسە 3 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈندىكى يارلىق.

ئەيىبلەر بەكمۇ چوڭ ئىكەن. قارىغاندا، ئۇنى ھەرگىزمۇ رەت قىلالمايدىغان ئوخشايسەن!
ئالىم بەگ ئۆزىنى ئاقلىماقچى بولدى:
— بۇ گەپنىڭ ھەممىسى يالغان! ئامبال دارىن، سوراقنىڭ داۋامىنى ئەتىگە قالدۇرساق، ئەتىكى سوراقتا مىنى ئوسمان بەگ بىلەن بەتلەشتۈرگەيسىز. شۇ چاغدا ئىش «ئۆردىكى ئۆردەك، غىيزى غاز» بولۇپ ئېنىق ئايرىلۇر!
خان ئامبال مىڭلياڭمۇ رازى بولدى:
— مەيلى، سوراقنى قاچان قىلساقمۇ بولۇۋېرىدۇ. بىراق، ھاكىمبەگ، سەن ئەتىگىچە مۇشۇ يامۇلدىن ھېچ يەرگە چىقساڭ بولمايدۇ! — دېدى ـ دە، بەشاڭغا ئۇنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ، پىيىدىكى قورال ـ يارىغىنى تارتىۋېلىشنى، قىچىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن دائىم پايلاپ تۇرۇشنى ئېيتتى.
ئالىم بەگ پۇشايمان ۋە ئىزتىراپ ئىچىدە ئورنىدىن تۇردى لېكىن «بولغۇلۇق بولدى، بېشىمغا كەلگىنىنى كۆرەرمەن!» دېگەندەك قىلىپ، خان ئامبال مىڭلياڭغا يەۋەتكۈدەك بىر قارىۋەتتى ـ دە، داتاڭدىن چىقىپ كەتتى.
باش خان ئامبال مىڭلياڭ قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى باۋچىڭ بىلەن بىللە سۆھبەتلىشىۋېتىپ ئېغىر بىر خورسىندى ۋە ئۇنىڭغا قاراپ:
— بەتبەخت چەنتۇلار! خاقانى چىننىڭ تۇزىنى يەپ تۇرۇپ، يولىمىزغا ئورەك قازىدۇ! ئاسمان تەڭرىسى بىزگە ئۇلارنىڭ قولىدىن پايدىلىنىپ تۇرۇپ، ھىيلە ـ مىكىرلىرىنى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە ياندۇرۇشقا مەدەت بەردى. خوش، باۋ دارىن، سىزنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكرىڭىزنى ئاڭلاپ باققۇم بار، بۇ خۇسۇستىكى قارىشىڭىز قانداق؟ — دەپ سورىدى.
مەسلىھەتچى ئامبال باۋچىڭ جاۋاب بەردى:
— بۇ چەنتۇلارنىڭ بىرسىنىمۇ ياخشى دېگىلى بولمايدۇ.

ئۇلارنىڭ دىلى بۇزۇقلۇقى باش خان ئامبال دارىنغا بۇرۇندىنلا مەلۇم. دارىن، سىلى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىدىنمۇ، ئۇلارنىڭ ھىيلە ـ مىكىرلىرىدىنمۇ خېلىدىن بۇيان بىزار بولۇپ يۈرگەن ئىدىلەغۇ؟

باش خان ئامبال مىڭلىيالڭ گېپىنى داۋام قىلدى:

— شۇنداق، يېڭىسار ھاكىمبېگىنىڭ بۇ ئىشلىرى بىزگە سىر ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ قارا گۇرۇھى ئارىسىدىكى بىرەيلەن بىزگە ئالىمبەگ، بۇرۇت قىرغىزلىرىنىڭ ئامبىلى ھاكىم ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئۆمەر بېي قاتارلىقلارنىڭ ئۇزاقتىن بۇيان قوقاندىكى سىياسىي قاچاق سامساق خوجا بىلەن خەت ئالاقىسى بار ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭغا باغلانغانلىقىنى، ھەر يىلى بۇ يەردىن ئۇلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى ماددىي جەھەتتە قوللاش ئۈچۈن ئالتۇن ـ كۈمۈش ئەۋەتىپ بېرىۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلىپ تۇراتتى. ئەمما، بىز ئارغامچىنى ئۇزۇن قويۇپ بېرىپ، تېخىمۇ چوڭ بېلىقنىڭ تورغا چۈشۈشىنى كۈتۈپ، سەۋر قىلىپ تۇرغاندۇق. بىراق، بۇ قارا گۇرۇھنىڭ ئادەملىرىدىن بولغان ئالىم بەگ قاتارلىق كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ قوقان بىلەن خەت ـ ئالاقە قىلىشىۋاتقانلىقىنى سېزىپ قالغان قەشقەر ھاكىمبېگى ئوسمانبەگكە تۆھمەت قىلىپ، «سەن تاز دېگۈچە، مەن تاز دەۋالاي» دېگەندەك، ئۇنى «قوقاندىكى سامساق خوجا بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن! » دەپ بىزگە چاققانلىقى قىزىق! مەن بۇ مەسىلىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن بۇرۇت قىرغىزلىرىنىڭ بېگى ئۆمەر بېينىمۇ ۋە قوقاندىن ئەۋەتىلگەن ھېلىقى ئىككى جاسۇسنىمۇ بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇدۇم ھەمدە «كېيىنچە بىزگە ئەسقېتىپ قالارمىكىن» دېگەن مەقسەتتە، ئۆمەر بېينىڭ ئاكىسى، بۇرۇت قىرغىزلىرىنىڭ ئامبىلى ھاكىمغا ھازىرچە تەگمەسلىكنى قارار قىلدىم. ئەتىكى سوراقتا ئۇلارنىڭ ھەممە مەخپىي سىرلىرىنى ئېچىپ تاشلايمەن. ئەيىبكارلارنى بولسا ئۆز

جىنايىتىگە يارىشا جازالايمىز! . . .

ئەتىسى، جەنۇبتىكى مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى جوڭقۇرغۇچى باش خان ئامبال مىڭلياڭنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى يامۇلىدا سوراق بولدى. بۇ سوراقتا مۇسۇلمان بەگلىرىدىن يېڭىسارىنىڭ هاكىمبېگى ئالىمبەگ، بۇرۇت قىرغىزلىرىنىڭ ئامبىلى هاكىم بېي ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئۆمەر بېي، قەشقەرنىڭ هاكىمبېگى ئوسمان بەگ قاتارلىقلار ۋە شۇنىڭدەك خاقانى چىنىنىڭ مانجۇ ئامباللىرىدىن قەشقەر مەسلىهەتچى ئامبىلى باۋچىڭلار قاتناشتى. خان ئامبال مىڭلياڭنىڭ پەرمانى بويىچە، كالتەك يەپ، بەدىنىدە ساق ئېتى قالمىغان توختى سوپى ۋە موللا نەزەرلەرمۇ داتاڭغا كەلتۈرۈلۈپ، دۈمبىسى ئېچىلدى. خان ئامبال قەشقەر هاكىمبېگى ئوسمان بەگكە قاراپ:

— سەن بۇلارنى تونۇمسەن؟ — دەپ سورىدى. ئوسمان بەگ:

— هەئە، بۇلارنى تونۇيمەن! بۇ كىشى سوپى بولىدۇ، بۇنىسى موللادۇر. مەن بۇلارنى بۇرۇتلارنىڭ بېگى ئۆمەر بېينىڭ ئۆيىدە كۆرگەنمەن! — دەپ جاۋاب بەردى.

قەشقەر مەسلىهەتچى ئامبىلى باۋچىڭ سوئال بەردى:

— سىز توپىلاڭچى سامساق خوجا بىلەن خەت يېزىشقانمۇسىز؟

— يېزىشقان.

— نېمە مەزمۇندا يېزىشقان؟

— مەن سامساق خوجىنى زۇلمەتنى تەرك ئېتىپ، يورۇقلۇققا قايتىپ، هىدايەتكە تېۋىنىشكە دەۋەت قىلىپ خەت يازغانمەن.

— خەتنىڭ مەزمۇنى ئېسىڭىزدىمۇ؟ — دەپ سورىدى خان ئامبال مىڭلياڭ ئۇنىڭدىن.

— هەئە، ئېسىمدە، خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «... هەزرىتى سامساق خوجىغا مەندىن كۆپتىن — كۆپ سالامدىن سوڭرە، ئەلھال، مەنكى ئوسمان بەگ كاشغەردە مانجۇ خانغا ۋاكالىتەن يۇقىرى مەرتىۋە، ئۇستۇن ئەمەل تۇتۇپدۇرمەن. سىز هەزرىتى خوجا، سىمەرقەنددەك ياقا يۇرتتا قىيىنىدى - سوقۇندى بولۇپ، غېرىب - غۇرۋالىقتا ياشىغاندىن كۆرە، كاشغەرغە قايتىپ كەلگەيسىز. خۇدا خاھلىسا، سىزنى هەم ئاچ - يالىڭاچ قويماسمىز. ئۆز ئېلىڭىزدە خاتىرجەم ياشىغايسىز!...»①

— مانا، مەن دېمىدىممۇ؟ ئوسمان بەگنىڭ ئۆزى سامساق خوجىغا خەتنى ئۆزىنىڭ يازغانلىقىنى ئېيتىۋاتىدۇ. دېمەك، بۇ ئىشتا مەن ئەيىبلىك ئەمەس! — دېدى ئالىم بەگ.

خان ئامبال مىڭلىياڭ ئورنىدىن تۇردى:

— سەن، «خەتنى يازغان ئوسمان بەگ، مېنىڭ هېچبىر گۇناھىم يوق» دەيسەن. سامساق خوجا پەرغانىدىن ئەۋەتكەن ئەلچى توختى سوپى ئۆمەر بېيىنىڭ ئۆيىدە تۇرغانلىقىنى ئوسمان بەگ سېزىپ قالسا، سىلەر ئوسمان بەگكە «سامساق خوجا بىلەن ئاستىرتتىن تىل بىرىكتۈرگەن»② دەپ تۆھمەت قىلدىڭلار. ئەمەلىيەتتە توپىلاڭچى سامساق خوجىغا باغلانغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەنمۇ سىلەر! سامساق خوجىنىڭ قەشقەرنى تارتىۋېلىش مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا يېتەرلىك مال - دۇنيا توپلاپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانلارمۇ سىلەر! خوش، بۇنىڭغا يەنە نېمە دەيسىز؟!

— ئامبال دارېن، ماڭا ئۇۋال بولۇپ كەتتى، ماڭائۇۋال بولۇپ كەتتى!... — دەپ زارلىدى ئالىم بەگ، — ئوسمان

---

① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 1215 - جىلد، 9 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 49 - يىلى 9 - ئاينىڭ 4 - كۈندىكى يارلىقىغا قارالسۇن.

② «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 1203 - جىلد، 2 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 49 - يىلى كەبىسە 3 - ئاينىڭ 16 - كۈندىكى يارلىقىغا قارالسۇن.

بەگنىڭ ماڭا ئۆچى بار. ئۇ مېنى يوق قىلىش ئۈچۈن، سىز خان ئامبالغا چاققان!

— چەنتۇلار ئىتتەك بىر خەلق. شۇڭا، سەن خەقنىڭ ئالدىغا بىر پارچە نان تاشلاپ بېرىپ، بېشىغا ئۇرۇش كېرەك! بولمىسا، سەن خەق قۇرسىقىڭ تويۇشقاندىن كېيىن مۇشۇنداق نان بەرگەن ئىگەڭنى تالايسەن! — دېدى باش خان ئامبال مىڭلياڭ. ئاندىن بەشاڭغا قاراپ ئەمىر قىلدى:

— ئالىم بەگ، ئۆمەر بېي ۋە توختى سوپى، موللا نەزەر قاتارلىق بۇ تۆت ئىسيانچى چاھارسۇغا ئېلىپ چىقىلىپ سازايى قىلىنغاندىن كېيىن كاللىسى ئېلىنىپ، بېشى قوۋۇقتا ئېسىلسۇن! هايال قىلىنمىسۇن!

بەشاڭ:

— جە، پەرمانلىرىنى دەرهال بەجا كەلتۈرگەيمىز! — دېدى — دە، قارا چېرىكلەرگە بۇ تۆت كىشىنى ئېلىپ چىقىشنى بۇيرۇدى[1] . . .

* * *

مىلادى 1826 ـ يىلى (ئىت يىلى) 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى. بۈگۈن قوقان خانى مەمەدەلى خاننىڭ قوبۇلغا چىقىدىغان كۈنى ئىدى. كىشىلەر خاننىڭ شاھنىشىنىغا چىقىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىشقاندا ئەدەب ـ ئىكرام بىلەن ئورنىدىن تۇرۇشتى. بۇ چاغدا خابگاھنىڭ شاھنىشىنىغا ئۆتىدىغان ئىشىكىدىن هۆدەيچىنىڭ بېشى كۆرۈندى. ئۇ شاھ سۇپا ئۈستىگە چىقىپ، قولىدىكى ئالتۇن هاسىسىنى يەرگە توكۇلدىتىپ ئىككى

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 1211 ـ جىلد، 33 ـ، 34 ـ بەتلەرگە ۋە چەنلۇڭنىڭ 49 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدىكى قارا دىۋان بىلەن ۋاسساللار مەھكىمىسىدىن خانغا يوللانغان مەكتۇپقا قارالسۇن.

قېتىم ئۇرۇپ قويدى — دە:
— خان شاھىنشىنغا قەدەم تەشرىپ قىلدىلەر! — دەپ سوزۇپ جاكارلىدى. ئارقىدىنلا قوقان خانى مەمەدەلــى خان مۇلازىملىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا شاھىنشىن ئىچىگە كىــرىپ كەلدى. بۇ چاغدا شاھ سۇپىنىڭ چېتىدىكى تۆۋرۈكنىڭ كەينىدە تەييار تۇرۇشقان ئوردا ئوركېستىرى «سەربازچە» كۈيگە چېلىشقا باشلىدى. خان ھەيۋەتلىك مۇزىكا ساداسى ئىچىدە باسقۇچتىن شاھ سۇپىنىڭ ئۈستىگە كۆتۈرۈلۈپ چىقتى — دە، كەينىگە ئۆرۈلۈپ تۆۋەندە باشلىرىنى ئېگىپ ئۆرە تۇرۇشقان دۆلەت ئەركانلىرىغا بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن قارا ياغاچ ياغىچىدىن ياسالغان، ئۈستىگە ئالتۇن ھەل بېرىلگەن تەخت ئۈستىدە ئولتۇردى. ئۇنىڭ بېشىدا چاقناپ تۇرغان گۆھەردىن كۆز قويۇلغان شاھانە تاج بار ئىدى. كىشىلەرنىڭ كۆزى ئۇنىڭغا تىكىلدى. ئۇ ساقال ـ بۇرۇتلىرىغا خېنە يېقىلغان، ئوتتۇرا بويلۇق، سېمىزلىكىــدىن قورساق سالغان، تەمبەل بىر كىشى ئىــدى. ئۇ تەخت ئۈستىــگە جايلىشىۋالغاندىن كېيىن ھۆدەيچىگە قاراپ بىلىنەر ـ بىلىنمەس ئىشارەت قىلىپ قويدى. خاننىڭ مەقسىتىنــــى چۈشەنگەن ھۆدەيچى: «پۇشتىپاناھ ھەزرەتلىرى ئەركانلىرىغا جايى راھەت ۋە پاراغەت ئاتا قىلدىلەر!» دەپ ئېلان قىلدى. باياتىن خاننىڭ ئىجازىتىنى كۈتۈپ ئۆرە تۇرۇشقان كىشىلەر گۇررىدە قىلىپ، شاھىنشىننىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدىكى نىم سۇپا ئۈستىــگە سېلىنغان بىساتلار ئۈستىدە ئولتۇرۇشتى. «سەربازچە» كۈيىنى ئورۇنداۋاتقان ئوردا ئوركېستىرى ئاستا ـ ئاستا جىمىدى. ئۇ يەردىن، بۇ يەردىن يېنىك يۆتەلگەن، مىدىرلــغان ئاۋازلار ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

بۇ چاغدا مەمەدەلى خاننىڭ كۆزى ئوڭ تەرەپتىكى نىــم سۇپىنىڭ بىر چېتىدە تۇگۈلۈپ ئولتۇرغان بىرىگە چۈشتى. ئۇ ئوتتۇز ياش ئەتراپىدىكى، سوزۇنچاق يۈز، بۇغداي ئۆڭلۈك،

قاڭشىرىدا چېچەك ئىزى بار، ساقال ـ بۇرۇتلىرى ئەمدىلەتىن خەت تارتقان، كۆزلىرى قاپقارا، قاراشلىرى ئۆتكۈر، ئېگىز بوي، سالاپەتلىك بىر يىگىت بولۇپ[①]، ئۇستىدىكى كىيىمى ۋە چىرايىدىن ئۇنىڭ ئەنجانلىق ئەمەسلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇ ئۇچىسىغا قەشقەر چەكمىنىدە تىكىلگەن ئالدى ئوچۇق جىيەكلىك تون كىيىۋالغان، بېلىگە بىر تال قەدىمكى موغۇل شەمشىرىنى ئېسىۋالغانىدى.

مەمەدەلى خان يېنىدىكى ھۆدەيچىگە بىر ـ ئىككى ئېغىز پىچىرلىۋىدى، ھۆدەيچى بېشىنى لىڭشىتىپ قۇللۇق بىلدۈردى ۋە شاھ سۇپىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ھېلىقى يىگىتكە ئىشارەت قىلدى:

— پۇشتىپاناھ ھەزرەتلىرى قەشقەرلىك خوجىزادە جاھانگىر بىن سامساق خوجىنى ئالدىغا كېلىشكە پەرمان قىلدىلەر!

بۇ چاغدا جاھانگىر خوجا دېيىلگەن ھېلىقى يىگىت ئورنىدىن تۇردى ـ دە، شاھ سۇپىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ:

— مۇسۇلمانلارنىڭ پۇشتىپاناھى، ئەمىر ئىسلام مۇھەممەت ئەلى شاھىنشاھ جانابىي ئالىيلىرىغا تۈمەن مىڭ تەشەككۈرلەر بولسۇن، ئىككى ئالەم سەرۋەرىگە ھەمدۇ شۈكرانىكىم، مەندەك بىر مۇساپىرنىڭ ئەمرۇل ئىسلامنىڭ ئالەمدەك ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولۇشى بەسىي مۇشكۈل ئىدى. بىراق، ئاللاتائالا مەندەك پەقىر ۋە مۇساپىر ئاجىز بىر بەندىسىنى سىلىنىڭ مۇبارەك جامالىرىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر قىلىپتۇ. بۇ ئۇلۇغ مەرھەمەت، ئەلۋەتتە. لېكىن، مەن ئۇنىڭغا مۇناسىپ ئەمەسمەن! بۇنىڭدىن كېيىن سىلىنىڭ مۇبارەك ناملىرى بىلەن قەدەم باسقايمەن، مۇلكىي قەشقەرىيدىكى مانجۇ زالىملىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا قىينىلىپ جان تالىشىۋاتقان خەلقىمنىڭ يولىنى مۇنەۋۋەر

① «ئاسىيالارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 33 ـ جىلد، 22 ـ، 23 ـ بەتلەرگە ۋە داۋگۇاڭنىڭ 6 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى چاڭلىڭنىڭ مەلۇماتىغا قارالسۇن.

ئەيلەپ، ئۆلارنىڭ كۆڭلىنى شەۋكەت ۋە ھالاۋەتكە تولدۇرغايمەن!

مەمەدەلى خان جاھانگىر خوجىغا ئۆزىنىڭ ئالدىغا كېلىشكە ئىجازەت بەردى ۋە ئۇنىڭغا مېھرىبانلىق بىلەن تىكىلىپ قارىدى. بىراق، جاھانگىر خوجا قوقان خانىنىڭ چاقناپ تۇرغان قىيسىق كۆزىدىن بەتنىيەتلىك ئالامەتلىرىنى سەزگەندەك بولدى.

خان ئۇنىڭدىن ئاتىسى سامساق خوجىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىنكى ئەھۋالىنى تەپسىلىي سورىدى[1].

جاھانگىر خوجا خاننىڭ سوئاللىرىغا قىسقا ۋە سەمىمىي جاۋاب بەرگەندىن كېيىن:

— مەن ئىشىنىمەنكى، — دېدى ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، - يات ئاردا ۋەتىنىم مۇلكىي قەشقەرىيەدە بىر قېتىم قىرغىن بولغۇسى. مەن ئەنە شۇ چاغدا خەلقنى باشلاپ مەيدانغا بۆسۈپ كىرىپ، ئۆتكۈر قىلىچىم بىلەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئادالەت تۇغىنى قوغدايمەن. قولدىن كەتكەن بەختىمنى ۋە تەختىمنى لەنتى مەنچىڭلارنىڭ قولىدىن قايتۇرۇۋالىمەن! ئەمىر ئىسلامنىڭ مېنى قوللىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. يىراقتىكى مەن ئۈچۈن يات بولغان ئاشۇ ۋەتىنىمگە ئىسلام لەشكەرلىرىنى باشلاپ بېرىپ، ئەينى يىللاردا بۈيۈك پەدەرى بۇزرۇكۋار بوۋام، قۇيۇن ئەۋلىيا بۇرھانىدىن خوجىنىڭ مۇبارەك قەدەم ئىزلىرىنى كۆزۈمگە سۈرتۈشنى خالايمەن!

— خوجىزادە، سىزنىڭ بۇنداق ئىرادىگە كېلىشكىنىز نېمە سەۋەبتىن؟ بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى بىلمەيسىزمۇ؟ — دەپ سورىدى مەمەدەلى خان ۋە مۇلازىملىرىغا شەربەت كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى. ئۇ بىر تەرەپتىن جاھانگىر خوجىنى شەربەتكە تەكلىپ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ

① سامساق خوجا مىلادى 1820 - يىلى كۆزدە ئۆزىنىڭ قوقاندىكى ئۆيىدە ۋاپات بولغاندى. بۇ ھەقتە كروپاتكىن يازغان «قەشقەرىيە» دېگەن كىتابنىڭ 1983 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1984 - يىل 4 - ئاي 1 - باسمىسى 207 - بەتكە قارالسۇن.

جاۋابىنى دىققەت بىلەن ئاڭلايتتى.

— پۇشتىپاناھىمغا مەلۇم بولغايكى، تاغنىڭ بېشى قارسىز بولمىغىنىدەك، يىگىتنىڭ بېشىمۇ خەتەرسىز بولماس. بىزنىڭ قەشقەردىكى ئادەملىرىمىزنىڭ بەرگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، قەشقەر مۇسۇلمانلىرى گەرچە مانجۇ زالىملىرىنىڭ ياۋۇز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشاۋاتقان بولسىمۇ، يەنىلا بىز خوجىزادىلەرنىڭ قايتىپ كېلىشىگە ئىنتىزار بولۇشماقتا. ئۇلار لەنتى مەنچىڭلارنى ئەل - يۇرتىمىزدىن ھەيدەپ چىقىرىشقا بىر ئۆلۈش بولسىمۇ ھەسسە قوشۇش ئۈچۈن ئۇزاقتىن بۇيان مال - دۇنيالىرىنى ئىئانە قىلىشىپ كېلىشتى. . .

— بىز قوقان مەملىكىتىنىڭ پادىشاھى بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن ئۆزىمىزنىڭ خۇش پېئىل، ئىسلام ئەقىدىسىگە بولغان ۋاپادارلىقىمىز ۋە ئىززەت - ھۆرمىتىمىز بىلەن ئەتراپىمىكى ئەللەرگە ئۈلگە بولۇپ كېلىۋاتىمىز. ۋەھالەنكى، ھەدىستە: «كۈللى مۇسۇلمان ئىخۋەتۇن» دېيىلگەن شۇنداق ئىكەن، سىزنىڭ مۇساپىر بولۇشىڭىز بىزنىڭ ھۇزۇرىمىزغا كىرىشىڭىزگە ۋە شاپائىتىمىزگە نائىل بولۇشىڭىزغا قانداقمۇ توسالغۇ بولالىسۇن؟! گەرچە، خاقانى چىن ھۆكۈمىتى سىز خوجىلارنىڭ بۇ ئەلدە خاقانى چىن سەلتەنىتىگە قارشى يوشۇرۇن ئىش ئېلىپ بېرىشىڭلارنى تەقىپ قىلىشىمىز ھەققىدە، بەلكى سىزلەرنى تۇتۇپ ئۇلارغا تاپشۇرۇپ بېرىشىمىز ھەققىدە ئىنايەتنامە ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ھەتتا بۇنىڭ بەدىلىگە يىلىغا بىزگە 200 يامبۇ يەنى يىگىرمە مىڭ سەر تەڭگە ئولپان تۆلەشكە ماقۇل بولغان بولسىمۇ[1] ئەمما خوجىزادەم، شۇنىڭغا ئىشەنگەيسىزكى، سىزلەرگە غەمخورلۇق قىلىش — بىزكىم ئەمىر ئىسلامنىڭ مۇسۇلمانلىق بۇرچىمىز، دەپ تونۇيمىز! چۈنكى، سىزلەر

① بۇ ھەقتە كروپاتكىن يازغان «قەشقەرىيە» دېگەن كىتابىنىڭ 1983 - يىلىدىكى ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ 206 -، 207 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

زامانىنىڭ زۇلمىغا ئۇچرىغانسىزلەر، زامان ئۆزى شۇنداق، دائىم دانا، پازىللارنى ئۇرۇپ ـ سوقۇپ كەلگەن! بىراق، خوجىزادەم، ئېيتىپ بېقىڭچۇ، سىز بۇ ئۇلۇغ ئىشنى قانداق ۋۇجۇدقا چىقارماقچى بولۇۋاتىسىز؟

— بۇ ئۇلۇغ ئىشنى باشلاشتىن ئىلگىرى، بىز ئادالەتپاناھ ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرىنىڭ بىزگە ئىنايەتنامە بېرىشىگە موھتاجمىز، — دەپ ئىلتىجا قىلدى جاھانگىر خوجا ئورنىدىن تۇرۇپ.

— خوجىزادەم، سىز نېمىنى كۆزدە تۇتۇپ مۇنداق دەيسىز؟

— بىز قەشقەر مۇزاپىتىگە يېقىن بولغان نارىنغا بېرىپ، تاغلىق قىرغىز ـ قىپچاق قېرىنداشلىمىز ئارىسىدا سۇلۇك تەرغىباتى يۈرگۈزمەكچىمىز. جاي ـ جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، بارلىق قەشقەرلىك مۇساپىرلارنى مانجۇ زالىملىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى ئادالەت تۇغى ئاستىغا توپلىنىپ، ھەق يول ئارا پىدائىي بولۇشقا چاقىرىمىز، دېگەن ئويدىمىز!

— سىلەر قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ دىشۋارچىلىق ھەر قانداق ئىنسان تائىپىسىنىڭ بېشىغا كەلمىگەي! — دېدى مەمەدەلى خان ئورنىدىن سەل قوزغىلىپ قويغاندىن كېيىن، — بىز بىلگەن ئەھۋاللارنىڭ بىنورمالىلىقىدىن قەشقەرىيىنى بىراقلا ئىگىلىۋالىشقىلار مۇمكىن ئەمەستەك قىلىدۇ. خوجىزادەم، قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ بىتەلەيلىكىنىڭ، بەختسىزلىكىنىڭ مەنبەسى نېمە ئىكەنلىكىنى ئويلىدىڭىزمۇ؟

— بۇ ئىش توغرىلىق كۆپ ئويلىدىم. بىراق، مېنىڭ دېگەنلىرىم پۇشتىپاناھىمنىڭ مۇبارەك دىلىدا ئويلىغانلىرى بىلەن بىر يەردىن چىقماسمىكىن، دەپ ئەنسىرەيمەن!

— قېنى ئېيتىپ بېقىڭچۇ؟

— بىز خەقنىڭ بىتەلەيلىكىنىڭ مەنبەسى كۆپ تەرەپلەردىكى

ئامىللارغا باغلىقتەك قىلىدۇ.

— مەسىلەن؟. . .

— مەسىلەن ئالايلۇق، بىزدىكى مەزھەپ نىزاپەتچىلىكى ۋە يۇرتۋازلىقتەك تەپرىقاتچىلىق تۇپەيلىدىن، بۇ خەلقنى قايتىدىن بىرلەشتۇرۇشكە ھېچكىم قىزىقمايدىغان بولۇپ قالدى. قارايدىغان بولساق، پىر - ئەۋلىيا دەپ ھۆرمەتلەيدىغان ئاشۇ بوۋىلىرىمىز نەچچە يۈز يىلدىن بېرى ئاللا ئۆزىگە بۇيرۇمىغان دەھرىي ھاكىمىيەتنى بىر - بىرىدىن تالىشىپ، ھەمىشە ئاقتاغلىق، قارا تاغلىق بولۇشۇۋېلىپ، توختىماستىن جەڭگى - جېدەل قىلىشىپ كېلىشىپتۇ. ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەر قارا تاغلىقلارنى «قارا ئازما، قارا مۇسۇلمان» دەپ، ئۆز يۇرتلىرىدىن تەركىدۇنيا قىلسا، قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەر ئاقتاغلىقلارنى «نوقانچى ئاق داستارلار» دەپ ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى زادىلا ئېتىراپ قىلماپتۇ. مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ قەشقەر، خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، قاراشەھەر، تۇرپان ۋە قۇمۇل ئۆلكىلىرىدە ياشايدىغانلارنىڭ ھەممىسى ئەسلىدە بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەھلى ئىدى. گەرچە، ئۇلار ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكى ئۇيغۇرلار بولسۇن ۋە ياكى قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى ئۇيغۇرلار بولسۇن، بۇ ئىككى مەزھەپتىكىلەرنىڭ ئەسلى دىيانىتى بىر، پەيغەمبىرىمۇ بىر، ئىمان كەلتۇرىدىغان خۇداسىمۇ بىر ئىدى! پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ تەلىم بېرىپ ئۆگەتكىنىمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ بىرلىكى ئىدى. ۋەھالەنكى، بۇ پىر - ئىشانلارنىڭ ئاچ كۆزلۈكى، تەمەخورلۇقى تۇپەيلىدىن بۇ ئەلدە تەپرىقات، بۆلۈنۈش يۈز بەردى. ھەربىر خوجا بىر سۇلۇك، ھەربىر خوجا بىردىن سۇلۇكنىڭ پىرى بولۇشۇۋالغانلىقتىن، بۇنداق تەپرىقاتچىلىق چىغرىقنىڭ مۇرۇۋۋىتىدەك چىگىسا چىگىدىكى، ھەرگىزمۇ بوشىمىدى. ئاخىر مۇشۇنداق گۇناھى - كەبىرنىڭ كاساپىتىدە بىز ئۇيغۇر

ئەھلىلىرى ھەبەشىنىڭ چىچىدەك چىچىلىپ كەتتۇق. بىر ـ بىرىگە زادىلا بويسۇنمايدىغان دۈشمەن، ئەشەددىي رەقىبلەرگە ئايلىنىپ قالدۇق. مۇشۇنداق كاج تەقدىر بىزلەرنى پۈچۈق زاغرىغا موھتاج قىلىپ مانجۇلارنىڭ ئالدىغا تاشلىدى.

— باركاللا، خوجىزادەم، ئاپىرىن سىزگە، — دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى مەمەدەلى خان، — ئاتا ـ بوۋىلىرىڭىز چۈشەنمىگەن ۋە چۈشىنىشنى خالىمىغان بۇ ئاچچىق ساۋاقنى تولىمۇ ياخشى مۇجەسسەملەپسىز! يىگىت چوڭ ئىش قىلىمەن دەپ پۈتىنى شىجائەت ئېتىنىڭ ئۈزەڭگىسىگە قويغاندا، ئالدىنقىلارنىڭ ئاچچىق ساۋاقلىرىنى ئۇنتۇماسلىقى لازىم. ئاللا تائالانىڭ شاراپىتىدە بەخت ـ تەلەي ھۇمايۇن قۇشى خەلقىڭلارنىڭ تەقدىر ئاسمىنىدا نەچچە رەت ـ نەچچە رەت قانات قاققانىدى. بىراق، ئېيتىپ بېقىڭچۇ خوجىزادەم، گۆشى، قېنى، تىرىكچىلىكى، يېرى، تىلى، دىلى، تارىخى، ھەتتا ئىمان-ئېتىقادى بىر بولغان پۈتۈنسۇرۇك خەلقنى كىم قەشقەرلىك، ئاتۇشلۇق، خوتەنلىك، يەكەنلىك، ئاقسۇلۇق، ئۇچتۇرپانلىق، كۇچالىق، قاراشەھەرلىك، تۇرپانلىق، قۇمۇللۇق. . . ۋەھاكازالارغا، «ئاقتاغلىق»، «قارا تاغلىق» دەپ بىر ـ بىرىگە دۈشمەن ئىككى گۇرۇھقا ئايرىپ تاشلىدى؟ ئاشۇ نائىنساپ قەشقەر خوجىلىرى ئەمەسمۇ؟ ئۇلارنى كىم بىر ـ بىرىنىڭ قېنىنى تۆكۈشكە چاقىردى؟ ئاشۇ ناكەس قەشقەر خوجىلىرى ئەمەسمۇ؟ ئاشۇ تۈگىمەس ـ پۈتمەس مەزھەپ تەپرىقاتچىلىقىنىڭ جەڭگى ـ جېدەللىرىدە جان پىدالىق، يىگىتلىك نامىغا ئۈزۈپ كەلتۈرۈلگەن سان ـ ساناقسىز باشلار كىملەرنىڭكى؟ پۈتۈنسۇرۇك ئۇيغۇرنىڭ قۇدرەتلىك تىرىكچىلىك دەرىخىنىڭ يىلتىزىغا پالتا چاپقانلار زادى كىم؟ مۇشۇمۇ يىگىتلىكمۇ؟ قەھرىمانلىقمۇ؟ غالىبىيەتمۇ؟ كىم كىمنى يەڭمەكچى؟ خوجىزادەم، قەشقەر خوجىلىرىنىڭ مۇشۇ شەرمەندىلىك بىلەن تولغان قارا تارىخىلا سىز ۋە بىزنىڭ كۆز

ئالدىمىزدا ھەددى ـ ھېسابسىز پاجىئەلىك مەنزىرىلەرنى قاتارلاشتۇرۇپ تىزىپ چىقىدىغۇ؟!...

— شۇنداق، تىولىمۇ دانا گەپ قىلدىڭىز، ئى پۇشتىپاناھ، — دېدى جاھانگىر خوجا، — ئەجدادىمنىڭ قارا بولغان يۈزىنى ئاقلايدىغان پەيت يېتىپ كەلگەندەك قىلىدۇ! مەن ئاشۇ ئۇرۇش مەيدانىغا ئېتىلىپ باراي دەيمەن. ئاشۇ قارا يۈز ئەجدادىمنىڭ كاساپىتى بىلەن بېشىمىزغا بالا ـ قازا يېغىپ، قاتمۇ قات پېشكەللىكلەرگە ئۇچرىدۇق. بىزدىن بەخت ـ تەلەي، خۇشاللىق دېگەنلەر پاك ـ پاكىز قېچىپ كەتتى!... دېمەك، رەھمىسىز پەلەك: «ئەجدادلىرىنىڭ ئىلگىرى سادىر قىلغان خاتالىق، سەۋەنلىكلىرىنى تونۇپ، ئۆتكۈزگەن گۇناھى ـ كىبىرلىرىگە توۋا قىلسۇن» دەپ بىزنى قولىدا خۇددى سەمەرقەند ئالمىسىدەك ئوينىتىپ، تەقدىر ـ قىسمەتنىڭ باياۋانلىرىغا ئاپىرىپ تاشلىدى. ئەلھال، قاراڭغۇ، زەي قەبرىلەردە چىرىپ، خاك ـ تۇپراققا ئايلانغان ئاشۇ سان ـ ساناقسىز بىگۇناھ خەلقنىڭ روھى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن بىزنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىشقا چاقىرىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندەك بولۇۋاتىمەن!

— ئى خوجىزادەم، بۇ ئۇلۇغ ئىشقا قانچىلىك كۈچ بىلەن ئاتلانماقچى بولۇۋاتىسىز؟

— پۇشتىپاناھىمغا مەلۇم بولغايكى، — دېدى جاھانگىر خوجا قۇللۇق بىلدۈرۈپ تۇرۇپ، — بىز قارا كۆچكە ياكى ئادەم سانىنىڭ كۆپلۈكىگە تايىنىپلا مانجۇلار ئۈستىدىن غالىب كېلەلمەيمىز. بىز پەقەت ئاللا بىزنى ئەزىز قىلغان دىنىي ئىسلامغا تايىنىپ ئۇرۇش قىلىمىز. مانجۇلاردىن بىزار بولغان ۋە ئۇلارنى يامان كۆرىدىغان كىشىلەر بىلەن، ھەق يول ئارا شېھىت بولۇشتىن قورقمايدىغان پىداكارلار بىلەن بىللە جەڭگە ئاتلىنىمىز. بىز بۇ جەڭدە ياكى غەلىبە قىلىش، ياكى شېھىت بولۇشتىن ئىبارەت ئىككى ياخشىلىقنىڭ بىرىگە ئىگە بولىمىز!

— باركاللا، بىز سىزگە ئىنايەتنامە بەردۇق ئەمىسە، — دېدى ئۇنىڭ سۆزىدىن تەسىرلەنگەن مەمەدەلى خان ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىپ، — سىز قەشقەرلىق مۇساپىرلار ئارىسىدىن پەيدائىي چاقىرىپ لەشكەر تۈزۈڭ. بىزمۇ ھەرقايسى قىر خەلقىنىڭ ئەمىرلىرىگە يارلىق يازايلى. ئۇلار ئۆز ئادەملىرىنى ئۆزلىرىنىڭ تۇغى ئاستىغا توپلىسۇن ۋە تەلەپ بويىچە ئۇرۇشقا تەييارلانسۇن! — ئاندىن ئۇ تاج قادالغان سەللىسىگە قىستۇرۇقلۇق بىر نەيچە قەغەزنى قولىغا ئالدى — دە، ھۆدەيچىگە سۇندى ۋە:

— ئوقۇڭ! — دەپ ئەمىر قىلدى.

ھۆدەيچى خانغا ئېگىلىپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن ئىنايەتنامىنى كۆزىگە سۈرتتى - دە، ئوقۇشقا باشلىدى:

«... ياراتقۇچى قادىر ئاللا دۇنيانىڭ ئەھۋالاتلىرىنى بىلىپ تۇرغۇچىدۇر. ئىنسان ۋە مالائىكىلەرنىڭ خوجىسى بولغان پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ شەرىئىتىنىڭ ئۆتكۈر نۇرى بۇ مۇلكىي قەشقەرىيە خەلقىنىڭ بېشىنىڭ ئۈستىدە يېنىپ تۇرغان مەشئەلدۇر. ئۇممەتلىرىگە چەكسىز مېھرىبان پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەت نۇرلىرىنىڭ تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشى ئۈچۈن بولىدىغان بۇ جەڭدە جان پىدالىق كۆرسىتىش ھەربىر ئىسلام باھادىرىنىڭ بۇرچىدۇر. بۇ جەڭدە ياكى غەلىبە قىلىش، ياكى شېھىت بولۇشتىن ئىبارەت ئىككى ياخشىلىق ھەربىر باھادىرنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ جەڭنىڭ خاسىيىتى ۋە نەتىجىسى پۇقرالارنىڭ ئاسايىشلىقىغا سەۋەب بولۇر. بۇ بەش كۈنلۈك ئالەم ئۆتۈپ كېتۇر. بىراق، قىيامەت كۈنى مۇشەققەتلىكتۇر. تاپشۇرۇلغان بۇ خاسىيەتلىك بۇرچ - مەجبۇرىيەتنى ياخشى ئادا قىلىپ، ئاخىرەتلىكىڭىز ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىڭ. ئاللانىڭ نامى بىلەن غازاتقا ئاتلىنىڭ. ئاللانىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن، ئۆزىڭىزنىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن ئاداققىچە ئېلىشىڭ.

ۋەللەھۇ ئەئلەم، ئامىن! »
جاھانگىر خوجا ھۆدەيچىنىڭ قولىدىن مەمەدەلى خاننىڭ ئالىي ئىنايەتنامىسىنى ئېلىپ كۆزىگە سۈرتكەندىن كېيىن بېشىدىن ئۈچ قېتىم ئېگىز كۆتۈرۈپ ھۆرمەت بىلدۈردى. ئاندىن قويىنىغا سېلىپ، كەينىچە ماڭغىنىچە شاھنىشىندىن چىقىپ كەتتى.

*　　　　*　　　　*

قوقان خانلىقى ئالىم خان، ئۆمەر خان ۋە مەمەدەلى خانلارنىڭ زامانىدىن تارتىپ قۇدرەت تېپىشقا باشلىدى. خاقانى چىننىڭ تەسەررۇپىدىكى مۇلكىي قەشقەرىيە بىلەن بولغان سودا ئۇلارنى تېخىمۇ قىزىقتۇراتتى. شۇڭا، قوقان خانلىقى ئارىلىقىدىكى تامغا بېجىدىن كىرىدىغان پايدىغا بىۋاستە ئىگە بولۇشى ئۈچۈن خاقانى چىن ھۆكۈمىتىگە قوقانلىق سودىگەرلەردىن ئېلىنىدىغان سودا بېجىنى كەچۈرۈم قىلىش تەلىپىنى قويدى ۋە مۇلكىي قەشقەرىيىدە سودا قىلىۋاتقان قوقانلىق سودىگەرلەردىن بىۋاستە تامغا بېجى ئېلىش ئۈچۈن مانجۇلارنىڭ قەشقەردىكى ھاكىمبەگلىرى تەيىنلىگەن قۇتىدارلارنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ ئاقساقاللىرىنى ئەۋەتىشكە ئۇرۇندى.
پامىر ئەتراپىدىكى بۇخارا، خىۋە، بەدەخشان قاتارلىق ئەللەرنىڭ قوقان زېمىنى ئارقىلىق مۇلكىي قەشقەرىيە بىلەن سودا قىلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن قوقان خانلىرى پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن خانلىقنىڭ ھەربىي كۈچ ـ قۇدرىتىنى ئارقا تىرەك قىلىپ تۇرۇپ، بۇ ئەللەردىن تامغا بېجى ئېلىشقا باشلىدى ھەمدە قوقانلىق ۋە چەت ئەللىك سودىگەرلەرگە بولغان كونتروللۇقنى تەدرىجىي كۈچەيتىشكە باشلىدى.

قوقان خانلىقى غايەت زور بايلىق جۇغلاش بىلەن بىللە، مونارخىيىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ھەربىي ھازىرلىقلارنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈرۈپ، چەت ئەللەرگە قارشى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇرۇش قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خاقانى چىن بىلەن بىۋاسىتە توقۇنۇشۇپ قالماسلىق ئۈچۈن خاقانى چىن ھۆكۈمىتى بىلەن كۆرۈنۈشتە بولسىمۇ تىنچ دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنى ساقلىدى. لېكىن، بۇ يۈزەكى ھالەت قوقان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قەشقەر خوجىلىرىدىن پايدىلىنىپ، مۇلكىي قەشقەرىيىگە سىڭىپ كىرىشتىن ئىبارەت ئىستراتېگىيىلىك مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرماقچى بولغانلىقىنى ھەرگىزمۇ يېپىپ قالالمىدى. . .

* * *

مانجۇ سەلتەنىتى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىدىكى كەڭ جايلاردا قارار تاپقاندىن كېيىن مانجۇلار بۇ جايلارنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىنى، مۇقىملىقىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن كۆپلەپ خىل ھەربىي قوشۇن تۇرغۇزدى؛ مۇسۇلمان شەھەرلىرىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئۇيغۇر بەگلىرى ئۆزلىرىنى تۇرلۇك ئىمتىيازلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، مانجۇ ھاكىمىيىتىگە ۋاكالىتەن ئۆز خەلقىنى قاتتىق تەقىپ قىلدى؛ ئۇيغۇرلاردا بىرلىككە كەلگەن مىللىي ئاڭنىڭ كەمچىل بولۇشى تۈپەيلىدىن، كەڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇ ئىستىبداتىغا قارشى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى كەڭ قانات يايالمىدى. گەرچە، مانجۇلار جەنۇبتىكى مۇسۇلمان يۇرتلىرىنى ئىدارە قىلىش جەريانىدا ئىلتىپات ـ شاپائەت بىلەن سۈر ـ ھەيۋىنى ئۆزئارا نۆۋەتلەشتۈرۈپ قوللىنىش ئارقىلىق، مۇسۇلمانلار يۇرتىدا بىرقەدەر ئۇزاققا سوزۇلغان تىنچ ـ ئاسايىشلىق ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولالىغان بولسىمۇ ئەمما ئۇلار

هۆكۈمران مىللەت بولغان مانجۇلارنىڭ تۈپ مەنپەئىتىنى چىقىش قىلغانلىقتىن، ئۇلار مۇسۇلمان يۇرتلىرىدا تۇزۇپ يولغا قويغان سىياسەت، ئەمىر - پەرمان ۋە تەدبىر - چارىلەردە ئالدىنى ئېلىپ توسۇش — يېتەكلەشتىن كۆپ بولدى؛ باستۇرۇش — تەسەللى بېرىپ، بېشىنى سىلاشتىن كۆپ بولدى؛ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئاز ساندىكى يۇقىرى قاتلام ئۇنسۇرلىرىنى سېتىۋېلىش — كەڭ مۇسۇلمانلار ئاممىسىغا غەمخورلۇق قىلىپ دەردىگە دەرمان بولۇشتىن كۆپ بولدى؛ ئۇيغۇرلار بىلەن قىرغىزلار، ئاقتاغلىقلار مەزھىپى بىلەن قارا تاغلىقلار مەزھىپى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، بۆلۈپ - پارچىلاپ ئىدارە قىلىش — ئۇلارنى ئىناق - ئىتتىپاقلاشتۇرۇشتىن كۆپ بولدى ۋەھاكازالار.

خاقانى چىن مىلادى 1760 - يىلى مۇسۇلمانلار يۇرتىنى ئىستىلا قىلغاندىن باشلاپ مىلادى 1820 - يىلىغا قەدەر، ئۇيغۇرلار مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ زۇلمىغا قارشى جەمئىي ئۈچ قېتىم ئىسيان كۆتۈردى: بىرى، مىلادى 1760 - يىلى قەشقەردە يۈز بەرگەن بەشكېرەم پېغىلىقى؛ بىرى، مىلادى 1765 - يىلى ئۇچتۇرپاندا پارتلىغان ئۇچتۇرپان پېغىلىقى، يەنە بىرى، مىلادى 1815 - يىلى قەشقەردىكى تاشمىلىقتا يۈز بەرگەن زىياۋۇدۇن ۋەقەسى①.

بۇ ئىسيانلار ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن ئىچكىرى قىسمىنى ئۆز ئىلكىدە تۇتۇپ سوراۋاتقان قۇدرەتلىك خاقانى

① زىياۋۇدۇن ۋەقەسى - مىلادى 1815 - يىلى قەمەرىيە 3 - ئايدا قەشقەرنىڭ غەربىي - جەنۇبىدىكى تاشمىلىق دېگەن يەردە يۈز بەرگەن ۋەقە. بۇ ۋەقەنىڭ ئۆتمۈشى مۇنداق: مىلادى 1814 - يىلى قەمەرىيە 3 - ئايدا، تاشمىلىق مەسچىتىنىڭ ئىمامى زىياۋۇدۇن ئاخۇن قەشقەر ھەزرەتتە ئولتۇرۇشلۇق ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكى قاسىم خوجا دېگەننىڭ قىزى بەھرىنىسانى نىكاھىغا ئالماقچى بولغاندا، قەشقەر ھاكىمبېگى يۇسۇپ بەگ قارا تاغلىقلار بىلەن ئاقتاغلىقلار ئۆز ئارا نىكاھلاشسا بولمايدۇ، دېگەننى باھانە قىلىپ، ئۇنىڭ قىزنى يۆتكەپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلمايدۇ. زىياۋۇدۇن ئاغىنىسى، بۇرۇت قىپچاقلىرىنىڭ بېگى تۇردى مۇھەممەت بېيى بىلەن بىللە نەچچە يۈز ئادەمنى باشلاپ قەشقەر ھاكىمبېگى يۇسۇپ بەگكە قارشى ئىسيان كۆتۈرىدۇ ۋە ئىككىنچى يىلى 8 - ئايدا مانجۇلارنىڭ ئات قېرىمىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، قارا چېرىكلەرنى ئۆلتۈرىدۇ. 9 - ئايدا، زىياۋۇدۇن قاتارلىقلار بەختكە قارشى قولغا چۈشۈپ قېلىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

چىنىنىڭ نەزەرىدە ھېچنىمىگە ئەرزىمەيدىغان بەلكى مىللىي ئاڭ بىرلىكى كەمچىل بولغانلىقتىن زور تەسىر قوزغىيالىشىمۇ مۇمكىن بولمايدىغان بىر ئىشتەك قىلاتتى. بىراق، مىلادى 1820 ـ يىللىرى جاھانگىر خوجا باشچىلىقىدىكى قەشقەرلىق خوجا ئەۋلادلىرى قەشقەرىيە مۇزاپىتىدە تەشكىللىك ئاساستا غازات قىلىشقا باشلىغاندىن بېرى، خاقانى چىنىنىڭ تەسەررۇپىدىكى بۇ مۇسۇلمان يۇرتلىرى تەدرىجىي داۋالغۇشقا باشلىدى. ئۇيغۇرلار بۇ غەلىيانلارغا تۇشمۇ تۇشتىن قوزغىلىپ ئاۋاز قوشۇپ، ئاكتىپ قاتنىشىپلا قالماستىن، بەلكى دىلىغا سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە تۈرلۈك مەقسەتلەرنى پۈككەن قوقان خانلىقىمۇ بۇ غەلىيانلارنى ئاكتىپ قوللىدى. ھالبۇكى، بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئاشۇ كىچىك كۆلەمدىكى تۈرلۈك ئىسيانلار قەشقەرلىق خوجا ئەۋلادلىرى قوزغىغان بىر قاتار پاراكەندىچىلىكلەرنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ قالدى. . .

* * *

ھىجرىيە 1241 ـ يىلى زۇلھەججەنىڭ ئونىنچى كېچىسى[①]. بىر توپ قوراللىق كىشىلەر ئاتلىرىنى مىنىپ، ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل جىلغا ئىچىدە ئىلگىرىلەپ كېتىپ باراتتى. ئەتراپ قاراڭغۇلۇق باسقان جىمجىت كېچە ئىلكىدە بولۇپ، ئاتلارنىڭ تۇيىقىنىڭ تىۋىشىلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى، ئاسماندا تېخى ئاي تۇغمىغانىدى. شۇنداقتىمۇ ئاي چىقىدىغانلىقىدىن خەۋەر بەرگەندەك غۇۋا شولىسىنى چېچىپ تۇراتتى. بۇ يەرنىڭ ئەتراپى تاغ بىلەن قورشالغان. . . پەقەت ئالدى تەرەپتىكى ۋادىدىن ئاندا ـ ساندا ئاڭلىنىپ قالىدىغان ئىتنىڭ قاۋىغان ئاۋازىدىن باشقا

① مىلادى 1826 ـ يىلى قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى.

ھېچقانداق سادا ـ ئاۋازمۇ ئاڭلانمايتتى. ھەتتا، غۇر ـ غۇر شامالمۇ يوق ئىدى. ھازىر گەرچە ئاي تۇغقان بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ نۇرى بۇ جىلغىنىڭ بولۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغا تېخى يېتىپ كېلەلمىگەنىدى.

جاھانگىر خوجا ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى قەشقەرگە قىلىدىغان تۇيۇقسىز ھۇجۇم يۈرۈشىگە ئاران 500 دەك ئادەمنى باشلاپ ماڭغانىدى. بۇ كىشىلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى قىپچاق پىدائىيلىرى بولۇپ، ئۇلار: «كاشغەرگە بارىمىز ۋە بۇ جاينى ئالىمىز، مانجۇلارنى قول ـ ئەسىر قىلىپ، غولدا ـ زەنجىرلەر بىلەن مەھكەم باغلاپ، مال ـ دۇنيا بىلەن قايتىمىز» دەپ خام تامالارنى ئوت ياقمىغان قازانغا سېلىپ تەييارلاپ پىشۇرۇپ، چىشى يوق قۇرۇق ئاغزىدا چايناپ لەززەتلىنىپ خۇش بولۇشۇپ مېڭىشقانىدى.

ئەسلىدىكى پىلان بويىچە، جاھانگىر خوجا قۇربان ھېيتىنىڭ ھارپا كۈنى كېچىسى ئاستىن ئاتۇشقا يېتىپ كېلىشى ۋە ناماز كۈنى ھەزرىتى سۇلتان مازىرىغا نامازغا يىغىلغان ئاھالىنى باشلاپ قەشقەرگە تېگىش قىلىشى كېرەك ئىدى.

جاھانگىر خوجا ئەتراپىنى قاپلىغان مەشئۇم قاراڭغۇلۇق ئىچىدە كېتىۋېتىپ بىردىنلا تېنى شۈركىنەنگەندەك قىلدى. ئۇ كەينىگە يېنىپ قايتىپ كەتمەكچىمۇ بولدى. ئۇنىڭ دەككە ـ دۈككىگە چۆمگەن كۆڭلىگە پۈتكۈل يەر ـ زېمىن تار كېلىپ قالغاندەك بولاتتى. ئۇنىڭ مېڭىشى، نەگىدۇر بېرىشى كېرەك ئىدى. ئۇ مۇشۇ ئەتراپتا دۈشمەن بارلىقىنىمۇ، ئۆزىنىڭ مۇشۇ تاپتا مانجۇلارنىڭ تۆمۈر قورشاۋىدەك مۇھاسىرىسى ئىچىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. چۈنكى، بۇ قېتىمقى قەشقەر ئۇرۇشىدا ئۆزىنى نۇسرەت ياكى مەغلۇبىيەت كۈتۈپ تۇرغانلىقى ئۇنىڭ ئۈچۈن ھازىرقى ئاي نۇرىدەك تولىمۇ غۇۋا ئىدى.

ئۇ شۇ ھالەتتە خېلى ئۇزاق ماڭغاندىن كېيىن يەر ئۈستىنىڭ

پەسلەپ كېتىۋاتقانلىقىنى بايقىدى. ئۇ قولىنى كۆتۈرۈپ ئارقىدىكىلەرنى توختاشقا ئىشارەت قىلدى ۋە ئەتراپنى كۆزىتىشكە باشلىدى. ئۇ يىراقتا قارىيىپ جىمجىت تۇرغان دەرەخلەردىن باشقا ھېچنېمىنى پەرق ئېتەلمىدى. بىراق، ئاقىرىپ كۆرۈنۈۋاتقان ئاسماننىڭ بىر چېتىدە تۇرغان ئېگىز مۇنار ۋە قۇببىنى غىل - پال كۆرۈپ قالدى - دە، ئۆزلىرىنىڭ ئاتۇشقا يېتىپ كېلەي دەپ قالغانلىقىنى سەزدى ئەمما كۆزىگە ئىشەنمەيلا قالدى. بۇ راستمۇ؟ . . . ھەزرىتى سۇلتان مازارىغا ئېلىپ بارىدىغان يول ئۇچۇق. ئەمدى ئۇنىڭ ئۇچۇن ئادىشىپ يولدىن ئېزىپ كېتىشتىن ئەندىشە قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمىدى. چاقىقان، چاقىقان بولۇش كېرەك! تاڭ يورۇغىچە مازارنىڭ مۇستەھكەم ئاسار - تاملىرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ بېكىنىۋېلىش كېرەك. بولمىسا، مانجۇلار بۇ غىلتاڭ سايدا ئۇلارنى ئوققا تۇتۇپ، خۇددى كەكلىكنى سوققاندەك سوقۇپ ۋەتۈەرىكىنى چىقىرىشلىرى مۇمكىن!

ئۇ ئادەملىرىگە ئىتتىك مېڭىش ھەققىدە ئىشارەت قىلدى - دە، ۋادىغا قارىتىپ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قويۇپ بەردى. . .

* * *

موڭغۇل ئاق تۇغلۇق قوشۇنىنىڭ سەردارى، خاقانى چىنىنىڭ قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى چېڭشياڭ خاقانى چىنىنىڭ ئىسلىق، تۆشۈكتاش چېگرا قاراۋۇلخانىلىرىنىڭ مەلۇماتىنى تېخى بۈنىڭدىن ئىككى كۈن ئىلگىرى تاپشۇرۇۋالغانىدى.

« . . . جاھانگىر خوجا، — دېيىلگەنىدى بۇ مەلۇماتتا، — بەش يۈزدىن ئارتۇق بۇرۇت قىرغىزلىرىنى باشلاپ، 14 - كۈنى كېچىدە ئىسلىق قاراۋۇلخانىسى بىلەن تۆشۈكتاش قاراۋۇلخانىسىنىڭ ئارىلىقىدىن چېگرىنى بۇزۇپ ئۆتتى.

بىلىشىمىزچە، ئۇلار ئۇدۇل ئاتۇشقا قاراپ ماڭغاندەك قىلىدۇ...»①

مەسلىھەتچى ئامبال چىڭشياڭ بۇ مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋېلىپلا 500 دەك قارا چېرىكنى باشلاپ ئۇدۇل ئاتۇشقا قاراپ باستۇرۇپ كەلدى ۋە جاھانگىر خوجا يېكىنىۋالغان ھەزرىتى سۇلتان مازىرىنى قاتمۇقات قورشىۋالدى.

ئىشنىڭ باشلىنىشىدىلا ئۆزى ئويلىغاندەك بولمايۋاتقانلىقىغا جاھانگىر خوجىنىڭ قاتتىق ئاچچىقى كەلدى.

— ئىسلام باھادىرلىرى، مانجۇ كۇچۇكلىرىنى ئوق بوران قىلىپ، ئەبجەقىنى چىقىرايلۇق! — دەپ ۋارقىراپ قوياتتى ئۇ قىپچاقلارنىڭ روھىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تامنىڭ ئارقىدا تۇرۇپ.

قورشاۋ تارايغانسېرى، مازار ئىچىدىكى قىپچاقلارمۇ چىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئۇلار تامغا يامىشىپ چىقىۋاتقان قارا چېرىكلەرنى قىلىچلاپ تاشلىشاتتى. قىپچاقلار ئاتقان ئوقلار خۇددى يەر - زېمىننى قاپلاپ كېلىۋاتقان چېكەتكىدەك ۋىژىلداپ ئۇچۇپ بېرىپ مانجۇلارغا تارسىلداپ سانجىلاتتى. ئادەملەرنىڭ باشلىرى ئۈستىدە قىلىچلار، نەيزىلەر ئويناتتى. ۋارقىرىغان، سۈرەن سالغان، بىر - بىرىگە لەنەت ياغدۇرغان ئادەملەرنىڭ ئاۋازلىرى، تۆمۈرلەرنىڭ جاراڭ - جۇرۇڭلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ، دەھشەتلىك سادا پەيدا قىلغانىدى، ئىككىلا تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى خۇددى كېسىلىۋاتقان ئورماندەك ئۈزلۈكسىز قىرىلىۋاتماقتا ئىدى.

ئايلىنىسى بەش چاقىرىمدەك كېلىدىغان ھەزرىتى سۇلتان مازىرى ئۈچ قەۋەت قېلىن ئاسار - تام بىلەن ئىھاتە ئىچىگە

---

① بۇ ھەقتە «ئاسىيالارنى تىنجىتىش خاتىرىلىرى»، 12 جىلد، 20 - 23 - بەتلەرگە ۋە داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلى قەمەرىيە 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىكى جىڭشياڭنىڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتىغا قارالسۇن.

ئېلىنغان بولۇپ، تامىنىڭ سىرتىدا ئاھالىلەرنىڭ ئۆي - قورۇلىرى بار ئىدى. ئۇرۇش تازا قىزىغان پەيتتە، ئىككىلا تەرەپ ئۆزئارا گال سىقىشىپ، بىر - بىرىنى يانجىۋېتىشكە ئۇرۇنۇۋاتقان چاغدا، مانجۇ - چېرىكلىرىنىڭ ئۇلىگىئا دېگەن بىر سەردارى شوتىدىن تامىنىڭ ئىچىگە سەكرەپ چۈشتى - دە، قولىدىكى نەيزىسىنى ئۆزىگە قارىتىپ ئوقياسىنى بەتلەۋاتقان بىر قىپچاققا ئاتتى. بۇنى كۆرگەن جاھانگىر خوجا قىلىچنى بىرلا شىلتىۋىدى، ھېلىلا نەيزىسىنى قىپچاق لەشكىرىگە قارىتىپ ئاتقان ئۇلىگىئانىڭ ئوڭ قولى بىغىشىدىن ئۈزۈلۈپ چۈشتى. قان ئېقىۋاتقان كېسىكلىك قولىنى ساق قولى بىلەن چىڭ سىقىمداپ تۇتۇۋالغان مانجۇ سەردارى ئۇلىگىئا داد - پەرياد سالغىنىچە كەينىگە قاچتى، جاھانگىر خوجا كەينىدىن قوغلاپ كېلىپ بىر قىلىچ ئۇرۇپلا ئۇنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى...[1]

مانجۇلارنىڭ قورشاۋ ھالقىسىنى ئۈزۈپ چىققان بىر بۆلۈك قىپچاقلار مازار ئىچىدىن ئېتىلىپ چىقىشتى. مانجۇلار ئارىسىدا شۇئان پاراكەندىچىلىك يۈز بەردى. بىراق، مانجۇ مەسلىھەتچى ئامبىلى چىڭشىياڭ ئۆزىنى تەمكىن تۇتقانلىقتىن ھولۇقۇپ كەتمىدى. ئۇ دەرھال كۈچنى ئىككىگە بۆلۈپ، بىر بۆلۈكىنى مازار ئىچىدىكىلەرنى سىرتقا چىقارماسلىق ئۈچۈن ئۈزۈلگەن ھالقىنى يېپىۋاشتىن ئۇلاشقا سالدى؛ يەنە بىر بۆلۈكىنى ھالقىنى بۇزۇپ چىقىپ قاچماقچى بولغان ھېلىقى بىر توپ قىپچاقلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاشقا ئەۋەتتى.

ئەمدى مازار ئىچىدىن ھالقىنى بۇزۇپ چىقىشقا ئۇرۇنغانلارنى مانجۇلار ساۋۇت تېشەر ئوق ياغدۇرۇپ قارشى ئېلىشقا باشلىدى. جاھانگىر خوجىنىڭ قالقىنىغا بىرلا قېتىمدا

[1] «ئاسىيالارنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى»، 12 - جىلد، 20 -، 23 - بەتلەرگە ۋە داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلى 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىكى چىڭشياڭنىڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتىغا قارالسۇن.

تۈت پاي ئوق تاراسلاپ تەگدى، تەگكەن ئوقلار شۇ زامان چەتكە قاڭقىپ كەتتى. قىپچاقلاردىن بىرقانچىسى ئوق تېگىپ ئاتلىرىنىڭ ئۈستىگە دۈم يىقىلدى. جاھانگىر خوجىنىڭ لەشكەرلىرى بارا ـ بارا بەرداشلىق بېرەلمەي قېلىشقا باشلىدى...

كۈن پېشىن بولغاندا، مانجۇلارنىڭ ئارقا تەرىپىدە «پاڭ ـ پۇڭ!» قىلغان ئوق ئاۋازى ئاڭلاندى. مانجۇلار بىردىنلا پاتىپاراق بولۇشۇپ قېچىشقا باشلىدى. بۇ ئىشتىن ھەيران قالغان جاھانگىر خوجا تامنىڭ كەينىدىن بېشىنى سوزۇپ قارىۋىدى، كۈنچىقىشتىكى كاتتايلاق دېگەن تەرەپتىن مانجۇلارغا قارشى چىقىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بىرەر مىڭدەك ئاتلىق ئادەملەر ھۇيقۇتقىنىچە ھەزرىتى سۇلتان مازىرى تەرەپكە ئات سېلىپ كېلىۋېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ تولىسى مىلتىقلىق مەرگەنلەر بولۇپ، بىر ئوقتا بىر قارا چېرىكنى يەر چىشلەتمەكتە ئىدى. قارا چېرىكلەر ئۆزلىرىنى قوراللىق كىشىلەرنىڭ ئوقىدىن قاچۇرۇپ، كىرىدىغان تۆشۈك تاپالماي ئاھالىنىڭ ئۆيلىرى ئارىسىدا ئۇيان ـ بۇيان قېچىشىپ يۈرۈشەتتى. ئارقا تەرەپتىن ئاتلىقلارنىڭ تۇيۇقسىز زەربىسىگە ئۇچرىغان مانجۇلار ئەمدى مازار مۇھاسىرىسىدىن ئۇزۇل ـ كېسىل ۋاز كېچىشتى ـ دە، قەشقەر تەرەپكە قاراپ جىددىي چېكىنىشكە باشلىدى.[①]

كاتتايلاقلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ دەل ۋاقتىدا ئۇلگۈرۈپ كېلىشى جاھانگىر خوجىنى يەنە بىر قېتىم ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇۋالدى. ئۇلار جاھانگىر خوجا ۋە ئۇنىڭ قالدى ـ قۇتتى لەشكەرلىرىنى كېچىلەپ پەيزاۋاتنىڭ ئۆپچۆرىسىدىكى قازانكۆل دېگەن يەرگە ئېلىپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇردى.

يۈرىكى ئەمدىلا ئورنىغا چۈشۈپ، كۆڭلى ئاۋۇنغان جاھانگىر

① «ئاسىيالارنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى»، 13 ـ جىلد، 25 ـ بەت. داۋگۇاڭنىڭ 6 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى يىڭخۇينىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپىغا قارالسۇن.

خوجىنىڭ دىمىغىدا يۇرتدارچىلىق تۇيغۇلىرى يەنە باشقىلەتىن دۇت ئېلىپ يېنىشقا باشلىدى. ئۇ ئالامانغا قاراپ:

— خۇدا ۋە رەسۇلىللانىڭ ھەق يولىدا جىھنىنى پىدا ۋە تەقدىم قىلىپ، كاپىر ـ دىنسىز ۋە مۇشتىرىك مانجۇ زالىملىرى بىلەن غازات قىلىپ غازىلىق مەرتىۋىسىنى خۇش كۆرىدىغان ۋە شاھادەتلىك دەرىجىسىنى ئىسـزدىگەن بىـر مەرد ـ باھادىر بارمىكىن؟ — دېيىشىگە، مارالبېشىلىق سائادەت بەگ دېگەن بىرەيلەن كېلىپ ئۇنىڭ ئالدىدا يەرگە تىزلاندى ۋە:

— مانا مەن بولىمەن، ئۇشبۇ خىزمەتنى جابجا كەلتۈرۈپ، بۇ دەرىجىلەرنى ئىـۇزاقتىن بېرى ئارزۇ ۋە ھەۋەس قىـلار ئىدىم! — دەپ ئەرز قىلدى.

— ئۇنداق بولسا تولىمۇ ياخشى، باھادىرىم، — دېدى جاھانگىر خوجا مەمنۇن بولۇپ، — دەرھال تۆت ئەتراپقا ئاتلىق چاپار ئەۋەتىپ خالايىققا خەۋەر يەتكۈزۈڭلار. ھازىردىن باشلاپ مانجۇ زالىملىرىنىڭ بېشىغا تاش ئاتقان ھەرقانداق مۇسۇلمان غازىلىق مەرتىۋىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. ھەق يول ئۈچۈن جىھنىنى تەقدىم ئەتكەن ھەرقانداق مۇسۇلمان شاھادەتلىك دەرىجىسىگە نائىل بولىدۇ! سىلەر مېنىڭ ئىنايەتنامەمنى ئېلىپ بېرىپ، مارالبېشى خەلقىنى قوزغاڭلار. ئاقسۇ، كۇچا يوللىرىنى كېسىپ تاشلاپ، ئىچكىرىسىدىن ياردەمگە چىقىدىغان قارا چېرىكلەرنىڭ ئالدىنى توسساڭلار، بۇ تەرەپتە بىزلەر خۇدانىڭ ياردىمى بىلەن كاشغەرنى بىر تەرەپ قىلغايمىز!

سائادەت بەگ:

— باش ئۇستىگە، جانابىـي جاھانگىـــر خان تۆرەم، پەرمانىڭىـزنـــى بەجا كەلتۈرگەيمىـــز! — دەپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن دەرھال ئاتلاندى.

جاھانگىر خوجىنىڭ ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان مازىرىدا مانجۇلارنى مەغلۇپ قىلغانلىق خەۋىرى ناھايىتى تېزلا ئەتراپقا

تارقالدى. بۇ خەۋەر مانجۇلارغا قارشى قوزغىلالماي تۇرغان ئۇيغۇر خەلقىگە زور ئىلھام بولدى. خان ئېرىق، قىزىل بۇيى، يەكشەنبە بازار، تازغۇن، باغچى، ياپچان ۋە باشقا يېزا ـ قىشلاقلاردىن سان ـ ساناقسىز ئادەملەر قارا كالتەك بولۇپ قوزغىلىپ، جاھانگىر خوجىنىڭ قازانكۆلدىكى بارگاھى ئالدىغا توپلىنىشقا باشلىدى.

جاھانگىر خوجىنىڭ ئىنايەتنامىسىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن مارالبېشىمۇ بۇزۇلۇپ، ئون ئۈچ ئۆتەڭ، بەش ئايماقتىكى بارلىق قارا چېرىكلەرنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشتى.

بىر ھەپتىگە قالماي، پۈتۈن قەشقەر ئەتراپىدىكى يۇرت ـ ئايماقلارنىڭ ھەممىسى بىراقلا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشتى ــ دە، جاھانگىر خوجىنىڭ بايرىقى ئاستىغا توپلاندى. . .

مىلادى 1726 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، قوللىرىغا تۇغ ـ بايراق، سوتۇق ـ ئەلەم، دەھۇل ـ دۇمباق، ئوقيا ـ ساغداق، توپ ـ زەمبىرەك، تۈفەك ـ مىلتىق، قورال ـ ياراغ ئېلىشقان تۈمەنلىگەن قوزغىلاڭچى جاھانگىر خوجىنىڭ باشچىلىقىدا كاناي ـ سۇنايلىرىنى غارتىلدىتىپ ـ زارلىتىپ، داقا ـ دۇمباقلىرىنى گۈمبۈرلىتىپ چېلىشىپ، لەشكەركەشلىك دەبدەبىسى ۋە پادىشاھلىق داغدۇغىسى بىلەن بىلىنى ھەممەيلەن مەھكەم باغلاپ، غازاتنى نىيەت قىلىپ قەشقەر تەرەپكە قاراپ يولغا چىقتى ۋە قەشقەرنى تۆت ئەتراپتىن قورشىۋالدى. . .

*　　　*　　　*

مىلادى 1726 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى تۇن نىسبى بولغان مەھەل. بۇ، قامالنىڭ تۆتىنچى كۈنى كېچىسى ئىدى.

قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى چىڭشياڭ ئەئىيانلىرىنى باشلاپ

قوۋۇقنىڭ ئۈستىگە ئەمدىلەتىن چىقىشىغا، ئىسيانچىلار ئاتقان ئوقلار ئۇلارنىڭ بېشىدىن غۇيۇلداپ ئۇچۇپ ئۆتۈپ يېقىنلا يەردىكى راۋاقنىڭ تۈۋرۈكىگە تارسىلداپ سانجىلىشقا باشلىدى.

ئارقىدىن ۋارقىرىغان بىر ئاۋاز ئاڭلاندى:

— دارىن، ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالسىلا!

شۇ ئەسنادا بىرسى ئازاب بىلەن ئىڭرىدى. ئامبال ئېڭىشىپ قارىۋىدى، بىر تال زەھەرلىك ئوق ئۇنىڭ ئەگىيانلىرىنىڭ بىرىنىڭ يەلكىسىگە سانجىلغان ئىكەن.

مەسلىھەتچى ئامبال چىڭشياڭ ياردەمچى قوشۇنىنىڭ بىرەر شەپىسى بارمىكىن دەپ، تەقەززالىق ئىچىدە كۆنچىقىش تەرەپكە قارىدى. بىراق، ئۇنىڭ كۆزىگە شەھەرنى قورشىۋالغانلاردىن باشقا ھېچنەرسە كۆرۈنمىدى. تۆۋەندە ئادەم ئىنتايىن كۆپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەرلەرمۇ، ئاياللارمۇ، چوڭلارمۇ، قېرىلارمۇ بار. كۆپرەكى ياشلار ئىدى. ئۇنىڭ نېرىسىدا شارقىراپ ئېقىۋاتقان تۇمەن دەرياسى قاراڭغۇدا گىرىمسەن پارقىراپ كۆرۈنەتتى.

— ئىبۇ قاتقا قاراڭلار، — دېدى ئامبال چىڭشياڭ تولىمۇ زەئىپ ئاۋازدا، — ئەنە چەنتۇلار، ۋاي - ۋۇي، بۇ نېمىدېگەن جىق خەق بۇ؟

دەرۋەقە، شەھەر سېپىلىنىڭ ئەتراپىدىكى مىغىلدىشىپ تۇرۇشقان ئادەملەرنىڭ كۆپلۈكىدىن ئۇنىڭغا قارىغان ئادەمنىڭ كۆڭلى ئاينىيتتى. بىقسىپ تۇتەپ يېنىۋاتقان گۇلخانلار ھەددى - ھېسابسىز ئىدى. توختىماستىن چېلىنىۋاتقان دەھۇل - دۇمباقلارنىڭ گۇمبۇرلەشلىرى، بۇرغا - كانايلارنىڭ غارت - غۇرتلىرى، سۇنايلارنىڭ زارلاپ چېلىنغان ئىنچىكە ئاۋازلىرى، تۆگىلەرنىڭ بوزلاشلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، ئېشەكلەرنىڭ ھاڭراشلىرى، ھارۋىلارنىڭ ئەنسىز غىچىرلاشلىرى، ئادەملەرنىڭ ۋارقىراپ - جارقىراشلىرى،

قوشۇندىكى نوۋكەرلەرنىڭ بويىرۇق بەرگەندىكى قىسقا - قىسقا ئاۋازلىرى بىرلىشىپ كىشىنى ئەقىلدىن ئازدۇرىدىغان قىيامەتنىڭ غوۋغاسىنى پەيدا قىلغانىدى. شەھەرگە ھۇجۇم قىلىۋاتقانلار سان جەھەتتە شەھەرنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىدىن نەچچە ھەسسە، نەچچە ئون ھەسسە، ھەتتا نەچچە يۈز ھەسسە كۆپ ئىدى. ئۇلارغا يەنە ھەر قايسى يۇرت، ئايماقلاردىن كېلىپ قوشۇلۇۋاتقانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيۋاتاتتى.

تۇن نىسبىدىن ئۆتكەندە، سېپىل سىرتىدىن بىر خىل رىتىملىق ئاۋاز كېلىشكە باشلىدى. بۇ خۇددى يەر تېگىدىن كېلىۋاتقاندەك، كىشىنى ئەندىشىگە سالىدىغان بىر خىل بوغۇق ئاۋاز ئىدى. ئاۋاز ئۈزۈلۈپ - ئۈزۈلۈپ، ئاندىن بىرنېمىگە قاتتىق ئۇرۇلغاندەك رىتىم بىلەن چىقاتتى.

ئىسيانچىلار سېپىل بۇزىدىغان قورال ئىشلىتىۋاتاتتى. ئاخىر سېپىل ئۈستىدىكىلەردىن بىرى ئۈمىدسىزلىك بىلەن ۋارقىرىدى:

— توپىلاڭچىلار سېپىل ئىچىگە بۆسۈپ كىردى!

نىھايەت، ئىسيانچىلار ئۆزلىرىنىڭ قۇدرەتلىك سېپىل بۇزۇش قورالىنى - بىر بېشىغا تۆمۈردىن تۇتۇق بېكىتىلگەن ئۇزۇن بىر تال ئېغىر لىمنى كۆتۈرۈپ كېلىپ شەھەرنىڭ شەرقىدىكى قوۋۇقا - تۆشۈك دەرۋازىسىغا ئۇرۇش ئارقىلىق، قوۋۇقنىڭ ئېغىر قۇيما تۆمۈر قاپقىسىنى ئېچىشقا مۇۋەپپەق بولغانىدى! ھەممىنىڭ ئالدىدا جاھانگىر خوجىنىڭ ئاتلىق قىپچاقلىرى، ئەنجانلىق پىدائىيلار، قارا تېكىنلىك تاجىكلار، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئىسيانچى ئالامانلار خۇددى توسمىدىن ئېتىلىپ كىرگەن كەلكۈندەك شەھەر ئىچىگە بۆسۈپ كىرىشكە باشلىدى. ئۇلار كوچا - كوچىلارغا بۆلۈنۈپ گويا سۇدەك ئاقتى. كوچىلار ئىسيانچىلارنىڭ قولىدىكى ئوتقاشلارنىڭ يورۇقىدا خۇددى كۈندۈزدىكىدەك يورۇپ كەتكەنىدى. بىر -

بىرى بىلەن ئېلىشىۋاتقان كىشىلەرنىڭ قارىسىنى يىراقتىن كۆرۈش مۇمكىن ئىدى. كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچىلىك بولغان ئارىلىقتا كوچىلاردا ئادەمنىڭ ئۆلۈكلىرى تاغدەك دۆۋىلىنىپ، قانلىرى دەريادەك ئېقىشقا باشلىدى. ئۆلگەنلەرنىڭ ئارىسىدا مانجۇلارمۇ، ئۇيغۇرلارمۇ، قارا چېرىكلەرمۇ، ئىسيانچىلارمۇ، قىپچاقلارمۇ، ئەنجانلىقلارمۇ بار ئىدى.

تاڭ يورۇشقا باشلىدى. قوچاقلاشما جەڭ يەنىلا داۋام قىلماقتا ئىدى. قارا چېرىكلەر ئۆز ئالدىغا جەڭ قىلىشماقتا ئىدى. مەسلىھەتچى ئامبال چىڭشياڭ بايامقى پاتىپاراقچىلىقتا ئۆزىنىڭ قارا چېرىكلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى. ئۇ ئىسيانچىلار بىلەن يەكمۇ ـ يەك تەنها ئېلىشماقتا ئىدى، ئۆزىنى ئاتقا دەسسەتمەكچى بولۇپ ئېتىلىپ كېلىۋاتقان بىر قىپچاقنىڭ ئېتىنىڭ تۇمشۇقىغا قولىدىكى قىلىچى بىلەن بىرنى چاپقانىدى، ئات ۋە ئاتنىڭ ئۈستىدىكى ھېلىقى قىپچاق گۈپپىدە قىلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا يىقىلدى. نېمە ئىش بولغانلىقىنى چۈشىنىپ بولغۇچىلىك ئارىلىقتا، ھېلىقى قىپچاقمۇ بېشىغا قىلىچ تېگىپ يەر چىشلىدى. بۇ چاغدا گۈزەر تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ چىققان بىر توپ ئاتلىقلار چۇقان كۆتۈرۈشكىنىچە ئۇنىڭغا تاشلاندى. شۇ ئەسنادا، ھېلىقى ئاتلىقلارنىڭ ئىچىدىكى بېشىغا پارقىراپ تۇرغان دۇبۇلغا كىيىۋالغان بىر سەردار قولىدىكى چومىقى بىلەن چىڭشياڭنىڭ بېشىغا ئۇردى. ئۇنى رەت قىلىش ئۈچۈن، چىڭشياڭ قولىدىكى قىلىچنى كۆتۈرۈشى بىلەن تەڭلا، قاياقتىندۇر بىر نەيزە ئۇچۇپ كېلىپ ئۇنىڭ دۈمبىسىگە قادىلىپ قالدى. چىڭشياڭ يۇرىكىگە قادالغان نەيزىنىڭ ئاچچىق سىزىمىنى سېزىپ بولغۇچە دۇم چۈشتى ـ دە، يەرنى غاجىلىغان پېتى يېتىپ قالدى...

ئىسيانچىلار ئاخىر مانجۇلارنى گۈلباغ دەپ ئاتىلىدىغان يۇملاق شەھەرنىڭ ئىچىگە قامۇۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. بىراق، گۈلباغ قەلئەسىنىڭ سېپىلى مۇستەھكەم بولغاچقا، ئۇنى ئېلىش

قەشقەر سېپىلىنى ئېلىشتەك ئۇنداق ئوڭاي ئەمەس ئىدى! ئۇستىنىڭ كېلىنلىقى تۆت مېتىر، ئېگىزلىكى 12 مېتىر كېلىدىغان سېپىلنىڭ ئىچى مانجۇلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پاناھلىنىدىغان ماكانى ئىدى. مانجۇلارنىڭ 70 يىلدىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنى قاقتى ـ سوقتى قىلىپ شىلىپ توپلىغان ئالتۇن ـ كۈمۈش، دەپىنە ـ دۇنياسىنىڭ ھەممىسى مانا مۇشۇ گۇلباغ قورغىنىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇقلۇق ئىدى! قەشقەرگە باي بولۇش كويىدا باشتۇرۇپ كىرگەن قىپچاق لەشكەرلىرىنىڭ ئىگە بولماقچى بولغان ئولجىلىرىنىڭ ھەممىسى مانا مۇشۇ شەھەرنىڭ ئىچىدە ئىدى! . . .

قوقان خانى مەمەدەلى خان قەشقەرنىڭ جاھانگىر خوجا تەرىپىدىن پەتھى قىلىنغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ قالدۇق مانجۇلارنىڭ ھەممىسىنى گۇلباغ قەلئەسىنىڭ ئىچىگە قامىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ ئورنىدا ئولتۇرالماي قالدى.

— ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان خۇداۋەندە كېرىم بۇ تەخت ساھىبلىقىنى بىزگە ئاتا قىلىپتۇ، — دېدى ئۇ ئەركانلىرىغا، — ئەگەر بىز يەنە سۇستلۇق ـ بوشاڭلىق ۋە غەپلەتتە ئۆزىمىزگە لازىم ۋە راۋا كۆرسەك، يۇرتدارچىلىق ۋە تەخت ـ سەلتەنەت ئۆز دائىرە ۋە جامائەت ئاساسىدىن يىراقلايدۇ. بىر ئەسكى مۇساپىر خوجا بىرنەچچە لۈكچەك ۋە باشباشتاق ئالامىنى توپلاپ، بۇزرۇكۋار كاشغەرنى مۇھاسىرە قىلىپ، ۋىلايەتلەرگە ئىگە بولۇش دەۋاسىنى قىلىپ، خانلىق ناغرىسىنى چېلىپ، مەملىكەت قۇرۇشنى ئۆزىگە نىسبەت قىلىپتۇ. ئۇلارنىڭ بۇ ئىشلىرىغا يول قويغىلى بولمايدۇ — ئەلۋەتتە! ئەگەر بۇلار گۇلباغنىمۇ پەتھى قىلىدىغان بولسا، مانجۇلارنىڭ 70 يىل مابەينىدە توپلىغان سان ـ ساناقسىز خەزىنە ـ بايلىقلىرى بۇ باشباشتاقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ زايا بولىدۇ. خاقانى چىن بولسا كاتتا ۋە زور پادىشاھلىقتۇر. ئەگەر بۇ چاغدا، بېيجىڭ تەرەپتىن كۆپپارلار يەنە

كېلىپ ئىستىلاچىلىق دۈمبىقىنى چالىدىغان بولسا ئۇلار يەنە خەزىنە سەرپ قىلماي باشقا ئىلاج يوق. ئەگەر كاپىرلار غەلىبە قىلىپ، بۇ پاراكەندە لەشكەرلەرنى يەنە پاراكەندە قىلىدىغان بولسا، ئىسلام ۋىلايەتلىرىنىڭ خەزىنىسى يوق بولۇش ئېھتىمالى بار. يەنە بىرى شۇكى، جاھانگىر تۆرە يۇرتنى باشقۇرۇشقا ئاجىزلىق قىلىپ، مانجۇلار بۇ جايلارغا يەنە ئىگە بولسا جاھانگىر خوجا يەنە نائىلاج پەرغانىگە قېچىپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا خاقانى چىن بۇ ئىشنى بىزدىن كۆرىدۇ ـ دە، ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى مۇئامىلە يامانلىشىدۇ. ئەمدى ئۇبدان مەسلىھەت شۇكى، بىز كاشغەرگە بارساق، گۇلباغ قولىمىزغا چۈشسە تېخى ياخشى، غالىبلار تەرىقىسىدە ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئېرىغ ماللارغا ئىگە بولۇرمىز. ئەگەر بۇنداق بولمىسا غازات ساۋابى يەنىلا بىزگە مەنسۇپ بولۇر!...[1]

ئەكابىر ـ ئەشرەبلەر: «ۋاي شۇنداق بولمامدىغان، ھەرنە مەسلىھەت بولسا ئۆزلىرىدىن چىقۇر!» دېيىشىپ، مەمەدەلى خاننىڭ بۇ سۆزىنى ماقۇل كۆرۈشكەن بولدى.

8 ـ ئاينىڭ باشلىرى قوقان خانى مەمەدەلى خان 3000 كىشىلىك بىر خىللانغان قوشۇننى باشلاپ قەشقەرگە كەلدى.

جاھانگىر خوجا بىرمۇنچە ئەكابىر ـ ئەشرەبلىرى بىلەن بىللە مەمەدەلى خاننىڭ ئالدىغا چىقتى ۋە بىر ـ بىرى بىلەن ئات ئۈستىدە تۇرۇپلا كۆرۈشتى.

— قۇتلۇق بولسۇن، قۇتلۇق بولسۇن! — دېدى قوقان خانى مەمەدەلى خان جاھانگىر خوجىنى كۆرۈپ، — غەيرەتلىرىگە بارىكاللا، غەيرەتلىرىگە بارىكاللا!

---

① موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىل 1 ـ نەشرى، 1988 ـ يىل 10 ـ ئاي 2 ـ باسمىسى، 149 ـ 150 ـ بەتلەرگە، يەنە «ئاسىيالارنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى»، 27 ـ جىلد، 19 ـ، 21 ـ بەتلەرگە ۋە «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى شۈەنزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى» 106 ـ جىلد، 9 ـ، 10 ـ بەتلەر، داۋگۇاڭنىڭ 6 ـ يىلى قەمەرىيە 10 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىكى يارلىققا قارالسۇن.

— ماشائاللا، ماشائاللا، — دېدى جاھانگىر خوجىمۇ جاۋابەن، — خان ئالىيلىرىنىڭ قوشۇن باشلاپ كەلگەنلىكى بىزلەرنىڭ بېشىمىزنى ئېگىز قىلدى، ھىممەتلىرىگە ھەشقاللا، ھىممەتلىرىگە ھەشقاللا!

ئۇلار بىر پەس سالاملىشىپ ھال - ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن جاھانگىر خوجا پادىشاھلارغا خاس ھۆرمەت - تەزىملىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، خاننى قەشقەر شەھىرىدىكى كاتتا - كاشانە بىر ئىمارەتكە چۈشۈردى.

بىراق، جاھانگىر خوجا قوقان خانى مەمەدەلى خاننىڭ قەشقەرگە لەشكەر باشلاپ كېلىشىدىكى مۇددىئاسىنىڭ ئۆزى بىلەن ئولجىغا ھەمشىرىك بولماقچى ئىكەنلىكىنى ئوبدان چۈشىنەتتى. بۇ ھەقىقەتەن: «مېھماندىن قىزغىنىپتۇ، ئۆي ئىگىسى ھەر ئىككىسىدىن...» دېگەندەك بىر ئىش ئىدى. بىراق، گۈلباغ پەتھىسى مانا بۈگۈن ئاتمىشىنچى كۈنگە قەدەم قويدى. ئەمما، قورغان تا ھازىرغىچە زەبەردەست تۇرىدۇ. گۈلباغ قەلئەسى ئۇزۇل - كېسىل پەتھى بولماي تۇرۇپ، جاھانگىر خوجىنىڭ مۈلكىي قەشقەرىيىدە ئاخىرقى ھېساپتا قارار تېپىشى يوق گەپ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، گۈلباغ پەتھىسى قانچىكى ئۇزارغانسېرى، مانجۇلارنىڭ ياردەمچى قوشۇنىنىڭ يېتىپ كېلىشى شۇنچە تېزلىشىدۇ. ئۇ چاغدا، بۇ قېتىمقى قەشقەر غازىتىنىڭ پۈتۈن مۇشەققىتى شامالغا سورۇلامدۇ؟

جاھانگىر خوجا مۇشۇلارنى ئويلىغىنىدا، «كېمىسىگە چىققاننىڭ جېنى بىر» دېگەن قەدىمكى ماقالنىڭ توغرىلىقىنى تېخىمۇ ھېس قىلدى! ئۇ ئاخىر مەمەدەلى خان بىلەن بىرلىشىپ، گۈلباغ قەلئەسىدىكىلەرنىڭ قارشىلىقىنى ئۇزۇل - كېسىل يىمىرىشكە بەل باغلىدى...

قوقان خانى مەمەدەلى خان قەشقەرگە قوشۇن باشلاپ كەلگەننىڭ ئەتىسى، جاھانگىر خوجىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن

بىللە گۈلباغ قەلئەسىنى ئاشكارا ۋە شىددەتلىك مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇلار سىرتتىن، مانجۇلار ئىچىدىن ئېتىشىپ بىرنەچچە كۈن قاتتىق سوقۇش بولدى.

ھەر كۈنى كەچ بولۇشى بىلەن گۈلباغ قەلئەسىنىڭ ئەتراپىدا سان ـ ساناقسىز گۈلخان ئوتلىرى لاۋۇلداپ كۆيۈشكە باشلايتتى. گۈلخان ئەتراپىدا ئولتۇرۇشقان قىپچاق، ئەنجانلىق لەشكەرلەر سۆزلىشىپ ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلار: «بۇ قارغىش تەگكەن قورغاننى ئالغىلى بولارمۇ؟ خۇرجۇن ـ قاچىلىرىمىز ئولجا بىلەن لىق تولارمۇ؟» دېيىشەتتى...

8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى تاڭ سەھەردە پالاخماننىڭ ۋەھىملىك ئاۋازى ئاڭلاندى. پالاخماندىن ئېتىلغان، تۆت ئادەم ئاران ـ ئاران كۆتۈرەلەيدىغان يوغان ـ يوغان تاشلار گۈلباغ قەلئەسىگە قاراپ ئۇچاتتى. ئىنتايىن زور خاراب قىلىش كۈچىگە ئىگە بولغان بۇ تاشلار سېپىل ئۈستىگە ۋە شەھەر ئىچىگە چۈشۈپ تەگكەن يەرنى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىپ تاشلىماقتا ئىدى. سېپىل ئۈستىگە ۋە شەھەرنىڭ ئىچىگە چۈشكەن تاشلارنىڭ غايەت زور بۇزغۇنچىلىقى قەلئە ئىچىدىكى بۇ تىز پۈكمەس قوغدىغۇچىلارنىڭ كۆڭلىدە تۇرلۇك ئەندىشىلەرنى پەيدا قىلماقتا ئىدى. ئۇلار ئاقسۇ تەرەپتىن كېلىدىغان ياردەمنى كۈتۈپ، قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتمەكتە ئىدى. بىراق، ئاقسۇ تەرەپتىن كېلىدىغان بۇ ياردەم نېمىشكىدۇر ساقمۇ ـ ساق ئاتمىش كۈن كېچىككەنىدى. بۇ مانجۇلار ھەرقانداق قەھرىمانانە روھنىڭمۇ قۇدرەتلىك دۈشمەننىڭ كۈچلۈك قورالى ئالدىدا ئەرزىمەس بىر نەرسە بولۇپ قالىدىغانلىقىنى مانا ئەمدى چۈشەندى...

مۇسۇلمانلار گۈلباغ قەلئەسىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن لەخمە كولاپ كېلىپ، سېپىل ئاستىغا دورا كۆمدى. ئۇلار پىلىككە ئوت يېقىشۇىدى، يەر ـ زېمىننى لەرزىگە سالغان غايەت زور پارتلاش ساداسى ئىچىدە شەھەرنىڭ بىر تەرىپى ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى ـ دە،

ئالەم يۇزىگە چاڭ ـ توزانلارنى چىچىپ كۈننىڭ كۈندۈزى گويا قاراڭغۇ كېچىگە ئايلىنىپ كەتتى. بۇ چاغدا مۇسۇلمانلار نۇسرەت ئىچىدە ئارقا ـ ئارقىسىدىن ئۇزۇلمەي كېلىپ خۇددى پەرۋانىدەك سېپىلغا ئۆزلىرىنى ئۇرۇشتى. مانجۇلار بەلكى مۇسۇلمانلار بۇ سېپىلنىڭ بۇزۇلغان يېرىدىن ھۇجۇم قىلىپ كىرەرمىكىن دەپ خەزىنىدىن تاغار ـ تاغارلاپ ئاق ئۇن، مىشكاپ ـ مىشكاپلاپ گۈرۈچلەرنى توشۇپ كېلىپ، تۆشۈك يولىنى توسۇپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. قەلئەنىڭ ئىچىدىكىلەر توپ ـ زەمبىرەك، جەزايىــــل ـ خودەئىلەرگە ئوت تۇتاشتۇردى. مۇسۇلمانلارمۇ تاشقىرىدا تۇرۇپ توپ ـ زەمبىرەكلىرىگە ئوت بەردى. مانجۇلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئۆزئارا ئارىلىشىپ گىرەلىشىپ قاتتىق جەڭ قىلىشتى.

مۇسۇلمانلار قەلئەنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىــرىدىن ئارقانلار بىلەن ئۆلانغان شوتىلارنى قورغان تېمىــــغا يۆلەپ، خۇددى دارۋازلاردەك سېپىلغا يامىشىپ يۇقىرى ئۆرلەشكە باشلىدى. سېپىل ئۈستىدە كەسكىن جەڭ بولۇپ كەتتــى. مۇسۇلمانلار مانجۇلارغا شىددەت بىلەن تاشلىناتتى. مانجۇلارمۇ ئۇلار بىلەن قويۇن ـ قولتۇق ئېلىشىپ كەتتى. قارا چېرىكلەرنىڭ بىرى ئۆلسە، ئورنىنى دەرھال يەنە بىرى بېسىپ، مۇسۇلمانلارنــى شەھەر ئىچىگە كىرگۈزمەسلىكنىڭ ئامالىنى قىلىپ باقتــى. مۇسۇلمانلار ئۇدا ئۈچ داپقۇر سېپىل ئۈستىگە چىقتى. لېكىن، مانجۇلارمۇ كۈچ كۆرسىتىپ، مۇسۇلمانلارنى ئۇدا ئۈچ داپقۇر سېپىل ئۈستىدىن ھەيدەپ چۈشۈردى.

بىراق، ئۆلۈۋاتقان ۋە يارىدار بولۇۋاتقانلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، گۇلباغ قەلئەسىدىكىلەرنىڭ كۈچــى بارغانسېرى ئاجىزلاپ كەتتى. مۇسۇلمانلار بولسا يەر ـ جاھاننى قاپساپ، ۋارقىراپ، بىرىنىڭ كەينىدىن يەنە بىرى يامىشىــپ قورغان ئۈستىگە چىقىپ كېلىۋەردى. . .

جاھانگىر خوجىنىڭ سول تەرىپىدە چىلانتورۇق بەدەخشان ئارغىمىقىنى مىنگەن قوقان خانى مەمەدەلى خان تۇراتتى. جاھانگىر خوجا بولسا قومۇشقۇلاق قۇلا يورغىنى مىنىۋالغانىدى. ئۇلار دۆڭنىڭ ئۈستىدە قىپچاق لەشكەرلىرى بىلەن ئەنجانلىق لەشكەرلەرنىڭ سىپىلغا قىلىۋاتقان ھۇجۇمىغا قاراپ تۇرۇشقانىدى. ھۇجۇم ۋاقتى ئۇزارغانسىرى، ئەنجانلىق لەشكەرلەردىن كۆپى چىقىم بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن مەمەدەلى خان ئاخىر چىدىيالماي قالدى:

— ئۇيغۇرلار قاچان ئۇز ئالدىغا تەنھا شەھەر ئالالىغان؟ — دېدى ئۇ زەردە قىلىپ.

— ئەنجانلىق «غالىبلار» نىمۇ كۆرۈپ قويدۇق. ھەممىسى پاقا ئالالماس سا ئىكەنغۇ بۇ نېمىلەر! — دېدى جاھانگىر خوجىمۇ بوش كەلمەستىن.

— سەييىد جاھانگىر خان، سىلى «قەلئەدىكىلەر شەھەرنىڭ ئاچقۇچىنى ئالتۇن تاۋاقتا سېلىپ، ئالدىمغا ئېلىپ چىقىدۇ!» دەپ ئويلىغان بولسىلا كېرەك. شۇنداق ئىكەن، بىزلەرنىڭ بۇ يەردە تۇرۇۋېرىشىمىزنىڭ ئەمدى ئەھمىيىتى قالمىغاندەك قىلىدۇ! — دېدى مەمەدەلى خان زەھەرخەندىلىك بىلەن.

— بىزلەر پەقىر يوقسۇل، ئەھۋالىمىز ناچار، قورال - ياراغلىرىمىز يوق ئەھۋالدا تۇرۇپمۇ مۇشۇنچىۋالا ئىشلارنى قوزغاپ، مۇشۇنچىۋالا خىزمەتلەرنى ۋۇجۇدقا چىقاردۇق، — دېدى جاھانگىر خوجا كەسكىن سۆزلەپ تۇرۇپ، — ئەلھال، مەمەدەلى خان، بىرنەچچە بايراقلىق لەشكەر بىلەن، شۇنچىۋالا مۇكەممەل قورال - ياراغ بىلەن كېلىپمۇ گۇلباغنى ئېلىپ بەرمەي كېتىدىغان بولسىلا، ئۇ ھالدا سىلى بىزنىڭ دۈشمىنىمىز بولۇپ، بىز سىلىنىڭ ئۈستىلىرىدىن غازات قىلىپ قالمايلى يەنە!...

مەمەدەلى خاننىڭ يۈرىكى جىغ قىلىپ قالدى: «ھەرنە بالا كەلسە بۇ يالاڭتۆش مۇساپىر خوجىنىڭ قولىدىن كېلىدۇ، —

دەپ ئويلىدى ئۇ بىردىنلا جىددىيلىشىپ، — ئۇنىڭدىن كۆرە، ياخشى گەپ بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىنى رام قىلىپ، بۇ يەردىن تېز كەتمىكىم ئەۋزەل!»

— سەييىدىم، — دېدى مەمەدەلى خان، — سىلىنىڭ گەپلىرىمۇ توغرا. ئەمدى بۇ دۆلەت ـ ئامەت قوللىرىدا تۇرسىمۇ بىر نۆرى. ئەگەر ئۇنداق بولماي قالسا يەنە بارىدىغان يەرلىرى قوقان، سىغىنىپ پاناھداپ بارىدىغان كىشلىرى بىزكىم قوقان خانى بولۇر. شۇڭا، بۈگۈن بۇ گۈلباغ قەلئەسىنى پەتھى قىلىش شەرىپىنى سىلىگە ئۆتۈندۈق!

. . .

جاھانگىر خوجىمۇ مەمەدەلى خاننىڭ بۇ مەسلىھىتىنى لازىم تاپتى — دە، ئوشۇق گەپ تالىشىپ ئولتۇرماي، خاننى لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇپ، ھۆرمەت ـ ھەيۋەت ئىچىدە ئەنجانغا يولغا سېلىپ قويدى...

جاھانگىر خوجىنىڭ لەشكەرلىرى قورغان بۇزىدىغان پالاخماننى سۆرەپ كېلىشتى. بۇ بىر بېشىغا يوغان تۆمۈردىن باش بېكىتىلگەن، چاقنىڭ ئۈستىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان يوغان لىملاردىن ياسالغان تۆشۈكىدىن چىقىپ شىددەت بىلەن دەرۋازىغا ئۇرۇلىدىغان بىر خىل قورال ئىدى. مۇسۇلمانلار پالاخماننى ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئىتتىرىپ، بىر خىل رىتىمدا ۋارقىراپ: «ھەمۇ ـ ھە! قاتتىق ئۇر! ھەمۇ ـ ھە!» دېيىشىپ بىر ـ بىرىگە مەددەت بېرىشەتتى.

مانجۇلار سېپىل ئۇگەكلىرىنىڭ كەينىدىن تۆۋەندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىغا خىش ئېتىپ، ئوت چېچىپ، قايناق مومىلارنى تۆكۈپ، ئوق بوران قىلىپ تۇراتتى. بىراق، ئىسيانچى مۇسۇلمانلار ھېچنېمىگە قارىماستىن پالاخماننى دەرۋازىغا شىددەت بىلەن ئۇراتتى. ئاخىر، قارا ياغاچتىن ياسىلىپ، ئۈستىدىن قارا تۆمۈر تاسمىلار بىلەن چەمبەرلەنگەن دەرۋازا پالاخماننىڭ كۈچلۈك

زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەي يېرىلىپ ئاجراپ، كېيىن پۇتۇنلەي پاچاق - پاچاق بولۇپ كەتتى. قوۋۇق دەرۋازىسىنىڭ ئېچىپ تاشلانغانلىقىنى كۆرگەن مۇسۇلمانلار خۇددى كەلكۈن سۈيىدەك قەلئە ئىچىگە دەۋرەپ كىرىشكە باشلىدى. گۈلباغ قەلئەسى ئاخىر ئىسيانچى مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى! . . .

* * *

داۋگۇاڭنىڭ 7 - يىلى 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى[①] مانجۇلار ئاخىر قارا تېكىن دېگەن يەردە جاھانگىر خوجىنى قاتمۇ قات قورشاۋغا ئېلىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى.

جاھانگىر خوجىنىڭ دوستى بولغان ئوپال بېگى مۇھەممەت بەگ مانجۇلارنىڭ ياڭ فاڭ دېگەن سانغۇنىنىڭ قوماندانلىقىدىكى مانجۇ قوغلىغۇچى قىسىملىرىنى بۇ يەرگە باشلاپ كەلگەندە، جاھانگىر خوجا ئادەملىرىنى تەشكىللەپ قارشىلىق كۆرسىتىپ قورشاۋنى يېرىپ قاچماقچى بولغان بولسىمۇ ئەمما مانجۇلار ھالقىنى بارغانسېرى تارايتىپ سىقىشقا باشلىدى. جاھانگىر خوجا چۈشكەن تاش ئۆينىڭ ئەتراپلىرى پۈتۈنلەي ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى، ئىڭراپ ياتقان يارىدارلار، سونايلىنىپ ياتقان ئاتلارنىڭ ئۆلۈكلىرى بىلەن تولۇپ كەتتى. تاش ئۆينىڭ ئىشىكى ئالدىدىكى ۋە ئۆگزىدىكى نۇرغۇن ئادەملەر مانجۇلارغا جان - جەھلى بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ، قەيسەرلىك بىلەن ئوق ئۈزۈپ، تاش دومىلاتماقتا ئىدى.

مۇھەممەت بەگ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بەستى - قامەتلىك، يېشى 35 - 36 لاردا، ئۇچىسىغا پولات زىرىھ كىيىپ، ئۈستىدىن

① مىلادى 1827 - يىلى.

ساۋۇت باغلىنىۋالغان بىر ئادەمنى سانغۇن ياڭ فاڭغا كۆرسەتتى. بۇ كىشىنىڭ دۇبۇلغىسى تېشىلگەن بولۇپ، بېشىدىن ئاققان قان ئۇنىڭ يۈزىنى بويلاپ ئېقىپ چۈشمەكتە ئىدى. ئۇ ئۆينىڭ تاش تېمىغا يۆلىنىپ، ھاسىراپ تۇراتتى.

— ئاۋۇ بويى قامەتلىك كىشى جاھانگىر خوجا بولىدۇ، — دېدى مۇھەممەت بەگ ياڭ فاڭغا، — دارىن، ئۇ سىلىنىڭ قوللىرىغا تىرىك چۈشمەيدۇ. چۈنكى ئۇ ناھايىتى جاھىل بىرنېمە.

— بۇ كىشىنى ئۆلتۈرۈشكە قەتئىي بولمايدۇ. مەيلى قانچىلىك چىقىم - بەدەل كەتسىمۇ، ئۇنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈشىمىز لازىم. بوغدا خاننىڭ پەرمانى شۇ! — دېدى ياڭ فاڭ قارا چېرىكلەرگە.

قارا چېرىكلەر تاش ئۆيگە قىلىنىۋاتقان شىددەتلىك ھۇجۇمنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈردى. ئۇلار جاھانگىر خوجىنىڭ ئادەملىرىنى قىرىپ ئالغا ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. ئۇلارنىڭ غەلىبە قىلىشى چېرىكلىرىنىڭ قەھرىمانلىقىدىن ياكى ئۇرۇش ۋەزىيىتىدىكى ئەۋزەللىكتىن ئەمەس، بەلكى ئادەم سانىنىڭ كۆپلۈكىدىن بولۇۋاتاتتى. جاھانگىر خوجا ئۆزىنىڭ ساناقلىقلا قالغان ئادەملىرى بىلەن خىل قوراللانغان، مول ئۇرۇش تەجرىبىسىگە ئىگە، ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە، نەچچە ئون ھەسسە، بەلكى نەچچە يۈز ھەسسە كۆپ بولغان مانجۇلارغا تاقابىل تۇرۇشقا مەجبۇر بولۇۋاتاتتى. قارا چېرىكلەرنىڭ قوللىرىدىكى ساداقلاردىن تاش ئۆيدىكىلەرگە قارىتىپ ئېتىلىۋاتقان ئوق دەستىدىن كۈننىڭ يۈزى تورلىنىپ قالاي دېگەنىدى. تاش ئۆيدىكىلەرمۇ مانجۇلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەسلىك ئۈچۈن ئاخىرقى بىر ئادىمى قالغۇچىلىك جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقانىدى. ئۇلار قوللىرىدىكى ئوقلىرىنى ئېتىپ تۈگەتمىشكەندىن كېيىن ئېغىر تاشلارنى دومىلىتىشقا باشلىدى. مانجۇلار ئۆلگەن

ئادەملەرنىڭ جەسەتلىرىدىن ۋە تېخى جان تەسلىم قىلمىغان يارىدارلارنىڭ ئۈستىدىن مۈشۈكتەك چاققانلىق بىلەن سەكرەپ ئۆتۈشەتتى. جان ھەلقۇمىغا كەلگەن يارىدارلارنىڭ زارلانغان ئاۋازلىرىنى مانجۇلارنىڭ غەلىبە خۇشاللىقى بىلەن ۋارقىراشقان چۇقانلىرى بېسىپ كەتتى.

ئاخىر، مانجۇلار تاش ئۆينىڭ ئىشىكى ئالدىغا يېتىپ كېلىشكە مۇۋەپپەق بولدى. ئىشىكتىن ئېتىلىپ كىرىۋاتقان مانجۇلارنى كۆرگەن جاھانگىر خوجا ئۆزلىرىنىڭ چېكىنىش يولىنىڭ پۈتۈنلەي ئۈزۈلگەنلىكىنى چۈشەندى ـ دە، دەرھال يېنىدىن بوۋىسى بۇرھانىدىن خوجىدىن قالغان قالماقچە شەمشىرىنى سۇغۇرۇپ ئالدى ـ دە، بوينىغا سۇرمەكچى بولۇپ كۆتۈردى. شۇ چاغدا قارا چېرىكلەر ئارىسىدىكى قارا شەھەرلىك تورغات سەردارلىرىدىن لابدۇر دورجى قولىدىكى بۆرە چىشلىق ئۇمۇتى بىلەن بىر قويۇپلا ئۇنىڭ قولىدىكى قالماقچە شەمشەرنى يەرگە چۈشۈرۈۋەتتى. جاھانگىر خوجا ئۆزىنى ئوڭشىۋالغۇچىلىك يەنە بىر قاراشەھەرلىك تورغات سەندا دورجى ۋە ناسۇڭئا، سۇشىڭئا قاتارلىق مانجۇ سەردارلىرى ئۇنىڭغا تاشلاندى ـ دە، ئۇنى ئاستىغا قىمىرلاتماي بېسىۋالدى.

تورغاتلار چەمبەرچاس باغلىۋېتىلگەن جاھانگىر خوجىنى مانجۇلارنىڭ قوغلىغۇچى قىسىملىرىنىڭ قوماندانى، سانغۇن ياڭ فاڭنىڭ ئالدىغا ئېتتىرىپ ئېلىپ كەلدى. ئۇ خاقانى چىننى يىگىرمە يىلدىن بۇيان پاراكەندە قىلىپ، زادىلا ئارام ئىلىق بەرمەي كەلگەن بۇ توپىلاڭچىغا غالىبانە نەزىرى بىلەن ئۇزاققىچە سىنچىلاپ قاراپ كەتتى، ئاندىن:

— ھەي توپىلاڭچى، سەن تىبۇدا خاقانى چىنغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە، ئۆزۈڭنىڭ بۈگۈنكىدەك ئاقىۋەتكە قېلىشىڭنى ئويلىغانمىدىڭ؟ «جاھانگىر دۆڭ تەن، دى

دۇڭتەن!»[1] دەپ ئاڭلىغانىدىم. قېنى ئەمدى قانداق مىدىرلىيالايسەنكىن؟ — دېدى زەھەرخەندىلىك بىلەن.

— قولۇمنى بوشىتىۋەت، سېنىڭ بىلەن يەكمۇ يەك ئېلىشاي، شۇ چاغدا زېمىننىڭ قانداق مىدىرلىغىنىنى كۆرىسەن! — دېدى جاھانگىر خوجا.

— ھەي سولتەك، قۇدرەتلىك خاقانى چىننىڭ تەڭرى قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىسىگە شۇنداق جاۋاب بېرىشكە قانداق پېتىنىدىڭ - ھە؟! — دەپ ۋارقىرىدى ئوپالنىڭ ھاكىمبېگى مۇھەممەت بەگ.

— شالىڭنى ئېقىتىپ سۆزلەۋاتقان مۇھەممەتمۇ سەن؟ — دېدى جاھانگىر خوجا ئۇنىڭغا مەنسىتمەسلىكنەزىرى بىلەن قاراپ، — بۇ مانجۇلارنى مۇشۇ يەرگە سەن باشلاپ كېلىپسەن — دە، مېنى تۇتۇپ بېرىپ قانچىلىك ياخشى كۈن كۆرۈپ كېتەرسەن؟ ھېچ بولمىغاندا، ئەينى يىللاردىكى ئاغىنىدارچىلىقنىڭ يۈزىنى بولسىمۇ قىلساڭ بولماسمىدى؟ «يېغى ياندىن قوپار، بالا كەلسە قېرىنداشتىن!» دېگەن مۇشۇمۇ ئەمدى؟

— ئۇ بىر زامان، بۇ بىر زامان. دۇرۇس، سېنىڭ بىلەن بىز «پادا باققاندا دوست ئىدۇق!» سەن ئىسلام ئاچىمەن دەپ يۈرگەن ئاشۇ چاغلاردا ھازىرقىدەك ئۆزگىرىپ كەتمىگەنىدىڭ! پۇقرائى - پەقىرلەر بىلەن جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ بىللە ئىدىڭ. شۇڭا بىز ساڭا ئەگەشكەنىدۇق. ھالىسىز بىچارە پۇقرالار «پىر دېمەك — خۇدا دېمەك» دېگەن سوقۇر ئېتىقادنىڭ شاراپىتى بىلەن ساڭا چىن دىلىدىن ئەقىدە باغلىغان ۋە سەن ئۇچۈن جېنىنى سېلىپ بېرىپ ئۇرۇشقان، سەن ئۇچۈن شەھەرلەرنى ئېلىپ بەرگەنىدى. ئاخىر بۇ سوقۇر ئېتىقاد بىز ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا

---

① بۇ — شۇ زاماندا كەڭ تارقالغان بىر ئېغىز سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى: «جاھانگىر خوجا مىدىرلىسا، زېمىنمۇ مىدىرلايدۇ!» دېگەنلىك بولىدۇ.

بالا بولدى. سەن باشلاپ كەلگەن ئاشۇ دەستەكسىز خوجىلار: «هوقۇقنىڭ بارىدا مال ـ مۈلۈك توپلىماق، تەختتىن ئايرىلغاندا مېغىزىنى چاقماق كېرەك» دېيىشىپ ئىلگىرىدىن ئەن ـ قائىدە بولۇپ كەلگەن باج ـ سېلىققا يېڭىدىن ـ يېڭى سېلىقلارنى قوشۇپ خەلقنى شىلدى، سېنىڭ كارىڭ بولمىدى. خىلمۇ خىل ئالۋان ـ ياساق بىلەن پۇقرانى زار ـ زار قاقشاتتى. سېنىڭ يەنىلا كارىڭ بولمىدى. سەن بۇ بەش كۈنلۈك جاھاننىڭ راھەت مېغىزىنى چېقىپ، پاراغەت كۆرمەك بولۇپ، مەملىكەتنىڭ ھېچ ئىشى بىلەن كارىڭ بولمىدى. يۇرتدارچىلىق تاپتىن چىقىپ كەتتى. سېنىڭ ۋە سەن باشلاپ كەلگەن ئاشۇ دەستەكسىز خوجىلارنىڭ بۇنداق بولمىغۇر، ناشايان ئىشلىرىڭنى توسساق، لايىق كۆرمىسەڭ، كۆتىمىزگە تېپىپ قوغلاپ چىقىرىپ، ئەنجانلىق تەخسىكەش ـ يۇندىخورلارنى بىزنىڭ ئورنىمىزغا تەيىنلەپ ئۆزۈڭنىڭ غالچىسى قىلىۋالدىڭ. «سۇنىڭ بېشى لاي بولسا، ئايىغىمۇ لاي بولىدۇ» دېگەندەك، بۇ مەنسەپدارلىرىڭ سېنىڭ رايىڭ بويىچە ئىش كۆرگەچكە، پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىك ۋە چىرىكلىك ئەۋج ئالدى. باجگىرلىرىڭ ئوچۇق ـ ئاشكار ئەلنى بۇلاپ ـ تالىدى. ياساۋۇل ـ چېرىكلىرىڭ زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلدى. ئەلنى خۇپىيە، تىڭ ـ تىڭچىلار بىلەن تولدۇرۇۋەتتىڭ. كىمكى نارازى بولۇپ، سېنىڭدىن سەل ئاغرىنسا، شۇ ھامان مەخپىي ساقچىلىرىڭغا تۇتقۇزۇپ كېلىپ يوق قىلدىڭ. ھەتتا، سېنىڭ يېقىن ئاغىنەڭ بولغان مەنمۇ «ياڭاق چاققاندا» ئاخىر سېنىڭ يېنىڭدىن قېچىشقا مەجبۇر بولدۇم. نامىڭ جاھانگىر خان بولسىمۇ، ئەلنىڭ بېشىغا چۈشكەن «ئاپەت خان» بولدۇڭ! سەن قەشقەردە ھۆكۈمەت قۇرۇپ توققۇز ئاي ئون كۈن بولغاندا، ئاخىر پەيمانىڭ تولۇپ قولغا چۈشتۈڭ! دېمەك، كىمكى ئاللانىڭ ھىدايىتىنى تەرك ئېتىدىكەن، مەيلى ئۇ قانچىلىك يىراق جايلارغا قېچىپ بېرىۋالسۇن ئۇنىڭ

جازاسىدىن قۇتۇلالمايدۇ!

— ئەي بۇرادەر، سىنىڭ ئېيتقانلىرىڭ ھەممىسى ھەق سۆزلەر، — دېدى جاھانگىر خوجا پۇشايمان ئىلكىدە پۇچۇلىنىپ، — شۇنداق، ئۇلۇغلۇق تەمەنناسى ئەقلىمنى زەئىپلەشتۇردى. مال - دۇنيا ھېرىسى نەپسىمگە ئارام بەرمىدى. ئاللا تائالا ئەجدادلىرىمنىڭ ھېچقايسىسىغا بۇيرۇمىغان دەھرىي ھاكىمىيەتنى تالىشىپ، بۈگۈنكىدەك ھالغا قالدىم. بۇ خۇددى زىيان قىلىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ، سىگمەيدىغان تاماقنى يەپ، ھالاكەتكە ئۇچرىغان ئاغرىققا ئوخشاش بىر ئىش. نىھايەت، مەن زەرەرنى بىلىپ تۇرۇپ، ئەنە شۇنداق چوڭ ئىشنى باشلىغان ئىكەنمەن، شۇڭا ماڭا ئوخشاش نەپسى بالاسىدىن نېرى ئۆتەلمەيدىغان كىشىگە ھەرقانداق بالا - قازا كەلسە راۋا بولىدۇ!

— تەمەننا دىمىغىڭدىن ھاكىمىيەت دۇتنى چىقىرىۋاتقان ئاشۇ چاغلاردا بۇ ھەقىقەتنى چۈشىنىشنى خالىماس ئىدىڭ! — دېدى مۇھەممەت بەگ، — ھەرنە بولسا، بۇ ھەقىقەتنى ئاخىر چۈشىنىپسەن! شۇڭا كونىلار: «كىشىنى ھالاك قىلىشقا ھەرىكەت قىلغۇچىلار ئۆز ئەجىلىدىن بۇرۇن ئۆلىدۇ. لېكىن، جېنى تېنىدىن بىر يولىلا چىقمايدۇ. بەلكى شۇنداق بولىدۇكى، ئۇنىڭغا ھاياتتىن بىزار بولغۇدەك دەرىجىدە رەنجۇ - ئەلەم يېتىدۇ. ھەردەم ئۆزىگە ئۆلۈم تىلەيدۇ ئەمما ئۇنچە تېز ئۆلەلمەيدۇ!» دېگەن.

— ۋادەرىخ، زۇلۇم نەشتىرىنىڭ ۋاقتىنىڭ مۇندا تېز كېلىشىنى بىلگەن بولسام، ھاكىمىيەت شارابىنىڭ تەمىنى تېتىماس ئىكەنمەن! — دېدى جاھانگىر خوجا يەرگە قاراپ، — ئەمدى مەلۇم بولدىكى، ئەجەل ياقامنى تۇتۇپ قەشقەر تامان سۆرەپتىكەن. بولمىسا، مەن ئەسلىدە تاغنىڭ ئۆڭكۈرىنى ماكان تۇتۇپ يۈرمەمسىدىم؟...

كۇچالىق مىرزا ئوسمان بەيسى بەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى

مىرزا ئىسھاق بېك بۇ مانجۇلارغا تۇغچى بولۇپ كەلگەندى، ئۇ باياتىن مۇھەممەت بەگ بىلەن جاھانگىر خوجا ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتنىڭ پۈتۈن مەزمۇنىنى بىرنى قالدۇرماستىن ھەممىسىنى مانجۇ سانغۇنى ياڭ فاڭغا ئاغدۇرۇپ تۇرغانىدى. بۇ چاغدا ئۇ:

— كۆك ئاسماننىڭ بىردىنبىر ئىگىسى ئاسمان تەڭرىسى بولغىنىدەك، بوغدا خانمۇ زېمىننىڭ بىردىنبىر ئىگىسىدۇر! يەر يۈزىدىكى ھەرقانداق ئادەم بوغدا خاننىڭ سەلتەنىتىنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ يەرنى سۆيۈشى لازىم. سىلەر چەنتۇلار بۇنى خالىساڭلار ياكى خالىمىساڭلار بەرىبىر شۇنداق قىلىشقا مەجبۇر بولىسىلەر. بىز سىلەرنىڭ يەلكەڭلارغا دەسسىگىنىمىز دەسسىگەن! سىلەر چەنتۇلار پەقەت بىزگە سېلىق تۆلەپ، بەش ۋاق نامىزىڭلاردا بوغدا خاننىڭ سەلتەنىتى ئۈچۈن دۇئا - تىلاۋەت قىلىشىڭلار شەرت! مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ يېغى قوپقانلىقىڭلارنىڭ ئۆزىلا كەچۈرگۈسىز چوڭ گۇناھتۇر!

— شۇنداق، جاڭجۇن دارېن راست ئېيتىدۇ! — دەپ چاڭىلداپ سۆزلىدى تورغات سەردارى لابدۇر دورجى، — مەرھۇم شاھىنشاھ، تەڭداشسىز چەنلۇڭ خاقانغا پۈتۈن خەلقى ئالەم باش قويغانىدى. ئۇنىڭ ئېتىنىڭ پولات تۇيىقى ئاستىدا پۈتۈن زېمىن تىترىگەنىدى، تەڭرىتاغلىرىغا دەز كەتكەنىدى. ھەي چەنتۇ توپىلاڭچى، ساڭا مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرىدىغان كۈچ نەدىن كەلدى؟ سەن چەنتۇلار مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى تۇرۇپ تېزەك چىشلەشمىگەنمىدىڭ؟!

— ھەي كاپىر، تارت تىلىڭنى! — دېدى جاھانگىر خوجا زادىلا تاقەت قىلالماي، — شەھەرلىرىمىزنى سەنلەر سېلىشىپ بەرگەنمۇ؟ يەرلىرىمىزنى سەنلەر ئېچىشىپ بەرگەنمۇ؟ ئۆستەڭلىرىمىزنى سەنلەر چېپىشىپ بەرگەنمۇ؟ بۇ يەردە ئاناڭنىڭ ھەققى بارمىدى؟ سەنلەر قانچىلىغان مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىزنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشمىدىڭ؟ قانچىلىغان

ئادەملەرنى چىپىپ يوق قىلىشمىدىڭ؟ قانچىلىغان ئادەملەرنى يۇرت - ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، تاغ ئارقىسىغا ئاچ ئۆيلۈك قىلىشمىدىڭ؟ مېنى سوراق قىلىشىدىغان بولساڭ، بوغدا خاننىڭ ئۆزى سوراق قىلسۇن. مەن شۇ چاغدا ھەرقايسىڭنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىڭنى ئۇنىڭغا بىر - بىرلەپ ئېيتىمەن. بوغدا خان ئەگەر راستتىنلا زېمىننىڭ ئىگىسى بولىدىغان بولسا مېنى جازالىغان يەردە، بىزنى مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە مەجبۇرلىغان سەنلەردەك زۇلۇم ئىگىلىرىنى جازالىماسمۇ؟! . . .

ياڭ فاڭنىڭ يۈرىكى «قارت!» قىلىپ قالدى. ئۇ جاھانگىر خوجىنى ئادەتتىكى ئوغرى، قاراقچى، دەپ ئاڭلىغان. قارىغاندا، ئۇ بوش ئادەم ئەمەستەك قىلىدۇ! شۇڭا، ئۇنى ئاستانىگە ئېلىپ بېرىپ بوغدا خاننىڭ ئالدىغا توغرى قىلىشتىن ئىلگىرى بىر ئامال قىلىپ، ئۇنى ئېغىز ئاچالماس قىلىۋېتىش زۆرۈردەك قىلىدۇ! بۇ ئىشنى دەرھال ئىلى جاڭجۈنى چاڭلىڭ دارېننىڭ سەمىگە سېلىپ قويساممىكىن؟ ھە، شۇنداق قىلىشىم كېرەك! . . .

ئەتىسى، مانجۇ قوغلىغۇچى قىسىملىرى جاھانگىر خوجىنى ئېلىپ تاغدىن چۈشۈپ كەتتى. . .

ئەسلىدە، مىلادى 1726 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى جاھانگىر خوجا قەشقەرنى پەتھى قىلغاندىن كېيىن ئۆزىنى «زامان، زامان، سەييىد جاھانگىر خان سۇلتان» دەپ ئېلان قىلدى. قەشقەرنىڭ مانجۇلار قولىدىن ئازاتلىنىشى — پۈتۈن مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنىڭ بېشارىتى ئىدى. ئارقىدىنلا 6 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئىسيانچىلار مانجۇلار قولىدىن يەكەننى ئازاتلىدى. 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى خوتەندە غەليان چىقىپ، بۇ يەردىكى مانجۇلار يوقىتىلدى. 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى مانجۇلارنىڭ قەشقەردىكى ئەڭ ئاخىرقى قورغىنى — گۈلباغ

قەلئەسى ئىسيانچىلار تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى. شۇنداق قىلىپ، ئىككى ئاي ئىچىدە پۈتۈن مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ غەربىي قىسمى مانجۇلارنىڭ ئىلكىدىن چىقىپ كەتتى.

خاقانى چىن تەرىپىدىن يەتمىش يىل ئىدارە قىلىنغان بۇ جايلارنىڭ قولدىن كېتىشىدە تۈرلۈك سەۋەبلەر بار ئىدى، ئەلۋەتتە! ھالبۇكى، مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ چىرىكلىشىشى، مانجۇ ئىستىبداتىنىڭ كۈچىيىشى بۇ سەۋەبلەرنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى ئىدى. شۇ زاماندا تۇغۇلۇپ ياشىغان تارىخشۇناس موللا مۇسا سايرامىمۇ ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ ھەقتە ئالاھىدە توختىلىپ باھا بېرىپ ئۆتكەنىدى:

«... ۋاقىت ئۆتكەنسېرى، مەنسەپدارلار ھەر خىل چېكىدىن ئاشقان بەلگىلىمىلەرنى قوشۇپ، ھەر خىل يامان قائىدە - يوسۇنلارنى پەيدا قىلىپ، جەبر - زۇلۇمنى كۈچەيتىۋەتتى، — دەپ يازدى ئۇ ئۆزىنىڭ كىتابىدا، — ئۇيغۇر خەلقى ئازاب - ئوقۇبەت ۋە جەبر - زۇلۇم ئىسكەنجىسىدە سىقىملارغا مۇپتىلا قىلىندى. ئەسلىدە پۇقرالارنىڭ ياخشى ياكى يامان ئەرز - دادلىرىنى ئاڭلاپ بىلىپ، ئۇلارغا رەھىم - شەپقەت قىلىش بولسا پۇقرالارغا باشچىلىق قىلىدىغان ئۇلۇغلارنىڭ بويىندىكى ۋاجىپ، ھەتتا پەرز ئىدى. لېكىن، ئۇلار مۇنداق قىلمىدى. ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمىدى. بەلكى ئۇلارنى يوق قىلدى. ئەگەر ئۇلۇغ خان بۇ ئەرز - دادلارنىڭ راستىنى ئاڭلاپ بىلسە ئىدى، خىتاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلار ئۆز مەنسىپىدىن ئايرىلغاندىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ جان - تېنى ۋە مال - مۈلكىمۇ ئاسان قۇتۇلماس ئىدى. چۈنكى، مەنسەپدارلار ئۆز مەنسىپىنى، پۇل ۋە جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن راست ئەرزنى يالغان ۋە يالغان ئەرزنى راست قىلىپ ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ خۇن - قېنىنىڭ تۆكۈلۈشىگە زامىن بولغانىدى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئۆزى ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇلۇغ خاننىڭ يارلىقىدىن

چىقىپ، قەدىمدىن بۇيان كېلىۋاتقان يول ۋە ئەن ـ قائىدىلەرنى بۇزۇپ، ئەھدى ـ پەيمانلارنى يىرتىپ تاشلاپ، بەلگىلەنگەن مائاشقا قانائەت قىلماي، تۇزۇمگە خىلاپلىق قىلىپ، يەنى پۇقرالارنىڭ مال ـ مۈلكىگە قول ئۇزارتىپ، زۇلۇم ـ ستەملەرنى ھەددىدىن زىيادە ئېغىرلاشتۇردى. يەنە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نالايىق مەقسەت ۋە ھەرىكەتلىرىنى پۇقرالارغا تېڭىپ، ئۇلارنى تۆھمەت ۋە بوھتانغا قويدى، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆزى باغى ۋە تاغى بولۇپ، ئۇلۇغ خاننىڭ قىلمىچىغا ئۆزلىرىنى لايىق قىلدى. شۇڭلاشقا، پۇقرالار ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ ئۇستىدە ئۇلۇغ بولۇپ كەلگەن بۇ مەنسەپدارلارنىڭ بوينىغا تىغ تارىسىنى تارتىنماستىن سالدى (خۇدا ئۇلارغا پاناھ بەرگەي!) . ھالبۇكى، غازات قىلغان بۇ ئادەملەرنى غازى ۋە شېھىت دېمەسلىككە يەنە قانداق سەۋەب بولۇشى مۇمكىن ئىدى؟!»[1]

*　　*　　*

مۈلكى قەشقەرىيىنىڭ غەربىي قىسمى گەرچە خاقانى چىنىنىڭ ئىلكىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كەتكەن بولسىمۇ لېكىن شەرقىي قىسمىدىكى ئاقسۇ يەنىلا مانجۇلارنىڭ قولىدا ئىدى. شۇڭا، مانجۇلار ئىستراتېگىيە جەھەتتە يەنىلا مۇھىم تەشەببۇسكار ئورۇندا تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، خاقانى چىنىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن ياردەمگە ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇرۇۋاتقان ھەربىي قوشۇنلىرى مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى تەلتۆكۈس تىنچىتالىشىدىكى كۈچلۈك كاپالەت ئىدى.

---

① «تارىخى ھەمىدى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 1988 ـ يىل 10 ـ ئاي 2 ـ باسمىسى، 168 ـ، 169 ـ، 170 ـ ۋە 171 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

بۇ چاغدا، جاھانگىر خوجىنىڭ قەشقەرنى مانجۇلار قولىدىن تارتىۋالغىنىغا ئالتە ئاي بولغانىدى. مانجۇلارمۇ ئۇنىڭدىن تەلتۆكۈس ھېساب ئېلىش ئۈچۈن ساقمۇ ـ ساق ئالتە ئاي جىددىي تەييارلىق كۆردى. مىلادى 1827 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، خاقانى چىنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇنى ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. 3 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، مانجۇلارنىڭ 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى پەيزاۋاتنىڭ يېڭىئاۋات دېگەن يېرىدە جاھانگىر خوجىنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى تارمار كەلتۈردى. 3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، مانجۇلار جاھانگىر خوجىنىڭ تايانچ بازىسى بولغان قەشقەرگە ئومۇمىي ھۇجۇم قوزغاپ، شەھەرنى بېسىۋالدى. جاھانگىر خوجا ئەللىكتەك ئادىمى بىلەن ئالاي تاغلىرى تەرەپكە قاچتى. ئۇ قوقاندىن پاناھلىق تىلىگەن بولسىمۇ، قوقان خانى مەمەدەلى خان ئۇنىڭغا پاناھلىق بېرىشنى رەت قىلدى. ئۇ ئاخىر بەدەخشان تەرەپكە قاچماقچى بولۇپ، ئۆزىنىڭ كونا دوستى، ئوپالنىڭ ھاكىمبېگى مۇھەممەت بەگنىڭ قارا تېكىن دېگەن يەردىكى ئوتاۋىغا كەلدى...

نەزمە

جەبر ـ زۇلۇم سالساڭ شەھەر خەلقىگە،
بىكار كېتەر ياۋغا ئىشىڭ ياپقىنىڭ.
دۈشمەن يالغۇز تاشقىرىدا بولمايدۇ،
بۇ ئىشىڭدۇر يەنە دۈشمەن تاپقىنىڭ!

—شەيخ سەئدى

1998 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى يەكەن.
1999 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئۈرۈمچى.

图书在版编目(C I P)数据

人质和卓/阿布都魏力·艾力著.一乌鲁木齐:新疆人民出版社.2000.2
ISBN 7—228—05634—5
Ⅰ.人… Ⅱ.阿… Ⅲ.长篇小说—中国—当代 Ⅳ—1247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2000)第 02647 号

人质和卓(1,2)(维吾尔文)

(长篇小说)

阿布都魏力·艾力 著

*

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮政编码(830001)
新疆新华书店发行 乌鲁木齐市第十四中学印刷厂印刷
850×1168 毫米 32 开本 22.375 印张 385 千字
2000 年 2 月第 1 版 2000 年 2 月第 1 次 印刷
印数:1——5000

ISBN7—228—05634—5/I·2084 (民文)定价:28.00 元(全两册)

ISBN 7-228-05634-5

9 787228 056347 >

ISBN7 - 228 - 05634 - 5/I·2084
(民文)定价:28.00元（全两册）